

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY GWARDIYASI HARBIY-
TEXNIK INSTITUTI**

IQTISODIYOT NAZARIYASI
Darslik

TOSHKENT – 2019

UO‘K:

KBK:

M.Mamatov., T.Jo‘rayev., A.Xurramov Iqtisodiyot nazariyasi (Darslik). –T.: « », 2019, 459 bet.

Mazkur darslikda iqtisodiyotning umumiy asoslari, bozor iqtisodiyoti va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot nazariyasiga oid mavzular o‘rin olgan. Ayniqsa, iqtisodiyotning asosiy muammosi, hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti, uning qonun-qoidalari va tartibga solish mexanizmlari rolini yoritishga alohida e’tibor qaratilgan.

Darslikda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi», “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun va oliy o‘quv yurtlarida bakalavrlar tayyorlash va O‘zbekiston Respublikasi Milliy Gvardiyasi Harbiy-texnik instituti kursantlari uchun davlat andozasining talablari hisobga olingan. Har bir mavzu mazmunini yoritishda respublika qonunlari va boshqa me’yoriy hujjatlardan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev asarlaridan hamda 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha ishlab chiqilgan harakatlar strategiyasidan keng foydalanilgan.

Darslik O‘zbekiston Respublikasi Milliy Gvardiyasi Harbiy-texnik instituti kursantlari uchun mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

Abulqosimov X.P. – iqtisod fanlari doktori, professor, O‘zMU

Abdullaeva M.S. – iqtisod fanlari nomzodi, dotsent, MG.XTI.

Daeslik O‘zbekiston Respublikasi Milliy Gvardiyasi Harbiy- texnik instituti Kengashining “2019”yil “ 03 ” dekabr dagi qaroriga asosan nashrga tavsiya etildi

KIRISH

Iqtisodiy hayot har bir kishidan qanday kasb egasi bo'lsin iqtisodiy mushohada yuritish va shu asosda xulosa chiqarishni o'rganishni talab qiladi. Fanni o'zlashtirishda barcha kabi milliy gvardiya kursantlarining har bir iqtisodiy voqeylik bo'yicha tahliliy xulosa chiqarishga o'rgatish – eng muhim masala hisoblanadi. Chunki tahliliy xulosa chiqara oladigan odamgina mustaqil fikrlaydi. Mustaqil fikrlaydiganlar doimo izlanadi, ularning hatti harakati va ilmiy, ijodiy mehnati tufayli jamiyatda fan-texnika taraqqiyoti yuz beradi. Demak, kursantlarning mustaqil fikr yuritishi, turli iqtisodiy hodisa va jarayonlarning mohiyatiga o'z nuqtai-nazarini bayon qilish layoqatiga va real voqeylik to'g'risida amaliy ko'nikmaga ega bo'lishi hozirgi zamon talabidir.

Mazkur darslikda, iqtisodiyotning umumiy asoslari, bozor iqtisodiyoti va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot nazariyasiga oid masalalar tanqidiy ketma-ketlikda o'rin olgan. Ayniqsa, iqtisodiyotning asosiy muammosi va uni hal qilish yo'llarini hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti, uning qonun-qoidalari va tartibga solish mexanizmlari rolini yoritishga alohida e'tibor qaratilgan.

Darslikda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi», “Ta'lim to'g'risida”gi qonun va O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik institutida kursantlar tayyorlash davlat andozasining talablari hisobga olingan. Har bir mavzu mazmunini yoritishda respublika qonunlari, boshqa me'yoriy hujjatlardan, Prezident SH.Mirziyoyev, tomonidan 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha ishlab chiqilgan harakatlar strategiyasidan keng foydalanilgan. Darslikda shu fandan mavjud xorijiy adabiyotlar bilan birga respublikada “Iqtisodiyot nazariyasi” bo'yicha chop etilgan darslik va o'quv qo'llanmalardan mamlakatimiz iqtisodiy hayotiga tegishli rasmiy statistik ma'lumotlardan keng foydalanilgan. Darslik oddiy va ravon tilda yozilgan bo'lib, kursantlarga bu fanni oson o'zlashtirishlari uchun imkon beradi. Darslikda o'qitishning yangi texnologik hususiyatlari hisobga olinib, har bir mavzudan keyin asosiy tayanch tushunchalar va atamalar, takrorlash va munozara

uchun savollar berildi, kitobning oxirida asosiy va qo‘shimcha adabiyotlar ro‘yxati keltirildi.

Mazkur darslik O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi tomonidan tasdiqlangan o‘quv fan dasturiga to‘liq mos keladi. Darslikdan O‘zbekiston Respublikasi Milliy Gvardiyasi Harbiy-texnik institutining barcha kursantlari, magistrleri, tadqiqotchilari va iqtisodiyot sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kitobxonlar ham foydalanishlari mumkin.

I BOB. IQTISODIYOT NAZARIYASI” FANINING PREDMETI VA BILISH USULLARI

- 1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi.**
- 2. Ehtiyojlarning cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalib borish qonuni.**
- 3. Iqtisodiy resurslar, ularning turlari, tarkibi va cheklanganligi.**
- 4. Iqtisodiy bilimlarning vujudga kelishi va iqtisodiy fanlarning shakllanishi.**
- 5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari.**
- 6. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar.**
- 7. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning uslub va usullari.**

1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi

Iqtisodiyot tushunchasi birinchidan, turli darajadagi xo‘jalik tizimi, ikkinchidan, iqtisodiy munosabatlar birligi, uchinchidan, fan darajasida mujassamlashgan bilimlar va to‘rtinchidan tejamkorlikga asoslangan xo‘jalik yuritish shaklini ifodalaydi. Xo‘jalik yuritish shakli sifatida iqtisodiyot-iqtisodiy ne‘matlarini yaratuvchi tarmoq va sohalar, iqtisodiy va moliyaviy tizimlar, ularni boshqarish tizimi, tartibga solish mexanizmi hamda infratuzilmaviy muassasalarning turli darajadagi yaxlitligini ifodalaydi.

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo‘jaligi doirasida ro‘y berganligi sababli iqtisodiyot deganda uy xo‘jaligi va uni yuritish qonun-qoidalari tushunilgan. Hozirgi davrda iqtisodiyot uy xo‘jaligi bilan birga, yirik ishlab chiqarish korxonalarini, korporatsiyalar, kompaniyalarini, moliya va bank tizimlarini, xo‘jaliklararo, davlatlararo birlashmalarni o‘z ichiga olgan juda murakkab tuzilma hisoblanadi.

Iqtisodiyot – bu zaruriy hayotiy iqtisodiy ne‘matlarni yaratish yo‘li bilan jamiyat ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi xo‘jalik tizimlari majmua-

sidir. Har qanday iqtisodiyot bir qator zaruriy bo‘g‘inlar va umumiy tarkibiy tuzilmalardan iborat bo‘ladi.

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi jamiyat ehtiyojlarining cheksizligi hamda uni qondirish uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir. Iqtisodiyotning bosh masalasi o‘zining ikki tomoniga ega: ehtiyojlar cheksiz va iqtisodiy resurslar cheklangan.

Iqtisodiyotning asosiy muammosi – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qanday qilib to‘laroq qondirib borish mumkinligi to‘g‘risidagi masaladir.

Iqtisodiyotning asosiy muammosini hal qilish yo‘llari:

- iqtisodiy resurslar miqdorini ko‘paytirish;
- resurslar unumdorligini oshirish;
- resurslardan foydalanishning turli muqobil variantlaridan eng samaralisini tanlash;
- jamiyat ehtiyojlarini cheklash.

Bugun hammaga ma‘lumki, kishilar yashashlari, siyosat, san‘at, adabiyot, fan, ma‘rifat, bilan shug‘ullanishlari uchun hayotiy ne‘matlarni iste‘mol qilishlari, kiyinishlari va turli xil xizmatlardan bahramand bo‘lishlari kerak.

Kishilar bunday hayotiy vositalarga ega bo‘lishi uchun turli sohalarda faoliyat ko‘rsatadi. Insonning bu turli faoliyatlari ichida eng asosiysi, ularning yashashi va kamol topishini ta‘minlaydigan iqtisodiy ne‘matlarni ishlab chiqarish (hamda xizmatlar ko‘rsatish) dan iborat bo‘lgan iqtisodiy faoliyatdir.

Zaruriy hayotiy ne‘matlar va vositalarni ishlab chiqarish hamda iste‘molchilarga etkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog‘liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar, iqtisodiy faoliyat deb ataladi.

Takror ishlab chiqarish – tovarlar, xizmatlar va resurslarning harakati bo‘yicha ishlab chiqarish, ayriboshlash, taqsimlash va iste‘mol qilish jarayonlarining birligidan iboratdir. Bularning ichida eng asosiysi va boshlang‘ich bo‘g‘ini ishlab chiqarish jarayonidir. Chunki hamma tovar va xizmatlar xuddi shu bosqichda yaratiladi.

Taqsimot jarayonida ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi, tovar va xizmatlar hamda pul daromadlari tarmoqlar, sohalar, hududlar, korxonalar va jamiyatning alohida a'zolari o'rtasida taqsimlanadi hamda qayta taqsimlanadi.

Ayriboshlash yaratilgan ne'matlar va boyliklarning ishlab chiqaruvchilari va iste'molchilarini bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi.

Iste'mol jarayonida tovarlar va xizmatlar o'zlarining pirovard iste'molchilarini topadi hamda turli xil ehtiyojlar qondiriladi. Iste'mol ikki turga bo'linadi: umumli va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ishlab chiqarish jarayonida foydalanilib, umumli iste'mol qilinadi. Iste'mol buyumlari shaxsiy iste'mol jarayonida foydalaniladi va shu orqali ularning o'rniga yangisini ishlab chiqarish zaruriyati paydo bo'ladi.

Infratuzilma – bu ishlab chiqarish va ayriboshlashning bir me'yorda ro'y berishi hamda kishilar turmush kechirishining umumiy shart-sharoitini tashkil qiluvchi sohalardir.

Infratuzilma quyidagi turlarlardan iborat bo'ladi:

Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatadi. Bular saqlash va uzatish vositalari, ombor xo'jaligi, moddiy texnika ta'minoti, transport, aloqa, yo'llar va boshqa shu kabilardir.

Ijtimoiy infratuzilma-kishilar yashash va hayot kechirishining ijtimoiy-madaniy va maishiy sharoitlarini tashkil qiladi (ta'lim, sog'liqni saqlash, maishiy, uy-joy va kommunal xo'jalik).

Bozor infratuzilmasi-tovarlar va iqtisodiy resurslar ayriboshlash jarayoniga xizmat qiladi (birjalar, savdo uylari, auksionlar va boshqalar).

2. Ehtiyojlarning cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalib borish qonuni

Ehtiyoj. Ishlab chiqarishning pirovard maqsadi iste'mol ya'ni ehtiyojni qondirish hisoblanadi. Hayotiy vositalar va iqtisodiy resurslarga zaruriyat «ehtiyoj» deb ataladi.

Jamiyat ehtiyojlari kishilar, korxonalar va davlat ehtiyojlarining birligidan iborat. Ehtiyojlarning bu barcha turlari uchun umumiy bo'lgan xususiyat - ular cheksiz va chegarasizdir. Jamiyat ehtiyojlarida kishilarning ehtiyojlari asosiy va belgilovchi rol o'ynaydi. Kishilarning barcha hayotiy ehtiyojlari (iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, siyosiy ehtiyojlar) orasida ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar alohida o'rin tutadi. Bu ehtiyojlar kishilarning yashashi, mehnat qilishi va hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlardan hamda xizmatlardan iborat bo'ladi. Shu jihatdan olganda ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar moddiy, ma'naviy va ijtimoiy ehtiyojlarni o'z ichiga oladi.

Moddiy ehtiyojlar, bu avvalo, kishilarning iqtisodiy ne'matlarni iste'mol qilishga bo'lgan xohishlaridir. Bular iste'mol uchun zarur bo'lgan ko'plab hayotiy predmetlarni (oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy) va zeb-ziynat buyumlarini (taqinchoq, atir-upa, engil avtomobil va h.k.) o'z ichiga oladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, bir necha yil oldin zeb-ziynat dabdaba hisoblangan buyum bugungi kunda eng oddiy hayotiy zarur predmetga aylanishi mumkin. Xizmatlar ham moddiy ne'matlar kabi ma'lum ehtiyojlarni qondiradi. Masalan, shaxsiy avtomashinani ta'mirlash, telefon va internet xizmatlaridan, huquqshunos maslahatidan foydalanish kabilar moddiy tovarlar bilan bir qatorda kishilarning xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradi. Ma'naviy ehtiyojlar moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan kishilarning bilim va dam olish, madaniy saviyasini oshirish, malaka-mahoratiga ega bo'lish, har xil xizmatlardan bahramand bo'lish kabi ko'plab ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Ehtiyojlar yakka tarzda va birgalikda qondirilishi mumkin. Bu esa ehtiyojning tabiatiga va uni qondiruvchi ob'ektlari xususiyatiga bog'liq.

Ijtimoiy ehtiyojlar umumlashgan iste'mol faoliyatining turli shakllarida qatnashish orqali qondiriladi hamda uni kishilarning birgalikda, hamkorlikda mavjud bo'lishi zarurligi taqozo qiladi. Shunday buyum va xizmat turlari borki, ulardan faqat birgalikda foydalanish mumkin. Masalan, ta'lim olish, sog'liqni saqlash, dam olish joylaridan bahramand bo'lish, sport o'yinlari va ko'ngilochar tomoshalarni birgalikda ko'rish kabilar shular jumlasidandir.

Jamiyat ehtiyojlarida korxonalar va davlat ehtiyojlari ham o'z o'rniga ega. Korxonalarga ishlab chiqarish maqsadlarini amalga oshirish, uchun ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi kerak bo'ladi. Davlat, butun mamlakat aholisining umumiy ehtiyojlarini aks ettirib, avtomobil va temir yo'llar, maktablar, kasalxonalar qurilishiga ijtimoiy ne'matlar bilan ta'minlashga xizmat qiladi. Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun davlatga ham zaruriy ne'matlar va iqtisodiy resurslar kerak bo'ladi.

Jamiyat ehtiyojlari darajasi va ko'lamiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular quyidagilar:

– ***jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi.*** Iqtisodiyoti rivojlanishdan orqada qolgan mamlakatlarda ehtiyojlar doirasi tor bo'lsa, aksincha, iqtisodiyoti gurkirab rivojlangan mamlakatlarda keng va xilma-xil bo'ladi;

– ***jamiyatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizim.*** Agar jamiyatdagi tizim bozor iqtisodiyoti tartiblari asosida qurilgan bo'lsa, undagi ijtimoiy guruhlar boylar va kambag'allar, mulkdor va mulksizlarga bo'linib, ularga mansub kishilar ehtiyojlari o'rtasida katta farq mavjud bo'ladi. YUqori daromad oluvchilar ancha sifatli, noyob mahsulotlar va xizmatlarga ehtiyoj bildirsa, kambag'allarning ehtiyojlari o'z hayotini saqlash uchun juda zarur mahsulotlar va xizmatlar bilangina cheklanadi;

– ***tabiiy-geografik sharoitlar.*** Bu omil ham ehtiyojlarning miqdori va tarkibiga ta'sir qiladi. Masalan, nisbatan sovuq iqlim sharoitida, issiq sharoitdagilarga qaraganda hayot kechirish uchun oqsil va yog'ga boy oziq-ovqat, issiq kiyim-kechak, uy va transport vositalariga ko'proq ehtiyoj bo'ladi;

– ***tarixiy-milliy an'analar va urf-odatlar, tarixan shakllangan milliy va diniy marosimlar.*** Jumladan, Navro'z bayrami, ro'za va xayitlar o'ziga xos ehtiyojlarni yuzaga keltiradi;

– aholi sonining o'sishi, uning tarkibidagi o'zgarishlar;

– xalqaro, davlatlar, millatlar va mintaqalar o'rtasidagi aloqalar, ayniqsa, ular o'rtasidagi mahsulot va axborot ayriboshlashning rivojlanishi.

Alohida kishilarning ehtiyojlari ularning yoshi, jinsi, oilaviy ahvoli, kasbi, mehnatning tabiati kabi omillarga ham bog'liq. Masalan, keksa kishilar

yoshlardan farq qilib, engil hazm bo‘ladigan ovqatga, dori-darmonga, shovqin-suronsiz yashash muhitiga ko‘proq ehtiyoj sezadi. Ko‘p bolali oilalarda bolalar kiyimi, o‘yinchoqlarga ehtiyoj yuqori bo‘lsa, farzandsiz oilalarda bunday ehtiyojlar bo‘lmaydi. Murakkab, og‘ir va engil mehnat turlari bilan shug‘ullanuvchi kishilar ehtiyojlari ham bir-biridan tubdan farq qiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan, moddiy ehtiyojlarni to‘liq qondirish mumkin emas. Jamiyatda har bir ma’lum davrda ko‘plab qondirilmagan ehtiyojlar mavjud bo‘ladi. Vaqt o‘tishi bilan yangi buyumlarning paydo bo‘lishi, reklamaning ta’siri va bozorlarning rivojlanishi natijasida ehtiyojlar tarkiban o‘zgaradi va miqdoran o‘sib boradi.

Ehtiyojlarni turkumlashga turli jihatdan yondashish mumkin.

1. Qondirishning ahamiyati jihatidan birlamchi – eng zarur ehtiyojlar, ikkilamchi qondirilishi kechiktirsa bo‘ladigan ehtiyojlar mavjudligi qayd qilinadi. Birlamchi ehtiyojlarga insonning eng zarur bo‘lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa kabilarga bo‘lgan ehtiyojlarini, ikkilamchi ehtiyojlarga ularning ma’naviy, intellektual faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan bilim olish, san’at, turli ko‘ngilochar tadbirlarga qatnashishga bo‘lgan ehtiyojlarini kiritish mumkin.

2. Ehtiyojlar sub’ektlariga ko‘ra: individual, jamoa va umumjamiyat ehtiyojlariga bo‘linadi.

a) *Individual ehtiyoj* – har bir insonning ehtiyojini ifodalaydi. U fiziologik ehtiyojlar, o‘zining har tomonlama kamol topishiga bo‘lgan ehtiyojlar va boshqa shu kabilarni o‘z ichiga oladi.

b) *Guruhiy ehtiyoj* – bu oilaviy yoki kishilarning biron maqsadda birlashgan guruhlari (mehnat jamoasi, turli uyushmalar) ehtiyojlari bo‘lib, birgalikda yashash, faoliyat yuritish jarayonida vujudga keladigan umumiy ehtiyojlardir.

d) *Umumjamiyat ehtiyoji* – bu mamlakat miqyosida, insonlarning bir butun bo‘lib tarkib topgan ehtiyojlaridir. U o‘z ichiga birinchidan, barcha turdagi individual va guruhiy ehtiyojlarni olsa, ikkinchidan jamiyatni yaxlit organizm sifatida yashab turishi uchun zaruriy ehtiyojdir. Bularga tabiiy resurslarni asrash, mudofaa, jamiyatni boshqarish kabilarni kiritish mumkin. Jamiyatning ehtiyoji

turli ijtimoiy toifa va guruhlarga mansub kishilar ehtiyojining yaxlitligi sifatida namoyon bo‘ladi.

1. Ehtiyojlar obyektga ko‘ra moddiy, ijtimoiy-ma’naviy ehtiyojlarga bo‘linadi.

Moddiy ehtiyojlar azaliy, ular inson paydo bo‘lishi bilan vujudga kelgan. Ular tabiiy ehtiyojdir. Moddiy ehtiyojlar eng zarur va hayotiy ehtiyojlardir. Oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joylarga bo‘lgan ehtiyojlarning qondirilishi yashashning bir-lamchi shartidir. Moddiy ehtiyojlarni qondirish vositalari albatta moddiy ko‘rinishga ega. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlari: un, guruch, yog‘, go‘sht, shakar va boshqalar aynan shunday ko‘rinishga ega. Ijtimoiy-ma’naviy ehtiyoj jamiyat taraqqiyotining ma’lum bosqichida, sivilizatsion rivojlanish natijasida yuzaga keladi. Jamiyat rivojlanishi bilan ijtimoiy-ma’naviy ehtiyojlar tabiiy zaruratga aylanib boradi. Ijtimoiy-ma’naviy ehtiyojlar asosan turli xizmatlardan foyda-lanishga bo‘lgan ehtiyojlar tarzida yuzaga chiqadi. Kishilar ijtimoiy-ma’naviy xizmatlardan foydalanib, axloqiy, ma’naviy, estetik, jismoniy jihatdan tarbiya-lanadi, bilim oladi, kasb egallaydi, har tomonlama kamol topadi.

3. Ehtiyojlar tizimida kishilarning mehnat qilish, dam olish, ish qobiliyatini tiklashga bo‘lgan ehtiyojlar ajratiladi.

Mehnat ehtiyoji insonning o‘zida mujassamlashgan. Mehnatsiz inson yashay olmaydi, chunki mehnatsiz nozu-ne‘matlarni yaratib bo‘lmaydi va inson shaxsi kamol topa olmaydi. Mehnat ehtiyoji insonda jismoniy mehnat qilish va aqliy qobiliyati borligidan kelib chiqadi. Inson mehnat qilar ekan, albatta ish qobiliyatini tiklash uchun dam olishi va turli ko‘ngilochar tadbirlarda qatnashishiga ehtiyoj sezadi.

4. Ehtiyojlar qondirilishi jihatidan yakka tartibda va birgalikda qondiriladigan ehtiyojlarga bo‘linadi. Har bir inson o‘zining ehtiyojlarining bir qismini yakka tartibda, boshqa qismini esa birgalikda qondiradi. YAKka tartibda qondiriladigan ehtiyojga yagona o‘lchov bilan yondoshib bo‘lmaydi. Moddiy ehtiyojlarning ko‘pchiligi odatda yakka tartibda qondiriladigan ehtiyojlarni tashkil etsa, ijtimoiy-ma’naviy ehtiyojlar ko‘proq birgalikda qondiriladigan ehtiyojlardan iborat. Masalan,

kiyim kiyishga bo'lgan ehtiyoj yakka tartibda, bilim olishga bo'lgan ehtiyoj birgalikda qondiriladi.

5. Iste'mol qilinish xarakteriga ko'ra, shaxsiy va ishlab chiqarish ehtiyojlari farqlanadi. Iste'mol tovarlari bo'lgan ehtiyoj ularni inson bevosita shaxsiy iste'mol qilib uning ehtiyojlari bo'lib, uning hayot kechirishi, har tomonlama kamol topishiga ta'minlaydi. Ishlab chiqarish ehtiyojlari esa kishilar uchun bilvosita ehtiyojlar hisoblanib, uning yordamida inson yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan turli ne'matlar ishlab chiqarish uchun zarur ishlab chiqarish vositalari unumli iste'mol qilinadi.

Qayd qilingan ehtiyojlarning barchasi bir-biri bilan bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini taqozo qiladi hamda yagona umumjamiyat ehtiyojlari tarzida shakllanadi.

Jamiyatning, ya'ni uni tashkil qiluvchi kishilar, korxonalar va davlat ehtiyojlarining cheksizligi, ularning ehtiyojlarning o'sib borishi iqtisodiy qonunda o'z ifodasini topadi. Mazkur qonun nafaqat ehtiyojlarning miqdoran o'sib borishini, balki ularning tarkiban yangilanib turishini, eskilarining o'rniga yangilarining kelishini bildiradi. Ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasidagi uzviy, to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi. Ishlab chiqarish ehtiyojlarni qondirishga qaratiladi va uning rivojlanishi yangi ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Ishlab chiqarish baynalminal tus olishi bilan ishlab chiqarish va ehtiyoj o'rtasidagi bog'liqlik xalqaro miqyosda aks etadi.

Ehtiyojlar o'zaro bir-birini taqozo qilishi sababli bir ehtiyoj o'z orqasidan boshqa bir ehtiyojni keltirib chiqaradi. Masalan, kompyuter texnikasiga ehtiyojning paydo bo'lishi, o'z navbatida uni ishlatish, o'rganish, xizmat ko'rsatish va dastur tuzishga ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

Ehtiyojlarning o'sib borishi bir tekis, uzluksiz bo'lmaydi. Uning o'sishiga qarshi ta'sir qiluvchi omillar ham mavjud bo'ladi. Ishlab chiqarish holati, jamiyatdagi hukmron munosabatlar, favqulodda yuz beradigan hodisalar (urushlar, iqtisodiy tizim almashishi) va tabiiy ofatlar (zilzila, suv toshqini, yong'in kabilar) ehtiyojlarning o'sib borishiga qarshi ta'sir ko'rsatuvchi omillardir. Shunday qilib,

ehtiyolarning o'sib borish qonuni mavjud ehtiyolarning miqdoran o'sib borishida, mutlaqo yangilarining paydo bo'lishida, muayyan ehtiyol doirasida uning turlari nisbatining o'zgarishida va bir ehtiyolning boshqasi bilan almashinishida namoyon bo'ladi. Ehtiyolarning o'sib borishi, uni qondirish vositalari darajasi bilan chegaralanadi. Chunki ehtiyol cheksiz o'sib borgan taqdirda ham uni ta'minlash uchun zarur bo'ladigan iqtisodiy resurslar cheklangandir.

Ehtiyolarning yuksalishi ikki yo'nalishda amalga oshadi.

1. Kishilarning ehtiyoli miqdoran o'sib boradi. Bu bir tomondan aholi sonining ko'payib borishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, iste'molning ortishi bilan bog'liq.

2. Ehtiyol tarkibi o'zgarib, yangilanib va turlari ko'payib boradi. Ayrim ehtiyol yo'qolib, o'rniga yangisi keladi. Ishlab chiqarishning o'zi ehtiyolning o'sishiga va tarkibining o'zgarishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi kishilar hayotining ijtimoiy-maishiy va madaniy sharoitlariga ham ehtiyolarni shakllantiradi. Bunga oddiygina misol, dastlabki ibtidoiy odamlarning ovqatlanishi bilan hozirgi zamon ovqat tayyorlash texnologiyasi tubdan farq qiladi.

Ishlab chiqarish ehtiyolarni shakllantirar ekan, o'z navbatida ehtiyol ham miqdor va sifat jihatdan tez o'zgarishi orqali ishlab chiqarishga ta'sir etadi. Ehtiyolarni qondirilish darajasi (EQD) har bir davrda haqiqiy iste'mol (HI)ni ehtiyolarning umumiy darajasi (EUD)ga nisbati orqali aniqlanadi, ya'ni

$$EQD=HI/EUD*100$$

Ehtiyol qondirilish darajasi odatda iste'mol bilan taqqoslanadi. U yil davomida aholi jon boshiga iste'mol qilingan tovar va xizmatlar turi miqdori hisobida baholanadi. Masalan, aholi jon boshiga iste'mol qilingan non va non mahsulotlari, sut, go'sht, sabzavot, meva; har yuz oilaga to'g'ri keladigan uzoq muddat foydalanadigan tovarlar: avtomobil, televizor, kir yuvish mashinasi, muzlatgich, uy-joy maydoni va boshqa shu kabilar.

Jamiyat taraqqiy etgan sari iste'mol darajasi ortib, ehtiyol to'laroq qondirila boradi. Ehtiyolni qondirish usullari ham o'zgaradi. Iste'mol ne'matlari turi

ko‘payadi. Ehtiyojlarning qondirilishi umumiy tarzda aholi turmush darajasini ko‘rsatadi. Turmush darajasi – aholi ehtiyojlarining qondirilishiga qarab baholanadi. Aholining ehtiyojlarining qondirilishi ularning farovon yashashi, uzoq umr ko‘rishining garovidir. Buning uchun esa ana shu ehtiyojlarni qondiradigan darajada iqtisodiy ne‘matlarni ishlab chiqarish zarur bo‘ladi.

3. Iqtisodiy resurslar, ularning turlari, tarkibi va cheklanganligi

Iqtisodiy faoliyatda foydalanishga yaroqli bo‘lgan moddiy insoniy va tabiiy resurslar iqtisodiy resurslarni tashkil qiladi. Iqtisodchilar iqtisodiy resurslarni to‘rtta turga ajratadi. **Yer – tushunchasida** foydalanishga jalb qilingan er bilan birga ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan barcha tabiiy resurslar tushuniladi. **Ishchi kuchi** insonda mavjud bo‘lgan jismoniy va aqliy qobiliyatlar yig‘indisi. Mehnat – inson ishchi kuchining sarflanish jarayonidir.

Kapital – tushunchasiga insonlar tomonidan yaratilgan barcha ishlab chiqarish vositalarini kiritiladi. Bular sirasiga zavod fabrikalar, omborxonalar, transport vositalari, yetkazib berish xizmati, texnika va asbob-uskunalar kiradi. Kapital tovarlari haridiga sarflarga *investitsiya* deb qaraladi¹.

Resurs sifatidagi kapital iste‘mol tovarlaridan farq qiladi. Iste‘mol tovarlari inson ehtiyojini to‘g‘ridan-to‘g‘ri qondiradi, vaholanki, kapital resurs iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarishga jalb etiladi. E‘tibor berish kerakki, iqtisodchilar resurs sifatidagi “kapital” terminiga pul sifatida emas, balki jihozlar, texnika va boshqa ishlab chiqarish vositalari sifatida qarashadi.

Tadbirkorlik qobiliyati alohida kishilarga xos bo‘lgan noyob ishbilarmonlik layoqati Er, mehnat, kapital va tadbirkorlik qobiliyati mahsulot ishlab chiqarish va

¹ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 17 th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2008. page 39.

xizmatlarni ma'lum turini tashkillashtirish uchun bir joyga jam bo'lar ekan, ularni umumiy qilib, *tovar ishlab chiqarish omillari* deyish mumkin².

Har bir resurs undan ishlab chiqarishda foydalanganda ma'lum samara beradi. Resurs keltiradigan natija o'z chegaralariga ega. Har qanday resursdan eng yaxshi, oqilona foydalanilgan taqdirda ham ma'lum chegaradan ortiq mahsulot yaratib bo'lmaydi.

Iqtisodiy resurslarning cheklanganligi ishlab chiqarish imkoniyatlarining ham cheklanishiga olib keladi.

Har bir subyekt, oila, korxonalar, firma, tarmoq, mamlakat o'zining ana shunday imkoniyat chegarasiga ega. Resurslardan foydalanish darajasi turlicha bo'lgani uchun barcha tovarlar bo'yicha ishlab chiqarish imkoniyati chegarasini ko'rsatish qiyin.

4. Iqtisodiy bilimlarning vujudga kelishi va iqtisodiy fanlarning shakllanishi

Iqtisodiyot sir-asrorlarini bilishga qiziqish juda qadim zamonlarda ham mavjud bo'lgan.

Iqtisodiyotga oid bilimlar antik dunyoning ko'zga ko'ringan olimlari Ksenofont, Platon, Aristotel shuningdek, qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo mutafakkirlari qarashlarida ham uchraydi. Ilk iqtisodiy bilimlarning ildizlarini qadimgi dunyo avvalo, jahon sivilizatsiyasi beshigi Ko'hnna SHarq mamlakatlari mutafakkirlari qarashlaridan o'z o'rniga ega bo'lgan. Qadimgi Hindistonning «Manu qonunlari»da (bizning eramizgacha IV-III asr) ijtimoiy mehnat taqsimoti, xukmronlik va qaramlik munosabatlari mavjud bo'lishi qayd qilingan. Qadimgi Xitoy mutafakkirlari xususan, Konfutsiy (bizning eramizgacha 551-479-y.y.) asarlarida aqliy va jismoniy mehnatning farqlari ko'rsatiladi, bunda birinchisi jamiyat "yuqori" qatlamlari, ikkinchisi asosiy qism qullardan iborat bo'lgan «oddiy kishilar» ga tegishli bo'lishi ko'rsatilgan.

² McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 17 th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2008. page 41.

Iqtisodiy qarashlarning yanada rivojlanishiga qadimgi Gretsiya mutafakkirlari munosib hissa qo'shgan, Ksenofont (430-354-y.y.), Platon (427-347-y.y. e.o), Aristotel (384-322-y.y. e.o.) qarashlarini hozirgi zamon iqtisodiy fanining boshlang'ich nazariy nuqtasi sifatida tavsiflash mumkin. Bu ularning naflilik to'g'risidagi, ne'matlarni to'g'ri ayriboshlash, ekvivalent ayriboshlanishi va boshqa shu kabi qarashlariga tegishli.

Qadimgi Rim mutafakkirlari (S.Katona, Varrona, Kalumella) iqtisodiy qarashlarida qulchilikning mavjud bo'lishi asoslanadi, tabiatan barcha kishilar tengligi qayd qilinadi, adolatli narx prinsiplari, mehnat mahsulotlarini ijtimoiy baholash, mulkchilik tushunchasi, boyluk va boshqa shu kabilarga o'z fikrlarini bayon qilishadi.

Aristotel birinchilardan bo'lib tovarning xususiyatini ko'rsatib, ayriboshlash nisbatini asoslaydi, pulning kelib chiqishi va vazifalariga o'zining qarashlarini bayon qiladi.

Qadimgi dunyo olimlari iqtisodiyotning ko'pgina qonun-qoidalarini, tushunchalarini yoritib bergan bo'lsa ham, u davrda iqtisodiy fan ilmiy bilimning alohida sohasi sifatida shakllanmagan.

Iqtisodiyot nazariyasi fani ko'pgina mamlakatlarda milliy bozor shakllangan va jahon bozori vujudga kelayotgan davrlarda dastlab «siyosiy iqtisod» nomi bilan shakllana boshladi.

Siyosiy iqtisod grekcha so'zdan olingan bo'lib «politiko»–ijtimoiy, «oykos»–uy xo'jaligi, «nomos»–qonun, ya'ni uy yoki ijtimoiy xo'jalik qonunlari degan ma'noni bildiradi. Bu «iqtisod» tushunchasiga yaqin bo'lib u hozirgi davrda turlicha mazmunda ishlatiladi, ya'ni har xil darajadagi xo'jaliklarni, ilmiy bilishning aniq sohasini va yaxlit iqtisodiy munosabatlarni anglatadi. Fransuz iqtisodchisi Antuan de Monkreten birinchi marta «Siyosiy iqtisod traktati» (1615-y.) nomli asarida, bu fanni mamlakat miqyosida iqtisodiyotni boshqarish fani sifatida asosladi.

Iqtisodiy fan shakllanishi jarayonida bir qancha g'oyaviy oqimlar, maktablar vujudga kelgan. Ular jamiyat boyligining manbai nima, u qayerda va qanday qilib

ko'payadi, degan savollarga javob topishga urinishgan. Bunday iqtisodiy oqimlardan dastlabkisi «merkantilizm», (italyancha merkante - savdogar) deb atalgan. Bu oqim tarafdorlari odamlarning, jamiyatning boyligi (pul, oltin) savdoda, asosan tashqi savdoda paydo bo'ladi, ko'payadi, faqat savdoda band bo'lgan mehnat unumli mehnat, boshqalari esa unumsizdir, deb tushuntiradi.

Boshlang'ich merkantalizm (XIV asr oxiri XVI asr o'rtalari) monetar tizim deb nomlanib, uning asosiy sharti pul (oltin, kumush)ni mamlakatda ushlab qolish hisoblangan. Vaqt o'tishi bilan merkantalistlar bu tadbir o'z-o'zicha mamlakatning boyligini oshirmasligini tushunishgan. Keyingi merkantalizm (XVII-XVIII asr boshlari) tashqi savdo rivojlanishi va umuman iqtisodiy rivojlanishga pulni tashqariga chiqarishni taqiqlash to'siq bo'lishini anglashgan. Bu holda asosiy talab tashqi savdoda pulning ijobiy qoldig'i mavjud bo'lishi hisoblangan, pul oqimini tartibga solishga esa iqtisodiy usullar yordamida erishilishi lozimligi ta'kidlangan.

Keyingi merkantalizmning Angliyadagi asosiy vakili Tomas Mann (1571-1641) hisoblanib, shu oqim nuqtai nazarida davlatning ichki va tashqi siyosatini asoslaydi. Merkantalizm konsepsiyasi asosan proteksionizm iqtisodiy siyosatiga tayanadi, ya'ni ular davlatning iqtisodiyotni boshqarishda qatnashishi, eksportning importdan ortiq bo'lishi va boylikni ko'paytirishni ta'minlashi zarurligi masalalariga e'tibor qaratadi. Bu obyektiv vujudga kelgan nazariya va siyosat kapitalning dastlabki jamg'arilishi va shu orqali iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

«**Fiziokratlar**» merkantalistlardan farqli o'laroq, boylik qishloq xo'jaligida yaratiladi va ko'payadi, degan g'oyani olg'a surdi. «Fiziokratiya» grekcha so'zdan olingan bo'lib, ma'nosi «tabiat hukmronligi» degan ma'noni anglatadi. Bu maktab dastlab XVIII asr o'rtalarida vujudga kelib, keyin Italiya, Angliya va Germaniyada keng yoyilgan. Fransiyada fiziokratlar g'oyasining asoschisi Fransua Kene (1694-1774) qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning yagona tarmog'i hisoblanadi, unda tabiiy yo'l bilan qo'shimcha «sof mahsulot» vujudga kelib, xalqning boyligini ko'paytirib boradi degan qarashni ilgari suradi. Uning fikricha, qishloq xo'jaligida doimiy takror hosil qilinadigan boylik barcha sohalar o'sishi uchun asos bo'lib

xizmat qiladi, savdoning gullab yashnashi va aholi farovonligiga olib keladi, sanoatni rivojlantiradi hamda millatning kamolotini ta'minlaydi. Fiziokratlar iqtisodiy qonunlar ham tabiat qonunlari kabi tabiiy, ular o'ylab topilmaydi balki ularni bilish va talabiga bo'ysunish zarur deb hisoblaydi.

F.Kene birinchi bo'lib ijtimoiy takror ishlab chiqarish modeli – mashhur “iqtisodiy jadvalni” yaratadi. F.Kene dehqonchilikda barcha sinflar uchun oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat uchun xom ashyo, kelgusi yil hosili uchun urug'lik ishlab chiqarilishi natijasida milliy iqtisodiyotda sinflar o'rtasida tovar va pul oqimi harakatda bo'ladi deb ko'rsatadi. Olingan sof daromadni ular er mulkdoriga renta shaklida beradi.

Fiziokratlar butun sof daromad mulkdorlar sinfiga tegishli bo'lishi sababli, mazkur daromadga soliq kiritib, uni er mulkdorlaridan undirib olish zarur deb hisoblaydi.

Uilyam Petti (1623-1686) g'oyalari merkantilizmdan klassik fan-siyosiy iqtisodga o'tish uchun ko'prik bo'ldi. U birinchi bo'lib boylikning manbai mehnat va er deb e'lon qildi.

«Mehnat boylikning otasi bo'lsa, er uning onasidir» degan mashhur qarash U.Pettiga tegishli. XVII-XVIII asrda Angliyada iqtisod fanining klassik maktabi namoyondalari bo'lmish A.Smit, D. Rikardolar tomonidan boylik faqatgina qishloq xo'jaligidagina emas, balki butun moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida yaratilishini isbotlab berdi hamda ular boylikning umumiy shakli tovar va pulda mujassamlashgan qiymat deb hisoblaydi. Qiymatning o'zini tovar ishlab chiqaruvchilar mehnati vujudga keltiradi. A.Smit (1723-1790) iqtisodiy fanning predmeti jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi va aholi turmush farovonligini o'stirishni o'rganish deb hisoblaydi. U o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» (1776-y.) nomli asarida klassik maktab rivojlanishining yuz yillik davrini umumlashtirib tovar ishlab chiqarish va ayriboshlashga alohida soha sifatida qarashlarini asosladi, ular obyektiv qonunlar asosida rivojlanishi va davlat tomonidan tartibga solishga muhtoj emasligini ko'rsatadi. A. Smit moddiy ishlab chiqarishda nima yaratilsa jamiyatning boyligi

deb hisoblaydi. U boylikning o'sish shart-sharoitlari mehnat taqsimoti va uning unumdorligi ortishidir deb ta'kidlaydi.

A.Smit fikricha, qiymatning manbai mehnat, jamiyat rivojlanishi natijasida mehnat bilan birga kapital va er ham qiymat manbai bo'lib boradi, shu sababli tovar narxi ish haqi, foyda va rentadan qaror topadi. U ijtimoiy boylik ortib borishi bilan jamiyatning barcha sinflari daromadi o'sib boradi, pul qiymat o'lchovi vazifasini bajaradi degan xulosaga keladi.

A. Smit tushunishicha, qachonki shaxsiy manfaat ijtimoiy manfaatdan ustun tursa bozor qonunlari iqtisodiyotga samarali ta'sir ko'rsatadi. Inson o'z manfaatini, shaxsiy iqtisodiy faolligi natijalarini faqat boshqalar bilan o'zaro ayirboshlash yo'li bilan ro'yobga chiqaradi. Shunday qilib, kishilar o'z manfaatini ko'zlab, bir-birlari uchun mahsulot ishlab chiqaradi, bozor esa ularning o'zaro manfaatlarini hisobga olishga majbur qiladi, ya'ni bunda kishilar behtiyor jamiyat uchun ishlaydi.

A. Smitning «ko'rinmas qo'l» qoidasida bozor kuchlari (erkin narxlar, talab va taklif, raqobat) va obyektiv iqtisodiy qonunlar stixiyali ta'siri nazarda tutiladi. U davlatning jamiyatdagi yangi sinfi – kapitalist – tadbirkorlarning xo'jalik ishlariga aralashmasligini yoqlab chiqadi va tabiiy erkinlik g'oyasini ilgari suradi. Tabiiy erkinlik siyosati uning nazariyasida quyidagilarni ko'zda tutadi: ishchi kuchining erkin harakati, yer bilan erkin savdo, sanoat va savdo faoliyat qilishini davlat tomonidan tartibga solishni bekor qilish.

A.Smitning alohida nazariy qarashlari izdoshi D.Rikardo (1772-1823) hisoblanadi. Uning nazariy qarashlarining xarakterli belgisi – qiymat qonuni yahlit iqtisodiy nazariya fani shakllanadigan asos deb tan olinishidir. D.Rikardo mazkur fanning asosiy vazifasi daromadlar taqsimlanishini boshqaradigan qonunlarni ochishda deb biladi. U ishlab chiqarish sohasini qiymat va daromadlar manbai deb hisoblaydi hamda foyda normasining pasayish tamoyilini ko'rsatib beradi, Differensial renta mexanizmini yoritadi.

D.Rikardo kapitalizmga ishlab chiqarishning mutloq ratsional tizimi, foyda normasiga esa – kapitalizm jo'shqinligining rag'batlantuvchisi sifatida qaraydi. Uning g'oyalari Angliya utopik sotsializm nazariyasiga asos bo'ldi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining rivojlanishiga Sismondi (1773-1842) ham muhim hissa qo'shdi. U kapitalistik jamiyat iqtisodiy mexanizmini tanqid qilib, siyosiy iqtisod inson baxti yo'lida ijtimoiy mexanizmni takomillashtirishga qaratilgan fan bo'lmog'i lozim deb ko'rsatadi. Kapitalizmning iqtisodiy tuzumini tanqid qilish bilan bir qatorda undan ko'ra progressiv bo'lgan jamiyat qurish g'oyasi Sen-Simon (1760-1825), SHarl Fure (1772-1837), Robert Ouen (1771-1858) kabi sotsial utopistlar tomonidan ilgari surilgan edi. Ular xususiy mulkni qattiq tanqid qilib, uni tugatish tarafdori edilar. Ulardan keyin marksizm deb nomlangan nazariy yo'nalish jamiyat taraqqiyotiga tabiiy-tarixiy jarayon deb qarab, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularning iqtisodiy tizimi, tarkibiy qismlari, vujudga kelishi, rivojlanishi va boshqasi bilan o'rin almashish sabablari to'g'risidagi ta'limotni hamda qo'shimcha qiymat nazariyasini yaratdilar. Mazkur ta'limot asoschilari o'zlarining nazariy konsepsiyasini uslubiy jihatdan bir vaqtda uchta ilmiy manbaga tayanib yaratadi: A.Smit – D.Rikardoning Angliya klassik siyosiy iqtisodi, Gegel – Feyrbaxning nemis klassik falsafasi va fransuz utopik sotsializmi.

Ular ta'limotida asosiy o'rinni bazis va ustkurma konsepsiyasi egallaydi – unga ko'ra ijtimoiy borliq (hayot) kishilar ongini belgilaydi. Mazkur nazariyada kapitalizm tizim sifatida daromadlar taqsimotida bozor prinsiplari buzilishiga olib kelishi, to'liq bandlikni ta'minlay olmasligi, kolonial ekspluatatsiya va urushlarga tortishi qayd qilinadi. Ular A.Smit va D.Rikardo asos solgan qiymatning mehnat nazariyasini yangidan qayta ishlab, qo'shimcha qiymat ishlab chiqarishga proletariatni ekspluatatsiya qilish orqali erishilishini va uning kapitalistlar tomonidan o'zlashtirilishi ular boyligining ko'paytirishning doimiy manbaini tashkil qilishini qayd qiladi. Kapitalning jamg'arilish jarayoni sinfiy kurashning keskinlashishi va kapitalizmning barbod bo'lishi bilan tugashini qayd qiladi.

Markaziy Osiyoda iqtisodiy qarashlarning rivojlanishi Farobiy (870-950), Abu Ali ibn Sino (980-1037), Abu Rayxon Beruniy (973-1048), Yusuf Xos Xojib, Alisher Navoiy (1441-1501) va boshqa shu kabi dunyoga mashhur mutafakkirlar nomi bilan bog'liq. Ularning asarlaridagi iqtisodiy g'oyalar hali falsafiy

bilimlardan to'liq ajralmagan bo'lsada, ancha qiziqish uyg'otadi. Jumladan, Farobiy qarashlarida insonlarning ehtiyojlari to'g'risidagi g'oyalar markaziy o'rinni egallaydi. Uning fikricha, kishilarning moddiy ehtiyojlari jamiyatning shakllanishida birlamchi sabablardan hisoblanadi.

Ibn Sino nafaqat oila doirasida, balki shahar va davlat darajasida daromad va harajatlar muvozanati haqida fikr yuritadi. Uning qarashicha, daromad va xarajatlar muvozanatligiga tabiiy ofatlar va urushlar ro'y berganida zahiradan mablag'larni ta'lim uchun ajratishni hisobga olib erishish zarur.

Iqtisodiy bilimlar sohasida XI asrning buyuk mutafakkiri va shoiri Yusuf Xos Xojib muhim o'rin tutadi. U jamiyat rivojlanishida mehnatning rolini ko'rsatib, moddiy boyliklarning xarakteri va hususiyatlarini qayd qiladi, mehnat taqsimoti masalasi muhimligiga e'tibor qaratadi hamda pulning vazifalariga aniq ta'rif beradi.

Buyuk shoir, mutafakkir, qomuschi olim va davlat arbobi A.Navoiy jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi haqida o'z fikrlarini bayon qiladi, boylikni yaratishda mehnatning rolini ko'rsatib beradi. U «boylik» agar u butun xalq tomondan foydalanilsa ne'matga aylanadi deb hisoblaydi. Uning fikricha, davlat boyishining manbai soliqlar hisoblanadi, Shu sababli adolatli soliq tizimini o'rnatish g'oyasini ilgari suradi. Navoiy o'zining asarlarida davlat moliyasiga alohida e'tibor qaratadi.

Iqtisodiy fanda turli xil maktablarning mavjud bo'lishi va iqtisodiy jarayonlarni bilishga turlicha yondoshuvlar iqtisodiy hayotning murakkabligi, o'zgaruvchanligi va ziddiyatli bo'lishini tasdiqlaydi. Shu sababli hech bir nazariya doimiy va mutlaq haqiqat bo'lib qolmaydi. Ayni vaqtda bu nazariyalar o'z rivojlanishining u yoki bu bosqichida turgan jamiyat iqtisodiy muammolarini mushohada etish va hal qilishga ma'lum hissa qo'shadi. Shundan kelib chiqib va vujudga kelgan ziddiyatlarni bartaraf qilish maqsadida turli xil, hatto iqtisodiyot nazariyasidagi qarama-qarshi oqimlar yutuqlarini umumlashtirish zarur bo'ladi.

5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida iqtisodiy ne'matlarni takror ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini yoki kishilarning iqtisodiy hatti-harakatini o'rganishdan iborat.

Iqtisodiy munosabatlar – bu iqtisodiy ne'matlarni takror ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida vujudga keladigan turli xil aloqa va munosabatlardir. Ularning aniq namoyon bo'lish shakllari iqtisodiy hodisa va iqtisodiy jarayonlardir. Iqtisodiy hodisalar ishsizlik, inqiroz, inflyatsiya, bandlik va shu kabilar, iqtisodiy jarayonlar esa ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, taqsimlash, ayirboshlash, iste'mol kabilar orqali yuzaga chiqadi.

Iqtisodiyot nazariyasi o'z predmetini mikro va makro darajada o'rganadi. Agar iqtisodiyotga mikrodarajada qaralsa fanning predmeti alohida iqtisodiy birliklar (alohida iste'molchi, alohida ishlab chiqaruvchi)ning hatti-harakatini o'rganish, alohida tovarlarga narx shakllanishi, korxonalar xarajatlari va daromadlar qaror topishi va shu kabilarni tahlil qilishga qaratiladi. Iqtisodiyotga uning yirik tarkibiy qismlari (uy xo'jaliklari, xususiy va davlat sektori) o'zaro ta'siridagi yaxlit tizim sifatida qaralsa va davlat iqtisodiy siyosatining qonuniyatlari aniqlansa, bu makroiqtisodiy tahlil hisoblanadi. Makroiqtisodiyot shuningdek daromadlar, bandlik, narxlar darajasi, mahsulotning yalpi hajmi, milliy daromad, jami sarflar kabi jamlanma ko'rsatkichlarni ham qarab chiqadi.

Iqtisodiyotning mazkur ikki darajasi farqi faqat iqtisodiy tahlil nuqtai-nazaridan kelib chiqadiki, shu sababli iqtisodiyot nazariyasini bunday qismlarga ajratishni mutloqlashtirish ko'pam to'g'ri emas. Chunki mikro va makroiqtisodiyot o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldiradi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining maqsadi cheklangan iqtisodiy resurslardan foydalanishning turli muqobil variantlaridan eng samaralisini tanlash orqali

jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini to'laroq qondirib borishning nazariy va amaliy muammolarini tadqiq qilishdan iborat.

Fanning predmeti, uning vazifalarida yanada oydinroq ko'rinadi. Iqtisodiyot nazariyasi fanining vazifasini ikki tomondan, ya'ni ham nazariy va ham amaliy tomondan tushuntirish mumkin. Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mohiyatini, iqtisodiy qonunlar va iqtisodiy tushunchalarning mazmunini yoritib ilmiy bilish vazifasini bajaradi.

Iqtisodiyot nazariyasi aniq vaziyatlarda aniq takliflarni berib, uslubiy vazifani ham bajaradi. Iqtisodiy bilim nazariyalarga ega bo'lish, o'zgarib turuvchi iqtisodiy vaziyatlarda ratsional qaror qabul qilishni mustaqil amalga oshirish imkonini beradi. Iqtisodiyot nazariyasi bashorat qilish vazifasi orqali jamiyat va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining istiqbollari ilmiy asoslab beradi.

Fanning amaliy vazifasi cheklangan resurslardan samarali foydalanib, ularning har birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turlari bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan samara, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishga qaratiladi. Bu vazifa yaratilgan nazariyalar va ilmiy qarashlarni real amaliy hayotga joriy qilib borishni ham o'z ichiga qamrab oladi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining qayd qilingan amaliy va nazariy vazifalari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Amaliy iqtisodiyot nazariy bilimga ega bo'lishni, u bilan qurollanish zaruriyatini taqozo etadi. Umuman olganda, bu fan iqtisodiy jarayonlar, voqea va hodisalar sirini bilishda ilmiy qo'llanmadir. Nazariy bilim esa oldindan ko'ra bilish va amaliy harakat yo'lini to'g'ri belgilash imkonini beradi.

6. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar

Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy munosabatlarda amal qiladigan iqtisodiy qonunlarni ham o'rganadi. Boshqacha qilib aytganda, bu fanning asosiy

vazifalaridan biri iqtisodiy qonunlarni bilish va uning mazmunini, amal qilish mexanizmini ochib berish hisoblanadi.

Iqtisodiy qonunlar iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning ichki o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy qonunlar obyektiv amal qilayotgan iqtisodiy voqelikning umumlashgan nazariy ifodasi bo'lib, u obyektiv reallikni ilmiy bilish natijasidir, ya'ni uning inson ongidagi in'ikosidir. Iqtisodiy qonunlar obyektiv xaraktyerga ega bo'lib, ularning kelib chiqishi, amal qilishi, rivojlanishi va barham topishi kishilarning ongiga, ularning hohish irodasiga bog'liq emas. Ma'lum tarixiy davrlarda, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga, mavjud iqtisodiy tizimning xarakteri va shart-sharoitiga mos keladigan iqtisodiy qonunlar vujudga keladi va amal qila boshlaydi. Lekin iqtisodiy qonunlar kishilarning iqtisodiy faoliyatidan tashqarida, ulardan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi, balki aynan ularning faoliyati, hatti-harakatlari, iqtisodiy xulq-atvori tufayli tarkib topadi va ular orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun insonlar iqtisodiy qonunlarning mazmunini bilib, ularning talablarini hisobga olib, o'zlarining amaliy faoliyatlarida foydalanishlari lozim bo'ladi. Bu iqtisodiy qonunlar talablariga zid har qanday qaror va hatti-harakatlar kishilarning xohish irodasidan qat'iy nazar muqarrar ravishda xo'jalik faoliyatida qiyinchiliklarga, resurslar isrofgarchiligiga olib keladi.

Iqtisodiy qonunlar tabiat qonunlaridan farq qiladi. Tabiat qonunlari doimiydir, iqtisodiy qonunlar esa ijtimoiy hayot qonunlari bo'lib, tarixiydir va o'zgaruvchandir, chunki u kishilarning faoliyati bilan bog'liq bo'lib kishilik jamiyati mavjud bo'lganda paydo bo'ladi va amal qiladi.

Amal qilish davrining davomiyligiga qarab iqtisodiy qonunlar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. Umumiqtisodiy qonunlar-kishilik jamiyati rivojlanishining barcha bosqichlarida amal qiladi. Masalan, vaqtni tejash qonuni, ehtiyojlarning o'sib borish qonuni, takror ishlab chiqarish qonuni, unumdorlikning o'sib borishi qonuni va boshqalar;

2. Xususiy yoki davriy iqtisodiy qonunlar-insoniyat jamiyati taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida amal qiladi. Masalan, talab qonuni va taklif qonuni, tovar-pul munosabatlari mavjud bo'lgan davrlarda amal qiladi.

3. Maxsus o'ziga xos iqtisodiy qonunlar – alohida olingan iqtisodiy tizim sharoitida amal qiladi. Masalan, sof kapitalizm sharoitidagi qo'shimcha qiymat qonuni.

Iqtisodiy kategoriyalar. Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy qonunlar bilan bir qatorda iqtisodiy jarayonlarning alohida tomonlarini tavsiflaydigan kategoriyalarning mazmunini ham ochib beradi.

Iqtisodiy kategoriyalar - doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushunchadir.

Iqtisodiy kategoriyalar real iqtisodiy hodisalarning mohiyatini ifoda etadigan ilmiy tushuncha bo'lib, ilmiy tafakkur mahsulidir. Ular nihoyatda ko'p va xilma-xildir. Bozor, pul, tovar, kapital, ishchi kuchi, iqtisodiy muvozanat, moliya, kredit, bank va boshqa shu kabi tushunchalar iqtisodiy kategoriyalarga misol bo'la oladi. Iqtisodiy qonunlardan farq qilib, ilmiy kategoriyalar, iqtisodiy hodisalarning mazmunini ifoda etadi.

7. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning uslub va usullari

Uslubiyat — bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun – qoidalari, usullari va aniq tartiblaridir. Bu obyektiv voqelikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ichiga oluvchi bir butun ta'limotdir. Uslubiyat umumiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi.

“Usul” grekchadan so'zma – so'z tarjima qilinganda “tadqiqot” tushunchasini anglatib, ilmiy bilishga aniq yondashuvlarni bildiradi.

Dialektika ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Uning iqtisodiyot nazariyasi fanida qo'llaniladigan asosiy qoidalari quyidagilar:

– iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog‘liqlikda, bo‘lgan o‘zaro ta‘sir qilib turadigan turli bo‘g‘inlardan, bo‘laklardan iborat yaxlit bir tuzilma deb hisoblanadi;

– iqtisodiy hodisa va jarayonlarning kelib chiqishi, amal qilishi va barham topishi, uning sabablari va oqibatlari ichki aloqadorlik va bog‘liqlik tomonlarining zamon va makonda ro‘y berishi tan olinadi;

– iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkablikka, quyidan yuqoriga rivojlanishida deb qaraladi. Bu yerda son jihatidan o‘zgarishlar to‘plana borib, sifat jihatidan o‘zgarishga olib kelishi hisobga olinadi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining o‘ziga xos tadqiqot usullari ham mavjud. Ulardan eng asosiylari quyidagilar:

Ilmiy abstraksiya usuli – voqea va hodisalarning tahlil paytida xalal berishi mumkin bo‘lgan ikkinchi darajali belgilari e‘tibordan chetlashtirilib, o‘rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga tegishli belgilarga e‘tiborni qaratishdir.

Tahlil va sintez usuli. Tahlil — bu o‘rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratib ularning xususiyatini ochib berishdir. U ikki darajada amalga oshiriladi. Mikroiqtisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang‘ich bo‘g‘ini bo‘lmish korxonalar va boshqa iqtisodiy subyektlarning yuqori pirovard natijaga erishishga qaratilgan xatti-harakati, tadqiq qilinadi.

Makroiqtisodiy tahlilda milliy iqtisodiyotning holati, faoliyat qilishi va natijalari o‘rganiladi. Iqtisodiy resurslarni to‘liq band qilish, inflyasiyani jilovlash va iqtisodiy muvozanatlikni ta‘minlash orqali iqtisodiy o‘sishga erishish muammolari bu tahlil ob‘ektidir.

Sintez – bu hodisa va jarayonlarning umumiy o‘zaro ta‘siri asosida xulosalar chiqarishdir.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Tarixiylik dalili iqtisodiy fanlarda ham tarixiy rivojlanish nuqtai nazaridan tadqiqot olib borishni zarur qilib qo‘yadi. Chunki iqtisodiy jarayonlar jamiyatning tarixiy rivojlanish bosqichlarida ro‘y beradi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai nazardan emas, shu bilan birga ichki zaruriy va qonuniy bog‘lanishlar bo‘yicha ham tahlil qilinadi.

Foydalaniladigan usullar ichida **eksperiment** alohida o‘ringa ega. Iqtisodiy o‘shishning keskin o‘zgarishi, xususan, iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi.

Induksiya va deduksiya usuli. Induksiya nazariyadan amaliyot tomon borishni, yaratilgan nazariyalarni kishilarning amaliy hayotida sinab ko‘rishni anglatrsa, deduksiya amaliyotdan nazariya tomon borishni, real hayotdagi ro‘y beradigan hodisa va jarayonlardan nazariyalar yaratishni bildiradi.

Pozitiv va normativ usullar. Pozitiv usul iqtisodiy hodisalarning real hayotdagi holatini qanday bo‘lsa shu holicha aks ettiradi. Masalan, O‘zbekistonda ishsizlik 2018-yilda 4.9 foizni tashkil qildi. Respublikada narxlarning o‘shishi o‘tgan 2018-yilda 15,0 foizdan oshmadi va h.k. Normativ usul hodisa va jarayonlarning qanday bo‘lishi kerakligi to‘g‘risidagi fikr va mulohazalardir. Masalan, ishsizlikning tabiiy darajasi 5,0 foizdan oshmasligi kerak. Real ish haqining o‘shishi narxlarning o‘shish sur‘atidan yuqori bo‘lishi zarur va hokazo.

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy tahlil qilishda matematik, statistik usullar va grafiklardan keng foydalaniladi. Matematik usul iqtisodiy hodisa va jarayonning miqdoriy o‘lchamlarini aniqlash imkonini bersa, grafik usul o‘zgaruvchi miqdorlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rgazmali qilib tasvirlaydi.

Iqtisodiy tahlilda «Boshqa sharoitlar o‘zgarmay qolganda» degan farazdan ham foydalaniladi. Chunki real iqtisodiy hayotda hodisa va jarayonlarga ko‘plab omillar bir vaqtda, shu bilan birga turlicha ta’sir ko‘rsatadi.

Bu barcha omillarning birgalikda ta’sirida hodisa va jarayonlar mohiyatini ochib berish qiyin kechadi yoki mutlaqo mumkin bo‘lmaydi. Shu sababli ularning alohida olingan omil ta’sirida mohiyati ochilib, boshqa omillar ta’siri e’tibordan chetda qoladi yoki ular o‘zgarmas deb hisoblanadi. Tahlilning keyingi bosqichida o‘rganilayotgan hodisa yoki jarayonga boshqa omillarning ta’siri ham alohida-alohida qarab chiqiladi.

Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy modellardan ham foydalaniladi. Iqtisodiy modellar – bu real voqelik, iqtisodiyot va undagi ro‘y beradigan hodisa hamda

jarayonlarning soddalashtirilgan manzarasidir. Bunda iqtisodiy modellarning ikkita turi o'z o'rniga ega bo'ladi: muvozanatlashgan va optimallashtirilgan modellar.

Muvozanatlashgan modellar iqtisodiy hodisa va jarayonlar yoki ularning natijalari miqdoriy o'lchamlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi. Masalan, yalpi talab va yalpi taklif modeli, tovarlar miqdori va pul massasi modeli, daromadlar va xarajatlar modeli va h.k.

Optimallashtirilgan modellar – alohida olingan iqtisodiy hodisa yoki uning natijasidagi miqdoriy o'zgarishlarni va har bir davrdagi optimal me'yorlarni xarakterlaydi. Masalan, narx modeli, xarajatlar modeli, daromadlar modeli va h.k.

Tayanch tushunchalar

Iqtisodiyot – bu iqtisodiy ne'matlar va vositalarni takror ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, xo'jalik yuritish shakllari, ularni tartibga soluvchi mexanizmlar va infratuzilmaviy muassasalarning ma'lum darajada tartibga solingan tizimidir.

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi – jamiyat ehtiyojlarining cheksizligi hamda iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir.

Iqtisodiyotning asosiy muammosi – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qanday qilib to'laroq qondirib borish mumkinligi to'g'risidagi masaladir.

Infratuzilma – ishlab chiqarish va ayriboshlashning bir me'yorda ro'y berishi hamda kishilar turmush kechirishining umumiy shart-sharoitini tashkil qiluvchi sohalardir.

Iqtisodiy faoliyat – kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'mat va vositalarni ishlab chiqarish hamda iste'molchilarga etkazib berishga qaratilgan va chambarchas bog'liqlikda amal qiladigan turli xil faoliyatlar.

Ehtiyoj – iqtisodiy resurslar va hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyat.

Iqtisodiy resurslar – iqtisodiy faoliyatda foydalanishga yaroqli bo'lgan moddiy, insoniy va tabiiy resurslar.

Kapital – inson tomonidan vujudga keltirilgan barcha ishlab chiqarish vositalari (binolar, inshootlar, mashina va mexanizmlar, asbob va uskunalar, xom ashyo, materiallar va h.k.)

Yer – ishlab chiqarishga jalb qilingan barcha yerlar va boshqa barcha tabiiy resurslar;

Ishchi kuchi (mehnat) – insonda mavjud bo‘lgan jismoniy va aqliy qobiliyatlar. Ishchi kuchining sarflanishi mehnat jarayonini tashkil qiladi.

Tadbirkorlik layoqati – ayrim kishilarga xos bo‘lgan, iqtisodiy faoliyat sohalarida namayon bo‘ladigan noyob xislat.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne‘matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va ularni iste‘mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimini, ijtimoiy xo‘jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o‘rganishdan iboratdir.

Iqtisodiy qonunlar – iqtisodiy hayotning turli tomonlarini, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o‘rtasidagi takrorlanib turadigan, barqaror ichki sabab-oqibat aloqalarini, ularning o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy kategoriyalar– doimo takrorlanib turadigan iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushunchalar.

Uslubiyat – iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning prinsiplari, yo‘llari, qonun-qoidalari, usullari va aniq tartiblari tizimidir.

Ilmiy abstraksiya – iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishda qo‘llaniladigan usullardan biri bo‘lib, voqea-hodisalarning tahlil paytida halaqit beruvchi ikkinchi darajali belgilarini e‘tibordan chetlashtirib, o‘rganilayotgan hodisaning asl mohiyatini ochib beruvchi belgilarga fikrni qaratishdir.

Muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasi nima?

2. Nima uchun hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va etkazib berish insonning turli xil faoliyatlari ichida eng asosiylari hisoblanadi?
3. Iqtisodiyotning asosiy muammosini hal qilishning qanday yo‘llari mavjud?
4. Markaziy Osiyoda iqtisodiy qarashlarning rivojlanishida qaysi mutafakkirlarning o‘rni bor?
5. «Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllanish jarayonida qanday g‘oyaviy oqimlar vujudga kelgan.
6. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o‘rin tutadi?
7. Iqtisodiyot nazariyasini o‘rganishda qanday usullardan foydalaniladi?
8. Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o‘rtasidagi farq nimadan iborat?
9. Iqtisodiy model nima va uning qanday turlarini bilasiz?
10. Induksiya va dedutsiya usullari mazmunini tushuntiring.

II BOB. ISHLAB CHIQRISH JARAYONI, IQTISODIY TIZIMLAR, MULKCHILIK VA TOVAR-PUL MUNOSABATLARI

- 1. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni omillari, imkoniyatlari, natijalari va samaradorligi.**
- 2. Iqtisodiy tizim tushunchasi, uning turlari va modellari.**
- 3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va uning shakllari. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish.**
- 4. Ijtimoiy xo'jalik shakllari, tovar va uning xususiyatlari.**
- 5. Qiymatning turli xil nazariyalari.**
- 6. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari.**

1. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni omillari, imkoniyatlari, natijalari va samaradorligi

Ishlab chiqarish – bu jamiyat iste'moli uchun zarur bo'lgan iqtisodiy ne'matlarni yaratishga qaratilgan jarayondir. Har qanday ishlab chiqarish, avvalo mehnat jarayonidir ya'ni tabiat ne'matlari va yarim tayyor mahsulotlarni o'zining iste'moliga moslashtirish uchun qilingan faoliyatdir.

Kishilar o'zlarining ongli maqsadga muvofiq mehnati bilan tabiat moddalarining shakllarini o'zgartiradilar va iste'moli uchun zarur bo'lgan mahsulotni vujudga keltiradilar. Mehnat jarayonida insonning o'zi ham har tomonlama kamol topib, kasbiy layoqatini, bilimini oshiradi va ularni amalda qo'llash imkoniyatini kengaytirib boradi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayoni naflilikni vujudga keltirishga qaratilgan jarayondir. Bu jarayonning shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixga ega bo'lib, oddiy tosh va yog'och qurollardan foydalanib, eng sodda ovchilik va dehqonchilik qilishdan tortib, to hozirgi zamon murakkab zamonaviy texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tgan. Ishlab

chiqarish natijasi hisoblangan iqtisodiy ne'mat va vositalarning bir qismi moddiy ko'rinishga ega boshqa qismi bunday ko'rinishga ega bo'lmagan nomoddiy ne'matlar yoki xizmatlardan iborat bo'ladi. Shu ma'noda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari farqlanadi. Ular birgalikda iqtisodiyotning *real sektori* ham deyiladi. Ayni vaqtda ular umumiy jihatlarga ham ega. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni bir tomondan, naflilikni vujudga keltirish, ikkinchi tomondan, qiymatning o'sish jarayoni hisoblanadi. Sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, qurilish, savdo, kommunal xo'jaligi, maishiy xizmat, ovchilik, baliqchilik, dorivor o'simliklarni yig'ish kabilar iqtisodiyotning real sektori sohalarini tashkil qiladi.

Xizmat ko'rsatish sohalarida ma'naviy qimmatliklar yaratiladi hamda nomoddiy xizmatlar (sog'liqni saqlash, ta'lim, ilmiy maslahat va boshqalar) ko'rsatiladi.

Ishlab chiqarishdan pirovard maqsad iste'mol ya'ni, ehtiyojni qondirish hisoblansa, tovar ishlab chiqaruvchining maqsadi xarajatlarni qoplab, foyda olishga qaratiladi-shu sababli yaratilgan mahsulot to'g'ridan-to'g'ri iste'molga kelmasdan bozorda ayriboshlanadi va keyin iste'molga kelib tushadi. Ishlab chiqarishning amalga oshishi, uchun uning omillari mavjud bo'lmog'i lozim. Ishlab chiqarishning shaklidan qat'iy nazar bu jarayonda iqtisodiy resurslar, uning omillariga aylanadi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi. Ehtiyojlarning doimo yuksalib borishi resurslarning cheklanganligi sababli ularni to'la qondirish uchun zarur bo'lgan miqdorda tovar (xizmat)larni ishlab chiqarishning imkonini bermaydi. Oila byudjetini cheklanganligi hayot kechirish uchun zarur buyumlarni qaysi birini xarid qilishni, vaqtimizni cheklanganligi qaysi ishni bajarishimizni, resurslarni cheklanganligi ularni qaysi tovar (xizmat)larni ishlab chiqarish, davlat byudjetining cheklanganligi ularni qanday maqsadlar uchun ishlatishni tanlashni zarur qilib qo'yadi. Masalan, talaba o'z vaqtini dars tayyorlashga yoki dam olishga sarflashi mumkin. Dehqon o'z yeriga piyoz yoki kartoshka ekishi mumkin.

Tadbirkor o‘z puliga yangi uskuna yoki xom ashyo sotib olishi mumkin. Byudjet mablag‘ini yangi maktab yoki ko‘prik qurishga sarflashi mumkin va hokazo.

Ana shu imkoniyatlardan birini tanlash qolganlaridan voz kechishga olib keladi, yoki biridan ko‘proq, ikkinchisidan kamroq tanlashimizga to‘g‘ri keladi. Tanlash to‘g‘risidagi qarorlarni muqobil qiymatlarni taqqoslash asosida chiqaramiz. Tanlovning muqobil qiymati deb, uning natijasida voz kechilgan imkoniyatlar ichidan bu maqsad uchun eng katta naf keltiruvchi yoki qadrlanuvchi qiymatga aytiladi.³

Muqobil qiymat **doimiy, o‘sib boruvchi va pasayib boruvchi** bo‘lishi mumkin. Muqobil qiymatni ilmiy abstraksiya usulini qo‘llab, ikki tur mahsulot ishlab chiqarish misolida tahlil qilamiz. Iqtisodiyoda ikki xil mahsulot – guruch va avtomobil ishlab chiqariladi deb, faraz qilamiz. Barcha resurslar 100 birlikdan iborat. 1 tonna guruch yetishtirish uchun 2 birlik, bir dona avtomobil ishlab chiqarish uchun 4 birlik resurs zarur. Agarda guruchni X, avtomobilni Y bilan belgilasak, mavjud resurslardan foydalanib ishlab chiqarish mumkin bo‘lgan tovarlar miqdori o‘rtasidagi bog‘lanish quyidagicha bo‘ladi.

$$2X+4Y=100$$

2.1-jadval

Ishlab chiqarish imkoniyati chegarasi⁴

Mahsulot turlari	Muqobil ishlab chiqarish					
	A	B	S	D	E	G
guruch (tonna) «X»	0	10	20	30	40	50
avtomobil (dona)«Y»	25	20	15	10	5	0

Agar mavjud resurslardan faqat avtomobil ishlab chiqarsak, u 25 ta, faqat guruch yetishtirsak 50 tonnaga teng keladi. Birinchi tovarni ishlab chiqarishni ko‘paytirish, albatta ikkinchisining kamayishi hisobiga ro‘y beradi. Jadval

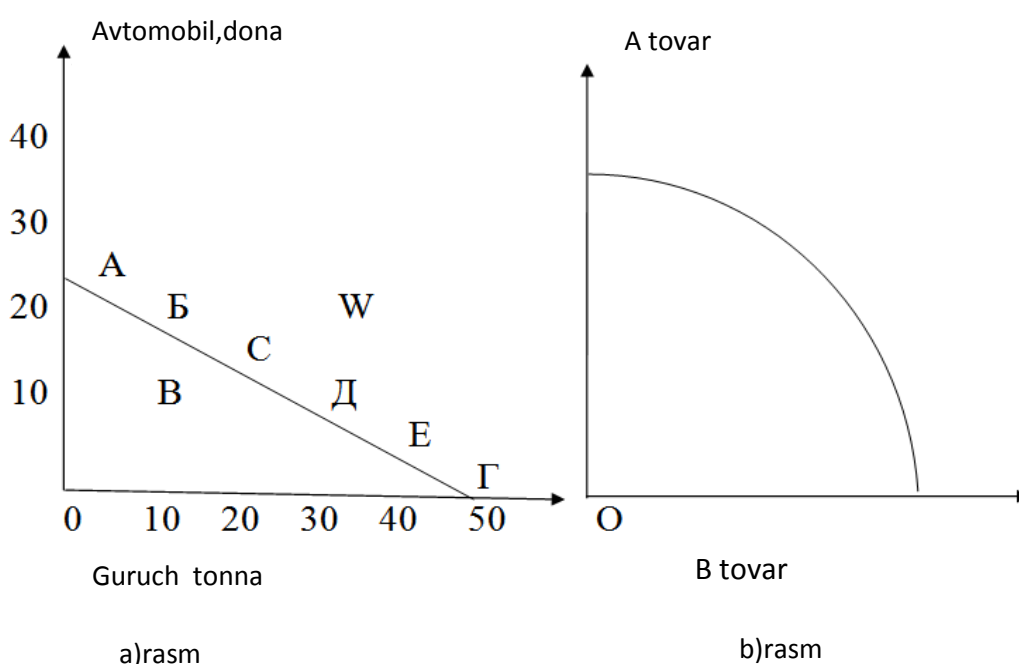
³ Campbell R. McConnell, Stanley L. Brue. Economics: Tamoyillar, muammolar va siyosat. O‘n yettinchi nashr. 11 b.

⁴ Campbell R. McConnell, Stanley L. Brue. Economics: Tamoyillar, muammolar va siyosat. O‘n yettinchi nashr. 11 b.

ma'lumotlarini grafikda aks ettirsak, ikki turdagi mahsulot ishlab chiqarishning turlicha uyg'unlashuvi mavjud bo'lishiga ishonch hosil qilamiz.

Resurslarning cheklanganligi ehtiyojni qondirishning asosi bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklab qo'yadi. Ishlab chiqarish imkoniyati deb, mavjud iqtisodiy resurslardan to'laroq foydalanish evaziga eng ko'p mahsulot ishlab chiqarish tushuniladi. U ishlab chiqarish imkoniyati chegarasini ifodalaydi.

Shu bilan birga, bu imkoniyatlar darajasi doimiy emas, yangi texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi hamda ularning ishlab chiqarishga jalb qilinishi imkoniyatlar chegarasining kengayishiga olib keladi.

2.1-rasm. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i

Bu bir tomondan, mehnat unumdorligini, ekinlar hosildorligini oshirish, energiya, yonilg'i, mehnat va boshqa moddiy resurslarni tejash, ikkinchi tomondan, resurslarning yangi manbalarini topib, iqtisodiy faoliyatga jalb etish imkonini beradi.

Resurslar cheklanganligi sharoitida ularni tejab ishlatish tovar turlarining muqobil variantlaridan eng optimal nisbatlarini tanlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Shuning uchun korxonalar, mahsulot turini ko'paytirsa resurslar tejalishi evaziga xarajatlarni pasaytirishga erishadi.

Tanlovning variantlari nihoyatda xilma-xil bo'lib, bu qaror qabul qilishni qiyinlashtiradi. Muqobil variantlardan birini tanlash uchun ularga qilinadigan sarf - xarajatlarni taqqoslashga to'g'ri keladi. Shunday qilib, turli variantlardan birini tanlash qolganlaridan voz kechishga yoki ularning miqdorini kamaytirishga olib keladi. Iqtisodiyot nazariyasi fanining asosiy vazifasi ham ana shu tanlovning eng maqbul yo'llarini topib, to'g'ri qaror chiqarishni o'rganishdir.

Ishlab chiqarishning natijalari. Ishlab chiqarish omillarining ishlatilishi natijasida mahsulot, ya'ni tovar va xizmatlar yaratiladi. Ular qiymat o'lchovida korxonalar darajasida yalpi mahsulotni milliy iqtisodiyot ko'lamida milliy mahsulotni tashkil qiladi. Maqsadli ishlatilishi muvofiq turli darajadagi mahsulot o'zining natural buyumlashgan shakli bo'yicha ikki qismdan: ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlaridan tashkil topadi. Keyingisi o'z navbatida iste'mol buyumlaridan va aholiga ko'rsatilgan turli xizmatlardan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqarish funksiyasi. Ishlab chiqarish omillari bilan uning natijalari o'rtasidagi bog'liqlikni ishlab chiqarish funksiyasi aks ettiradi. Agar, ishlab chiqarish omillari Yer /E/, kapital /K/ va ishchi kuchi /V/dan olingan mahsulotni /M/ dan iborat deb olsak, ishlab chiqarish funksiyasi $M=F /E. K. V/$ ko'rinishni oladi.

Ishlab chiqarish funksiyasi jalb qilingan omillarining, har birligi evaziga olingan mahsulot hajmini bildiradi. Bundan tashqari, mazkur ko'rsatkich mahsulot hajmini ishlab chiqarishga qancha resurs sarfi talab qilinishini aniqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqarishda foydalaniladigan turli xil resurslar ayrim turlarini ko'paytirish yo'li bilan mahsulot hajmini oshirish mumkin. Lekin boshqa omillar va sharoitlar teng bo'lgani holda ayrim resurslar sarfini oshirish yo'li bilan mahsulotni cheksiz ko'paytirib bo'lmaydi. Masalan, ishlab chiqarish binolari, mashina, stanok va boshqa asbob-uskunalar soni va sifati o'zgarmagan holda ishchilar sonini va xom ashyoni ko'paytirish yo'li bilan mahsulotni ma'lum miqdorda oshirib borish mumkin. Bunda ulardan foydalanish darajasi oshiriladi, ammo ma'lum darajaga borgandan keyin qo'shimcha jalb qilingan ishchi kuchi

yoki xom ashyolar samarasi kamayadi. Boshqa tomondan, ishchilar soni o'zgarmagan holda ularni yangi texnika va texnologiyalar bilan qurollantirish, ya'ni har bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital miqdorini oshirish hisobiga ham mahsulotni ko'paytirishga erishish mumkin. Iqtisodiyotning barcha darajasida resurslardan foydalanish evaziga olingan mahsulotni uch xil o'lchamda aniqlash mumkin: umumiy mahsulot, o'rtacha mahsulot va qo'shilgan mahsulot.

Umumiy mahsulot jalb qilingan asosiy kapital, ishchi kuchi, xom ashyo va materiallardan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutloq hajmidir.

O'rtacha mahsulot ($O'M$) esa jalb qilingan ishchi kuchi (V) yoki kapitalning (K) bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulotga aytiladi. Bu esa umumiy mahsulot (M) miqdorini umumiy resurs (ishchi kuchi yoki kapital) miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. $O'M=M/V$. (yoki $O'M=M/K$)

Qo'shilgan mahsulot eng keyingi qo'shilgan (o'sgan) ishchi kuchi yoki kapital miqdoriga bo'lish yo'li bilan qo'shilgan omil, unumdorligi aniqlanadi. Qo'shilgan resurs evaziga olingan qo'shilgan mahsulot esa qo'shilgan resurs unumdorligini ko'rsatadi.

Alohida resurs evaziga olingan qo'shilgan mahsulot ma'lum darajaga borgandan keyin kamaya boshlaydi. Mana shu qo'shilgan resurs unumdorligining pasayib borishini hisobga olib, marjinalistlar unumdorlikning kamayib borish qonunini kashf qilishgan. Ularning g'oyasi bo'yicha har bir keyingi qilingan xarajat yoki resurs oldingisiga qaraganda kamroq samara beradi va oqibatda uning hisobiga olingan o'rtacha mahsulot ham kamayib boradi.

Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari. Ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish masalasi har doim iqtisodiyot nazariyasi fanining dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelgan. Samaradorlik ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga qilingan xarajatlarning o'rtasidagi nisbatni bildiradi. Boshqacha aytganda, samaradorlik "natija" va "xarajat" nisbatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyot darajasida uning natijalarining iqtisodiy resurs sarf xarajatlariga nisbati ijtimoiy ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligining asosiy

ko'rsatkichidir. Samaradorlikning mavjud darajasida jamiyat ehtiyojlari ancha to'liq qondirilganda uning, biror a'zosi iqtisodiy ahvolini yomonlashtirmasdan boshqasining ehtiyojlari qondirilish darajasini oshirish mumkin emas. Bunday holat Pareto – samarasi deb nomlanadi. (Italiyan iqtisodchisi V. Pareto nomi bilan).

Ishlab chiqarishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi sababli har bir iqtisodiy subyekt foydasini oshirib borishga intiladi. Shuning uchun ham ishlab chiqarishning samaradorligi (P^1) olingan foydaning (F) ishlab chiqarishga sarflangan resurs xarajatlariga (W) nisbati bilan aniqlanadi, ya'ni:

$$P^1 = \frac{\Phi}{W} \times 100\%.$$

bu yerda R^1 – foyda normasi.

Ishlab chiqarish samaradorligi ko'p qirrali tushuncha bo'lib, qayd qilingan birgina asosiy ko'rsatkichda, uni to'liq ravishda har tomonlama ifodalab bo'lmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligini to'laroq ifodalashda, unda qatnashgan omillarning unumdorligini, ulardan samarali foydalanish darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Bulardan biri mehnat unumdorligidir. *Mehnat unumdorligi*, ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyatini ko'rsatadi va ishlab chiqarilgan mahsulotning sarflangan mehnat miqdoriga nisbati bilan belgilanadi. Sarflangan mehnat miqdori esa ishlangan vaqt bilan, kishi kuni, kishi soati va h.k. bilan belgilanadi. Mehnat unumdorligi quyidagicha aniqlanadi: $MU=M/V$.

Bu yerda, MU mehnat unumdorligini, M mahsulotning hajmi, V sarflangan ish vaqti.

Mehnat unumdorligi sarflangan mehnatning har birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi.

Kapital unumdorligi ko'rsatkichidan ishlab chiqarishda qatnashgan kapitalning birligi evaziga olingan mahsulot, daromad yoki foyda bilan aniqlanadi. $KU=M/K$;

$$KU=YAD/K ; \quad KU=F/K;$$

Bu yerda KU – kapital unumdorligini, K – ishlab chiqarishda qatnashgan kapital miqdorini, M – mahsulot, YAD – yalpi daromad hajmi, F – foyda.

Ishlab chiqarishning muhim omillaridan biri yer hisoblanishi sababli undan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichi olingan mahsulot hajmining yer maydoniga (gektarga) nisbati bilan aniqlanadi.

Samaradorlikni aniqlashda mahsulotning mehnat sig‘imi, material sig‘imi, energiya sig‘imi kabi ko‘rsatkichlar ham qo‘llanilib, ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotning har bir birligini yaratish uchun ketgan mehnat, energiya va moddiy ashyolar miqdorini ifodalaydi.

Bu ko‘rsatkichlarning har biri ishlab chiqarishda qatnashgan turli omillar samaradorligini ifodalab, bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va bir-birini to‘ldiradi.

Ishlab chiqarish samaradorligi har qanday darajada uning natijalari miqdoriga to‘g‘ri, iqtisodiy resurs sarf-xarajatlari hajmiga teskari mutanosiblikda o‘zgaradi. Ishlab chiqarish natijalari miqdori o‘zgarmay qolganda xarajatlarning kamayishi uning samaradorligi oshishini bildiradi va aksincha.

2017-2021-yillar O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning “Harakatlar strategiyasi” da ham .. “...iqtisodiyotning energiya va resurs sarfini qisqartirish, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish”ga ishlab chiqarish samaradorligini o‘stirishning muhim omili sifatida qaraladi.⁵

Hozirgi sharoitda fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini hisobga olgan holda ishlab chiqarishni uzluksiz modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash uning samaradorligini oshirishning muhim omilidir. Modernizatsiyalash keng ma’noda yaxlit tizimni takomillashtirishga yo‘naltirilgan texnologik, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy o‘zgarishlar birligini ifodalaydi. U inglizcha “modern”so‘zidan olingan bo‘lib “yangi”, “zamonaviy” kabi ma’nolarni anglatadi.

⁵ 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasi.

Ishlab chiqarishga qiyosan modernizatsiyalash mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida ularni “yangilash”, mashina, uskuna va texnologik jarayonlarni “zamonaviylashtirish”ni bildiradi. Iqtisodiy modernizatsiyalash mehnat, moddiy va tabiiy resurslardan foydalanish darajasiga ijobiy ta’sir ko’rsatish orqali ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga ham olib keladi.

Diversifikatsiyalash (lotincha “diversys” – har xil, “facese” qilmoq, bajarmoq) ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, maqsadida korxonalar faoliyat sohasini kengaytirish chiqariladigan mahsulotlar turlarini ko’paytirishga qaratilgan jarayondir.

Diversifikatsiyalash vertikal, gorizontal va konglomerat bo’lishi mumkin.

Vertikal diversifikatsiyalash – bir xil yo’nalishda ixtisoslashgan korxonalarining tarmoq darajasida ishlab chiqaradigan mahsulotlari turini ko’paytirish va faoliyatlarini tarmoq ichida kengaytirishni bildiradi.

Gorizontal diversifikatsiyalash – turli tarmoq korxonalari (sanoat, qishloq xo’jaligi, transport, qurilish va h.k.) ning yagona texnologik jarayonga qo’shib borishi orqali mahsulot turlarining ko’payishi va faoliyatlarining tarmoqlararo kengayishini anglatadi.

Konglomerat diversifikatsiya – korxonada ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlarini texnologik jarayon, tovar turlari va turli bozorlar talabini hisobga olib ko’paytirishga yo’naltiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev qayd qilib o‘tganlaridek, samaradorlikni oshirishning muhim omili... “.asosiy va yordamchi tarmoqlarni barqaror rivojlantirish, ortiqcha xarajatlar va tannarxni kamaytirish, mahalliy-lashtirish darajasini oshirish va importning qisqarishi”⁶ dan iborat.

Mahalliy-lashtirish mahsulot ishlab chiqarish jarayonida mahalliy xom ashyo va materiallardan foydalanishga ustuvorlik berishni anglatib, bu pirovardida nafaqat tannarxni pasaytirish, balki import qilinadigan tovarlar hajmini qisqa-

⁶ Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - Har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak.– T.: "O'zbekiston", 2017. 14-yanvar.14 bet.

rtirish imkonini ham beradi. Importning qisqarishi sof eksportni ko‘paytirish orqali milliy iqtisodiyot samaradorligini o‘ziga olib keladi.

Respublikamizda faqat 2017-yilning o‘zida mahalliyashtirish dasturlari to‘liq amalga oshirilmaganligi natijasida unda ko‘zda tutilgan “qariyb 400 million dollarlik mahsulot chetdan import qilingan”⁷

Shu sababli, 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning “Harakatlar strategiyasi”^{*} da ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni rag‘batlantirish siyosatini davom ettirish hamda eng avvalo, iste‘mol tovarlari va butlovchi buyumlar importining o‘rnini bosish, tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirishga tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirishning ustuvor yo‘nalishi sifatida qaraladi.

2. Iqtisodiy tizim tushunchasi, uning turlari va modellari

Tizim (grekcha systema – qismlardan tarkib topgan, birlashgan)-bu bir-biri bilan aloqa va munosabatda joylashgan hamda ma‘lum bir yaxlitlikni tashkil qiluvchi tarkiblar yig‘indisidir.

Jamiyat o‘zining iqtisodiy va ijtimoiy hayot sohalari bilan murakkab tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Bular moddiy, ijtimoiy, siyosiy va ma‘naviy sohalardir. Bu barcha sohalar bir – biri bilan funksional bog‘liq, ya‘ni ularning birisiz boshqasini tasavvur qilish qiyin.

Shunday ekan, *tizim elementlar, qismlardan iborat o‘zaro uzviy bog‘langan, ma‘lum tartib asosida tarkib topgan butunlikdir.* Iqtisodiy aloqalar, jarayonlar misoli zanjir bo‘lsa, har bir xo‘jalik yuritish subyekti ana shu zanjirning xalqasi tarzida namoyon bo‘ladi. Bu aloqalar, munosabatlar xo‘jalik faoliyati yuritayotgan

⁷ O'sha joyda. 26 bet.

* keyingi o‘rinlarda qisqacha "harakatlar strategiyasi" deb ketiladi.

kishilar o'rtasida yuz beradi. Shuning uchun ham odatda ularni ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar deb yuritiladi.

Hozirgi dunyo turli-tuman iqtisodiy tizimlar mavjudligi bilan tavsiflanadi. Ular muayyan tarixiy davrlarda vujudga keladi, rivojlanadi, biri ikkinchisi bilan almashinadi. Jamiyat hayotini yaxshiroq tushunish uchun uning tarixiy taraqqiyot jarayonini bir butun holda ko'rib, rivojlanish bosqichlarini, tahlil qilish katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiy tizim jamiyatdagi turli xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar, aloqalar, jarayonlarni bir butun holda, muayyan tarzda tarkib topishi va tartibga solinishini ifodalaydi.

Iqtisodiy tizim – bu zamon va makonda amal qilinadigan iqtisodiy munosabatlar, iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik yuritish mexanizmi va iqtisodiy muassasalarning o'zaro uzviy bog'liqlik asosida tarkib topgan yaxlit tuzilmasidir.

Iqtisodiy tizimlarning tarkibiy qismlari bu: iqtisodiy munosabatlar, xo'jalik yuritish shakllari, texnologiya va ishlab chiqarishning tabiiy shart-sharoitlari, xo'jalik yuritish mexanizmlari, iqtisodiy muassasalardir.

Iqtisodiy munosabatlar ikki turga ajratiladi:

1. Tashkiliy iqtisodiy munosabatlar – ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish orqali vujudga keladi. U ijtimoiy-iqtisodiy shaklidan qat'iy nazar ishlab chiqarishning holatini ifodalaydi. Bunga mehnat taqsimoti, uning ixtisoslashishi va kooperatsiyasi, ishlab chiqarishning to'planishi va uyg'unlashtirilishi natijasida vujudga keladigan munosabatlarni kiritish mumkin.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar – hayotiy ne'mat va vositalarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladi.

Xo'jalik yuritish shakllari iqtisodiy faoliyatni har xil darajada turlicha tashkil qilinishidir.

Texnologiya bu ishlab chiqarish omillarini uyg'unlashtirishning o'ziga xos usullaridir.

Iqtisodiy mexanizm – bu iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlovchi va bir-birini taqozo etuvchi vositalar bo'lib, unga iqtisodiy stimullar, iqtisodiy faoliyatni (ishlab chiqarish, ayriboshlash va iste'molni) tashkil etish, hamda tartibga solish usullari kiradi.

Iqtisodiy munosabatlar bir vaqtda ijtimoiy – iqtisodiy tizim bazisi ham hisoblanadi. Uning ustida mazkur iqtisodiy tizimga xos bo'lgan alohida siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, milliy, axloqiy, oilaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlar hamda tartibotlarning alohida turlari vujudga keladi. Ularning barchasi jamiyatning **ustqurmasini** tashkil qiladi. Klassik yondashuvga ko'ra ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi **ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya** deyiladi.

Iqtisodiy muassasalar iqtisodiyotni tartibga solish va davlat iqtisodiy siyosatini amalga oshirish maqsadlariga xizmat qiladi.

Iqtisodiy siyosat – bu davlatning iqtisodiyot, iqtisodiy munosabatlar va takror ishlab chiqarish jarayonlariga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan chora-tadbirlari yig'indisidir.

Iqtisodiy tizim – bu iqtisodiy ne'mat va xizmatlarning ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar o'rtasidagi aloqalarning alohida tartibga keltirilgan tizimidir. Shu sababli barcha iqtisodiy tizimlarning umumiy tarkibiy elementlari sifatida mulkchilik munosabatlari, xo'jalik hayotini boshqarish va tartibga solish usullari, resurslar va iqtisodiy ne'matlarni taqsimlash hamda narx shakllanish tartiblari yuzaga chiqadi.

Iqtisodiy tizimlar turlari. Iqtisodiy tizimlar turli xil mezonlar asosida turkumlanadi.

I. Formatsion yondashuvda ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va ularning almashinuviga tarixiy ishlab chiqarish usullari asos qilib olinib, *ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va sotsializmga ajratib ko'rsatiladi.*

Klassik nazariyada tizimlarga mulkiy, sinfiy mezonlar asosida qaralib, ular formatsiya deb ataladi. Ishlab chiqarish usuli iqtisodiy bazis-asos sifatida talqin qilinadi.

II. Sivilizatsion yondashuv nazariyasi. Bu nazariyaga amerikalik iqtisodchi Uolter Rostou asos soldi. (196-yilda nashr qilingan «Iqtisodiy o‘sish bosqichlari» kitobida) U jamiyat taraqqiyotini 5 bosqichga bo‘ladi. Ular quyidagilar:

1. An’anaviy (traditsion) jamiyat. Bu jamiyat qishloq xo‘jaligi ustuvorligi, yirik yer egalari hukmronligi, mehnat qurollarining oddiy, primitivligi, mehnat unumdorligining pastligi bilan tavsiflanadi. Shuning uchun unda jamg‘arish ham bo‘lmaydi.

2. O‘tkinchi jamiyat. Bu bosqich markazlashgan davlatning vujudga kelishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, hunarmandchilik hamda tadbirkorlikning vujudga kelishi bilan tavsiflanadi. Jamg‘arish boshlanadi, u o‘z o‘rniga ega bo‘ladi.

3. Industrial jamiyatga o‘tish. Bu davrda mehnat qurollarining takomillashuvi, sanoatda inqilob (to‘ntarish) yuz beradi. Uning natijasida mehnat unumdorligi o‘sadi. Ishlab chiqarish infratuzilmasi shakllanadi, rivojlana boshlaydi. Qo‘l mehnati o‘rniga mashinalar keladi. Jamg‘arish kam bo‘lsa ham avvalgiga nisbatan o‘sib boradi.

4. Industrial jamiyat. Bu bosqichda yirik mashinalashgan industriya vujudga keladi. Fan-texnika taraqqiyoti jadal boradi. Yirik sanoat, ayniqsa, og‘ir industriya rivojlanadi. Sanoat iqtisodiyotning yetakchi sohasiga aylanadi. Urbanizatsiya (shahar aholisining ko‘payishi) ro‘y beradi. Jamg‘arish jadal boradi, keyingi bosqich uchun asos yaratiladi.

5. Ommaviy iste‘mol jamiyati. Bu bosqichda ommaviy iste‘mol tovarlari ishlab chiqarish ustuvor ahamiyatga ega bo‘ladi. Aholiga xizmat ko‘rsatish sohalari rivojlanadi. Uzoq muddat foydalaniladigan iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarish yetakchi o‘ringa chiqadi. Mamlakatning ishlab chiqarish salohiyati iste‘mol uchun ishlaydi. Bu konsepsiyada rivojlanish asosini ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi tashkil etadi.

III. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni tasniflashga hozirgi zamon yondashuv.
Bunda iqtisodiy tizimlarni turkumlashga ikkita belgi asos qilib olinadi:

1. Ishlab chiqarish vositalariga mulkchilikning hukmron shakli.

2. Iqtisodiyotni boshqarish va uyg'unlashtirish mexanizmi.

Shu asosda bozor, buyruqli, aralash va an'anaviy iqtisodiy tizimlar ajratiladi.

IV. Mulkning tarkibi jihatidan ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar ikkita: monostrukturali hamda polistrukturali tizimlarga ajratiladi. Bunday yondashuvda ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarga bir mulk shaklining hukmron bo'lishi yoki mulk shakllarining xilma-xilligi nuqtai nazaridan qaraladi.

Monostrukturali, ya'ni bir mulk shakli hukmron bo'lgan tizim mulkiy monopoliyaga asoslanadi. Bu hukmronlik xususiy mulk yoki davlat mulkining hukmronligi bilan ajralib turadi. YAKka mulk monopoliyasiga tayangan iqtisod monozizm yoki monoiqtisod hisoblanadi. Qadimiy SHarqda u davlat mulkiga asoslangan «osiyocha ishlab chiqarish usuli» bo'lib, ishlab chiqarish omillari davlat qo'lida to'plangan. Yer, suv, har xil inshootlar, hatto ish kuchi ham davlatniki bo'lgan.

Monoiqtisodiyotning o'ziga xos shakli davlat mulk monopoliyasiga asoslangan tarixda "sotsialistik" jamiyat deb nom olgan iqtisodiy tizimdir. U davlatning iqtisodiyot ustidan qattiq nazorat o'rnatishga asoslangan. Bunday iqtisodiy tizim "totalitar", "rejali iqtisodiy tizim" deb ham yuritilgan.

Keyingi rivojlanish bosqichida monoiqtisod o'rniga poliiqtisod keladi. Polistrukturali tizim asosini turli – tuman mulkchilik va ayrim mulk shaklining ustuvorligini inkor qilish tashkil etadi. Bunday tizimda mulkiy muvozanat hosil bo'ladi hamda hamma mulk shakllarining rivojlanishi uchun bir xil sharoit yaratiladi. Albatta, monoiqtisodiyotning poliiqtisodiyotga o'tishi darhol ro'y bermaydi. Rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon XX asrning 20-yillardan boshlangan bo'lsa, sobiq sotsialistik mamlakatlarda 80-yillarda ro'y bergan.

Poliiqtisodiyot mazmunan aralash iqtisodiyotdir. U har qanday monopoliyani rad etadi. U turli xil iqtisodiy, bozor va nobozor aloqa munosabatlarning qorishmasidan iborat.

V. Siklli rivojlanish darajasiga ko'ra jamiyat taraqqiyoti quyidagi bosqichlarga ajratiladi:

- Neolitik (30-35 asr)

- Quldorlik- bronza asri (20-23 asr)
- Antik-temir asri (11-13 asri)
- Dastlabki feodal (7 asr)
- Toindustrial sivilizatsiya (4,5 asr)
- Industrial (2,5 asr)
- Postindustrial (1,3 asr).

VI. Qamrov darajasiga ko'ra:

Mikroiqtisodiyot, Makroiqtisodiyot, Mezoiktisodiyot, Super-makroiqtisodiyot (megoiktisodiyot) ga farqlanadi.

VII. Iqtisodiy tizimlar rivojlanishiga texnologik yondashuvda ishlab chiqarishning texnologik usuli asos qilib olinib uning quyidagi turlari ajratiladi:

- Oddiy kooperatsiyaga asoslangan iqtisodiy tizim;
- Manufakturaga asoslangan iqtisodiy tizim;
- Yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga asoslangan iqtisodiy tizim.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish birgalikda ishlab chiqarishning texnologik usuli deyiladi.

Oddiy kooperatsiya – bu bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi yoki bir xil ishni bajaruvchilar mehnatining oddiy shaklda (bir joyda) uyushtirilishidir.

Manufaktura – oddiy kooperatsiyaga uyushgan ishlab chiqaruvchilar o'rtasida mehnat taqsimotining joriy qilinishidir. Manufaktura qo'l mehnatiga va oddiy mehnat qurollariga asoslanadi.

Mashinalashgan ishlab chiqarish – manufakturaga uyushgan xodimlar mehnatiga mashinalarning joriy qilinishi natijasida vujudga keladi.

VIII. Iqtisodiy tizimlar iqtisodiy faoliyatni boshqarish uslubi asosida ham uch guruhga bo'linadi:

1. Ierarxik tartib asosida boshqariladigan tizim;
2. O'z-o'zini boshqarishga asoslangan tizim;
3. Aralash tartibda boshqariladigan tizim.

Ierarxik tartib asosida boshqarishda davlat asosiy rol o'ynaydi. Ishlab chiqarish, taqsimot, ayriboshlash va iste'mol bo'yicha barcha qarorlar davlat tomonidan qabul qilinadi, muammo va masalalar ham davlat tomonidan echiladi.

Buyruq va topshiriqlar yuqoridan pastga qarab, ierarxik tartib asosida olib boriladi. Ierarxiya odatda boshliq hokimligiga tayanadi. Ierarxik boshqarishning o'ziga xos shakli ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan, markazdan rejalashtirish asosida boshqariladigan iqtisod bo'lib, korxonalar asosan davlat mulki bo'lib, xo'jalikni boshqarish ierarxik tarzda olib borilgan. Nima, qancha, qanday ishlab chiqarish zarurligi davlat tomonidan hal qilingan.

Iqtisodiyotni tartibga solishni o'z-o'zini boshqarish orqali amalga oshirilishi erkin raqobat kurashi hukmron davriga xos. Bunda resurslarni taqsimlash va boshqa masalalar bozor tomonidan tartibga solingan.

Aralash tartibda boshqarishda xususiy sektor bilan bir qatorda davlat ham resurslar va iqtisodiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol qilishda muhim rol o'ynaydi. Davlat bozor iqtisodiyotiga aralashadi, lekin bozorning o'zini-o'zi tartibga solish rolini yo'qqa chiqarmaydi.

Real hayotda stixiyali tartibga solish bilan ierarxiya birgalikda amal qiladi. Hozirgi paytda AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya va boshqa rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti ana shunday tarzda boshqariladi.

Iqtisodiy tizim modellari. Iqtisodiy jarayonlarni boshqarish va uyg'unlashtirish mexanizmi hamda mulkchilikning ustuvor shakllariga ko'ra buyruqli, bozor, aralash va an'anaviy iqtisodiy tizim modellari farqlanadi.

Buyruqli iqtisodiyot modelida:

- Davlat mulki ustuvorlikka ega bo'ladi.
- Iqtisodiy jarayonlar bir markazdan turib boshqariladi va uyg'unlashtiriladi

Bu tizimda iqtisodiy resurslar va ishlab chiqarilgan mahsulotlar bir markazdan muddatli ustuvorliklarni hisobga olish asosida taqsimlanadi. Iqtisodiy tartib qattiq ma'muriy va huquqiy tadbirlar bilan ta'minlanadi.

Bozor iqtisodiyoti modelida:

- Xususiy mulk ustuvorlikka ega bo'ladi.

– Iqtisodiy jarayonlar bozor mexanizmi orqali tartibga solinadi.

Unga XIX asr erkin raqobat davridagi “sof kapitalizm” misol bo‘la oladi. Bozor iqtisodiyoti iste‘molchilar erkinligini kafolatlaydi. Iqtisodiy resurs va mahsulot bozor mexanizmi (raqobat, narx, talab va taklif) yordamida taqsimlanadi.

Iqtisodiy hatti-harakatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi – shaxsiy manfaat hisoblanadi. Davlatning roli xususiy mulkni himoya qilish va huquqiy asosni o‘rnatish, erkin bozorning faoliyat qilishini yumshatish bilan cheklanadi.

Aralash iqtisodiyot (buyruq va bozor iqtisodiyotning qo‘shilish nuqtasida hosil bo‘ladi) modelida:

– Mulkchilikning turli-tuman shakllari mavjud bo‘ladi.

– Iqtisodiy jarayonlar bozor mexanizmi bilan birga davlat tomonidan ham tartibga solinadi.

Hozirgi zamon aralash tizimlari – bu bozor mexanizmi bilan tartibga solinadigan xususiy ishlab chiqarish, davlat tomonidan tartibga solish bilan to‘ldiriladi.

An’anaviy iqtisodiyot modelida.

– Mulkchilik munosabatlarida merosxo‘rlik va sulolalarning mavqei hukmronlik qiladi.

– Iqtisodiy jarayonlar urf odatlar, udumlar, an’analar, ijtimoiy va diniy tartiblar yordamida tartibga solinadi.

– Natural mayda tovar xo‘jaligi xo‘jalik yuritishning ustuvor shakli hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti erkin raqobatga asoslangan klassik bozor iqtisodiyoti yoki sof kapitalizm va hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ajratiladi.

3.Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va uning shakllari. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish.

Mulkchilik munosabatlarining mohiyati. Mulkchilik munosabatlari har qanday jamiyat iqtisodiy tizimining asosini tashkil qilib, insoniyat iqtisodiy taraqq

qiyotining mahsuli hisoblanadi. Mulkchilik munosabatlari iqtisodiy ne'matlarni ishlab chiqarish va jamiyat boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladi.

Mulkchilik munosabatlari – bu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish hamda ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka *egalik qilish* mulkdorlik huquqining uning egasi qo'lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Ayrim hollarda mulkka egalik qilish uning egasi ixtiyorida saqlangan holda, undan amalda foydalanish esa boshqalar qo'lida bo'ladi. Bunga ijaraga berilgan mol-mulkni misol qilib keltirish mumkin. *Mulkdan foydalanish*– bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir. Mol-mulkdan foydalanish yuz berganda u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi. *Mulkni tasarruf etish* – bu mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, meros qoldirish, hadya qilish, ijaraga berish kabi yo'llar orqali ro'y beradi.

Mulkchilik munosabatlarining xarakteri nafaqat alohida mulk shakllarida, balki bitta mulk shakli doirasida ham farqlanishi mumkin. Misol uchun xususiy mulk shakli bir necha ming yillardan buyon hozirgacha saqlanib kelgan. Shu bilan birga bu davr davomida xususiy mulk mazmunida tubdan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Uning o'zgarishiga xususiy mulkchilikni ro'yobga chiqarish usullari sabab bo'ldi. Xususiy mulkchilik mehnatga majbur qilish yo'li bilan ro'yobga chiqarilsa, u quldorlik yoki feodal xarakter kasb etadi: ro'yobga chiqarish mulkdorning o'z mehnati yordamida amalga oshirilsa, mayda tovar ishlab chiqarishi uchun xarakterli bo'lgan mehnat qilib topilgan xususiy mulk paydo bo'ladi; nihoyat, xususiy mulk yollanma ishchilar tomonidan harakatga keltirilsa, kapitalistik xususiy mulki paydo bo'ladi.

Mulkchilik jamiyatdagi ham huquqiy, ham iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydi. Mulkchilikning bu ikki jihati o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi. Shu sababli mulkchilik bir vaqtda ham iqtisodiy, ham huquqiy kategoriya hisoblanadi. Bunda, hal qiluvchi rolni mulkchilikning iqtisodiy tomoni egallaydi.

Agar mulk iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqarilmasa, ya'ni ishlab chiqarishda foydalanilmasa yoki mulk egasiga daromad keltirmasa, bunda u «huquqiy» kategoriya sifatida qoladi.

Boshqa tomondan, mulkchilikning huquqiy jihati uning iqtisodiy mazmuniga nisbatan faqat bo'ysunuvchi rol o'ynamaydi. Bu shunda ko'rinadiki, ishlab chiqarish vositalariga ma'lum huquqiy egalik qilmasdan, hech kim ishlab chiqarish jarayonini amalga oshira olmaydi, ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalana olmaydi. Shu sababli mulkchilikning huquqiy normalari (egalik qilish, tasarruf qilish, foydalanish huquqi) iqtisodiy munosabatlarning aniqlashtirilgan ko'rinishi hisoblanadi.

Huquqiy normalar, bir tomondan, aynan mulk obyektlarini muhofaza qilish zarurati bilan bog'liq holda vujudga kelsa, boshqa tomondan u tovar ishlab chiqarish sharoitida mulkchilik munosabatlari rivojlantirishda g'oyat muhim rol o'ynaydi. Bu rol shunda ko'rinadiki, tovar xo'jaligi sharoitida ayrim ijtimoiy qatlamlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashmasdan, ayirboshlash munosabatlarida ishtirok etib (masalan, savdo vositachilari) mulkdorga aylanish imkoniyati paydo bo'ladi.

Shunday qilib, mulkchilikning huquqiy normalari, birinchidan, ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan iqtisodiy ne'matlarning muayyan shaxslarga (huquqiy yoki jismoniy) tegishli ekanligini, ikkinchidan, mulk egalarining qonun bilan qo'riqlanadigan vakolatlarini va nihoyat, uchinchidan mol-mulkni himoya qilish usullarini belgilab beradi.

Mulkchilik munosabatlari, uning obyektlari va subyektlari bo'lishini shart qilib qo'yadi. **Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik ob'ektlaridir.** Mulk obyekti bo'lib, inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilishi qobiliyati – ishchi kuchi va boshqalar hisoblanadi. Mulk obyektida asosiy bo'g'in – bu ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish hisoblanadi. Ishlab chiqarish vositalari kimniki bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot ham unga tegishli bo'ladi.

Amaliy hayotda ishlab chiqarish vositalarining umumlashish darajasi turli xil, ya'ni ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi turli darajada va turli shakllarda amalga oshiriladi. Shunga mos ravishda mulk subyektlari vujudga keladi. Mulk subyekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqega ega bo'lgan, mulk ob'ektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lib, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlarga birlashgan bo'ladi. Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik subyekti bo'lib chiqadi.

Mulkning tuzilishi va shakli xilma-xilligi sababli, bu mulkni o'zlashtiruvchi subyektlar ham turli darajada bo'ladi. Masalan, davlat mulkining bevosita subyektlari respublika hokimiyati va boshqaruv organlari, davlat korxonalarini va muassasalari hamda ularning mehnat jamoalari a'zolari bo'lishi mumkin.

Aralash mulk, subyektlari sifatida qo'shma korxonalar, xorijiy fuqarolar, xorijiy tashkilotlar va xorijiy davlatlar chiqadi. Shunday qilib, mulk subyektlari ko'p darajali bo'lib, shu ulardan birontasi o'zini mulk egasi sifatida yuzaga chiqara olmasa, unda mulkchilik munosabatlari rasmiy va yuzaki tus oladi. Ko'pincha mulkdor yaratuvchanlik faoliyati bilan shug'ullanmaydi, balki o'z mulkidan foydalanish imkoniyatini boshqa shaxslarga ma'lum shartlar asosida beradi. Bunga ijara va konsessiya xizmat qilib, ular qisman o'zlashtirish munosabatlarini ifodalaydi.

Ijara mulkning ma'lum to'lovlar hisobiga vaqtincha foydalanishga berilishini, konsessiya esa davlat tegishli qazilma boyliklar, yer uchastkalari korxonalar va boshqa obyektlarni ma'lum shartlarda foydalanishga topshirilishini anglatadi.

Mulkchilik shakllari. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida: «Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi»¹⁰ – deb ta'kidlanadi.

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida bu mulk o'z ichiga davlat mulkidan tashqari, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va matlubot sohalaridagi jamoa mulkining xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, uy xo'jaligi va shaxsiy

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2012. 11-bet.

tomorqa xo‘jaligi hamda yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan shaxsiy mulkni, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasidagi aralash mulk shakllarini va xususiy mulklarni oladi.

Shu sababli O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligida turli-tuman mulklar quyidagi shakllarga kiritiladi: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk.

Mulk davlatga tegishli bo‘lganda unga egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo‘ladi. Davlat mulki asosan ikki yo‘l bilan hosil bo‘ladi:

- Xususiy mol-mulkni milliyashtirib, davlat qo‘liga olish.
- Davlat mablag‘lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qarashli korxonalar va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish.

Davlat mulki haqiqatda ham jamiyatga tegishli bo‘lgan, bo‘linmaydigan yoki umumiy resurslardan foydalanish uchun juda mosdir. Bunga misol qilib takror ishlab chiqarib bo‘lmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va transport vositalari, yo‘llar kabi iqtisodiy tuzilmaning kattagina qismini ko‘rsatish mumkin.

O‘zbekistonda Fuqarolik Kodeksiga muvofiq davlat mulki respublika mulkidan va ma‘muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkidan iborat bo‘ladi. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo‘shlig‘i, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, respublika hokimiyati va boshqaruv tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, byudjet mablag‘lari, oltin zahirasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlari respublika mulki hisoblanadi¹¹.

Ma‘muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkida davlat hokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy byudjet mablag‘lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo‘jaligi korxonalar va boshqa mulkiy majmualar, ta‘lim, madaniyat, sog‘liqni saqlash muassasalari kabilar mol-mulki o‘z o‘rniga bo‘ladi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda iqtisodiyotni erkinlashtirish vazifasi davlat mulki monopoliyasini qisqartirishni taqozo qiladi. Chunki sog‘lom

¹¹O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi.

bozor iqtisodiyoti davlat monopoliyasi bilan chiqishmaydi, monopoliya raqobatga to‘sqinlik qiladi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish oqibatida iqtisodiyotda davlat mulkining ulushi kamayib u asosan jamoa mulkiga, ayrim hollarda fuqaro mulkiga va xususiy mulkka aylanadi.

Jamoa mulki – muayyan maqsad yo‘lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma’naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o‘zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxonaga jamoasi sotib olishi, badal to‘lab korxonaga qurishi, aksiya chiqarib ularni sotish kabi yo‘llar orqali paydo bo‘ladi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, bunda ishlab chiqarish vositalari va natijalariga ayrim shaxslar emas, balki ma’lum guruh, kishilar egalik qiladi.

Jamoa mulkiga – kooperativlarning, ijara va jamoa korxonalarining, aksionerlar jamiyatlari, xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa va boshqa tashkilotlarning mulki kiradi.

Kooperativlar mulkining asosiy belgisi ishlab chiqarish vositalari va uning natijalarini o‘zlashtirishning jamoa-guruh xususiyatidir. Ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish va ularni o‘zlashtirish mulk egasi bo‘lmish mehnat jamoasi doirasida amalga oshiriladi hamda jamoa va shaxsiy iqtisodiy manfaatlarining mushtarakligi vujudga keladi.

Kooperativlar qishloq xo‘jaligida, sanoat, qurilish, transportda, savdo va umumiy ovqatlanish, pulli xizmatlar sohasida hamda ishlab chiqarish va ijtimoiy-madaniy hayotning boshqa tarmoqlarida, ilmiy va ilmiy-texnikaviy xizmat ko‘rsatish sohalarida barpo etilishi va faoliyat ko‘rsatishi mumkin.

Ishlab chiqarish kooperativlari o‘z a‘zolarining shaxsiy mehnatiga asoslanadi. Ishlab chiqarish va xizmatlarning boshqa sohalaridagi kooperativlarning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular ichida qishloq xo‘jaligi kooperativlari alohida ajralib turadi.

SHaharlarda aholining tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talabini yaxshiroq qondirish maqsadida davlat korxonalari va tashkilotlari uning tasarrufidan chiqarilib turli xil matlubot kooperatsiyalari vujudga keladi. Matlubot

kooperatsiyasining mulki mulkchilikning davlat va boshqa shakllaridan kelib chiqadi. Mulkchilikning bu shakli faoliyatida uning a'zolari o'z mehnati bilan ishtirok etishi shart emas. Matlubot kooperatsiyalari mustaqil yoki turli korxonalar, tashkilot va muassasalar qoshida tashkil qilinishi mumkin. Matlubot kooperatsiyasi tizimi xizmat ko'rsatish, shaxsiy tomorqa xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlar va xalq hunarmandchilik buyumlarini shartnoma asosida sotishni ta'minlashda belgilangan huquqlardan foydalanadi.

Shaxsiy mulk bu fuqarolar mulki bo'lib, shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida rivoj topadi.

Fuqaroning shaxsiy mulki asosan ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk aksiyadan keladigan dividend, bank foizlari va boshqa daromadlar kabi yangi manbalarga asoslanadi.

Shaxsiy mulk obyektlari – bu turar joylar, bog'-hovli va uylar, transport vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. Shuningdek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi maydaroq korxonalar fuqaro va ularning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk obyektlari ehtiyojlarini qondirish doirasidan chiqib, daromad topish yo'lida ishlatilishi ham mumkin.

Xususiy mulk – ayrim tadbirkorlarga qarashli yollanma mehnatga asoslangan va o'z egasiga foyda keltiruvchi mulkdir. «Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi dahlsiz va davlat himoyasidadir»¹².

O'zbekiston Respublikasining qonunchiligida, xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir

¹²O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2012. 11-bet.

deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi.

Xususiy mulk ham, boshqa har qanday mulk shakllari kabi, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U, so'zsiz, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga mas'uliyatlilik munosabatlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xufyona daromad orttirishga intilish hissini tug'diradi. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosida mustaqil xo'jalik yuritish yoki davlat korxonalari, kooperativ firmalar, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari va shu kabilarni sotib olish orqali vujudga kelishi mumkin.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mulkchilikning turli xil shakllarini vujudga keltirish asosiy maqsad emas. Bu faqat ishlab chiqarishni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirishning barcha imkoniyatlaridan to'liq foydalanish, tashabbuskorlik va sog'lom raqobatni vujudga keltirish uchun qulay muhit yaratishga qaratilgandir.

Mulkni davlat tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirish. Bozor munosabatlariga o'tishning asosiy sharti ko'p ukladli iqtisodiyotni va raqobatlashuvchi muhitni shakllantirish uchun shart-sharoitini vujudga keltirishdan iborat. Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. Xususiylashtirish davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishidir. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatiga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auksionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Bu yo‘llardan qaysi birini tanlash undan kutilgan maqsadga bog‘liq. Masalan, Rossiyada Davlat mulkini vaucher orqali bepul taqsimlash usuli qo‘llanildi. Bundan ommaviy xususiylashtirishdan ko‘zlangan maqsad qisqa muddat ichida cheklar bozorini joriy etish hisobiga mulkdorlarning g‘oyat keng qatlamini vujudga keltirishdan iborat edi. Agar tadbirkorlikni rag‘batlantirish ko‘zda tutilsa, xususiylashtirish tanlab olingan ozchilik o‘rtasida o‘tkaziladi. Agar xususiylashtirish chetdan kapitalning kirib kelishiga yo‘l ochishi zarur bo‘lsa, davlat mulkini xorijiy tadbirkorlarga berish shaklida amalga oshiriladi. Mulknini davlat tasarrufidan chiqarishda ayrim usullardan foydalanishni rad etmaydi, aksincha, ularni ham qo‘llash zarurligini bildiradi. Masalan, korxonaga jamoasiga ustunlik berilib, davlat mulkini aksiyalashtirish, bu aksiyalarni sotib olishda shu jamoadan tashqari kishilar va chet el kapitalining ishtirok etishi ham o‘z o‘rniga ega bo‘lishi mumkin. Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish sharoitiga qarab pulli, pulsiz yoki imtiyozli tarzda o‘tkaziladi. O‘z shakli va usulidan qat’iy nazar bu tadbir xilma-xil mulkchilik shakllarini vujudga keltirishni ta’minlaydi, chunki davlat mulki hisobidan nodavlat mulkining barcha shakllari va turlari rivojlanadi.

Xususiylashtirish natijasida aholi orasida ijtimoiy jihatdan tabaqalanish yuz beradi va kishilarning bajargan ishiga qarab oladigan haqi turlicha bo‘lib, aholining daromadlari darajasida ham farqlanish ortib boradi. Kishilar turli sohalarda, masalan biznesda har xil shakllardagi mulkka ega bo‘lib, aksiya sotib olish va korxonada mulkida o‘z hissalarini oshirib borishga harakat qiladilar.

Xususiylashtirishning rivojlanishini ta’minlaydigan muhim omillardan biri – bu ishlab chiqaruvchilar hamda tadbirkorlarning tashabbusi, ularning ishlab chiqarishdagi faolligi hamda ishbilarmonligidir.

Davlat mulkini xususiylashtirish siyosati mamlakatning o‘ziga xos xususiyatlarini, mahalliy va milliy sharoitlarni, urf-odatlarini hisobga olgan holda olib borilishini ko‘zda tutadi.

Davlat mulkchiligidan qaytishning muhim yo‘nalishlari bu ijara va aksionerlik munosabatlarini rivojlantirish hisoblanadi. Bu jarayon ma’lum talablarga rioya qilingan holda olib borilishi u mehnat jamoalarining iqtisodiy

manfaatiga, davlat manfaatlariga putur yetkazmasligi, shu bilan birga iste'molchilar manfaatlariga ham zid bo'lmazligi zarur.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichidayoq mulkchilikning hamma shakllari teng huquqli ekanligi konstitutsion tarzda e'tirof etildi va davlat mulki monopolizmini tugatish hamda bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirish vazifasi qo'yildi. Avvalo mulkchilikning turli xil shakllari qaror topishi uchun teng huquqiy me'yorlar va amal qilish mexanizmlari yaratildi¹².

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondoshuvning muhim xususiyati – uni dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992–1993-yillar xususiylashtirishning birinchi bosqichini o'z ichiga olib, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini hamda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi. Yengil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o'rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olinish huquqi bilan ko'proq ijara korxonalariga, jamoa korxonalariga, yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlariga aylantirildi. Aksiyalarning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi.

Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat iqtisodiyotning samarasiz bo'lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydigan ayrim sektorlarini, ayrim korxonalarni saqlab turishni va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oldi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichi natijasida kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo'lgan muassasalar tizimi vujudga keltirildi.

Savdo, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, mahalliy sanoat korxonalari xususiy va jamoa mulki qilib berildi. Uy joylarni xususiylashtirish jarayonida ilgari

¹² Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari (1994-y. 21-yanvar') va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risidagi (1994-yil 16-mart) farmonlar.

davlat ixtiyorida bo‘lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog‘i fuqarolarning xususiy mulki bo‘lib qoldi.

Davlat ijtimoiy dasturida belgilab berilgan *ikkinchi bosqich* 1994–1995-yillarga to‘g‘ri keldi. Bu bosqichda ko‘plab o‘rta va yirik korxonalar aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi hamda ularning aksiyalari respublika qimmatli qog‘ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulkining hissadorlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalari qizg‘in tashkil qilindi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning bu bosqichida ochiq turdagi aksionerlik jamiyatlarini vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda kim oshdi savdosida sotish amaliyotga joriy qilindi. Ko‘chmas mulk va qimmatli qog‘ozlar bozorining yangi muassasalari barpo etildi.

Respublika iqtisodiyoti 1996-yildan boshlab mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning *uchinchi bosqichiga* kirdi. Bu bosqich yakunlovchi xarakterga ega bo‘lib, bu davrda xususiylashtirilmaydigan obyektlar ro‘yxatiga kirmagan barcha obyekt va korxonalar davlat tasarrufidan chiqarildi.

Respublikada xususiylashtirishning manzilli yo‘naltirilganligi uning navbatdagi xususiyatidir. Bu aholining barcha qatlamlariga mazkur jarayonda aniqroq va natijaliroq qatnashish imkonini beradi. Xususiylashtirishning manzilli yo‘naltirilganligi uy-joylarning o‘z egalariga imtiyozli yoki bepul berilishida, aholining ko‘proq muhtoj va zaif qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashning turli xil dasturlari byudjet mablag‘lari hisobiga qoplanishida, qishloq aholisi o‘z yordamchi xo‘jaligi uchun chek yerlar olishi kabilarda ifodalanadi.

O‘zbekistonda xususiylashtirishning to‘lovliligi uning navbatdagi muhim xususiyatidir. Pulni to‘lash orqali davlat tasarrufidagi korxonalar va obyektlarni xususiylashtirishda mulkni bepul taqsimlash bilan bog‘liq salbiy holatlar bartaraf etilishi bilan birga qator muammolarni hal qilish imkoniyati yaratiladi. Bulardan asosiysi avvalo, tadbirkorlikni, xususiylashtirilgan korxonalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy manbalari paydo bo‘ladi, bozor infrastrukturasini barpo etish uchun resurslar vujudga keladi va aholini ijtimoiy muhofazalash dasturini ro‘yobga chiqarish uchun mablag‘lar jamlanadi.

Hozirgi davrda xususiylashtirishdagi an'anaviy yo'nalish davlat ro'yxatiga kirmagan korxonalar va obyektlarni bu jarayonga jalb qilish ham o'z o'rniga ega bo'lib qolaveradi. YOpiq turdagi aksionerlik jamiyatlarini keng aholi qatlami, shu jumladan, chet el kapitali ishtirokini ta'minlaydigan ochiq turdagi jamiyatlarga aylantirish xususiylashtirishdagi navbatdagi yo'nalishdir.

Respublikamizda xususiylashtirish bo'yicha qo'yilgan vazifa, davlat sektori bozor sharoitida ham sezilarli rol o'ynashini inkor qilmaydi. Chunki iqtisodiyotning davlat korxonalari saqlanib qolishi kerak bo'lgan sohalar ham mavjud. Bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga tarkiban moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi.

4. Ijtimoiy xo'jalik shakllari, tovar va uning xususiyatlari

Ijtimoiy xo'jalik shakllari va ularning rivojlanishi. Insoniyat jamiyati taraqqiyotining alohida uzoq davrlari davomida ishlab chiqarishning maqsadini ancha to'liq ifodalab qoladigan, barqaror umumiy belgilariga ega bo'lgan va rivojlanishida ma'lum bir qonuniyatlarga asoslangan xo'jalik yuritishning turlaridir.

Umumiy iqtisodiy shakllarning tarixan birinchisi natural ishlab chiqarish bo'lgan, bunda mahsulotlar ishlab chiqaruvchining o'z iste'molini qondirish uchun, ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun mo'ljallangan. Natural xo'jalikning asosiy belgilari bu:

- Mehnat taqsimoti yetarlicha rivojlanmaganligi;
- Ishlab chiqarish biqiq xarakterga ega bo'lib, ishlab chiqaruvchilarning o'z ehtiyojlarini qondirishga bo'ysundirilganligi;
- Ishlab chiqarish bilan iste'mol o'zaro mos kelib, bevosita xo'jalik ichida bir-biri bilan bog'langanligi;
- Mehnat tor doirada ijtimoiy xarakterga ega bo'lganligi;
- Ishchi kuchining harakatchanligi cheklanganligi.

Iste'mol ko'pincha ishlab chiqarishga mos kelgan, ularning bir-biri bilan bog'lanishi bevosita ushbu xo'jalikning o'zida ro'y bergan. Bunday xo'jaliklar ibtidoiy jamoa tizimida hukm surgan. Patriarxal dehqon xo'jaligini va feodal pomeshchiklari ham asosan natural xo'jalik bo'lgan.

Tovar xo'jaligi bundan taxminan 7-8 ming yil oldin natural xo'jalikning rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan. Tovar ishlab chiqarishning natural ishlab chiqarishdan farqi shundaki, bunda tovar yoki xizmat o'zining iste'moli uchun emas, balki bozorga sotish uchun yaratiladi.

Natural xo'jalikni siqib chiqarish va tovar ayriboshlashning rivojlanish jarayoni mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, xususiy mulkning vujudga kelishi va rivojlanishi asosida individual xo'jaliklarning tovar ayriboshlashga, oldi-sotdiga o'tish yo'li bilan boradi. Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv, ularni turli xil ishlab chiqaruvchilar o'rtasida ayriboshlashni zarur qilib qo'yadi. Tovar xo'jaligining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari bu, birinchidan, ijtimoiy mehnat taqsimotidir. Bunda ishlab chiqaruvchilar u yoki bu aniq mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi.

Tovar ishlab chiqarishning ikkinchi shart – ishlab chiqaruvchilar mulkdor sifatida iqtisodiy alohidalashgan bo'lishi lozim. Ishlab chiqaruvchilar xususiy mulk munosabatlari tufayli iqtisodiy jihatdan bir-biridan muayyan tarzda alohidalashib qoladi, bunda ular o'z mehnat natijalarini o'zlari tasarruf qiladilar. Iqtisodiy alohidalik nima ishlab chiqarish, qanday ishlab chiqarish zarurligi va yaratilgan mahsulotlarni kimga va qayerga sotishni faqat ishlab chiqaruvchining o'zi hal qilishini bildiradi. Xuddi shu ikki holat tovar ishlab chiqarishni zarur qilib qo'yadi va bozor vujudga kelishining shart-sharoiti hisoblanadi. Mahsulot tovarga, ishlab chiqaruvchilar esa tovar ishlab chiqaruvchilarga aylanadi.

Hozirgi zamon tovar xo'jaligida mehnat taqsimoti ishlab chiqarishning ixtisoslashuviga asoslanadi. Ixtisoslashishning predmetli (qandaydir buyum tayyorlanadi), qismli (tayyor mahsulotning faqat biror qismi yaratiladi) va texnologik (ishlov berishning muayyan aniq operatsiyalari bajariladi) turlari mavjud bo'ladi.

Ixtisoslashuv, o'z navbatida, qiyosiy ustunlik asosida, ya'ni mahsulotni nisbatan kam muqobil qiymatda ishlab chiqarish layoqati bilan aniqlanadi. Tovar xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonida o'zaro aloqalarning kuchayishi natijasida ishlab chiqaruvchilarning, birlashishlari ya'ni mehnat kooperatsiyasi ro'y beradi. Kooperatsiya – bu kishilarning o'zaro bog'liq bir yoki bir nechta mehnat jarayonida birlashishining tashkiliy shaklidir.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi sharoitida uning yiriklashish tamoyillari kuzatiladi. Bu ishlab chiqarishning konsentratsiyasi bo'lib, u korxonalarda iqtisodiy resurslarning to'planishi ya'ni resurs ko'lamining mustahkamlanishini anglatadi. Tovar xo'jaligida ishlab chiqarishning konsentratsiyasi ko'pincha uning integratsiyasiga olib keladi. Bu bir korxonada doirasida mahsulotni tayyorlash bo'yicha operatsiyalar barcha siklning to'planishidir.

Nihoyat, tovar xo'jaligi vujudga kelishining muhim shart-sharoitlaridan biri erkin ayriboshlash hisoblanadi. Chunki ijtimoiy mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv va iqtisodiy alohidalik erkin ayriboshlash va xo'jalik subyektlari faoliyatining eng samarali yo'nalishini ko'rsatib beradigan erkin narxlarning shakllanishiga yordam beradi.

Shunday qilib tovar xo'jaligining belgilari sifatida qo'yidagilar chiqadi: ijtimoiy mehnat taqsimotining mavjud bo'lishi; ishlab chiqaruvchilarning mulk egasi sifatida bir-biridan alohidalashuvi; mahsulotlarning bozor uchun erkin ayriboshlash maqsadida ishlab chiqarilishi.

Tovar va uning xususiyatlari. Tovar, biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan ayriboshlash uchun yaratilgan mahsulot (xizmat)dir. Boshqacha aytganda, tovar naflilikka va qiymatga ega bo'lgan bozor uchun ishlab chiqariladigan mahsulot yoki xizmatlardir. Demak, tovar ikki xususiyatga ega: *birinchidan*, u kishining qandaydir ehtiyojini qondiradi: *ikkinchidan*, u boshqa buyumga ayriboshlana oladigan buyumdur.

Tovarning birinchi xususiyati shundan iboratki, u kishilar uchun foydali, naflidir. U shaxsiy iste'mol buyumi sifatida bevosita yoxud ishlab chiqarish vositalari sifatida bilvosita kishilarning biron-bir ehtiyojini qondiradi.

Tovarning mahsulotdan farqi u eng avvalo, o'z iste'moli uchun emas, balki boshqalarning iste'moli uchun bozorga sotish maqsadida tayyorlanadigan mahsulotdir.

Har bir tovar ma'lum bir naflilikka ega, lekin u yaratuvchining o'z ehtiyojlari emas, balki ayirboshlash orqali boshqa kishilar ehtiyojini qondiradi. Ayni vaqtda tovarlar boshqa tovarlarga ayirboshlanish qobiliyatiga ega bo'lganligi uchungina, u o'zining yaratuvchisini qiziqtiradi. Tovarning shu xususiyati, ayirboshlanuvchanligi uning "almashuv qiymati" nomini oladi. Tovarlarni sotishda ularning narx ko'rsatkichi almashuv qiymatini yaqqol ko'rsatadi. Inson mehnati bilan yaratilmagan ko'plab buyumlar masalan, buloqdagi suvlar, yovvoyi daraxt mevalari naflilikka ega bo'ladi. Lekin ular har doim ham tovar bo'lavermaydi. Buyumlar tovar bo'lishi uchun, u ayirboshlashga mo'ljallangan, bozorga sotishga chiqarilgan bo'lishi zarur.

Tovarlar bozorda o'lchovdosh bo'lishining boisi shuki, ularning hammasi inson mehnati va iqtisodiy resurs sarflari mahsulidir. Aynan shu sababga ko'ra, tovarlar bir xil va o'lchovdoshdir. Tovarida mujassamlashgan mehnat va boshqa resurs sarflari uning qiymatini tashkil qiladi. Bu qiymat tovar ayirboshlaganda ko'rinadi, shuning uchun almashuv qiymati qiymat shakli bo'lib xizmat qiladi. Tovarning o'zi naflilik va qiymatning uzviy birligidan iboratdir.

Tovarlar qiymatining miqdori iqtisodiy resurslar unumdorligi, xususan mehnat unumdorligiga qarab o'zgaradi. Mehnat unumdorligi ma'lum ish vaqti birligi mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori bilan yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan aniqlanadi. Unumdorlikning o'zgarishi tovar birligi qiymatining o'zgarishiga sabab bo'ladi. Unumdorlik ortsa, tovar birligining qiymati kamayadi yoki aksincha, mehnat unumdorligi pasaysa, tovar birligining qiymati oshadi. Tovar birligining qiymatiga barcha iqtisodiy resurslar unumdorligi ta'sir ko'rsatadi.

5. Qiymatning turli xil nazariyalari

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari qarashicha, tovarlarni ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan, ya'ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Ijtimoiy zaruriy ish vaqti ishlab chiqarishning mavjud ijtimoiy normal sharoitida va shu jamiyatda mehnat mahorati va jadalligining o'rtacha darajasida naflilikka ega bo'lgan biron tovarni tayyorlash uchun talab qilinadigan ish vaqtidir.

Ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoiti muayyan turdagi tovarlarning aksariyat qismi yaratiladigan sharoitdir. Bu odatda o'rtacha sharoit, faqat shu sharoitda o'rtacha mahoratga ega bo'lgan va o'rtacha jadallik bilan ishlaydigan ishlab chiqaruvchi bir soatlik mehnati mobaynida bir ijtimoiy normal sharoitga mos qiymat vujudga keltiradi. Xodimning mahorati va mehnatining jadalligi jamiyatda qaror topgan o'rtacha darajadan yuqori yoki pastroq bo'lsa, bu holda bir soatlik mehnat mobaynida yaratgan qiymat tegishlicha ko'p yoki kam bo'ladi.

Qiymatning mehnat nazariyasida ijtimoiy zarur ish vaqti o'ziga xos ijtimoiy mehnat me'yori rolini o'ynaydi. Bu me'yori bozorda aniqlanadi va tovar ishlab chiqaruvchilar unga amal qilishlari zarur. Keragidan ortiqcha mehnat sarflari jamiyat tomonidan e'tirof etilmaydi. Tovar qiymatida oddiy mehnat ifodalanadi. Oddiy mehnat deganda maxsus tayyorgarlik talab qilmaydigan mehnat tushuniladi. U shunday boshlang'ich negizki, boshqa mehnat turlari malakasi jihatidan unga tenglashtiriladi. Binobarin, murakkab mehnat darajasiga ko'tarilgan yoki ko'paytirilgan oddiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi. Murakkab mehnatni oddiy mehnatga tenglashtirish bozorda individual sarflarni ijtimoiy zarur sarflariga tenglashtirish bilan birga sodir bo'ladi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari – tovar xo'jaligi sharoitida ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni tartibga soluvchi, obyektiv qiymat qonunini mavjud bo'lishini tan oladi. Ular fikriga ko'ra, bu qonunga binoan tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi.

Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni ularning individual mehnat sarflari bilan ijtimoiy zarur mehnat sarflari o'rtasidagi farqqa bog'liq holda tabaqalashtiradi, sarflarni kamaytirgan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi va iqtisodiy resurslar hamda ishchi kuchining tarmoqlar va sohalar bo'yicha taqsimlanishini tartibga solib turadi. Jumladan, eng yuqori mehnat unumdorligiga erishgan ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini ijtimoiy zarur sarflaridan kamroq, lekin ayrim individual sarflaridan yuqori narxlarga sotishlari va yuqori foyda olishlari mumkin.

Qiymat qonuni muhim iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni bajaradi. Bular: tovar ishlab chiqaruvchilarni tartibga solish; mehnat unumdorligi o'sishini rag'batlantirish; ishlab chiqaruvchilarni ijtimoiy- iqtisodiy jihatdan tabaqalashtirish.

Qiymat qonunining tartibga solib turuvchi vazifasi raqobat kurashi natijasida bozor narxlarining stixiyali ravishda tebranib, ularning ijtimoiy qiymatdan farq qilib turishidan iborat. Tovar narxining ijtimoiy qiymatidan chetga chiqish shart-sharoitlari quyidagilardan iborat deb hisoblanadi:

Talab = taklif,	bo'lsa	narx = qiymat
Talab > taklif,	bo'lsa	narx > qiymat
Talab < taklif,	bo'lsa	narx < qiymat

Qiymat qonunining resurslarni taqsimlashni tartibga solib turish vazifasi shunda ko'rinadiki, jamiyatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslar foyda normasi past bo'lgan tarmoqlardan uning normasi yuqori bo'lgan boshqa tarmoqlarga to'xtovsiz o'tib turadi.

Neoklassik nazariyada tovar nafliligiga ustuvorlik beriladi. Ular fikricha, xaridor tovar qiymatini uning nafliligidan izlaydi. Italyan iqtisodchisi F. Galiani (1728 – 1787) tasavvuricha eng yuqori naflilikka ega bo'lgan tovarlar masalan, oziq – ovqat mahsulotlari shunday yuqori qiymatga ham ega bo'lishi zarur. Biroq klassik iqtisodiy nazariyada A. Smit bunday o'zaro bog'liqlik haqiqatga to'g'ri kelmasligini qayd qilgan. Uning qarashi “Smit paradoksi” nomini olgan: agar

buyumning qiymati uning nafliligiga bog‘liq bo‘lsa, nima uchun normal sharoitda eng yuqori nafliligi samaraga ega bo‘lgan ne‘matlar (non, suv, sut) inson uchun juda nisbiy naflilikka ega bo‘lgan qimmatliklar (brilliant)ga qaraganda past baholanadi. XIX asr oxirlarida bir qator iqtisodchilar (U. Djevons, A. Marshall, K. Menger, F. Vizer, E.fon Bem. Bavrek, L. Valras) mazkur muammoning nazariy yechimini keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi tushunchasini kiritish orqali topishga harakat qiladi. Bu tushunchaga ko‘ra, moddiy boyliklar qiymati aniq olingan inson uchun ularning foydalilik darajasi bilan aniqlanadi. Bunda gap foydali bo‘lishning umumiy miqdori to‘g‘risida emas, balki ne‘matning qo‘shilgan miqdori nafliligi haqida ketadi.

Keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari fikrlariga ko‘ra, “faqat tovarning nafliligi,” “mehnat sarflariga” ijtimoiy zaruriy deb nomlanadigan xarakter berishi mumkin.

Keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga to‘g‘ri kelmasligi turli xil iste‘mol qiymatlarini yoki nafliliklarni hisobga olish muammosi bilan bog‘liq.

Keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari, naflilikning ikki turini ajratib ko‘rsatish zarur deb hisoblaydi. a) tug‘ma foydalilik, ya‘ni ne‘matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarni qondirish layoqati; b) aniq foydalilik, bu ne‘mat mazkur nusxasi foydaliligining subyektiv bahosini bildiradi. Bu subyektiv baho ikki omilga bog‘liq; mazkur ne‘matning mavjud zahirasi va unga bo‘lgan ehtiyojning to‘yinganlik darajasi.

Keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari sub‘ektiv foydalilik miqdorini hisoblashda G.Gossen qonunidan foydalanadi (nemis iqtisodchisi, 1810 – 1858-y). Bu qonunga binoan, ehtiyoj qondirilib borilishi bilan «to‘yinganlik darajasi» o‘sadi, aniq qo‘shilgan miqdor nafliligi esa tushadi («zaruriy ehtiyoj» darajasi). Bu mazkur ehtiyojni qondiruvchi har bir navbatdagi qo‘shimcha ne‘mat oldingisiga qaraganda kamroq naflilikka ega bo‘lishini bildiradi, ne‘matlar zahirasi cheklangan bo‘lganda esa uning «zaruriy ehtiyojini» qondiruvchi keyingi nusxasi mavjud bo‘ladi. Bundan shunday xulosa kelib

chiqadiki, mazkur turdagi ne'mat qiymati, eng zarur ehtiyojni qondiruvchi keyingi nusxaning nafliligi bilan aniqlanadi.

Tovarlar qanchalik ko'p bo'lsa, uning har birligi qadr – qiymati shunchalik kam bo'ladi. Ne'matning umumiy iqtisodiy qadr qiymati uning qo'shilgan miqdori nafliligi va umumiy miqdorning ko'paytmasiga teng keladi. Qandaydir ne'mat birligining, qadr qiymati aynan shu birlikning muhimlik darajasi bilan aniqlanadi.

Yangi klassiklar naflilikning pasayib borish qonunini ham aniqlaydiki, unga ko'ra iste'mol qilingan ne'matning navbatdagi birligi nafliligi pasayib boradi (oldingisiga qaraganda).

Keyingi (qo'shilgan miqdor) naflilik – bu talab narxida, ishlab chiqarish xarajatlari esa taklif narxida o'z ifodasini topadi. Agar, qaysidir tovar bozorida uning taklifi talabdan ortiq bo'lsa, bunda narx qonuniy ravishda tushadi. Aksincha, talabning taklifdan ortishi tovar narxini yuqoriga ko'taradi, taqchilik ne'matlar kamyobligini kuchayishini anglatadi, uning keyingi birligi nafliligi esa ortadi.

Qiymat va narx nazariyasida yangi yo'nalishni boshlab bergan kishi, mashhur ingliz iqtisodchisi A.Marshall hisoblanadi. U qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining bir tomonlama yondashuvga asoslanganligini qiymatni faqat naflilik bilan tushuntirishida ko'rdi. A.Marshall keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasini, talab va taklif hamda ishlab chiqarish harajatlari nazariyasi bilan bog'lashga harakat qildi.

A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish harajatlarini sintez qilish (umumlashtirish) zarurligi haqidagi fikri juda mashhur. Yangi klassiklarning qiymat va narxning bir negizli (monistik) nazariyasini yaratishga urinishdan chekinish, xususan, A.Marshall ishlari bilan bog'liq. Bunday yagona manba, masalan, klassiklar nazariyasida mehnat, marjinalistlarda qo'shilgan miqdor nafliligi hisoblanadi. A.Marshall nazariyasida esa qiymat va narx ham talab (qo'shilgan miqdor nafliligi) va ham taklif (tovar ishlab chiqarish harajatlari) tomonida yotuvchi bozor kuchlari o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi.

A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish harajatlari bilan aniqlanadi. Shunday qilib, A.Marshaldan boshlab iqtisodiyot nazariyasida qiymatning tub asosini qidirib topishdan chekinish ro'y beradi va funksional tahlilga, ya'ni bir vaqtda narx va talab – takliflarning o'zaro ta'sirini aniqlashga o'tildi.

6. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari

Pulning kelib chiqishi haqidagi masala turli xil nazariyotchilar tomonidan ayirboshlashning rivojlanish jarayoni bilan bog'liqlikda talqin qilinadi.

Bir tovarning qiymati u boshqa tovarga ayirboshlaganda ma'lum bo'ladi (T-T). Birinchi qarashda ayirboshlash bitimida tovarlar bir xil rol o'ynaydigandek ko'rinadi. Aslida esa ularning roli turlichadir. Bir tovar o'z qiymatini boshqa tovarga nisbatan ifodalaydi. Ikkinchi tovar esa ekvivalent rovida chiqadi, qiymatning ekvivalent shaklini tashkil etadi. Xuddi mana shu yerda pulning kurtagi mavjud bo'ladi.

Ayirboshlash rivojining dastlabki bosqichi qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli deb ataladi. Bunda, masalan, boltaning egasi uni 1 qop donga almashtiradi. (1 bolta= 1 qop don).

Bu tenglikda bolta o'z qiymatini 1 qop donda ifodalaydi. Don esa bolta qiymatining ifodasidir, uning qiymatini ifodalash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi va ishlab chiqarishning o'sishi natijasida ayirboshlash yanada rivojlandi. Tobora ko'p turdagi va miqdordagi mahsulotlar ayirboshlash jarayoniga jalb etilib boriladi.

Bunda hamma tovarlarga ayirboshlash mumkin bo'lgan tovarga zaruriyat-tug'iladi. Dastlab bunday vazifani turli tovarlar bajarib, ishlab chiqarishning rivojlanish jarayonida bu rol asta-sekin oltinga o'tib borgan.

XIX asrning oxirida mamlakatlar birin ketin oltin valyutaga, ya'ni monometall tizimiga o'ta boshlaydilar. Bu hol Avstriyada 1892, YAponiyada 1897, Rossiyada 1898, AQSHda esa 1900-yilda sodir bo'ladi. Angliyada oltin pul

tizimi XVII asrning oxirida, Germaniyada 1871-yilda, Gollandiyada 1877-yildayoq joriy etilgan.

O‘zbekiston hududida tarixan bundan ham oldinroq, kumush va mis tangalar muomalada bo‘lgan. SHayboniyxon Samarqandni zabt etgandan keyin, 1507-yilda pul islohotini o‘tkazgan. Bizgacha SHayboniyxon (1501–1610) va Abdullaxon (1583–1598) zarb etgan tangalar etib kelgan. Abdullaxon davrida tanga (oltin va kumush) zarb qilish davlat poytaxti – Buxoroda markazlashtiriladi. 1695–1709-yillarda oltin tanga zarb qilish muntazam tus oladi. Tanga og‘irligi 4,8 gramm, sifat sofliigi juda yuqori – 958 bo‘lgan.⁸

Qiymat shakllarining rivojlanishiga sabab bo‘lgan asosiy omillar quyidagilar: Mehnat taqsimotining rivojlanishi va chuqurlashuvi; ishlab chiqarishning o‘sishi; Mahalliy va milliy bozorlarning vujudga kelishi.

Umumiy ekvivalent rolini nodir metallarga, jumladan oltinga yuklatilishiga sabab quyidagilar bilan izohlanadi:

- Sifat jihatdan bir xil o‘lchamga keltirish mumkinligi;
- Zanglamasligi va uzoq muddat saqlanishi;
- Bo‘linuvchanligi va uni yaxlit holga keltirish osonligi;
- Tabiatda nisbatan kamyobligi;
- Ozgina miqdordagi va og‘irlikdagi nodir metalning qiymati ancha yuqoriligi.

Shunday qilib pulning vujudga kelishi tarixiy jarayon, u tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning rivojlanishiga asoslanadi. Oltin (yoki kumush) pul umumiy ekvivalent rolini o‘ynovchi maxsus tovardir.

Hozirgi zamon puli tovarlarni ayirboshlashda umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi, umumko‘pchilik tomonidan tan olingan va davlat tomonidan qonunlashtirilgan vositadir.

Pul tovar muomalasi doirasidan tashqarida ham amal qila boshlaydi: pul rentasi, pul soliqlari vujudga keladi, natural majburiyatlar pul majburiyatlariga aylanadi.

⁸ Chjen V.A Pul va moliya bozorlari. – T.: 1996. 25-26-betlar.

Shu tariqa pul ishlab chiqarish va muomala jarayonida bir qator vazifalarni bajaradi: 1. Qiymat o'lchovi; 2. Muomala vositasi; 3. Boylik to'plash vositasi; 4. To'lov vositasi.

1. Tovarining almashuv qiymatini ifodalash va uni aniqlash uchun qo'lda naqd pulga ega bo'lish shart emas. Pulning bu vazifasini ideal pul bajaradi. Tovar egasi fikran ideal ravishda shu tovarning almashuv qiymatini pul bilan ifodalaydi. Tovarining narxi talab va taklif miqdoran mos kelgan taqdirdagina uning qiymatiga muvofiq keladi. Agar talab va taklif mos kelmasa, narx qiymatidan farq qiladi. Demak, tovarlarning narxi ularning qiymatiga, talab va taklifning nisbatiga bog'liq.

Dastlab pul birliklari va ularning nomlari ko'pincha muayyan og'irlikda nodir metallar bilan bog'liq bo'lgan, valyuta tizimlarining nomlari (funt sterling) ham shundan dalolat beradi. Lekin vaqt o'tishi bilan, «vazn» nomi pul birligidagi nodir metallarning haqiqiy vaznidan tobora ko'proq farq qila boshlagan. Buning bir qancha sabablari mavjud bo'lib, ularning biri shu bilan izohlanadiki, tarixan uncha nodir bo'lmagan, umumiy ekvivalent rolini o'ynagan metallar nodirroq, demak, qimmatroq metallar tomonidan siqib chiqarilgan; bunda pul nomlari avvaligicha qolgan. Masalan, funt sterling dastlab bir funt kumushning pul bilan ifodalangan nomi bo'lgan. Lekin oltin qiymat o'lchovi sifatida kumushni siqib chiqargach, avvalgi nom o'z qiymati jihatidan bir funt kumushga teng bo'lgan oltin miqdoriga nisbatan ishlatila boshlagan. Boshqa sabab tangalarni soxtalashtirish bo'lib bunda davlat pul zarb qilinayotganda tangaga talab qilingandan ko'ra kamroq miqdorda pul materiallarini sarflaydi.

2. Tovar muomalasi jarayonida naqd pul, yoki uning tashuvchilari (masalan, plastik kartalar) bo'lishi kerak. Chunki tovarlarni oldi-sotdi paytida ularning ramziy narxlari real pulga aylanmog'i lozim. Bu jarayonda pul muomala vositasi vazifasini bajaradi. Pulning muomala vositasi sifatidagi vazifasi shundan iboratki, u tovarlar muomalasi jarayonida vositachi bo'lib maydonga chiqadi.

Dastlab tovarlarni ayribosh qilishda pul bevosita kumush yoki oltin quymalar shaklida mavjud bo'lgan. Bu hol ayriboshlash vaqtida qiyinchiliklar tug'dirgan:

pul metalni o'lchash, uni mayda bo'laklarga bo'lish, sifatini belgilash zarur bo'lgan. Asta-sekin pul metall quymalari o'rniga monetalar ishlatila boshlagan. Monetalar o'z vazni va sifati jihatidan ma'lum miqdordagi metaldan iborat bo'lib ular davlatning alohida muhri bilan tasdiqlangan bo'ladi.

Oltin pul muomalasi amaliyoti ko'rsatadiki, uzluksiz muomalada bo'lish natijasida oltin tangalar eyilib ketadi, o'z massasining bir qismini yo'qotadi va to'la qiymatli bo'lmagan pulga aylanadi. Shu sababli muomalaga oltin o'rnini bosuvchi pul sifatida to'la qiymatli bo'lmagan qiymat belgilari chiqarilgan.

3. Pul muomaladan chiqarilganda boylik to'plash vazifasini bajara boshlaydi. Har bir tovar ishlab chiqaruvchi o'zini bozor tasodiflaridan kafolatlash va boshqa tovarlarni sotib olish imkoniyatiga ega bo'lish uchun o'zini ma'lum pul rezervi bilan ta'minlashi kerak.

Natural xo'jalik sharoitida boylik mahsulot jamg'arish shaklida amalga oshirilgan. Tovar xo'jaligining rivojlanishi boylik jamg'arishning pul shaklini keltirib chiqaradi. Tovarlarini cheklanmagan miqdorda saqlab bo'lmaydi, pulni istagan miqdorda saqlash mumkin.

Tovar xo'jaligi taraqqiyotining dastlabki davrlarida pul jamg'arish uni muomaladan chiqarib olish yo'li bilan amalga oshirilgan. Keyinchalik foyda ketidan quvish hukmron ahamiyat kasb etib, bo'sh turgan pul foyda keltirmasligi sababli pul egalari uni harakatga keltirishga, uni foydali joyda ishlatish yo'lini topishga intildilar. Shuning uchun pul saqlash uchun banklarga qo'yiladi. Banklar esa, ularni bir joyga to'plab, kredit vositasida foydalanadi.

Boylik to'plash vositasini faqat oltin tangalar emas, balki pul materiallari, oltin buyumlar va boshqalar ham uynay oladi.

4. Tovarlar nasiyaga, to'lov muddati kechiktirib sotilganda, pul to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Xaridorlar tovarning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasi tovar muomalasi doirasi bilan cheklanmaydi. Pul qarzga berilganda, renta va soliqlarni to'lashda ham to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Shunday ekan, pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan qog'oz pullar, veksel va banknotlar kelib chiqqan.

Kredit pullar qog'oz pullar bilan qo'shib, tovar muomalasiga xizmat qila boshlaydi. Bu bilan oltinni pul muomalasidan siqib chiqarish yo'lida yana bir qadam qo'yiladi.

Kreditning va kredit tizimining rivojlanishi bilan pulning to'lov vositasi sifatida qo'llanish sohasi ancha kengaydi, kredit pullarning paydo bo'lishiga olib keladi. Bir kishi tomonidan boshqa kishiga beriladigan kredit – qarz majburiyatini, vekselni keltirib chiqaradi. Biroq vekselar muomalasi cheklangan, chunki ularga xususiy shaxslar kafolat beradi. Shu tufayli puxtaroq kafolatga ob'ektiv zarurat kelib chiqadi, buning orqasida banknot paydo bo'ladi. Banknot xususiy shaxsning vekseli o'rniga bank tomonidan beriladigan vekselidir. Shunday qilib, banknot pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan kelib chiqadi. Banknotlar bilan bir qatorda muomalaning kredit qurollaridan yana bir turi–cheklar ishtirok etadi. Chek omonat egasi tomonidan o'z hisobidagi puldan chekda ko'rsatilgan shaxsga berish to'g'risida bankka yozilgan buyruqlardir.

Kredit munosabatlarining rivojlanishi naqd pul ishlatmasdan qarz majburiyatlarini o'zaro bir-biriga o'tkazish yo'li bilan qarzlarni uzishga imkon beradi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda hisob-kitoblar oltin bilan ta'minlanmagan milliy valyutalarda (dollar, marka, iena va h.k.) amalga oshiriladi.

Muomalaga elektron kredit pullarning (veksel, chek, qimmatbaho qog'ozlar) kirib kelishi natijasida pul massasi iborasi qo'llanila boshlandi.

Pul massasini naqd pulga aylantirish imkoniyati turlicha bo'lib, faqat naqd pulni hohlagan maqsadda ishlatish mumkin.

Tez almashish (likvidlik) tushunchasi, hozirgi zamon qog'oz pullarini (so'm, tanga, dollar, lira va h. k.) bevosita sotib olish va har xil to'lovlarni amalga oshirish kuchiga ega ekanligini bildiradi. Tez almashadigan vositalar, osonlik bilan qo'yilgan maqsadni ro'yobga chiqaradi. Masalan, agar sizda ortiqcha yengil avtomashina bo'lsa, bu umuman xohlagan vaqtda uni sizga kerak bo'lib qolgan har qanday buyumga almashtirish mumkinligini bildirmaydi. Agar siz ma'lum miqdordagi pul summasiga (dollar, marka va h. k.) ega bo'lsangiz, siz har doim

ularni har qanday kerakli buyumga ayirboshlay olasiz. Pul mutloq tez almashish layoqatiga ega bo'lishi sababli qiymatni saqlashning ideal vositasi hisoblanadi.

Pul – bu ayirboshlashning umumiy tan olingan vositasi. Bu yerda «umumiy tan olingan»⁹ so'ziga e'tiborni qaratish juda muhim. Shunday qilib, tovar ayirboshlash, ishlab chiqarish va pulning kelib chiqishi hamda tovar – pul muomalasining rivojlanishi bozor va bozor iqtisodiyotining kelib chiqishiga sabab bo'ldi va uning rivojlanishiga shart-sharoit yaratdi.

Tayanch tushunchalar

Ishchi kuchi – insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlari yig'indisi.

Mehnat qurollari – insonning tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qilishga xizmat qiladigan vositalar.

Mehnat predmetlari – bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar (yer – suv, xom ashyo, materiallar va boshqalar).

Ishlab chiqarish iste'moli uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan jarayon.

Ijtimoiy ishlab chiqarish – o'zaro bog'liqlikda va doimiy aloqada bo'lgan barcha individual ishlab chiqarishlarning birligidan iboratdir.

Ishlab chiqarishning umumiy samarasi – ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga sarflangan resurs xarajatlari o'rtasidagi nisbat.

Ishlab chiqarish funksiyasi – ishlab chiqarish omillari bilan uning natijalari o'rtasidagi bog'liqlik.

Qo'shilgan kapital – ishlab chiqarishda mavjud band bo'lgan kapital miqdori ustiga yangi qo'shimcha ravishda sarflangan kapital, boshqacha qilib aytganda, kapital miqdorining o'sgan qismi.

⁹ U yoki bu ayirboshlash vositasi odatga ko'ra umuman tan olingan bo'lib qoladi. Ayirboshlashning "qonuniy" va "umum tan olingan" vositalari tushunchasini aralashtirib yubormaslik lozim. Ayrim hollarda qonuniy ayirboshlash vositalari umuman tan olinmasligi mumkin. Masalan, muomalaga chiqarilgan qonunlar.

O‘rtacha mahsulot – jalb qilingan ishchi kuchi va kapitalning bir-birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot miqdori.

Qo‘shilgan mahsulot – so‘nggi qo‘shilgan omil: kapital yoki ishchi kuchi hisobiga o‘sgan mahsulot.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizim –jamiyatdagi turli xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘rtasida iqtisodiy munosabatlar va jarayonlarni bir butun holda, muayyan tarzda tarkib topishi va tartibga solinishini ifodalaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya – ishlab chiqarish usuli asos bo‘lib, u iqtisodiy bazis ishlab chiqarish munosabatlari va ustqurma (davlat) bilan birgalikda jamiyat tarixiy taraqqiyoti rivojlanishi bosqichlarini ifodalaydi.

Ierarxik boshqarish – ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash, iste‘mol bo‘yicha barcha qarorlar davlat yoki boshliq tomonidan qabul qilinib, axborot olish buyruq topshiriqlar asosida yo‘lga qo‘yiladi.

Aralash tartibda boshqarish – iqtisodiyotni tartibga solishning o‘z-o‘zini boshqarish bilan ierarxik boshqarish birgalikda olib boriladi.

Aralash iqtisodiyot – mulkchilikni turli-tumanligi, ularning tengligiga va iqtisodiyotni aralash tartibda boshqarishga asoslangan iqtisodiyot.

Mulkchilik munosabatlari – bu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Mulkka egalik qilish – mulkdorlik huquqining uning egasi qo‘lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o‘zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi.

Mulk obyektlari – bu mulkka aylangan barcha boylik turlari.

Mulk subyektlari – bu mulk ob’ektini o‘zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari.

Davlat tasarrufidan chiqarish – bu davlat mulki hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.

Tovar – biron-bir nafililikka va qiymatga ega bo‘lgan ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulotdir.

Natural ishlab chiqarish – bunda mahsulotlar ishlab chiqaruvchining o‘z ehtiyojlarini qondirish, ichki xo‘jalik ehtiyojlari uchun mo‘ljallanadi.

Tovar ishlab chiqarish – bunda tovarlar o‘zining iste‘moli uchun emas, balki bozorda sotish, ayirboshlash uchun va boshqalarning iste‘molini qondirish maqsadida ishlab chiqariladi.

Nafilik – tovarlarning kishilarning biron-bir iste‘molini qondirish layoqati.

Almashuv qiymati – bu biror turdagi tovarning boshqa turdagi tovarga ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbat.

Mehnat unumdorligi – ma‘lum vaqt davomida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun ketgan vaqt bilan aniqlanadi.

Mehnat intensivligi – mehnatning sarflanish tezligi yoki jadalligi.

Hozirgi zamon puli – tovarlarni ayirboshlashda umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi, umum ko‘pchilik tomonidan tan olingan va davlat tomonidan qonuniylashtirilgan vosita.

Muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish omillari nimalardan iborat?
2. Omil sifatidagi kapital tushunchasiga ta‘rif bering va uning tarkibiga nimalar kirishini tushuntirib bering.
3. Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini tushuntiring.
4. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalarini tushuntirib bering.
5. Keyingi qo‘shilgan mehnat, qo‘shilgan kapital va qo‘shilgan mahsulot tushunchalarini izohlab bering.
6. Qo‘shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borish qonunini tushuntiring.
7. Iqtisodiy tizim tushunchasini ta‘riflang, u qanday tarkibiy qismlardan iborat bo‘ladi.
8. Iqtisodiy tizimlar qanday mezonlar bo‘yicha turkumlanadi, izoh bering.

9. Iqtisodiy tizim modellarining tub belgilarini ko'rsating. Ularni farqlantiruvchi jihatlarini bayon qiling.

10. Mulkchilikning mohiyatiga ta'rif bering va uning turli shakllarining iqtisodiy mazmunini tushuntiring. Mulkchilikning iqtisodiy va huquqiy mazmunini ta'riflang.

11. Mulk shakllariga uning sub'ektlari mos keladimi? Mulk sub'ektlarining ko'p darajali bo'lishiga sabab nima? Mulkchilik shakllarining farqlanishi asosida nima yotadi? Mulk har bir shaklining (davlat, jamoa, aralash, xususiy) tuzilish va tarkibini tushuntirib bering.

12. Bozor iqtisodiyotiga o'tish nima uchun mulkchilikning turli shakllarini taqozo qiladi? Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish nima uchun hozirgi bosqichda obyektiv zaruriyat hisoblanadi?

13. Xususiylashtirish bosqichlari va shakllariga tavsif bering.

14. Xususiylashtirishning qanday usullarini bilasiz? Bu usullardan birini tanlab olishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

15. Ijtimoiy xo'jalik shakllariga umumiy tavsif bering. Tovar ishlab chiqarish va bozorning vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntiring.

16. Nima uchun tovarga naflilik va qiymatning birligi sifatida qaraladi? Tovardagi bu xususiyatlar nimadan kelib chiqadi?

17. Keyingi (oxirgi) qo'shilgan miqdor (tovar va xizmat) nafliligi nima va uning pasayish sababini tushuntiring.

18. Tovarlarining qiymatini aniqlashga bo'lgan quyidagi fikrlarga o'zingizni munosabatingizni bildiring:

- a) ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan belgilanadi;
- b) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafliligi bilan aniqlanadi;
- d) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi;

19. Pulning mazmunini va vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntirib bering.

20. Oltin va qogʻoz pullar oʻrtasidagi umumiylik va farqlarini koʻrsatib bering: qogʻoz va kredit pullarning qadr-qiymati va barqarorligi nima bilan belgilanadi?

III. BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING AMAL QILISHI. TADBIRKORLIK, XARAJATLAR, FOYDA VA RENTA NAZARIYASI

- 1. Bozor iqtisodiyotining vujudga kelishi, uning iqtisodiy mazmuni va asosiy belgilari.**
- 2. Bozor iqtisodiyotining asosiy muammolari, afzalliklari, salbiy jihatlari va ziddiyatlari.**
- 3. Bozor uning vazifalari va turlari. Bozor infratuzilmasi.**
- 4. Tadbirkorlik faoliyati va uning shakllari. Tadbirkorlik kapitali.**
- 5. Iqtisodiy xarajatlar va foyda.**
- 6. Yer rentasi va uning turlari.**

1. Bozor iqtisodiyotining vujudga kelishi, uning iqtisodiy mazmuni va asosiy belgilari

Bozor iqtisodiyotining vujudga kelishi. Kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyoti davomida tovar xo‘jaligi negizida bozor iqtisodiyoti vujudga kelib, rivojlanib borgan. XVII–XVIII asrlarga kelib, insoniyat xususiy mulkchilikka asoslangan bozor iqtisodiyotiga o‘tgan. Iqtisodiyotda unga xos bo‘lgan tub belgilar sekin-asta shakllanib, pirovard natijada hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga xos yaxlit iqtisodiy tizim tashkil topgan.

Bozor munosabatlari tizimida shunday rag‘batlantiruvchi kuch mavjudki, u muttasil iqtisodiy o‘shish va ijtimoiy rivojlanishni ta‘minlaydi. Bozor tizimining afzalligini Tailand, Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur kabi Osiyo mamlakatlari ham namoyish etdi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish tarixiy obyektiv zarurat bo‘lib, kelajakda ravnaq topishining, oqilona xo‘jalik yuritishga erishishning samarali yo‘li hisoblanadi.

XX asrga kelib bozor iqtisodiyotiga o‘tish global, ya‘ni umumjahon voqeligiga aylandi. Bu jarayon murakkab bo‘lib, har bir mamlakatning o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olinib va turli modellari asosida amalga oshadi. Har bir

mamlakatning bozor iqtisodiyotiga o'tishining o'ziga xos yo'li quyidagi omillarga bog'liq: geografik o'rni, tabiiy resurslarning mavjudligi va ularning zahirasi, tarixiy taraqqiyot darajasi, aholining an'analari va urf-odatlarini, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish va jamiyatning ijtimoiy taraqqiyot darajasi.

Ayni vaqtda bozor iqtisodiyoti umumiy tomonlarga ham ega bo'lib, bular: turli-tuman mulkchilikka asoslanganligi, tovar va xizmatlarga erkin narxlar ustunligi, raqobat kurashiga asoslanishi, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum tizimi mavjudligi va shu boshqa kabilar.

Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari. Bozor iqtisodiyoti – xususiy mulk ustuvorlikka ega bo'lgan, iqtisodiy jarayonlar bozor mexanizmi yordamida uyg'unlashtiriladigan va tartibga solinadigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanadi, iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Bozor iqtisodiyotining ishtirokchilari uning subyektlari hisoblanadi va uch turga ajratiladi.

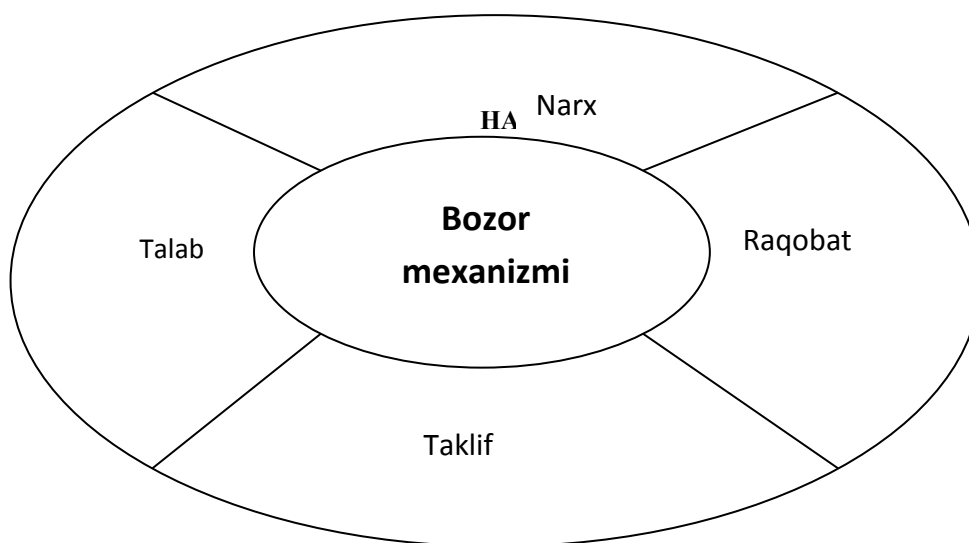
1. Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mochilik sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan pirovard tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulkdor va ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

2. Tadbirkorlar sektori – bu daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi iqtisodiyotning birlamchi bo'g'inlaridir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarzga olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi va undan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar bozor xo'jaligida tovar va xizmatlarni yetkazib beruvchi hisoblanadi.

3. Davlat – foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiluvchi muassasalar sifatida namoyon bo'ladi.

Bozor munosabatlarini tartibga solishga xizmat qiluvchi dastaklar yoki vositalar bozor mexanizmini tashkil qiladi. Har qanday bozor iqtisodiyotini

tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, raqobat, talab va taklif.

3.1-rasm. Bozor mexanizmining tarkibiy qismlari

Narxlar nisbati o'zgarib turadi, shuning uchun u, ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish xajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar, o'z navbatida, narxlardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim belgilari quyidagilardan iborat:

- Turli shakllardagi mulkchilikning mavjudligi hamda xususiy mulk ustuvorligi;
- Tadbirkorlik tanlovi va narxlar erkinligi;
- Iqtisodiy manfaatlar rag'batlantirilishi;
- Davlatning iqtisodiyotdagi cheklangan roli;

Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning hamma model va turlari uchun umumiydir. Lekin bunda bozor iqtisodiyotining tarixda tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qilish zarur. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllandi, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U iqtisodiy adabiyotlarda klassik yoki *sof bozor iqtisodiyoti* deb nom oldi. Uning asosiy belgilari: a) xususiy mulkchilikka asoslangan holda iqtisodiy

faoliyat yuritish; b) kapital va ishlab chiqarishning korxonalar miqyosida umumlashganligi; d) tadbirkorlar, ishchilar, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning shaxsiy erkinligi; e) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; f) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; g) ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi turi hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyot deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

- Mulkchilikning turli shakllariga, asosan, iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatining yuritilishi;

- Kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi monopoliyalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

- Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

- Xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);

- Ijtimoiy himoyaning kuchayishi. Bunda turli xil davlatga, jamoalar va xususiy kishilarga tegishli ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta fondlarining vujudga kelishi.

Bu ikkala turdagi bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari barcha davrda saqlanib qoladi.

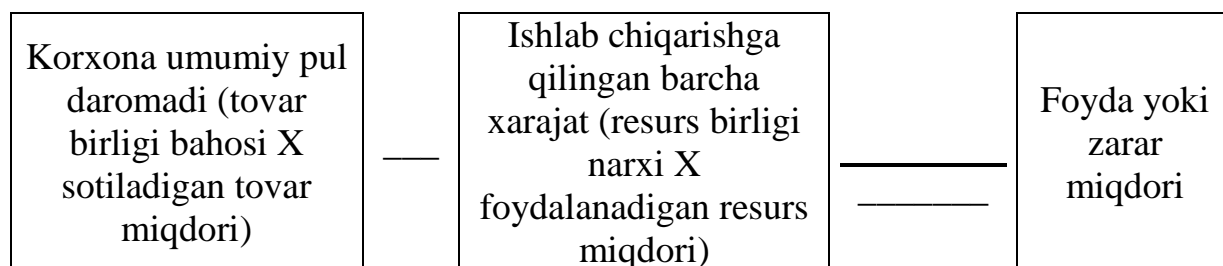
Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi bilan birga, barcha iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir umumiy qator belgilar ham mavjud bo'ladi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish, ishlab chiqarishni ixtisoslashishi va kooperatsiyasi; pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy vositalarning qo'llanishi.

2. Bozor iqtisodiyotining asosiy muammolari, afzalliklari, salbiy jihatlari va ziddiyatlari

Bozor iqtisodiyotida beshta asosiy muammosi mavjud bo'lib, ular o'z yechimiga ham ega.

Bular quyidagilar:

1. Nima ishlab chiqarish zarur? Foyda keltiradigan tovarlar ishlab chiqariladi, zarar keltiradiganlari ishlab chiqarilmaydi. Foyda olish yoki zarar ko'rish mumkinligini korxonalar umumiy daromadlarini barcha xarajatlari bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

2. Qanday ishlab chiqarish zarur? Yangi texnika va texnologiyaga asoslangan korxonalarda ishlab chiqarish zarur.

3. Qancha ishlab chiqarish zarur? Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlar taqozo qiladigan miqdorda ishlab chiqariladi.

4. Kim uchun ishlab chiqarish zarur? Aholining alohida tabaqalari (yuqori, o'rta va kam ta'minlanganlar) talabini hisobga olib ishlab chiqarish tashkil qilinadi.

5. Iqtisodiy tizim ro'y beradigan o'zgarishlarga moslasha oladimi? Bunda mavjud iqtisodiy tizim bozor iqtisodiyoti muhitiga moslasha olishlik darajasi hisobga olinadi.

Bozor iqtisodiyotining afzalliklaridan uchta e'tiborga loyiqdir. Bular:

1. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlash imkonini beradi. Uning mazmuni shundan iboratki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning

ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Umuman, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyat uchun mavjud resurslardan zarur tovarlarni talab darajasiga mos miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

2. Erkinlik. Bozor iqtisodiy tizimining muhim afzalliklaridan biri, u erkinlikga ustuvorlik beradi. Bunda iste'molchi erkinligi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ishlab chiqaruvchi erkinligi unga bo'ysinadi. Bozor iqtisodiyoti tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qiladi, xususan, shu asosda u muvaffaqiyatga erishadi.

3. Bozor iqtisodiyotining yana bir afzalligi shundaki u iqtisodiy faollikni rag'batlantiradi. Bunda narx rag'batlantiruvchi rolni o'ynaydi. Mahsulot tannarxini eng kam darajaga keltirgan ishlab chiqaruvchilar, yuqori foyda orqali rag'batlantiriladi. Raqobatga bardosh berish, doimiy ravishda foyda olishni ta'minlash uchun kurash iqtisodiyot subyektlarini doimiy xarajatlarni kamaytirib borishini taqozo etadi. Bozor iqtisodiyotining kamchiligi shundaki, u o'zining bosh nazorat mexanizmi – raqobatning kuchsizlanishiga yo'l qo'yadi va hatto buni rag'batlantiradi.

Bozor iqtisodiyotidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o'z iqtisodiy mavqeini yaxshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo'lidan ozod bo'lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo'shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, shafqatsiz raqobat – bularning hammasi raqobatning kuchsizlanishi va uning tartibga soluvchilik ta'sirining pasayib borishiga olib keladi.

Bozor tizimi rag'batlantiradigan texnika taraqqiyoti ham raqobatning zaiflashishiga olib keladi. Eng yaxshi texnologiya odatda: a) juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanishni; b) yirik bozorlar bo'lishini; d) kompleksli, markazlashgan va bir butun bo'lib birlashgan bozorning tarkib topishini; g) boy va ishonchli xom ashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiya bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiyani qo'llash asosida ishlab chiqarishning yuqori samaradorligiga erishish, ko'pincha ko'p miqdordagi

mayda firmalar emas, balki uncha ko'p bo'lmagan yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Bozor iqtisodiyotining navbatdagi kamchiligi jamiyat a'zolari daromadlaridagi tengsizlikning kuchayib borishi va aholining tabaqalanishi bilan bog'liq. Bunday iqtisodiyot har qanday yuksak darajada rivojlanmasin, daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi, faqat uni ma'lum darajada yumshatishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotining umumiy e'tirof etilgan kamchiliklaridan biri shundan iboratki, u ijtimoiy iste'mol qilinadigan ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarib, bozorga taklif qilishga qodir emas. Shu sababli jamiyat a'zolarini bunday ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlash davlat zimmasida bo'ladi.

Tovarlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi ro'y berib turadigan nomuvofiqlikni bartaraf eta olmasligi ham bozor iqtisodiyotining kamchiligi hisoblanadi va bu – pulning qadrsizlanishi – inflyatsiya bilan birga boradi.

3. Bozor, uning vazifalari va turlari. Bozor infratuzilmasi.

Bozor tushunchasi ko'pincha tovarlar sotiladigan va xarid qilinadigan joy sifatida talqin qilinadi. Lekin uning tub mazmuniga e'tibor berilsa, u ko'p qirrali bo'lib, turli davrlarda turli ma'noni anglatishini bilib olish mumkin. Bozor tovar ayirboshlashning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzumining oxirlarida vujudga kelib dastlab tovar ayirboshlash joyi yoki maydonini anglatgan.

Dastlab bozor tovar almashuv joyi sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlarning kelib chiqishi bilan alohida maydonlar, «bozor joyi» deb atala boshlangan. Shu maydonda kishilar oldi-sotdi qilishgan. Lekin hali u davrlarda tovar ayirboshlash T-T ko'rinishida, ya'ni bir tovarga boshqa tovarni ayirboshlash shaklida bo'lib, o'z tovarini boshqa tovarga ayirboshlashda vaqt va makonda, birdaniga bir vaqtning o'zida o'sha joyda sodir bo'lgan. Lekin tovar ayirboshlash rivojlanib borishi natijasida pulning kelib

chiqishi bilan sotish va sotib olish ikki xil jarayonga bo'lingan va T-P-T ko'rinishida ro'y bera boshlagan. Endi tovarni sotish T-P va sotib olish P-T zamon va makon jihatdan bir vaqtda bo'lmashligi mumkin. Chunki sotuvchi o'z tovarini bir joyda sotib pul qilib, boshqa joyda kerakli tovarni sotib olishi mumkin. Pulning kelib chiqishi bilan savdogarlar, ya'ni tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib iste'molchiga, sotish bilan shug'ullanadigan maxsus qatlamlar paydo bo'lgan.

Mehnat taqsimoti chuqurlashib yana bir soha, savdo sohasi vujudga kelgan. Bu soha tovar-pul harakatini tezlashtirish imkonini berib, iste'molchi bilan ishlab chiqaruvchini bog'laydigan vositaga aylandi. Bunda ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi ham bir-birlari bilan uchrashishi shart bo'lmay qoldi. Ular savdogarlar-vositachilar orqali savdo bitimlari qilishlari mumkin bo'lib qoldi. Endi bozor tushunchasining mazmuni o'zgarib, yangi ma'no kasb etadi. Hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning ko'p qirrali murakkab aloqalarini bog'laydigan, ularning iqtisodiy manfaatlarini ta'minlaydigan jarayon sifatida shakllandi.

Bozor – bu ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) bilan iste'molchi (xaridor)ni bir-biriga bog'laydigan, ayirboshlash jarayoniga xizmat qiladigan tartiblar, mexanizmlar va muassasaviy tuzilmalardir.

Bozorning asosiy mazmuni sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik prinsipi asosida ayirboshlashdir. Bunda bozorning moddiy asosini joy emas, balki tovar va pulning harakati tashkil etadi.

Oziq-ovqat va qishloq xo'jalik mahsulotlari do'koni, avtomobilga servis xizmat ko'rsatish va yoqilg'i quyish tarmog'i, sanoat tovarlari do'koni, tijoratchilarning savdo shaxobchalari, turli xil supermarketlar, yirik savdo markazlar va savdo yarmarkalari, umumiy ovqatlanish korxonalarini, auksionlar, birjalar bularning barchasi bozorning odatdagi ko'rinishlari hisoblanadi. Fond, don birjalari, chet el valyutalari bozori, auksionlar yuqori darajada rivojlangan bozorlar bo'lib, ularda sotuvchi va xaridorlar bir-biri bilan aksiya, obligatsiya, milliy valyuta va qishloq xo'jalik mahsulotlari orqali bog'lanadi. Bozorning ayrim turlari sotuvchi va xaridorlar o'rtasidagi o'zaro aloqa bilan farqlansa, boshqalarida ular

hech qachon bir-birini ko‘rmaydi yoki bilmaydi. Shunga muvofiq bozor aloqalari bevosita va bilvosita aloqalarga bo‘linadi. Bozorning har qanday turidan qat’iy nazar uning ishtirokchilari uy xo‘jaliklari, turli xil korxonalar va davlat tashkilotlaridir. Bozor subyektlari ikki toifaga – sotuvchi va xaridorlarga bo‘linib, ular bozorda turlicha mavqega ega bo‘ladi. Sotuvchilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o‘z subyektlari manfaatini bir-biriga bog‘lab, ularni muvofiqlashtiradi.

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni iste‘molchilarga, iqtisodiy resurslarni ishlab chiqaruvchilarga etkazib berishdan iboratdir. Bu yerda bozor ishlab chiqarish bilan iste‘molni bir-biriga bog‘laydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o‘z iste‘molchisini topadi. Bunda bozor vositachi bo‘lib xizmat qiladi. Bozorda qiymat shakllari almashadi. U qiymatni tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi.

Bozor ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish yangidan boshlanishi uchun yaratilgan tovarlar sotilib pulga aylanishi, unga esa kerakli iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur bo‘ladi. Bozor vositasida tovarni sotishdan tushgan mablag‘lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo‘li bilan sarflangan ishlab chiqarish vositalari o‘rnini qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli moddiy va mehnat resurslariga ega bo‘ladilar. Bozor orqali resurslarning erkin harakati ta‘minlanadi va ularning tarmoqlar o‘rtasida taqsimlanishi ro‘y beradi. Iste‘molchilar bozorda u yoki bu tovarga bo‘lgan talabini namoyon qiladi. Bozor bu talabni ishlab chiqaruvchilar va resurslarni etkazib beruvchilarga uzatadi. Resurslar talab bildirilgan tarmoqlar va sohalar o‘rtasida taqsimlanib turadi.

Bozorning iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini talab, taklif, raqobat va narxlar yordamida bajariladi. U o‘zida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor narx vositasida iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta‘minlaydi. Bozor tovarlarga narx shakllantirish

va ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtirish vazifasini ham bajaradi. Bozor turli xil vazifalari o‘zaro bog‘liq va bir-birini taqozo qiladi.

Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo‘lganligi sababli uni turkumlashga har xil mezonlar asos qilib olinadi. Bular bozorning etuklik darajasi, sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi, bozor subyektlari xususiyatlari, uning ko‘lami, iqtisodiy aloqalar xarakteri va boshqalar. Bozor etuklik darajasiga qarab rivojlanmagan klassik (erkin) va hozirgi zamon rivojlangan turlarga bo‘linadi. Rivojlanmagan, yoki shakllanayotgan bozor ko‘proq, tasodifiy xarakterga ega bo‘lib, unda barter ayriboshlash usuli ko‘proq qo‘llaniladi. Bozorning bu turi tarixan hali pul kelib chiqmagan davrga to‘g‘ri keladi. Erkin bozorda tovar va xizmatlarning har bir turi bo‘yicha juda ko‘p ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar mavjud bo‘lib, ayriboshlash jarayonida ular o‘rtasida erkin raqobat kelib chiqadi, narxlar talab va taklif o‘rtasidagi nisbat asosida erkin shakllanadi, raqobatning turli usullari qo‘llaniladi, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalashadi. Hozirgi zamon rivojlangan bozori — bunda davlat ham bozor ishtirokchisi bo‘lib, u ancha tartiblashtiriladi va boshqariladi, turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar rivojlanadi, raqobat kurashlari, aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari darajasi o‘rtasidagi farqlar kamayadi. Bozor hududiy jihatdan mahalliy, milliy, mintaqaviy va nihoyat jahon bozoriga ajratiladi.

Sotiladigan va sotib olinadigan obyekt turiga ko‘ra bozorlar: iste‘mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond birjalari, ilmiy texnik kashfiyot va ishlanmalar bozoriga ajratiladi.

Muomalaga chiqadigan subyektlarning xususiyatiga ko‘ra ulgurji va chakana savdo to‘g‘risida gap yuritiladi. Chakana savdoda asosan sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Tashkilot va muassasalar esa sotuvchi hisoblanadi. Ulgurji savdoda davlat tomonidan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini xarid qilish alohida o‘rin tutadi. Bunda asosiy xaridor davlat, sotuvchilar esa fermerlar, shaxsiy, kooperativ va davlat xo‘jaliklaridir. Shuningdek, mulk shakli bo‘yicha davlat va kooperativ

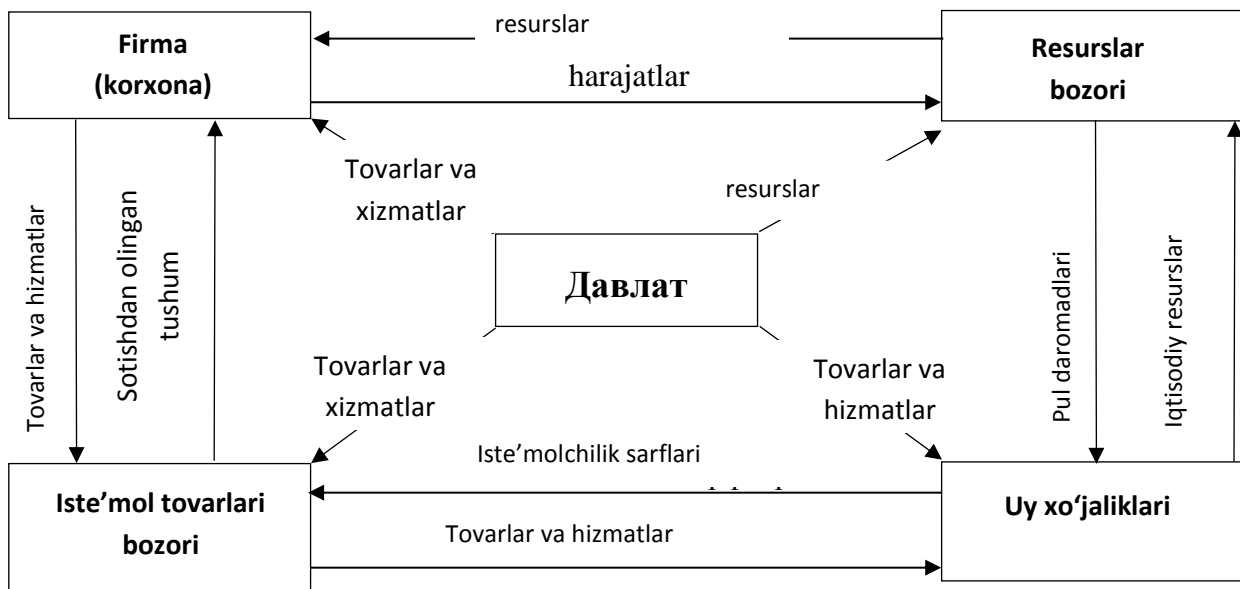
savdo, dehqon bozori ham farqlanadi. Davlat savdosini davlat, kooperativ savdoni kooperatsiyalar amalga oshiradi. Dehqon bozorida savdoni alohida fuqarolar, jamoa va fermer xo‘jaliklari hamda boshqa kooperativlar amalga oshiradi.

Tovar va xizmatlar bozori bozorning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu bozorda xo‘jalik subyektlarining barcha uchta turi: fuqarolar (uy xo‘jaliklari) davlat va korxonalar qatnashadi. Iste‘mol tovarlari va xizmatlari bozorining alohida turi intellektual tovarlar bozoridir. Bu bozorda aqliy mehnat mahsuli bo‘lgan tovarlar - ilmiy g‘oyalar, texnikaviy yangiliklar, san‘at va adabiyot asarlari, har xil axborotlar oldi-sotdi qilinadi. Intellektual bozor tarkibida ilmiy-texnikaviy ishlanmalarni ayirboshlash katta o‘rin tutadi. U amalda patent, litsenziya va nou-xau sotishdan iborat bo‘lib, bu bozorda asosan innovatsiya firmalari ish ko‘radi. Mazkur firmalar yangiliklarni topish, bozorda sotish va ishlab chiqarishga joriy etish bo‘yicha xizmat ko‘rsatadi.

Ishlab chiqarish vositalari (resurslar) bozorida tovar sifatidagi mehnat vositalari va materiallar oldi-sotdi qilinadi. Bu bozorda mashina, asbob-uskuna, xom ashyo, yoqilg‘i va materiallar kabi ishlab chiqarish vositalari yirik hajmda ulgurji sotiladi. Resurslar bozoridagi tovarlar shaxsiy iste‘molga emas, ishlab chiqarish iste‘moliga xizmat qiladi, ya‘ni ishlab chiqarish talabini qondiradi.

Ishlab chiqarish tarmoqlari bo‘yicha don, avtomobil, yoqilg‘i va shu kabi bozorlar farqlanadi.

Bozorning barcha subyektlari o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar iste‘mol tovarlari va resurslar bozori orqali ancha to‘liq va yorqin namoyon bo‘ladi.

3.2-rasm. Iste'mol tovarlari va resurslar bozori (bozor sub'ektlari o'rtasida resurslar, mahsulot va daromadlar harakati)

Bu doiraviy aylanishlar modeli ko'rinishini oladi. Doiraviy aylanishlar modeli bu – iqtisodiy resurslar, mahsulotlar va pul mablag'lari (daromadlar va xarajatlar)ning yangilanib turadigan va tartiblashtirilgan harakatidir. Doiraviy aylanishlar modelida uy xo'jaligi, korxonona va davlat resurslar hamda mahsulotlar bozori orqali ayriboshlashni amalga oshiradi. Doiraviy aylanishlar modelidan real va nominal oqimlar aks etadi. Real oqimlar foydalaniladigan ishlab chiqarish omillari, tovar va xizmatlar harakatini tavsiflaydi. Nominal oqimlar – bu pul mablag'lari harakatidir.

Uy xo'jaliklari resurslar bozori orqali korxonalariga iqtisodiy resurslarni etkazib beradi va mahsulotlar bozori orqali korxonalaridan tovar va xizmatlarni sotib oladi. Ne'matlarning pul ekvivalenti harakati qarama-qarshi yo'nalishga ega. Ayni vaqtda uy xo'jaliklari davlatga to'g'ri soliqlarni to'lab, undan ish haqi va turlicha to'lovlarni oladi. Korxonalar ham davlatga soliqlarni to'laydi va undan belgilangan to'lov va subsidiyalarni oladi. Doiraviy aylanishlarning takomillashgan modelida bozor sub'ektlarining chet elliklar bilan tashqi iqtisodiy aloqalari ham aks etadi.

Iqtisodiy resurslar bozorining tarkibiy qismini ishchi kuchi bozori tashkil qiladi. Ishchi kuchi bozorida – o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan iqtisodiy resursning oldi-sotdi bitimi amalga oshiriladi. Bu bozorda biznes tomonidan ishchi kuchiga bo‘lgan talab, uy xo‘jaliklari tomonidan bildirilgan ishchi kuchi taklifi bilan to‘qnash keladi. Shunday ekan, ishchi kuchi bozorida iqtisodiy subyektlarning ikki turi – tadbirkorlar va yollanma ishchilar harakat qiladi.

Ishchi kuchi bozorining aniq namoyon bo‘lish shakli – mehnat birjasidir. Mehnat birjasi – ishchilar va tadbirkorlar o‘rtasidagi ishchi kuchini oldi-sotdi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro‘yxatga oluvchi muassasadir.

Mehnat birjasi quyidagi vazifalarni bajaradi:

- ishsizlarni ro‘yxatga olish;
- ishsizlarni mos ish o‘rinlari bilan ta‘minlash;
- ish bilan ta‘minlanmaganlarni qayta o‘qitish va yangi kasbga tayyorlash;
- ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.

Moliya bozori turli-tuman va ko‘p jihatli bo‘lsa-da, oldi-sotdi obyekt yagona, ya‘ni pul va (unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar) hisoblanadi. Ortiqcha mablag‘larga ega bo‘lgan xo‘jalik subyektlari, bu moliyaviy resurslarni, mablag‘lar kamyobligini sezgan subyektlarga taklif qiladi.

Moliyaviy bitimlarning harakatiga qarab, moliya bozorini turkumlash mumkin. Bunda moliyaviy bozor ikkiga ajraladi: qarz majburiyatlari (iste‘molni qondiradigan pul) va kapital (mulk) bozori. Qarz majburiyatlari bozorida pul vaqtincha qarz hisoblanadi va olingan pul shaxsiy iste‘mol uchun ishlatiladi. Mulk bozorida qo‘yilgan puldan daromad olish huquqi sotiladi va sotib olinadi. Bu bozorda mablag‘lar kapital sifatida ishga solinib, foyda keltiradi. Shuni hisobga olib, kapital bozorini ikkita bo‘g‘inga ajratish mumkin: ssuda kapitali bozori va qimmatli qog‘ozlar bozori. Ssuda kapitali bozori – pul shaklidagi kapitalning foiz to‘lash sharti bilan qarzga berilishidir. Bu bozorda qisqa muddatli majburiyatlar muomalada bo‘ladi. Bular asosan davlat va banklarning majburiyatlari hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida aksiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit kabilar oldi-sotdi qilinadi. Bular davlat tomonidan chiqarilgan uzoq muddatli majburiyatlar hamda korporatsiyalarning aksiya va obligatsiyalaridan iboratdir. Bu bozorda broker va dillerlar vositachilik qiladi. Mazkur bozor amalda fond birjalari, auksionlar va banklardan iborat bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarning harakati xususiyati bo'yicha moliya bozori birlamchi va ikkilamchi (hosila) bozorlarga bo'linadi. Birlamchi bozorda yangi nusxadagi qimmatli qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi, ikkilamchi bozorda oldin chiqarilgan qimmatli qog'ozlar harakat qiladi. Birlamchi bozorda qimmatli qog'ozlar sotilsa, ikkilamchi bozorda qayta sotiladi.

Iqtisodiyot uchun qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozori favqulodda muhim ahamiyatga ega. U xo'jalik sub'ektlari o'rtasida moliyaviy vositalarning erkin harakat qilishini ta'minlaydi.

Bozor segmenti – bu bozorni alohida belgilariga qarab bo'g'inlarga ajratishdir. Unga ikkita sabab asos bo'ladi:

– Iste'molchilarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatidan tabaqalanishi natijasida ular talabining o'zaro farqlanishi;

– Alohida tovar ishlab chiqaruvchilar tabaqalashishi.

Bozorni segmentlarga ajratish ikkita mezonga asoslanadi.

I. Aholining xarid qilish layoqati darajasi, ya'ni to'lovga layoqatliligi.

II. Hududiy va ijtimoiy, demografik mezonlar (aholining soni, uning yosh tarkibi, jinsi, zichligi, tabiiy iqlim sharoiti va h.k.)

Bozor infratuzilmasi – bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir. Unga ombor xo'jaligi, transport, aloqa xizmatlari ko'rsatuvchi korxonalar, tovar va xizmatlar muomalasiga (birjalar, auksionlar, savdo uylari, savdo-sotiq idoralari va agentliklari kabilar), moliya-kredit munosabatlariga (bank muassasalari, kreditlash idoralari, sug'urta va moliya kompaniyalari, soliq idoralari) va ijtimoiy sohaga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar (uy-joy va kommunal xizmat idoralari, aholini ishga joylashtirish firmalari) kiradi. Axborot xizmati idoralari ham bozor infratuzil-

masining alohida bo'g'inini tashkil qilib, ularga ma'lumotlarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvchi kompaniya va firmalar kiradi.

Bozor infratuzilmasining bu barcha unsurlari ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit ishlariga, sherik topishiga, ish kuchini yollashiga ko'maklashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga soluvchi tadbirlarini amalga oshiradi, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida iqtisodiy aloqa o'rnatishga yordam beradi. Ularning bir qismi davlat mulkchiligida joylashsa, boshqalari mustaqil muassasa va uyushmalardan iborat bo'lib, ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasi tovar va moliyaviy bozorga xizmat ko'rsatuvchi turlarga ajratiladi. Tovar birjalari, savdo korxonalarini, auksionlar, yarmarkalar, vositachi firmalar tovarlar bozoriga, fond va valyuta birjalari, banklar, sug'urta kompaniyalari va fondlar, mehnat birjalari, migratsiya xizmatlari kabilar moliyaviy bozorga xizmat ko'rsatadi. Hozirgi zamon bozorini reklama, axborot va maslahat xizmati, konsalting va auditor xizmatlari ham tasavvur qilish qiyin.

Bozor infratuzilmasida tovar (xizmat)lar muomalasiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar muhim o'rin tutishi sababli ularning asosiylarining qisqacha tavsifini beramiz.

Birja – namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasalaridir. Tovar birjalaridan farq qilib, fond birjasida qimmatbaho qog'ozlar va chet el valyutalarining oldi-sotdisi amalga oshsa, mehnat birjasi ishchi kuchi egasi bilan uni yollovchi korxonalar o'rtasida turib, unga bo'lgan talab va taklifni bir-biriga bog'laydi.

Birjada tovar egasi va xaridorlar nomidan ishni brokerlar yuritadi. Broker (makler)lar – bu tovar, fond va valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki maxsus firma. Ular odatda mijozlar topshirig'iga ko'ra va uning nomidan ish yuritadi, kafolat beruvchi hisobiga o'z nomidan savdo bitimlari tuzishi ham mumkin.

Birjalarda hali ishlab chiqarilmagan, lekin tayyorlanishi aniq bo'lgan, oldin sotib olinib, egasi ixtiyoriga kelib tushmagan tovarlar ham sotiladi. Birjalar ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan birjalarda ayrim

turdagi yoki bir guruh tovarlar, universal birjalarda har xil tovarlar sotiladi. Birjada savdo bitimlari tuziladi hamda talab va taklif asosida narxlar shakllanadi. Birjalar davlatga tegishli va xususiy shaklda tashkil qilinishi, hamda ko'proq aksionerlik jamiyati shaklida bo'lishi mumkin. Ularning daromadi sotilgan tovar, valyuta, qimmatli qog'ozlar qiymatidan foiz hamda brokerlik o'rinlarini sotishdan tushumlar va ta'sisshilar badalidan tarkib topadi.

Birjaning barcha turlari bir tomondan bozor infratuzilmasi tarkibiga kirsa, boshqa tomondan ular mustaqil tadbirkorlik shakli hisoblanadi. Birjalar faoliyati nizomga asoslanadi va uning boshida boshqaruvchilar kengashi turadi.

Auksionlar – alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi. Auksionda savdo tovarlarning nisbatan cheklangan ro'yxati bo'yicha, ommaviy sotuvga qo'yish yo'li bilan o'tkaziladi. Auksion e'lon qilingan vaqtda va ma'lum davrda o'tkaziladi. Bunda tovarlarning bozorga kelib tushish mavsumi va hajmi hisobga olinadi. Auksion savdosida namuna tovarlar ro'yxatda ko'rsatilgan tartibda savdoga qo'yiladi, xaridorlar orasida eng yuqori narxni taklif qilgan kishi tovarni sotib oladi.

Auksionlarda san'at asarlari, noyob buyumlar, kolleksiyalar ham sotilishi mumkin. Savdo yarmarkalari ma'lum vaqtda o'tkazilib, bu yerda tovarlar ulgurji ravishda oldi-sotdi qilinadi. Tovar savdosi uning egasi bilan savdo firmasi o'rtasida yuz berib, unda bevosita iste'molchi qatnashmaydi.

Savdo uylari –ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan (kiyim-kechak, oyoq kiyim, gazlama va h.k.) universal savdo uyi har xil tovarlar bilan savdo qiladi. Savdo uylari tarkibida savdo firmalari muhim o'rin tutadi. Ular tijorat ishini yurituvchi va ixtisoslashgan savdo-sotiq korxonalaridir. Firmalar mustaqil yoki yirik sanoat korporatsiyalari tarkibida ish yuritib, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanadigan turlarga bo'linadi. Ulgurji savdo firmalari tovarlarni o'z mulkiga sotib olib, keyin iste'molchilarga sotadi. Chakana savdo firmalari har xil shaklni olib, ular mustaqil do'konlar, maxsus do'konlar va supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket – bu xaridorning o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi. U tovarlarning deyarli hamma turlari bilan, savdo qiladi. Supermarket xaridorlarga bepul maslahatlar beradi, tovarlarni buyurtma bo‘yicha xaridor uyiga etkazadi, ularga madaniy-maishiy xizmat ko‘rsatadi. Ko‘p tarmoqli tashqi savdo firmalari ham savdo uyi deb ataladi. Ular o‘z nomidan va ko‘pincha o‘zlari hisobidan eksport-import hamda boshqa savdo aloqalarini olib boradi. Tashqi savdo uylari savdo korxonalarini sotib olish, jihoz va uskunalarni ijaraga topshirish, kreditlar berish, sug‘urta xizmati ko‘rsatish, moliya va ishlab chiqarish xizmatida ham qatnashadi.

Infratuzilma tizimida moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar alohida o‘ringa ega. Ular moliya bozori, uning asosi bo‘lgan kapital bozorini shakllantiradi va amal qilish tartib – qoidalarini o‘rnatadi. Moliyaviy muassasalardan ko‘pchiligi o‘ziga xos belgilarga ega bo‘lsa-da, ularning barchasi bitta umumiy jihatga ega. Ular o‘zlarining majburiyatlarini bildiradi, ya’ni mablag‘lari ortiqcha bo‘lgan subyektlardan pul qarz oladi va o‘z nomidan mablag‘lari etishmagan sub’ektlarga pul qarz beradi.

Bozor infratuzilmasining banklar, sug‘urta kompaniyalari, soliq va bojxona idoralari kabi muassasalari moliya-kredit munosabatlarida alohida o‘ziga xos o‘ringa ega. Bozor iqtisodiyoti sub’ektlarini moliyaviy axborotlar bilan ta’minlash bozor infratuzilmasining axborot xizmati idoralari shu jumladan auditorlik firmalari zimmasiga tushadi. Auditor firmalar – korxonalar, firma, kompaniyalar moliyaviy xo‘jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotini mustaqil ekspertizadan o‘tkazuvchi idora. Ular odatda aksioner jamiyat yoki kooperativ shaklda faoliyat ko‘rsatadi va to‘liq mustaqillikka ega bo‘ladi. Auditor firmalar o‘z ishini har bir mamlakatda yoki xalqaro miqyosda qabul qilingan hisob-kitob va taftish qoidalariga binoan olib boradi. Auditor firma ishida qatnashuvchi taftishchilar auditorlar deb ataladi.

Shunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning qarab chiqilgan unsurlari barcha bozor turlarining samarali faoliyat ko‘rsatishini, hamda davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta’minlaydi.

4. Tadbirkorlik faoliyati va uning shakllari.

Tadbirkorlik kapitali.

Tadbirkorlik faoliyati – mulkiy mas’uliyat ostida, mavjud qonunlar doirasida, daromad olish maqsadida, tahlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir. Tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun albatta mulk egasi bo‘lish shart emas, u zarur vositalarni ijaraga yoki qarzga olishi va boshqalar mulki asosida ish yuritishi mumkin.

Tadbirkor bozordagi talabni qondirish imkoniyatlarini oldindan ko‘rib, zarur sarmoyalarni jalb qiladi, ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish jarayonida birlashtiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida **ishlab chiqarishda** foydalaniladigan mulk va boshqa boyliklar tadbirkorlik faoliyatisiz o‘zini iqtisodiy jihatdan to‘la ro‘yobga chiqara olmaydi va, shubhasiz, yetarlicha daromad keltirmaydi. Tadbirkor foyda olish maqsadida ishlab chiqarishning yagona jarayonida iqtisodiy resurslarini birlashtirish tashabbusini oladi. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasining mazmuni uning belgilarida yanada aniqroq ifodalanadi.

I. Tadbirkor biznesni yuritish, foydani ko‘paytirish bo‘yicha asosiy qarorlar qabul qiladi, bu qarorlar korxonada faoliyatining maqsadini aniqlab beradi.

II. Tadbirkor biznes g‘oyasini ishlab chiqarishda iqtisodiy resurslar uchun to‘lovlarni amalga oshirishda va xo‘jalik faoliyatini tashkil qilishda mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladi.

III. Tadbirkor – yuqori foyda ketidan quvib, yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish texnologiyasi yoki hatto biznesni tashkil qilishning yangi shakllarini tijorat asosida joriy qilishga harakat qiluvchi tashabbuskor shaxs hisoblanadi.

IV. Tadbirkorlik – bu tahlikaga boruvchi faoliyatdir. Tahlika daromad olmaslik yoki zarar ko‘rish ehtimolini bildiradi. Bunda tahlikaning ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy, kredit va foizli turlari farqlanadi.

Tadbirkorlikning rivojlanishi, bir qator sharoitlarning mavjud bo‘lishini taqozo etadi:

Birinchiidan, tadbirkor xo‘jalik yuritishda uning biron turini tanlash, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish, uni o‘zgarishlarga moslashtirish, manbalarni tanlash, resurs topish, mahsulot sotish, ularga narx belgilash, foydani tasarruf qilish va shu kabilari bo‘yicha ma‘lum xuquq va erkinliklar mavjud bo‘lishini taqozo etadi.

Ikkinchiidan, tadbirkor ishlab chiqarish vositalariga, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga mulkchilik huquqiga ega bo‘lishi kerak. Tadbirkorlik faoliyati mulkdorning o‘zi tomonidan ham, uning mol-mulki asosida ish yurituvchi sub‘ekt tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Uchinchiidan, xo‘jalik yuritish yo‘lini erkin tanlash, daromadni investitsiyalash imkoniyati va shu kabilarni real ta‘minlaydigan ma‘lum iqtisodiy muhit va ijtimoiy siyosiy sharoitlar yaratilishi zarur.

To‘rtinchiidan, erkin tadbirkorlik, mulkchilik va o‘zlashtirishning turli-tuman shakllari va turlarini taqozo qiladi.

Etarli moliyaviy manbalarga, yaxshi ma‘lumot va malakaviy tayyorgarlikka ega bo‘lish, umumiy tijorat qonunchiligi, soliq bo‘yicha imtiyozlar, tadbirkorlik muhiti va uni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjud bo‘lishi tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi shart-sharoitlari hisoblanadi. YUqorida ko‘rib chiqilgan barcha shart-sharoitlar mavjud bo‘lgan tadbirkorlik yaxshi rivojlanadi, aks holda faoliyatning bu turi xufyona iqtisodiyot sohasiga o‘tib ketadi.

Tadbirkorlik faoliyatining shakllari. Xo‘jalik yuritish shakllarining turli tumanligiga mos ravishda tadbirkorlikning davlat, jamoa, shaxsiy, xususiy, aralash va boshqa hosila shakllari ajratiladi. Jahonning ko‘pchilik mamlakatlarida davlat tadbirkorligiga, milliy daromadning 20 foizidan 50 foizigacha ulushi to‘g‘ri keladi. Davlat korxonalari ko‘pincha mamlakat iqtisodiyoti uchun juda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yoki katta kapital qo‘yilmalar talab qiladigan tarmoqlarda tuziladi. Masalan, Angliyada davlat sektori qora metallurgiya, ko‘mir qazib chiqarish, aero-kosmik sanoat, aloqa vositalari, temir-yo‘l transporti, elektr va gaz bilan ta‘minlash kabi sohalarni qamrab oladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlat korxonalari

milliylashtirilgan chet el kompaniyalari bazasida asosan sanoatning konchilik tarmoqlarida tuziladi. Rivojlanayotgan va rivojlangan ko'pchilik mamlakatlarda davlat kompaniyalari sanoat firmalari orasida peshqadam hisoblanadi.

Turli mamlakatlarda davlat korxonalarining huquqiy maqomi turli-tumanligi bilan ancha farqlansada ularni uchta guruhga bo'lish mumkin:

- byudjet korxonalar;
- davlat ishlab chiqarish korxonalar;
- aralash kompaniyalar;

Byudjet korxonalar huquqiy va xo'jalik mustaqilligiga ega bo'lmagan korxonalaridir. Ular davlatning ma'muriy – boshqarish tizimiga kiradi va biron-bir vazirlik, mahkama yoki mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlariga bevosita bo'ysunadi yoki ularning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular olgan foydadan soliq to'lamaydi. Barcha daromad va xarajatlar davlat byudjeti orqali o'tadi.

Davlat ishlab chiqarish korxonalar – bu korxonalarining ancha keng tarqalgan tashkiliy, huquqiy shaklidir. Ular mol-mulkka ega bo'lib, xo'jalik faoliyati bilan birga davlat tomonidan belgilangan doirada boshqarish va tartibga solish vazifalarini ham bajaradi, ya'ni davlat korporatsiyalari o'zida tijorat korxonalar va davlat organlari belgilarini mujassamlashtiradi.

Aralash kompaniyalar. Ular hissadorlik jamiyatlari va majburiyatlari cheklangan shirkatlar shaklida tashkil qilinib, aksiyalar paketi davlatga taalluqli bo'ladi. Aralash kompaniyalar hissadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun asosida ish yuritadi va yuridik shaxs hisoblanadi, xo'jalik faoliyatida xususiy firmalar bilan barobar tijorat asosida qatnashadi. Shu bilan birga, ular xususiy firmalarga nisbatan ma'lum imtiyozlardan foydalanadi. Bular davlat tomonidan pul va dotatsiyalar berilishi, chet el litsenziyalarini engil shartlar bilan olish, boshqa davlat korxonalar bilan xomashyo va yarim fabrikatlarni qat'iy belgilangan narxlarda o'zaro yetkazib berish, ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun bozor bilan ta'minlanganlik va shu kabilar.

Jamoa tadbirkorligi jamoa mulkiga asoslanadi va uning a'zolari faoliyatida o'z mehnati bilan ishtirok etishini taqozo qiladi. Jamoa mulkchiligiga asoslangan

tadbirkorlikning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: ishlovchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita qo‘shilishi; jamoa a‘zolarining ishlab chiqarish vositalaridan keng foydalana olishi; ularning iqtisodiy jihatdan teng huquqliligi; jamoaning o‘z-o‘zini boshqarishni amalga oshirishi; jamoa va shaxsiy manfaatlarning uyg‘unligi yuzaga kelishi va h. k.

Xususiy tadbirkorlik alohida shaxs yoki korxonadan xususiy tashabbus asosida tashkil qilinadi. Tadbirkorlikning bu shaklida mulk va ishlab chiqarish natijalari xususiy shaxslarga tegishli bo‘lib, ishlab chiqarishni tashkil qilish yollanma mehnatga asoslanadi.

SHaxsiy tadbirkorlik shaxsiy mulkka asoslanadi, ishlab chiqarishni tashkil qilish o‘zi yoki oila a‘zolari mehnati asosida amalga oshiriladi. Xo‘jalik huquqi nuqtai nazaridan shaxsiy tadbirkorlik huquqiy shaxs hisoblanmaydi, shu sababli uning egasi cheklanmagan mas‘uliyatga ega bo‘lib, faqat fuqarolardan olinadigan daromad solig‘ini to‘laydi. Bu odatda kichik savdo shahobchalari xizmat ko‘rsatish sohasidagi korxonalar, dehqon xo‘jaliklari hamda huquqshunos va hakamlarning malakaviy kasbi doirasida tashkil qilingan tadbirkorlikdir. Faoliyat turining mazmuniga bog‘liqlikda tadbirkorlikning quyidagi turlari farqlanadi:

– Ishlab chiqarish sohasidagi tadbirkorlik. Tadbirkorlikning mazkur shaklida tovar ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, axborot berish va ma‘naviy qimmatliklar yaratish amalga oshiriladi. Bunda ishlab chiqarish vazifasi asosiy hisoblanadi;

– Tijorat sohasidagi tadbirkorlik-tovar va xizmatlarni sotish bo‘yicha bitimlarni amalga oshirishga qaratiladi;

– Moliyaviy tadbirkorlikda sotish-xarid qilish vositasi pul, valyuta, qimmatli qog‘ozlar hisoblanadi;

– Vositachilik tadbirkorligi – tomonlarning o‘zaro bitimlaridan manfaatdorligini bog‘lovchi faoliyatda namoyon bo‘ladi.

Tabdirkorlik faoliyatini amalga oshirishning muhim shakllaridan biri hissadorlik (aksionerlik) jamiyatlaridir. Ancha katta va yirik ishlarni bajarishlari uchun qatnashchilar o‘zlarining mehnatini, mehnat qurollari va boshqa ishlab

chiqarish vositalari hamda pul resurslarini birlashtirishlari lozim bo‘ladi. Jamoa kuchini shu asosda birlashtirish natijasida turli xil ittifoqlar (uyushmalar) vujudga keladiki, ular qonuniy bitimlarda «jamiyat» deb atala boshlandi. Jamiyat umumiy tushuncha; ularning shakli iqtisodiy mazmuni, faoliyatining maqsadi va huquqiy majburiyatlari har xil bo‘lishi mumkin.

Hozirgi kunda korxonalarni hissadorlik shaklda tashkil qilish jahon xo‘jaligi va avvalo, yirik ishlab chiqarishning ajralmas qismi hisoblanadi. AQSH, Yaponiya va G‘arbiy Yevropadagi barcha etakchi mamlakatlarda hissadorlik jamiyatlari sanoat, savdo, sug‘urta ishi va iqtisodiyotning boshqa sohalarida korxonalarining etakchi tashkiliy-huquqiy shakli bo‘lib qoldi.

Aksiya chiqarish va uni erkin joylashtirish hissadorlik munosabatlarning muhim tomonlaridan birini tashkil qiladi.

Aksiya – bu uning egasi hissadorlik jamiyati kapitaliga o‘zining ma’lum hissasini qo‘shganligiga va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog‘ozdir. Bundan tashqari, aksiya korxonani boshqarishda qatnashish huquqini ham beradi.

Aksiya kursi. Aksiyada ifodalangan pul summasi uning nominal qiymati deyiladi, aksiya bozorida sotiladigan narx aksiya kursi deyiladi.

Aksiya kursi olinadigan dividend miqdoriga to‘g‘ri mutanosiblikda foiz stavkasiga esa teskari mutanosiblikda bo‘ladi. Aksiya bo‘yicha olinadigan daromadi bankka qo‘yilgan puldan keladigan foizdan kam bo‘lmasa, u sotib olinadi.

Aksiya kursi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Aksiya kursi} = A_{\text{HJ}} \frac{\text{Divident}}{\text{Ssuda foizi}} * 100\%$$

Ssuda foizi o‘sganda aksiya kursi tushadi. Agar dividend ssuda foiziga qaraganda yuqori darajada ortsa, aksiya kursi ko‘tariladi. Aksiyaning haqiqiy bozor kursiga dividend va ssuda foizi darajasi bilan birga, unga bo‘lgan talab va

taklif nisbati ham ta'sir qiladi. Hissadorlik jamiyatlari aksiya bilan birga obligatsiya ham chiqaradi.

Obligatsiya – uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo‘yganligini tasdiqlaydi. Obligatsiya hissadorlik jamiyati moliyaviy mablag‘larini ko‘paytirish uchun chiqariladi.

Aksiya egasi korxonada mulkdori, obligatsiya egasi esa uning kreditori hisoblanadi. Undan tashqari, obligatsiya aksiyadan farq qilib, o‘z egasiga yillik kafolatlangan daromad keltiradi, ammo hissadorlik jamiyati ishlarini hal qilishda ovoz berish huquqini bermaydi. Obligatsiyalar bo‘yicha to‘lanadigan daromad odatdagi ssuda foizi miqdoridan ortiq bo‘lmaydi. Uning qiymati hissadorlik jamiyati tomonidan ma’lum muddat o‘tishi bilan to‘lanadi. Aksiyaga qo‘yilgan mablag‘ obligatsiyaga joylashtirilgandan farq qilib, aksioner talabi bo‘yicha qaytarilishi mumkin emas va faqat sotish orqali qoplanadi.

Ta’sischiлик foydasi. Hissadorlik jamiyatining tashkil topishi ta’sischiлик foydasi kabi daromad turining paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. Ta’sischiлик foydasi sotilgan aksiyalar summasi va hissadorlik korxonasiga haqiqatda qo‘yilgan mablag‘ miqdori o‘rtasidagi farqdan iborat.

Dividend. Hissadorlik korxonasida ta’sischiлик foydasi bilan bir qatorda dividend ham shakllanadi.

Dividend (lotincha **dividendus** – bo‘lishga tegishli) – aksiya egasiga to‘lanadigan daromad. Dividend vositasida aksiya egasi qimmatli qog‘ozning shu turiga qo‘yilgan pul mablag‘lari (kapital) ning tegishli qismiga o‘zining mulkchilik huquqini iqtisodiy jihatdan ro‘yobga chiqaradi. Dividend orqali faqat hissadorlik jamiyati olgan foydaning bir qismi taqsimlanadi. Uning boshqa qismi jamg‘arishga, soliq to‘lashga va shu kabilarga ketadi. Dividend miqdori olinadigan foyda va chiqarilgan aksiya miqdoriga bog‘liq va hamda odatda ssuda foizidan yuqori bo‘ladi.

Odatdagi aksiyalar bo‘yicha dividend miqdori hissadorlik jamiyati joriy yilda olgan foyda miqdoriga bog‘liq. Imtiyozli aksiyalar bo‘yicha dividend miqdori esa joriy yildagi foyda miqdoridan qat’iy nazar qayd qilingan foiz shaklida o‘rnatiladi.

Jamiyat tugatilgan taqdirda imtiyozli aksiya egasiga shu maqsadda qo'yilgan mablag' uning nominal qiymati bo'yicha qaytariladi.

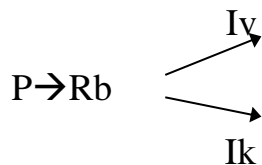
Hozirgi kunda respublikamizda korxonalarini aksionerlashtirishning ikkita yo'nalishi tarkib topdi: birinchi yo'nalishda o'zining huquqiy maqomini o'zgartirmaydigan, davlat mulki bo'lib qoladigan korxonalar, ikkinchi yo'nalishda o'zining huquqiy statusini o'zgartirib to'liq aksionerlik jamiyatiga aylangan korxonalar aksiya chiqaradi.

Respublikada aksionerlik jamiyatlarni rivojlantirishning asosiy yo'nalishi davlat mulkchiligidagi yirik va o'rta korxonalar negizida ochiq hissadorlik jamiyatlari tuzish hisoblanadi. Shu bilan birga ilgari tuzilgan yopiq turdagi jamiyatlar ochiq turdagi aksionerlik jamiyatlar qilib qayta tuzilishi ko'zda tutilgan. Buning ma'nosi shuki, aksionerlik jamiyatiga o'tish jarayoni respublika aholisining keng qatlamlari uchun, shuningdek, horijiy jismoniy va huquqiy shaxslar uchun ochiq bo'lishi lozim. Bunga qimmatli qog'ozlarning ochiq savdosini o'tkazib turish, fond birjasining faoliyatini kengaytirish, investitsiya kompaniyalari, investitsiya fondlari, kliring va agentlik tarmoqlarini tashkil qilish orqali qimmatli qog'ozlar bozori infratuzilmasini vujudga keltirish orqali erishiladi.

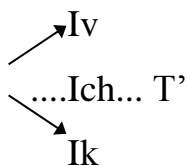
Tadbirkorlik kapitali. Tadbirkorlik faoliyati kapital sarfini talab qiladi. Kapital lotincha so'z bo'lib, mablag', boylik degan ma'noni anglatadi. Uning iqtisodiy ne'mat yaratish omili sifatida namoyon bo'ladigan moddiylashgan qismi jismoniy ma'noda kapital deb ataladi. Umumiy ma'nodagi kapital qanday shaklda amal qilmasin bu uning daromad keltirish xususiyatidir. Shu ma'noda tadbirkor ixtiyoridagi barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari birgalikda "tadbirkorlik kapitali" yoki qisqacha "kapital" deb ataladi. Tadbirkorlik kapitali takror ishlab chiqarish jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tadi.

Pul kapitalning iqtisodiy faoliyat omillariga sarflanishi, ularning ishlab chiqarishda foydalanilishi, yaratilgan tovarlarning sotilishi va mablag'larning dastlabki shakliga qaytishi kabi bosqichlarni o'z ichiga olgan harakati uning doiraviy aylanishini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarishga sarflanadigan har qanday mablag‘ o‘z harakatini *pul shaklidan* boshlaydi. Pul (P) tegishli resurslar bozori (Rb)dan ishlab chiqarish vositalari (Iv) va ishchi kuchi (Ik) sotib olishga sarflanadi va shu orqali tadbirkorlik kapitali o‘z harakatining *birinchi bosqichidan* o‘tadi.

Mazkur jarayon natijasida pul shaklidagi mablag‘lar unumli kapital shakliga ya’ni ishlab chiqarish jarayonining omiliga aylanadi. Kapital harakatida *ikkinchi bosqich* ishlab chiqarish (Ich) jarayoni hisoblanib, uning natijasi tovar (T) shaklini oladi. Bu yerda hosil qilingan tovarlar qiymati ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchiga sarflangan qiymatdan ortiq bo‘ladi, ya’ni $T^I = T + t$

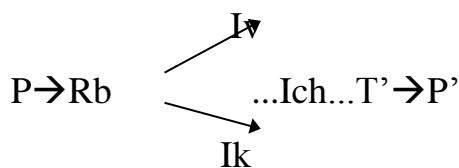

Chunki hosil qilingan tovarlar qiymatida ishlab chiqarish vositalarining ko‘chgan qiymati, ishchi kuchi qiymatining ekvivalenti va ular tomonidan vujudga keltirilgan qo‘shilgan qiymat ham mavjud bo‘ladi.

Uchinchi bosqichda ishlab chiqarilgan tovarlar sotilib ($T' \rightarrow P'$), tovar pulga aylanadi va o‘zining dastlabki shakliga qaytib keladi. Dastlab, pul shaklida sarflangan mablag‘ yana pul shaklida, ammo miqdor jihatidan ko‘proq bo‘lib qaytadi. Shu sababli uni $P' = P + p$ ko‘rinishidan fodalash mumkin.

Tovarlarni sotishdan tushgan pul kapitali yana ishlab chiqarish omillari sotib olish uchun sarflanadi va shu tariqa yuqoridagi harakat to‘xtovsiz takrorlanaveradi. *Tadbirkorlik kapitalining o‘z harakatida uch bosqichni izchil bosib o‘tib, muntazam ravishda bir shakldan boshqa bir shakliga aylanib, yana dastlabki shakliga qaytib kelishi uning doiraviy aylanishi deyiladi.*

Tadbirkorlik kapitali doiraviy aylanishining yaxlit ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi:

Doiraviy aylanishning birinchi va uchinchi bosqichlari muomala sohasida, ya'ni resurslar va tovarlar bozorida ikkinchi bosqichi ishlab chiqarishda ro'y beradi.

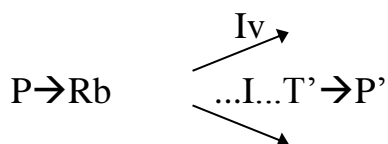
Har bir bosqichda kapital muayyan harakat shakliga kiradi. Birinchi bosqichda u pul shaklida, ikkinchi bosqichda unumli yoki ishlab chiqarish omillari va uchinchi bosqichda tovar shaklida yuzaga chiqadi. Kapital doiraviy aylanish jarayonida, uning har bir shakli alohida vazifani bajaradi va shunga ko'ra ular kapitalning harakat shakllari deyiladi.

Kapital pul shaklining harakati iqtisodiy faoliyat uchun zarur shart—sharoitlarni yaratishdan iborat. Bunga pulni ishlab chiqarish vositalari va ish kuchi sotib olishga avanslash orqali erishiladi. Kapital unumli shaklining harakati tovarlar ishlab chiqarish va xuddi shu jarayonda qiymatning o'sishiga erishishni ta'minlash vazifasiga qaratiladi.

Kapital tovar shaklining harakati orqali ishlab chiqarilgan tovarlar qiymatining pul shaklida ro'yobga chiqishi sodir bo'ladi va o'sgan qiymatning pulga aylanishi bilan tadbirkorning foyda olish maqsadi ta'minlanadi.

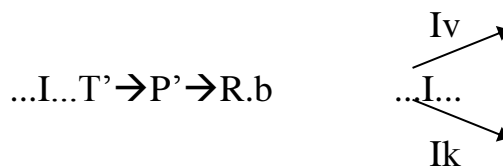
Ishlab chiqarish uzluksiz davom etishi uchun tadbirkorlik kapitali o'zining bir shaklidan boshqa bir shakliga aylanib turishi va ayni paytda har uchala shaklda ham mavjud bo'lmog'i lozim. Agar tadbirkorlik kapitali bu shakllarning birortasida to'xtab qolgudek bo'lsa, uning harakatidagi uzluksizlik buziladi.

Tadbirkorlik kapitalining har uchala funksional shakli bir vaqtda o'z doiraviy aylanishiga ega bo'ladi. Tadbirkorlik kapitali pul shaklining doiraviy aylanishi:

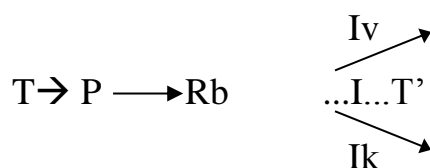

Ich

Unumli kapitalning doiraviy aylanishi:

Tadbirkorlik kapitali *tovar shaklining* doiraviy aylanishi:

Mablagʻlarning pul shaklining doiraviy aylanishi uchun bosqichlarning shunday izchillikda (bozor–ishlab chiqarish- bozor) boʻlishi xoski, bunda ishlab chiqarish va muomala jarayonida bir-birini toʻldirib turadigan ikki bosqichi ($P \rightarrow T$ va $T \rightarrow P$) oʻrtasida boʻladi, shuningdek, doiraviy aylanish boshlarida pul shaklida avanslangan mablagʻ uning oxirida yana oʻsha shaklga qaytadi.

Tadbirkorlik kapitali unumli shaklining doiraviy aylanishi ishlab chiqarishning muomalaga nisbatan etakchi rol oʻynashini ochib beradi: ishlab chiqarish birinchi oʻringa qoʻyiladi, ishlab chiqarish jarayonida qiymat va naflilik vujudga keladi.

Kapital oʻz harakatini qanday ijtimoiy-iqtisodiy shakllarda amalga oshirmasin, ular uchun doiraviy aylanish va uning bosqichlarining harakat koʻrinishi umumiy. Shu bilan birga iqtisodiyotning turli tarmoqlari va xoʻjalik yuritishning ayrim shakllarida tadbirkorlik kapitalining doiraviy aylanishi, ularning bosqichlari va harakat shakllari turlicha mazmun kasb etishi mumkin.

Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital. Tadbirkorlik kapitalining harakati bir doiraviy aylanish bilan toʻxtab qolmaydi, balki u uzluksiz davom etib, takrorlanib turadi. *Doiraviy aylanishlarning bunday uzluksiz takrorlanib, yangilanib turishi tadbirkorlik kapitalining aylanishi deyiladi.*

Kapitalning ayrim qismlari turli tezlikda harakat qilishi tufayli ularga sarflangan mablagʻlarning aylanish tezligi turlicha boʻladi. Masalan, unumli

iste'molda bo'lgan xom ashyo va materiallar qiymati, bir doiraviy aylanishdan keyin boshqa qismi masalan, mehnat qurollari qiymati bir necha doiraviy aylanishdan keyin o'zining boshlang'ich shakliga qaytadi. Kapital o'zining aylanish xususiyatiga qarab asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi.

Asosiy kapital – ishlab chiqarish jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashadi, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib o'tkazib boradi va ashyoviy - buyum shaklini o'zgartirmaydi.

Aylanma kapital – bir doiraviy aylanish davomida to'liq iste'mol qilinadi, o'zining qiymatini ishlab chiqarish natijalariga to'liq o'tkazadi va ashyoviy – buyum shaklini ham yo'qotadi.

Asosiy va aylanma kapitallar farqlanishi asosida quyidagi belgilar yotadi.

1. *Ishlab chiqarish jarayonida harakat qilish xususiyatlari.* Asosiy kapital tayyorlanayotgan mahsulot moddiy tarkibiga buyum jihatdan kirmaydi, uzoq davr davomida faoliyat qiladi (masalan stanok-10 yil, bino-50-100 yil), o'zining oldingi natural – buyum shaklini bir nechta doiraviy aylanishlar davomida saqlab qoladi. Aksincha aylanma kapital (masalan paxta, jun, metall) har bir doiraviy aylanishda to'liq unumli iste'mol qilinadi, o'zining buyum shaklini yo'qotadi.

2. *Qiymatini ishlab chiqarish natijalariga o'tkazish xususiyati.* Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida qator yillar davomida faoliyat qiladi, ularning qiymati tovarlarga qisman o'tib boradi. Agar stanok 10 yil, binolar esa 50 yil davomida foydalanilsa, bunda har yili mahsulot qiymatiga ular qiymatining 1/10 va 1/50 qismi ko'chadi. Xom ashyo va materiallar, yoqilg'i va energiya kabi aylanma kapital turlari har bir doiraviy aylanishda to'lig'icha unumli iste'mol qilinadi va ularning qiymati mahsulotlar qiymatiga to'liq ko'chadi.

3. *Kapital qiymatining aylanish usuli.* Qiymatning aylanish usuli bo'yicha asosiy kapital qiymati ikkiga bo'linadi; qiymatning mahsulotga o'tgan qismi tovarlar va xizmatlar bilan birga muomalada bo'ladi va doiraviy aylanish jarayonida tovar shaklidan pul shakliga o'tadi hamda qoplash fondi shaklida asta-sekin jamg'ariladi: mahsulotga o'tmagan qismi ishlab chiqarish doirasida mavjud bo'lgan asosiy kapitalda gavdalanganicha qolaveradi. Iste'mol qilingan aylanma

kapital qiymati to'liq aylanib, yaratilgan mahsulotlar qiymati tarkibiga kiradi. Asosiy kapital o'z aylanishi davomida bir qator izchil doiraviy aylanishlarda ishtirok qiladi, aylanma kapitallarning aylanish vaqti bir doiraviy aylanish davriga to'g'ri keladi.

4. *Qayta tiklanish usuli.* Qayta tiklanish usulida asosiy kapitalning ishlab chiqarish natijlariga o'tkazilgan qiymati, bu vositalar bir qator doiraviy aylanishlarni o'z ichiga olgan muayyan davr davomida eskirib, ishdan chiqqandan keyin pul shaklidan yangi asosiy kapital shakliga aylanadi. Aylanma kapital har bir doiraviy aylanishdan keyin ashyoviy buyum shaklida qayta tiklanadi.

Barcha mehnat vositalari asosiy kapital tarkibiga kirmasdan faqat ularning inson mehnati bilan vujudga keltirilgan qismi shunday kapital hisoblanadi. Shu sababli yer, o'rmonlar va boshqa tabiiy resurslar mehnat vositalari hisoblansa-da odatda asosiy kapital tarkibiga kirmaydi.

Faqat unumli kapital asosiy va aylanma kapital shaklini oladi, chunki ular ishlab chiqarish jarayonidagina o'z qiymatini mahsulotga o'tkazadi. Shu bilan birga muomala doirasida ishlab chiqarish jarayoni ma'lum darajada davom etganligi tufayli bu yerda ham qo'shimcha unumli kapital masalan, muzlatish uskunalari, qadoqlash, o'lchash mashinalari, saqlash va uzatish vositalari va boshqalar mavjud bo'ladiki, bular ham asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi.

Tadbirkorlik kapitali o'z harakatida ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini bosib o'tadi. Shu sababli uning aylanish vaqti (A_v) ishlab chiqarish vaqti (I_v) va muomala vaqti (M_v) yig'indisidan iborat:

$$A_v = I_v + M_v$$

Sarflangan mablag'larning ishlab chiqarish jarayonida bo'lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olingandan tovar tayyor bo'lgan davrgacha o'tgan vaqt ishlab chiqarish vaqtini, muomala jarayonida bo'lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olish va tayyor tovarlarni sotish uchun ketgan vaqt muomala vaqtini tashkil etadi. Ishlab chiqarish vaqti uch qismdan iborat bo'ladi.

1. Bevosita mehnat jarayoni yoki ish davri (I_d).
2. Turli tanaffuslar davri (T_d).

3. Ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish zahiralarda bo'lish davri (Zd)

$$I_v = I_d + T_d + Z_d.$$

Ish davri – ishlab chiqarish vaqtining asosiy tarkibiy qismidir. Bu vaqt davomida mahsulot mehnatning bevosita ta'siri ostida bo'ladi. Ish davrining uzunligi ishlab chiqariladigan mahsulot xarakteriga, qo'llaniladigan mehnatning miqdori va uning unumdorligi darajasiga bog'liqdir.

Tanaffuslarni tabiiy jarayonlarning mehnat buyumlariga ta'sir ko'rsatish zarurligi va tashkiliy xarakterdagi sabablar taqozo etadi. Birinchi holda, mehnat buyumlari u yoki bu darajada uzoq davom etadigan jismoniy, kimyoviy va biologik jarayonlarning ta'siri ostida bo'ladi. Buning natijasida muayyan foydali samaraga erishiladi yoki naflilikning shakli o'zgaradi. Bunda mehnat jarayoni qisman yoki to'liq to'xtaydi, ishlab chiqarish jarayoni esa davom etadi. Tashkiliy sabablarga ko'ra, tanaffuslar vaqti korxonalarining ish rejimi bilan, shuningdek, ishlab chiqarishni tashkil qilish xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish vositalarining *zahira va ehtiyotlar sifatida bo'lish vaqti* bu, ularning ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan davrdir. Tez quritadigan, tez achitadigan, umuman texnologik jarayonlarni tezlashtiradigan yangi texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi tanaffus davrining va binobarin ishlab chiqarish vaqtining qisqarishiga olib keladi. Transport shaxobchalarini rivojlantirish, xo'jalik aloqalarining samarali tizimini belgilash, ishlab chiqarish vositalari bozorini shakllantirish, ehtiyojlarni puxta hisobga olish muomala vaqtini qisqartirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kapitalning aylanish tezligi ulardan foydalanish samaradorligiga jiddiy ta'sir qiladi. Aylanish tezligi muayyan davr ichida (A) qilingan aylanishlar soni (p) yoki bir aylanishning uzun-qisqaligi (a) bilan belgilanadi: $P = A/a$; $a = A/P$

Agar kapital aylanish uzunligi uch oyni (90 kunni) tashkil etsa, u vaqtda $p = 12/3 = 4$; $a = 360/4 = 90$ kun bo'ladi.

Turli sohalarda kapitalning aylanish vaqti ulardagi ishlab chiqarish va muomala jarayonlarining xususiyatidan kelib chiqib turlicha bo'ladi. Masalan,

yengil sanoatda band bo'lgan kapitalning aylanish vaqti, mashinasozlik sanoatlaridagi kapitalning aylanishiga nisbatan qisqa bo'ladi. Avanslangan qiymatning aylanish tezligi ko'pgina omillarga bog'liq. Bulardan eng muhimlari: unumli kapitalning qanday nisbatda asosiy va aylanma kapitalga bo'linishidir.

Amortizatsiya va uning normasi. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarning bir qismi amortizatsiya fondi yordamida qoplanadi. *Amortizatsiya asosiy kapital eskirib borishiga qarab, uning qiymatini asta-sekin ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkazish, keyinchalik ularni qayta tiklash maqsadlarida mahsulot qiymatining amortizatsiya miqdoriga teng qismini jamg'arish jarayonidan iborat.* Asosiy kapitalning eskirishi bilan amortizatsiya o'rtasida mustahkam aloqa bor. Biroq bular bir xil tushunchalar emas. Eskirish mehnat vositalaridan foydalanish vaqtida ularning texnik-ishlab chiqarish xossalarini asta-sekin yo'qotish jarayonini aks ettiradi. Amortizatsiya ancha murakkab jarayon bo'lib, iste'mol qilingan mehnat vositalari qiymatini ularning eskirishiga muvofiq ravishda mahsulotga o'tkazish, iste'mol qilingan mehnat vositalarining o'rnini qoplash maqsadida pul fondini jamg'arish jarayonini aks ettiradi. Shunday qilib, eskirish amortizatsiyaning dastlabki shart-sharoitidir.

Amortizatsiya normasi amortizatsiya ajratmalari yillik summasining shu asosiy kapital qiymatiga nisbatan aniqlanadi va foizda ifodalanadi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy normasi asosiy kapitalni takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq ravishda ikki qismdan iborat bo'ladi: bir qismi asosiy kapitalni to'liq qoplashga (qayta tiklashga), ikkinchisi ularni qisman qoplashga (kapital remont qilishga) mo'ljallanadi.

Amaliyotda umumiy yillik amortizatsiya normalarini (A_n) belgilashda: asosiy kapital qiymati (K_{as}), asosiy kapitalning harakat qilish muddati davomida kapital ta'mirlash uchun sarflar (T_s), eskirgan mehnat vositalarini tugatishdan olingan mablag' (T_o) va shu vositaning xizmat davri (X_d) hisobga olinadi:

$$A_n = \frac{K_{as} + T_s - T_o}{X_d} \times 100$$

Amortizatsiya normalari mehnat vositalari jismoniy va ma'naviy eskirishining haqiqiy miqdorini aks ettirishi kerak. Oshirilgan normalar mahsulot tannarxini sun'iy ravishda oshirib yuboradi, pasaytirilgan normalar esa asosiy kapital tiklanish davrini kechiktiradi va shu tariqa texnika taraqqiyotiga to'siq bo'ladi.

5. Iqtisodiy xarajatlar va foyda

Har qanday korxonada o'z faoliyati natijalaridan ko'proq daromad olish uchun nafaqat tovarini ancha yuqori baholarda sotishga, balki mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishga qilinadigan iqtisodiy sarf-xarajatlarni kamaytirishga ham intiladi.

Tovarlarni sotish narxlari asosan korxonada faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi sharoitlar bilan belgilansa, iqtisodiy sarf-xarajatlari ularning ishlab chiqarish va tayyor tovarlarni sotish jarayonlarini tashkil qilish samaradorligi darajasiga bog'liq.

Iqtisodiy xarajatlar tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga etkazib berishga qilinadigan barcha iqtisodiy resurs sarflarini anglatadi. Iqtisodiy sarf-xarajatlari tarkibiga xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg'ich va energiya uchun qilingan xarajatlar, asosiy kapital amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, foiz to'lovlari va boshqa xarajatlar kiradi. Ularning puldagi ifodasi mahsulot tannarxini tashkil qiladi.

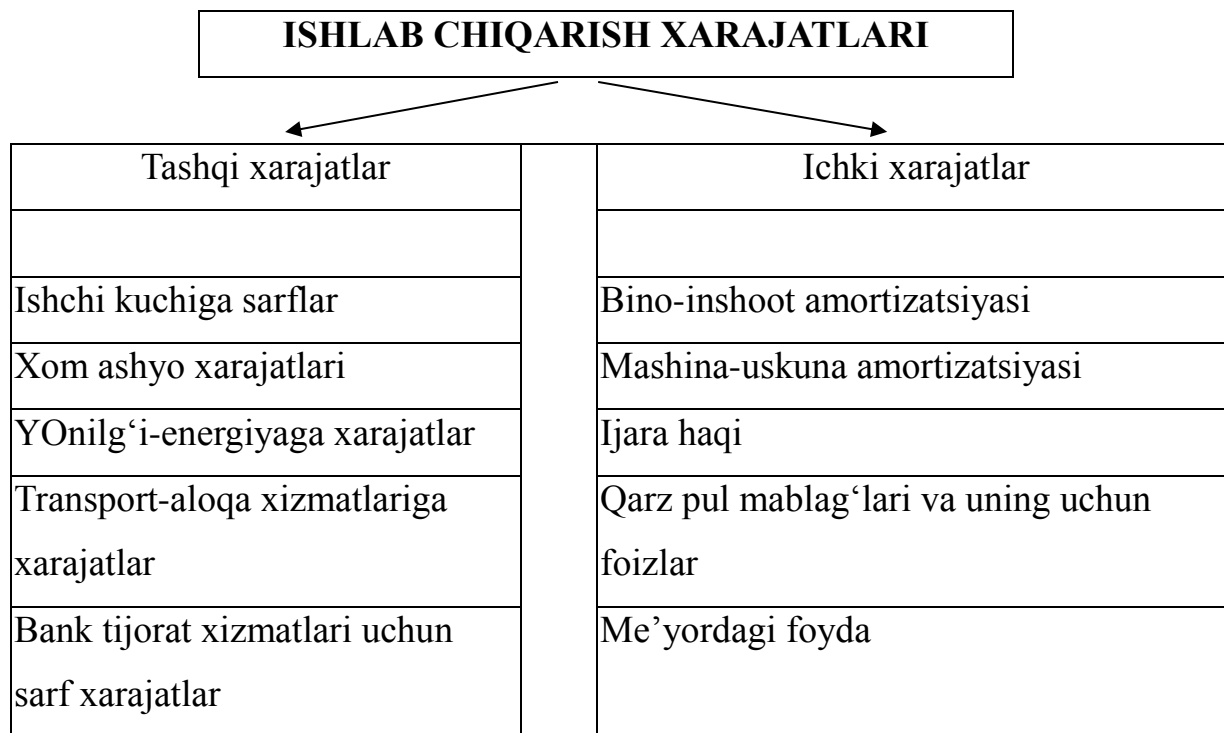
Iqtisodiy xarajatlar butun iqtisodiy faoliyat turlari yoki takror ishlab chiqarish jarayonlarida ro'y beradigan iqtisodiy resurslarni anglatadi. Bu yerda ishlab chiqarish xarajatlari deyilganda barcha iqtisodiy xarajatlarni tushunamiz.

Hozirgi zamon xarajatlar nazariyasiga ko'ra ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslarni o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslarga bo'lish mumkin. Shunga ko'ra, xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi. **Tashqi xarajatlar korxonada o'zi uchun zarur resurs va xizmatlarga to'lovlarni amalga oshirishi natijasida vujudga keladigan xarajatlardir.** Bunday xarajatlarga yollanma ishchilar ish haqi, xom ashyo va materiallar uchun to'lovlar, kredit uchun foiz to'lovlari, ijaraga olingan yer uchun renta, transport xizmati va boshqa har xil

xizmatlar uchun to'lovlar kiradi. Tashqi xarajatlar to'lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi.

3.1-jadval

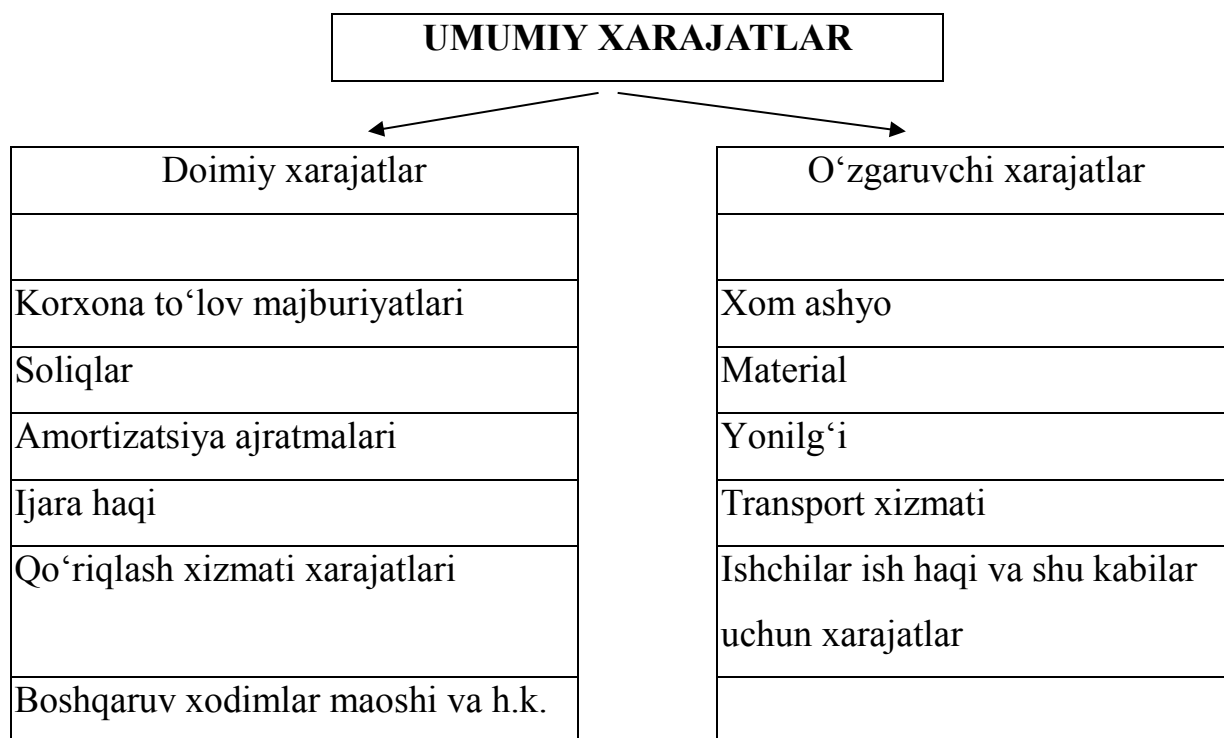
Jalb qilinish manbaiga ko'ra xarajatlarning turkumlanishi

Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanishi bilan bog'liq xarajatlar ichki xarajatlar deyiladi. Bunday xarajatlar pul to'lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlar darajasini baholash o'z resurslari qiymatini shunga o'xshash resurslarning bozor narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

Mazkur korxonada doirasida tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo'lgan to'lov-normal (me'yordagi) foyda ham, renta va ish haqi bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Xarajatlarni ichki va tashqi xarajatlarga ajratish, korxonada iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo'llarini qiyosiy tahlil qilish imkoniyatini beradi. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga bog'liqlik darajasiga qarab **doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar** farqlanadi.

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga qarab xarajatlarni turkumlash

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi.

Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaydi, va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinchida darajasida ham mavjud bo'ladi. Bunga korxonaning to'lov majburiyatlari (zayomlar bo'yicha foiz va boshqa), soliqlar, amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo'riqlash xizmatiga to'lov, uskunalarga xizmat ko'rsatish sarflari, boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi.

O'zgaruvchi xarajatlar ishlab chiqariladigan tovar miqdorining oshishiga yoki kamayishiga bevosita bog'liq bo'lgan xarajatlardir. Unga xom ashyo, material, yonilg'i-transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilarga qilinadigan sarflar kiradi. Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi umumiy yoki yalpi xarajatlarni tashkil qiladi. Mahsulot narxiga qo'shilish xarakteriga ko'ra to'g'ri va egri xarajatlar farqlanadi:

– **To'g'ri xarajatlar** – bevosita tannarxda aks etib, mahsulot narxi tarkibiga kiradi.

– **Egri xarajatlar** – tannarxda aks etmaydi va mahsulot narxiga ustama hisoblanadi.

Mahsulot birligini ishlab-chiqarishga qilinadigan sarf-xarajatlarni hisoblash uchun o‘rtacha umumiy, o‘rtacha doimiy va o‘rtacha o‘zgaruvchan xarajatlar tushunchalaridan foydalaniladi. **O‘rtacha umumiy xarajatlar umumiy xarajatlarning ishlab chiqarilgan tovar miqdoriga nisbatiga teng. O‘rtacha doimiy xarajatlar doimiy xarajatlarni, o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar o‘zgaruvchi xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi.**

Eng yuqori darajada foyda olishga erishish uchun tovar ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlash zarur. Bunda iqtisodiy tahlil vositasi bo‘lib keyingi **(qo‘shilgan) xarajat** tushunchasi xizmat qiladi. Keyingi **(qo‘shilgan) xarajat, keyingi qo‘shimcha ishlab chiqarilgan mahsulotning navbatdagi birligiga qilingan xarajatlarni anglatadi.** Qeyingi xarajatlarni har bir navbatdagi qo‘shimcha chiqarilgan mahsulot birligi yoki partiyasi uchun aniqlash mumkin.

R.Krouz iqtisodiyot nazariyasiga transaksion xarajatlar degan tushunchani kiritgan. Bu xarajatlar ishlab chiqarish bilan emas, balki ana shu ishlab chiqarishni boshlash uchun zarur bo‘lgan xarajatlar, ya’ni narxlar, kontragentlar haqida axborot to‘plash, xo‘jalik bitimlari tuzish va ularning bajarilishini nazorat qilish xarajatlari va boshqa shunga o‘xshash xarajatlarda ifodalanadi.

Qisqa va uzoq davrda ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarish tamoyillari. Korxonada foydalanadigan ko‘plab resurslar, ya’ni ishchi kuchi, xom ashyo, yonilg‘i va energiya sarflari miqdori o‘zgarishi tovar hajmining o‘zgarishiga olib keladi. Boshqa resurslar miqdorini o‘zgartirish orqali tovar hajmining o‘zgartirish uchun uzoq vaqt talab qilinadi. Masalan, og‘ir sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish quvvatlarini ancha uzoq vaqt oralig‘ida kengaytirib mahsulot chiqarish hajmini ko‘paytirish mumkin. Demak, ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishga vaqt omili, ya’ni xarajat qilingandan pirovard natija olinguncha o‘tgan davr sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli vaqt omilidan kelib

chiqib, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqa va uzoq muddatli davrda alohida tahlil qilinadi.

Korxonada ishlab chiqarish hajmini oʻstirish uchun qisqa davrda faqat oʻzining oʻzgaruvchi xarajatlari miqdorini oʻzgartirishi mumkin. Ishlab chiqarish quvvatlari esa (ishlab chiqarish inshootlari maydoni, mashina va uskunalarning miqdori) doimiy boʻlib qoladi hamda bu davr faqat ulardan foydalanish darajasini oʻzgartirish uchun etarli boʻlishi mumkin.

Boshqacha aytganda qisqa davr oraligʻida korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari oʻzgarishsiz qoladi, ishlab chiqarish hajmi jonli mehnat, xom ashyo va boshqa resurslar miqdorini koʻpaytirish orqali ortishi mumkin. Bunda mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish intensivligi oshiriladi. Uzoq muddatli davr – bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va butun band boʻlgan resurslari miqdorini koʻpaytirish uchun etarli boʻlgan davrdir.

Ishlab chiqarish quvvatlarining koʻpayishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim tarmoq va korxonada xususiyatidan kelib chiqib farqlanishi mumkin. Masalan, engil sanoat tarmogʻida kiyim-kechak ishlab chiqaradigan kichkina firma, bir nechta qoʻshimcha tikuv mashinasi oʻrnatish bilan oʻzining ishlab chiqarish quvvatlarini qisqa vaqtda (bir necha kunda) oshirishi mumkin. Ogʻir sanoat tarmoqlarida yangi quvvatlarni ishga tushirish uchun bir necha yil talab qilinishi mumkin.

Demak, qisqa muddatli vaqt davomida korxonada oʻzining doimiy (qayd qilingan) quvvatlariga oʻzgaruvchi resurslar miqdorini qoʻshib borish yoʻli bilan *ishlab chiqarish hajmini koʻpaytirishi mumkin.*

Samaraning kamayib borishi qonuni talabiga binoan, maʼlum davrdan boshlab; korxonaning ishlab chiqarish quvvatlariga (masalan, kapital yoki yerga) oʻzgaruvchi resurslar birligini ketma-ket qoʻshib borish, har bir keyingi oʻzgaruvchi resurs birligi qiymatiga kamayib boruvchi qoʻshimcha mahsulot beradi. Boshqacha aytganda, agar asosiy kapitalga xizmat koʻrsatuvchi ishchilar soni koʻpayib borsa, ishlab chiqarishga koʻproq ishchini jalb qilib borish bilan ishlab chiqarish hajmini oʻsishi tobora sekinlik bilan roʻy beradi. Bu qonunni tasvirlash uchun quyidagi misolni keltiramiz. Faraz qilaylik, fermer foyda-

lanadigan yer doimiy miqdoriga ega bo'lib, unda don etishtiradi. Agar fermer ekinga ishlov bermasa, bir gektar yerdan 30 sentner hosil oladi deb hisoblaymiz. Agar ekinga qo'shimcha bir marta ishlov berilsa, hosil 50 s.ga ko'tarilishi mumkin. Ikkinchi ishlov berish hosilni 57 s. ga, uchinchi - 60 s.ga, to'rtinchi, aytaylik 62 s.gacha oshiradi. Ekinga keyingi ishlov berishlar faqat juda kam yoki nolga teng bo'lgan qo'shimcha hosil beradi.

Bu yerda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, samaraning kamayib borish qonuni, o'zgaruvchi resurslarning barcha birligi sifat jihatdan bir xil degan farazga asoslanadi. YA'ni har bir qo'shimcha jalb qilingan ishchi bir xil aqliy layoqatga, bilimga, malakaga, harakat tezligi va shu kabilarga ega deb hisoblanadi.

Demak qo'shimcha mahsulot, keyingi jalb qilingan ishchi kam malakaga ega bo'lgani uchun emas, balki kapital (fondlar) ning mavjud miqdoriga nisbatan ko'p miqdorda ishchilarni band qilish sababli kamayib boradi.

Dastlab qandaydir vaqt oralig'ida qulay iqtisodiy muhit tufayli, ishlab chiqarish quvvatlarining to'xtovsiz kengayib borishi o'rtacha umumiy xarajatlarning pasayishi bilan birga boradi. Ammo oxiri oqibatda ko'proq va yanada ko'proq quvvatlarni ishga tushirish o'rtacha umumiy xarajatlarning o'sishiga olib keladi. Bunday hollarni samaraning kamayib borish qonuni tushuntirib berolmaydi, chunki uning amal qilish shart-sharoiti ishlab chiqarishda foydalanadigan resurslardan bittasi miqdorining o'zgarmasligi hisoblanadi. Uzoq muddatli davrda barcha resurslar miqdori o'zgaradi. Shu sababli uzoq muddatli davrda o'rtacha xarajatlarning o'zgarishi tamoyilini ishlab chiqarish miqyosi o'sishining ijobiy va salbiy samarasi yordamida tushuntirish mumkin.

Ishlab chiqarish miqyosining ijobiy samarasi shunda namoyon bo'ladiki, korxonada ishlab chiqarish hajmi o'sib borishi bilan, bir qator omillar ishlab chiqarish o'rtacha xarajatlarning pasayishiga ta'sir ko'rsata boshlaydi. Bu omillar quyidagilar: 1) mehnatning ixtisoslashuvi; 2) boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi; 3) kapitaldan samarali foydalanish; 4) ikkilamchi mahsulotlar ishlab chiqarish.

Korxonada ishlab chiqarish hajmi o'sib borishi bilan qo'llaniladigan mehnatning ixtisoslashuv darajasini oshirish imkoniyati ham kengayib boradi. Ishlab chiqarish jarayonida besh yoki oltita operatsiyani bajarish o'rniga, endi har bir ishchi bitta yagona vazifani oladi. Bitta vazifani bajarish imkoniyatini oshirish esa, ishchining mehnat unumdorligini o'stiradi. Bu ishlab-chiqarish xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining kengayib borishi chuqur ixtisoslashuv tufayli boshqarish bo'yicha mutaxassislar mehnatidan ancha yaxshi foydalanish imkoniyatini beradi. Bu oxir oqibatda samaradorlikning oshishi va mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

Korxonaning iqtisodiy ahvoli u ishlab chiqarayotgan tovarlarning narxiga bog'liq bo'ladi. Agar narx o'rtacha iqtisodiy xarajatlarini qoplasa bunda iqtisodiy foyda nolga teng bo'ladi. Agar o'rtacha iqtisodiy xarajatlar mahsulot narxidan past bo'lsa, korxonada qo'shimcha iqtisodiy foyda oladi. Bunda ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyati ham mavjud bo'ladi.

Foydaning mazmuni uning miqdori va normasi. Korxonalarining faoliyatiga baho berishda sotilgan mahsulotdan olingan yalpi pul tushumi unga qilingan sarf-harajatlar va foyda tushunchalaridan keng foydalaniladi. Korxonalarda mahsulotlarni sotishdan olingan mablag'lar, ularning pul tushumlari yoki pul daromadlari deyiladi. Korxonada, pul daromadlaridan sarflangan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi foyda yoki iqtisodiy foyda deyiladi.

Tovar va xizmatlar sotilganda ularning qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shilgan qiymatning xarajatlardan ortiqchasi esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki foydaning haqiqiy manbai qo'shilgan qiymatdir. Korxonaning umumiy foydasidan majburiy to'lovlar asosan soliqlar va boshqa majburiyatlar chiqarib tashlansa korxonada sof foydasi qoladi.

Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlanishi natijasida hosil qilinadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajatlar

miqdoriga ko'proqdir. Bunda ichki xarajatlar har doim o'z ichiga normal foydani ham oladi.

Korxonada foydasining mutloq miqdori uning massasini tashkil qiladi. Foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatining foizda ifodalanishi foyda normasi deyiladi.

Amaliyotda foyda normasini hisoblashning ikki usulidan foydalaniladi. Bular foydaning joriy sarflarga-korxonada xarajatlariga yoki avanslangan mablag'larga (asosiy va aylanma kapital) nisbatidir.

Bular quyidagicha aniqlanadi:

$$1. R' = (P/W) * 100$$

bu yerda R' – foyda normasi; P – foyda massasi;

W – iqtisodiy yoki ishlab chiqarish xarajatlari;

$$2. R' = (P/K) * 100$$

bu yerda R' – foyda normasi; P – foyda massasi; K – korxonada avanslangan mablag'lari yoki asosiy va aylanma kapitalning o'rtacha yillik qiymati.

Foyda normasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga to'g'ri mutanosib hamda foydalanilgan avanslangan mablag'lar qiymatiga teskari mutanosibdir. Shu tufayli foyda normasi korxonada ish samaradorligini integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan: ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish yoki narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

6. Yer rentasi va uning turlari

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish ko'p jihatdan yer bilan bog'liq, shuning uchun ham yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish hamda yer rentasining hosil bo'lishi, taqsimlanishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi.

Yer rentasi orqali yerga bo'lgan mulkchilik huquqi ro'yobga chiqariladi. O'zbekistonda «Yer – davlat mulki – umummilliy boylik...» bo'lganligi sababli

yerga bo‘lgan mulkchilik, yerga **egalik qilish** va yerdan **foydalanish masalalari** alohida ajratib tahlil qilinishi lozim.

Yerga egalik jismoniy va huquqiy shaxslarning ma’lum Yer uchastkasiga tarixan tarkib topgan asoslardagi yoki qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi egalik huquqini tan olishini bildiradi. Yerga egalik deganda avvalo, yerga bo‘lgan mulkchilik huquqi ko‘zda tutiladi. Yerga egalikni yeri bo‘lgan mulkdor amalga oshiradi. O‘zbekiston Respublikasining yer kodeksida ta’kidlanganidek: «Yer uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va **muddatli egalik** qilish hamda ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin»⁴⁴.

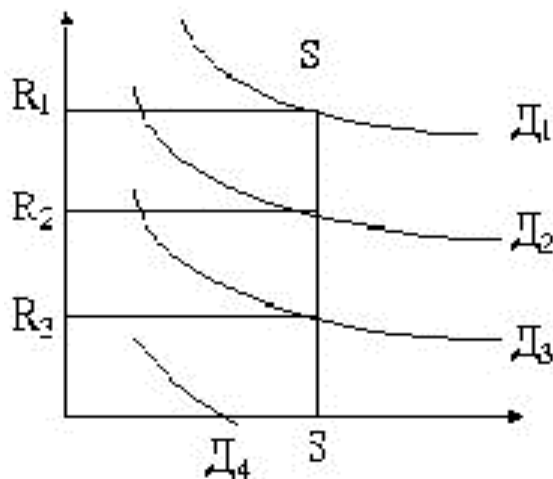
Yerdan foydalanish huquqi – bu o‘rnatilgan urf-odatlar yoki qonuniy tartibda undan foydalanishni bildiradi. Yerdan foydalanuvchi yer egasi bo‘lishi shart emas. Real xo‘jalik hayotida yerga egalik qilish va yerdan foydalanishni ko‘pincha har xil jismoniy va huquqiy shaxslar amalga oshiradi. Agrar munosabatlarning asosini **renta munosabatlari** tashkil qiladi.

Qiymat nazariyasi tarafdorlari rentaning vujudga kelishini qiymat qonuni doirasida tushuntirsa, hozirgi zamon renta nazariyasida uning mohiyati iqtisodiy resurs hisoblangan yerga bo‘lgan talab va taklifning harakati hamda muvozanatli narxning hosil bo‘lishi orqali asoslanadi. Bunda rentaning manbai to‘g‘risidagi qarashlar ham farqlanadi. Birinchi yondashuvga ko‘ra – u ishchi mehnati bilan yaratiladi deyilsa, ikkinchisida renta yer mahsuli deb hisoblanadi. Biroq har ikki holda ham rentani tushuntirish uchun qo‘shimcha miqdor tushunchasidan foydalaniladi.

Rentaning hozirgi zamon yondashuvida yer va boshqa tabiiy resurslar miqdori-ning doimiyligi hamda rentaning daromadning boshqa turlari (ish haqi, foyda va foiz)dan farqlanishiga e’tibor qaratiladi. Bu farqlanishning mazmuni miqdori cheklangan yerga bo‘lgan talab va taklif nisbatidan foydalanib izohlanadi. Tahlilni soddalashtirish maqsadida, birinchidan, barcha yerlar bir xil sifatga ega, ya’ni unumdorligi jihatidan bir xil deb faraz qilingan. Ikkinchidan, barcha yerlar bir xil mahsulot, (masalan, don) yetishtirishda foydalaniladi va nihoyat uchinchidan yer raqobatli bozorda ijaraga olinadi deb hisoblaydi. Yerga bo‘lgan talab va taklif ta’sirida rentaning vujudga

⁴⁴ «O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi». – T. «O‘zbekiston», 1999 y. 20 -modda.

kelishini tushuntirishda grafik tahlildan foydalanadi. Grafikdagi S chiziq foydalaniladigan yer taklifini, D egri chiziq esa shu yerga bo'lgan talabni ko'rsatadi.

3.3-rasm. Yer rentasining aniqlanishi

Yer taklifining doimiy xarakteri shuni bildiradiki, talab yer rentasini belgilovchi yagona omil bo'lib chiqadi, taklif passiv rol o'ynaydi. Yerga bo'lgan talabni o'z navbatida ikkita asosiy omil belgilab beradi.. Bular *shu yerda etishtirilgan mahsulot narxi va yerning unumdorligi*. Agar yerga bo'lgan talab D_2 dan D_1 ga ortsa yoki D_2 dan D_3 ga pasaysa, yer rentasi R_2 dan R_1 ga yoki R_3 ga o'zgarishi mumkin, yerga talab miqdorining o'zgarishi mavjud yer miqdoriga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Agar yerga talab faqat R_4 ga teng bo'lsa, yer rentasi nolga teng bo'ladi, ya'ni yer «tekin tovar» hisoblanadi.

Turli yer uchastkalari o'zlarining unumdorligi bo'yicha keskin farqlanishi sababli bu yerlarda rentaning vujudga kelishida ham farq bo'lishiga olib keladi. Yerning unumdorligidagi farqlar yomg'ir va harorat kabi tabiiy-iqlim omillar tufayli ham ro'y beradi. Yer unumdorligidagi bu farqlar, unga bo'lgan talabda o'z aksini topadi. Narxning raqobatli bozor sharoitida tashkil topishi juda unumdor yerlarga yuqori rentaning, past unumdor yerlarga bir muncha kamroq rentaning o'rnatilishiga sabab bo'ladi. Yerning o'rnashgan o'rni (bozorlarga, temir yo'llarga, suv manbalariga va shu kabilarga) ham yer rentasidagi farqlarni tushuntirishda

muhim omil hisoblanadi. Boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda ijarachi mehnat va moddiy resurslarga nisbatan qulay joylashgan yer birligi uchun, bozordan uzoq joylashgan yerlarga nisbatan ko'proq ijara haqi to'laydi.

Shunday qilib yerga bo'lgan talab va renta miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar quydagilar:

- Yerlarning unumdorligi. Bir turdagi ekinlar ekilganda unumdorligi yuqori bo'lgan yerlarga talab katta bo'ladi va bu rentaning ham yuqori bo'lishiga olib keladi.

- Foydalanishda bo'lgan yerlarda yetishtiriladigan qishloq xo'jalik mahsulotlarining bozor narxi. Qaysi mahsulotning bozor narxi yuqori bo'lsa, shu ekin ekiladigan yerlarda renta ham yuqori bo'ladi.

- Birgalikda foydalaniladigan boshqa resurslarning narxlari va unumdorligi. Masalan, qishloq xo'jalik mashina va uskunalarining narxi hamda unumdorligi renta miqdoriga ta'sir ko'rsatadi.

- Yer maydonlarining shahar markazlari, bozorlar, yo'llar va suv manbalariga joylashishining uzoq-yaqinligi.

- Yerlardan sanoat, qurilish va boshqa maqsadlarda foydalanish imkoniyatining mavjudligi.

- Yerlarda ekin turlarini joylashtirish imkoniyatlari darajasi.

Unumdorligi bir xil bo'lmagan yerlarda vujudga keladigan renta miqdoridagi farqlarni yuqoridagi grafikda, faqat bir muncha boshqa nuqtai nazaridan oson kuzatish mumkin. Bunda har xil unumdorlikka ega bo'lgan yer uchastkasida oldingidek faqat bitta qishloq xo'jalik mahsuloti, aytaylik don yetishtiriladi, har bir yer uchastkasining hajmi doimiy va SS ga teng deb faraz qilinadi. Kapital, mehnat va o'zaro bog'liq boshqa resurslar miqdorini barcha uchastkalarga bir xil sarflaganda ularning unumdorligi yoki yanada aniqroq, pulda ifodalangan keyingi unumdorligi har bir uchastka uchun D_1, D_2, D_3, D_4 talab egri chizig'ining holatidan ko'rinadi. 1-, 2-, 3- yer uchastkalariga mos keluvchi iqtisodiy renta R_1, R_2 va R_3 dan iborat bo'ladi, bunda rentalardagi farq uchta yer uchastkasining sifati, bir xil emasligini ko'rsatadi. 4-yer uchastkasining unumdorligi shunchalik pastki,

ijarachilar uchun uni to'liq qishloq xo'jalik aylanmasiga kiritish foydasiz. Rentaning vujudga kelishini tahlil qilishda yerdan foydalanishning muqobil variantlari mavjud bo'lishini ham hisobga olish lozim. Ma'lum yer uchastkasidan nafaqat don, balki boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, mol boqish, uy yoki boshqa obyektlar qurish, hamda sanoat ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanish mumkin. Yerdan foydalanishning bu muqobil variantlari ham renta miqdorida farqlar bo'lishiga olib keladi.

Renta iqtisodiy kategoriya sifatida, taklifi noegiluvchan bo'lgan har qanday omil hisobiga olingan daromadni anglatadi. Renta turidagi daromad taklifi cheklangan boshqa tabiiy resurslarda ham uchraydiki, ular ko'pincha *kvazirenta* deb ataladi.

Kvazirenta – bu qandaydir ishlab chiqarish omili taklifi kam yoki ko'p darajada cheklanganligi keltirib chiqaradigan daromaddir.

Daromadlarga bunday yondoshuv, masalan, nima uchun bir kasbdagi kishilar ish haqida juda katta farqlar mavjud bo'lishini tushunib olish imkonini beradi. Agar gap taklifini ko'paytirish mumkin bo'lmagan beqiyos talant, noodatiy tug'ma layoqat haqida ketsa, ish haqi ko'p marta ortadi. Shu sababli, kinoyulduz yoki gipnozchi daromadini ish haqidan ko'ra renta deb hisoblash maqsadga muvofiq.

Yer rentasi yer egaligini iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqarishning shaklidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yer rentasi yerga ishlab chiqarish omili sifatida egalik qiluvchilarning oladigan daromadidir. Yer rentasining bir qancha tarixiy ko'rinishlari ham mavjud bo'lgan. Jumladan, uch shakldagi: barshchina (ishlab berish), obrok (natural soliq) va pul solig'i shakllaridagi feodal rentalari shular jumlasidandir. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi:

Absolyut yer rentasi, Differensial renta (– 1, va – 2,) monopol renta, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan yerlardan olinadigan renta.

Yer uchastkalarining unumdorligi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha daromadning bir qismi renta shaklini oladi hamda u Differensial renta deb ataladi.

Qishloq xo'jaligida eng muhim ishlab chiqarish vositasi – yerning miqdori va sifatini tabiatning o'zi cheklab qo'ygan, uni inson ko'paytirishga qodir emas.

Shuning uchun qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini faqat yaxshi unumdor yer uchastkalarida yuritish orqali jamiyat ehtiyojlarini qondirish mumkin emas. Agar ishlab chiqarilgan mahsulot to'lovga qodir talab bilan ta'minlangan bo'lsa, yerning mahsuldorligi yoki joylashuvi jihatidan yomon sharoit qishloq xo'jalik tovarlariga narx shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy normal sharoit hisoblanadi.

Natijada o'rtacha yoki yaxshi yerlarda xo'jalik yurituvchi ishlab chiqaruvchilar ko'proq mahsulot va binobarin foyda oladilar.

Bu foyda qisqa muddatli emas, balki ozmi-ko'pmi doimiy xarakterga ega. Barcha yerlar mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan egallab olinganligi sababli, bu ishlab chiqaruvchilarda yerga xo'jalik obyektining sifatidagi monopoliya vujudga keladi. Bu hol differensial rentaning vujudga kelishiga shart-sharoit yaratadi.

Shunday qilib, differensial renta hosil bo'lishining shart-sharoiti miqdori cheklangan, unumdorligida farqlar bo'lgan terlarda iqtisodiy jihatdan alohidalashgan tarzda mustaqil xo'jalik yuritishdir.

Differensial renta o'zining kelib chiqish sharoitlariga qarab Differensial renta – I va Differensial renta – II ga bo'linadi.

Differensial renta – I yerning tabiiy unumdorligi bilan bog'liq bo'lgan, serunum yer uchastkalarida vujudga keladi. Chunki bunday yer uchastkalarida mahsulot birligiga sarf-xarajatlar darajasi unumdorligi past, yer uchastkalari nisbatan kam bo'ladi.

Differensial renta I xo'jaliklar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tabiiy sharoitda vujudga keladi. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligi korxonalarida hosil qilingan bu xildagi renta yer davlat mulki bo'lishi sababli uning manfaatlari yo'lida sarf qilish maqsadida markazlashtirilgan davlat fondida (byudjetida) to'planishi lozim. Bu hol o'rta va yaxshi unumli yerda joylashgan xo'jaliklarning iqtisodiy manfaatdorligiga putur yetkazmaydi, balki boshqa xo'jaliklar bilan ozmi-ko'pmi iqtisodiy sharoitlarni tenglashtirish imkonini beradi. Markazlashtirilgan davlat fondiga

o'tgan bu mablag'larni, mamlakat oldida turgan vazifalarni amalga oshirish, xususan, yangi yerlarni o'zlashtirish va yer unumdorligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni amalga oshirish uchun yo'naltirilishi mumkin bo'ladi.

Differensial renta – I yer uchastkalarining shaharlarga, bozorlarga, yo'llarga va suv manbalariga joylashgan joydagi farqlar natijasida ham vujudga keladi.

Differensial renta – I qishloq xo'jaligini ekstensiv, Differensial renta – II esa intensiv rivojlantirish natijasida hosil bo'ladi.

Differensial renta II yerdan intensiv foydalanish, ya'ni uning iqtisodiy unumdorligini oshirish orqali sifati past bo'lgan yerlarda ham hosil bo'lishi mumkin. Bunday yerlarning iqtisodiy unumdorligi xo'jalik yurituvchilar tomonidan oshirilishi sababli bu xildagi rentaning asosiy qismi xo'jaliklarning o'zlarida qoldirilishi mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uning faqat bir qismi davlat fondiga jalb qilinishi mumkin, chunki davlat ma'lum darajada bu rentani hosil qilishda o'z hissasini qo'shadi, ya'ni transport yo'llari qurilishiga, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini amalga oshirish uchun kapital mablag'lar sarflaydi. Shunday qilib, differensial renta I va Differensial renta II yer egasi bo'lgan davlat bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida taqsimlanadi.

Absolyut renta. Ko'pgina mamlakatlarda qishloq xo'jaligida yerga xususiy mulkchilik monopoliyasi sharoitida ishlab chiqarishni olib borishga to'g'ri keladi. Bu monopoliya ijaraga beriladigan barcha yer uchastkalarining unumdorligidan qat'iy nazar, yer egalariga absolyut rentani olishga imkon beradi. Absolyut yer rentasining vujudga kelish mexanizmi shundan iboratki, xususiy mulk sababli kapitallarning qishloq xo'jaligiga kirib kelishi cheklanadi: natijada qishloq xo'jaligida vujudga keltirilgan sof daromad (foyda) tarmoqlar o'rtasida taqsimlanmasdan o'zida qoladi. Pirovardida bu qo'shimcha daromad **absolyut yer rentasiga aylanadi.**

Differensial renta – II ning hosil bo‘lishi
(shartli misol)

Yer uchastkasi (V past unumli)	Umumiy qiymat (ming so‘m)	Yalpi hosil. (tonna)	Mahsulot birligi bahosi (tonna)	Bozor narxi (tonna)	Yalpi sotilgan mahsulot (ming so‘m)	Differensial renta-II
1-yil	10000	20	500	500	10000	X
2-yil	12000	40	300	500	20000	8000

Renta nazariyasiga ko‘ra, qishloq xo‘jaligida rentaning yana bir turi – monopol renta ham mavjud bo‘ladi. Boshqa yerda uchramaydigan tabiiy sharoit, ba‘zan noyob qishloq xo‘jalik mahsulotlari (uzumning alohida navlarini, sitrus ekinlari, choy va hokazolarning alohida turlarini) yetishtirish uchun imkoniyat yaratadi. Bunday tovarlar monopol narxlarda sotiladi. Bu narxlarning yuqori bo‘lishi ko‘pincha to‘lovga qodir talab darajasi bilan belgilanadi. Natijada monopol narxlar shunday mahsulotlarning individual qiymatidan ancha yuqori bo‘lishi mumkin. Bu esa yer egalariga monopol renta olish imkonini beradi.

Faqat qishloq xo‘jaligida emas, balki **undirma sanoatda** ham Differensial renta hosil bo‘ladi. Ma‘lumki foydali qazilma konlari joylashuvi (yer yuza qatlamiga nisbatan) va konning boyligi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Xuddi qishloq xo‘jaligidagi singari, sharoiti o‘rta va yaxshi konlardagi korxonalar qo‘shimcha foyda oladilarki, u ham Differensial rentaga aylanadi.

Ijara haqi. Renta munosabatlarini qarab chiqishda uning ijara haqidan farqini e‘tiborga olish zarur. Agar ijaraga beriladigan yerga oldin irrigatsiya va melioratsiya inshootlar qurish hamda yerning iqtisodiy unumdorligini oshirish bilan bog‘liq ravishda kapital qo‘yilmalar sarflanmagan bo‘lsa, ijara haqi va renta miqdoran bir-biriga to‘g‘ri keladi. Aks holda ijara haqi yer rentasidan farq qiladi. Ijara haqi quyidagilardan iborat: yerdan foydalanganlik uchun to‘lanadigan renta (R), yerga ilgari sarflangan kapital uchun foiz (r); yer uchastkasini ijaraga

bergunga qadar unga qurilgan inshootlar amortizatsiyasi (A). Buni formulada quyidagicha yozish mumkin: $IH = R+r+A$.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yer faqat ijara obyekti emas, balki oldi-sotdi obyekti hamdir. Yer ham qishloq xo'jalik mahsuloti yetishtirish va tabiiy qazilma boyliklar qazib olish, har xil ishlab chiqarishinshootlari, yo'llar, va shu kabilar qurish uchun sotib olinadi. Bu yerning narxini aniqlashni taqozo qiladi.

Yer va boshqa tabiat in'omlari narxini nazariyotchilar irratsional narxlar deb ataydilar. Yer ham irratsional narxga ega. Qishloq xo'jaligida ish yurituvchi tadbirkor bankka qo'yilgan puldan foiz tarzida olinadigan daromadidan yer hisobiga olinadigan renta yuqori bo'lgan taqdirda shu yerni sotib oladi. Boshqacha aytganda, yerning narxi kapitallashtirilgan rentadir. Boshqa sharoitlar teng bo'lganda, xuddi shu renta miqdori yer narxini belgilaydi. U renta miqdoriga to'g'ri mutanosib va ssuda foizi normasiga teskari mutanosibdir. Shunday qilib, yerning narxi ikkita miqdorga bog'liq: 1) yer uchastkasi egasi olish mumkin bo'lgan yer rentasi miqdoriga; 2) ssuda foizi normasiga.

Shundan kelib chiqib, yerning narxi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi. $B = \frac{R}{r'} * 100 \%$ bunda R – renta r' – ssuda foizi normasi, B – yer bahosi.

Renta miqdori o'sib, ssuda foizi normasi pasayib borgan taqdirda yerning narxi o'sib boradi.

Yer narxini aniqlashning bu usuli nazariy ahamiyatga ega. Amalda yer narxi, yer uchastkasiga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab omillarga bog'liq. Jumladan, yerga narxning o'sishini, unga noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun foydalanishga bo'lgan talabning o'sishi bilan tushuntirilishi mumkin. Inflyasiya va asosan giperinflyatsiya sharoitida yerga talab keskin ortadi, bu tegishli ravishda yer narxining o'sishiga olib keladi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan g'arb mamlakatlari XX asr boshlaridan to hozirgi davrgacha yer narxi barqaror o'sish tamoyiliga ega bo'lib, faqat ayrim davrlardagina uning pasayishi kuzatiladi.

Tayanch tushunchalar

Bozor islohotlari – bozor iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o‘zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlardir.

Iqtisodiy ukld – turli mulkchilikka asoslangan xo‘jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning erkinligi va mustaqilligini ta’minlash, tadbirkorlik faoliyatining rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish.

Islohotlar konsepsiyasi – ijtimoiy–iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo‘nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo‘llarining umumiy g‘oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir.

Bozor iqtisodiyoti – xususiy mulk ustunligiga asoslangan hamda iqtisodiy jarayonlar bozor mexanizmi yordamida boshqariladigan va tartibga solinadigan iqtisodiyotdir.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining amal qilinishini tartibga solishda va iqtisodiy jarayonlarni uyg‘unlashtirishda qo‘llaniladigan dastak va vositalar.

Uy xo‘jaliklari – iqtisodiyotning iste’molchilik sohasida faoliyat qiluvchi asosiy tarkibiy birlik.

Tadbirkorlik (korxon) sektori – faoliyati foyda olishga qaratilgan iqtisodiyotning birlamchi ishlab chiqarish bo‘g‘ini.

Davlat – iqtisodiyotni tartibga solish va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiluvchi muassasalar.

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida ro'y beradigan munosabatlar yig'indisidir.

Bozor obyekti – bozorga, ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyatning natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlardir.

Bozor subyekti – bozorning, ayirboshlash munosabatlarining qatnashchilaridir.

Bozor infratuzilmasi – ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.

Tadbirkorlik faoliyati – mavjud qonunlar doirasida mulkiy javobgarlik ostida foyda olish maqsadida taxlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir.

Aksionerlik jamiyati – ishchi kuchi, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital) larini birlashtirishning o'ziga xos shakli.

Aksiya – bu uning egasi hissadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligi va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'oz.

Ta'sischiлик foydasi – sotilgan aksiyalar va hissadorlik korxonasi ga haqiqatda qo'yilgan mablag'lar summasi o'rtasidagi farqdan iborat bo'lib, uni jamiyatni ta'sis etuvchilar o'zlashtiradi.

Dividend – aksiya egasi o'zlashtiradigan daromad turi.

Tadbirkorlik kapitali – bu tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari.

Asosiy kapital – ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashib, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib o'tkazib boradi va ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydi.

Aylanma kapital – bu unumli kapitalning bir doiraviy aylanish davomidagi ishlab chiqarish jarayonida to‘liq iste‘mol qilinadigan o‘z qiymatini yaratilgan mahsulotga to‘liq o‘tkazadigan va ashyoviy-buyum shaklini ham yo‘qotadigan qismi.

Amortizatsiya normasi – amortizatsiya ajratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Ishlab chiqarish xarajatlari – mahsulot ishlab chiqarish va iste‘molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha iqtisodiy resurs sarflari.

Ichki xarajatlar – korxonaning o‘ziga tegishli bo‘lgan resurslardan foydalanish natijasida vujudga keladigan xarajatlar.

Tashqi xarajatlar – tashqaridan jalb qilingan resurslarga to‘lovlarni amalga oshirishga qilingan xarajatlar.

To‘g‘ri xarajatlar – mahsulot tannarxiga bevosita qo‘shilib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlar.

Egri xarajat – mahsulot tannarxiga ustama bo‘lib, narxda aks etadigan xarajatlar.

Iqtisodiy yoki sof foyda – yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Transaksion harajatlar – ishlab chiqarish bilan emas, balki ana shu ishlab chiqarishni boshlash uchun zarur bo‘lgan xarajatlar.

Foyda normasi – foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo‘lgan nisbatining foizdagi ifodasi.

Agrar munosabatlar – yerga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o‘zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Renta munosabatlari – yer omiliga egalik qilinganligi va undan foydalanish natijasida vujudga keladigan daromadni taqsimlash va o‘zlashtirish bilan bog‘liqlikda vujudga keladigan munosabatlar.

Differensial renta – yer uchastkalarining unumdorligi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan daromad.

Differensial renta I – yerlarning tabiiy unumdorligidagi farqlar natijasida vujudga keladigan daromad.

Differensial renta II – yerlarning iqtisodiy unumdorligini oshirish natijasida vujudga keladigan daromad.

Absolyut renta – qishloq xo‘jaligida yerga bo‘lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi natijasida vujudga kelib, hamma turdagi yerlardan olinadigan daromad.

Monopol renta – alohida tabiiy sharoitga ega bo‘lgan, noyob qishloq xo‘jalik mahsulotlari etishtiriladigan yerlardan olinadigan renta.

Undurma sanoatda renta – foydali qazilma konlarining joylashishi (yer yuzasiga nisbatan) va ularning boyligi jihatdan farqlar natijasida vujudga keladigan daromad.

Agrosanoat majmuasi – qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste‘molchilarga yetkazib berish bilan bog‘liq xo‘jalik tarmoqlarining birligi.

Qishloq ishlab chiqarish infratuzilmasi – bevosita qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko‘rsatuvchi sohalar.

Ijtimoiy infratuzilma – odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta‘minlaydigan sohalar.

Muhokama uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy yo‘llarini ta‘riflab bering. Ularning umumiy va o‘ziga xos tomonlarini ko‘rsating.

2. O‘zbekistonning bozor munosabatlariga o‘tish yo‘li qanday xususiyatlarga ega? Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

3. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish prinsipining mazmunini batafsil tushuntiring. Har bir bosqichning maqsad va vazifalarini to‘laroq bayon qiling.

4. Respublikada iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshiriladi. Har bir yo‘nalish bo‘yicha o‘zingizning fikr-mulohazalaringizni bildiring.

5. Bozor munosabatlariga o‘tishda iqtisodiy islohotlar o‘z oldiga qanday vazifalarni qo‘yadi? Bu vazifalarning to‘laroq tavsifini bering.

6. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida davlatning yetakchilik faoliyati nimadan iborat ekanligini tushuntirib bering.

7. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz? Ular bir-biri bilan qanday bog‘langanligini tahlil qiling.

8. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning mazmunini tushuntiring. Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish o‘z oldiga qanday vazifalarni qo‘yadi?

9. O‘zbekiston iqtisodiyotining istiqboldagi rivojlanishida “Harakatlar strategiyasi”ning o‘rnini baholang.

10. Bozor iqtisodiyoti mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?

11. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini va farqlarini tushuntirib bering.

12. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?

13. Bozor mexanizmi va uning tarkibini izohlang.

14. Bozor iqtisodiyotining asosiy muommolari qanday hal qilinadi?

15. Bozor tushunchasining ta’rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko‘rsating.

16. Bozorni turkumlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab ko‘rsating.

17. Etuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?

18. Bozor infratuzilmasi nima?

19. Tadbirkorlik faoliyatiga ta’rif bering. «Tadbirkor» va «mulkdor» tushunchalarini izohlang.

20. Tadbirkorlikning vazifalarini sanab ko‘rsating. Nima uchun tadbirkor tahluka (tavakkalchilik) bilan faoliyat ko‘rsatadi?

21. Tadbirkorlikning rivojlanish shart-sharoitlari nimalardan iborat?
22. Tadbirkorlikning shakllarini va ularning xususiyatlarini ko'rsating.
23. Hissadorlik jamiyatiga ta'rif bering. Aksiya nima, aksiya kursi qanday aniqlanadi? Aksiya kursiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rsating.
24. Tadbirkorlik kapitali nima? Uning tarkibiy tuzilishi qanday?
25. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida qanday bosqichlardan o'tadi hamda qanday shakllarga kiradi?
26. Kapitalning aylanishiga tavsif bering. «Aylanish vaqti qanday vaqtlarni o'z ichiga oladi? Ularga tushuncha bering.
27. Kapitalning aylanish tezligi qanday aniqlanadi? Kapitalning aylanish davri ikki oyni tashkil qiladi deb faraz qilsak, bir yilda necha marta aylanadi va bir aylanishining davomiyligi qanchani tashkil etadi?
28. Unumli kapital asosiy va aylanma kapitalga qanday mezonlar bo'yicha ajratiladi? Asosiy va aylanma kapitalga tavsif bering.
29. Ishlab chiqarish xarajatlarining mohiyatini va tarkibini tushuntiring.
30. Ichki va tashqi xarajatlar o'rtasidagi farq nimadan iboratligini misol orqali tushuntiring.
31. Ishlab chiqarish resurslari tarkibidagi quyidagi o'zgarishlardan qaysilari uzoq muddatli davrdagi xarajatlarga kiradi: a) Kompaniya neftni qayta ishlovchi yangi uskunani o'rnatadi; b) Korxonaga yana 200 ishchini yollaydi; d) Fermer o'z uchastkasida qo'llaniladigan o'g'it miqdorini ko'paytiradi; e) Fabrikada uchinchi smena joriy qilinadi.
32. Sarflarning quyidagi turlari xarajatlarning qaysi turkumiga tegishli ekanligini aniqlang: mahsulot reklamasiga sarflar, korxonaga chiqargan zayomlar bo'yicha foiz to'lovlari; xom ashyoga sarflar, ko'chmas mulkka soliq to'lovlari, boshqaruv xodimlari maoshi; ishchilarga ish haqi to'lovlari; amortizatsiya ajratmasi.
33. Foydaning mazmunini va manbaini tushuntiring.
34. Agrar munosabatlarning mazmuni, iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rniva xususiyatlarini ko'rsatib bering.

35. «Yerga egalik» va «yerdan foydalanish» tushunchalarini izohlang. Yer rentasi nazariyalarining umumiy tomonlari va tub farqlarini ko'rsatib bering. Yer rentasining asl mazmunini tushuntiring.

36. Differensial (I va II) va absolyut rentaning hosil bo'lish shart-sharoitlari, manbalari va taqsimlanishini tushuntirib bering. Monopol renta nima? Qazib oluvchi va undirma sanoatda renta qanday hosil bo'ladi?

37. «Ijara haqi» va «yer rentasi» ning farqlarini izohlang.

38. Agrobiznesning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning asosiy turlariga tavsif bering.

39. Agrosanoat majmuasi va agrosanoat integratsiyasi tushunchalari iqtisodiy mazmuniga o'z fikringizni bildiring.

IV. BOB. TALAB, TAKLIF, RAQOBAT VA NARX NAZARIYALARI. MONOPOLIYALAR VA ANTIMONOPOL QONUNCHILIK.

- 1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni.**
- 2. Taklif tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni.**
- 3. Talab va taklif nisbati. Bozor muvozanati. Iqtisodiy resurslarga talab va taklifning xususiyatlari.**
- 4. Raqobatning iqtisodiy mazmuni, uning shakllari va usullari.**
- 5. Narxning mazmuni, turlari va shakllanish xususiyatlari.**
- 6. Monopoliyalarning vujudga kelishi uning turlari va antimonopol qonunchilik.**

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar.

Talab qonuni.

Ehtiyoj tushunchasi kishilarning hayotiy vositalariga bo'lgan zaruriyatini ifodalovchi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir. Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanishi mumkin. Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u «xohish», «istak» bo'lib qolaveradi. Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Talab-iste'molchi tovar va xizmatlarning aniq turini ma'lum vaqt oralig'ida narxlarning har xil darajasida sotib olish mumkin bo'lgan miqdoridir. Bu ta'rif talabning miqdor tavsifini ham ifodalaydi.

Tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farq qiladi: individual talab va bozor talabi. Iste'molchining tovarlar biror turiga bo'lgan talabi individual talab

deyiladi. Bir qancha (ko‘pchilik) iste‘molchilarning bir turdagi tovar yoki xizmatga bo‘lgan talablari yig‘indisi bozor talabi deyiladi.

Talab miqdorining o‘zgarishiga bir qancha omillar ta’sir qiladi. Ularning ichida eng ko‘p ta’sir qiladigan omil narxdir.

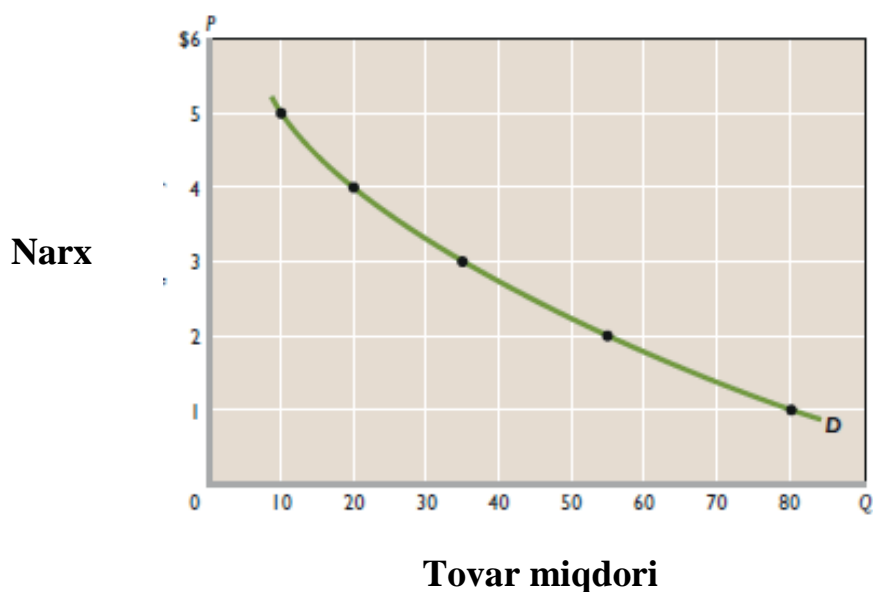
Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o‘rtasidagi mavjud bog‘liqlikni quyidagicha tasvirlash mumkin.

4.1-jadval

Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o‘rtasidagi bog‘liqlik

Bir kg unning narxi, P(so‘m)	Talab qilinadigan unning miqdori, Q(kg)
1000	80
2000	55
3000	35
4000	20
5000	10

Jadval ma’lumotlari tovarga narxning pasayishi uning sotib olinadigan miqdorining o‘sishiga va aksincha, narxning o‘sishi uning miqdorining kamayishiga olib kelishini ko‘rsatadi. Mahsulot narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o‘rtasidagi teskari yoki qarama-qarshi bog‘liqlik talab qonuni deyiladi.

4.1-rasm. Talab egri chizig‘i.

Grafikda D egri chiziqda beshta narx-miqdor ko'rkatkichlari aks etgan. Tobora pasayib boruvchi egri chiziq va kishilarni narx past bo'lganda tovar, xizmat yoki resurslarni ko'proq miqdorda sotib olishini ko'rsatadi⁸.

Iste'molchilar ma'lum bir tovarni uning narxi past bo'lsa, ko'proq sotib ola boshlaydi. Iste'molchi uchun narx to'siq sifatida namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, yuqori narx iste'molchining xarid qilish istagini so'ndiradi, past narx esa bu istakni kuchaytiradi.

Real iqtisodiy hayotda ba'zan narxlar o'ssa-da ayrim tovarlarga talabning ortishiga olib kelishi mumkin bo'lgan holatlar ham uchraydi. Bu vaziyat Giffen samarasi deb ataladi (ingliz iqtisodchisi R.Giffen nomi bilan). Giffen kambag'al ishchi oilalari kartoshka qimmatlashishiga qaramasdan uni iste'mol qilish kengayishini kuzatib, bu samarani izohlab bergan. Tushuntirish shunga asoslanadiki, kartoshka kambag'al oila iste'molida mahsulotlarning asosiy qismini egallaydi. Agar go'sht narxining o'sishi ro'y bersa, bunda kambag'al oila go'sht sotib olishdan umuman voz kechishga majbur bo'ladi, o'zining ko'p bo'lmagan daromadining barchasini narxi ortsa ham kartoshka sotib olishga sarflaydi.

Demak, bunday vaziyatda narxlarning oshishi ayrim tovarlarga talabning kamaymasdan, aksincha uning oshishiga olib kelishi mumkin.

Tovar narxi va uning xarid qilinadigan miqdori (talabning) o'rtasidagi teskari bog'liqlikni oddiy ikki o'lchamli grafikda tasvirlash mumkin: yotiq chiziq talab miqdorini, tik chiziq narxni ko'rsatadi (**4.1-rasm**).

Grafikdagi DD chiziq narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni aks ettiradi.

Bunda har bir nuqta tovarning aniq narxi va iste'molchi shu narxda sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdorini ko'rsatadi.

Narx va talabning hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi bu chiziq *talab egri chizig'i* deyiladi.

⁸ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 20th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2014. page 45.

Agar talab egri chizig'i o'zining oldingi holatida qolsa va bunda u yoki bu tovarni sotib olishdagi har qanday miqdoriy o'zgarish talab miqdorining o'zgaruvchanligini bildiradi.

Talab miqdori narxdan tashqari boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar talabning narxdan tashqari omillari deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi omillar ta'sir qo'rsatadi:

1) Iste'molchining didi; 2) Bozordagi iste'molchilar soni; 3) Iste'molchining daromadlari; 4) Bir-biriga bog'liq tovarlarning narxi; 5) Kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi qutilishi.

Bu omillarning o'zgarishi talab hajmining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini qarab chiqamiz.

1. Biror mahsulotga nisbatan iste'molchi didida ijobiy o'zgarish ro'y bersa, narxning tegishli darajasida unga bo'lgan talab ortadi. Iste'molchi didiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holatlar talabning qisqarishiga olib keladi.

2. O'z-o'zidan aniqki, bozorda iste'molchilar soni ko'paysa, talab ortadi, ularning soni kamaysa, talab qisqaradi. Masalan, aloqa vositalarining takomillashuvi xalqaro moliyaviy bozor doirasini mislsiz kengaytiradi hamda aksiya va obligatsiya kabi moliyaviy aktivlarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Tug'ilish darajasining pasayishi bolalar bog'chasi va maktabga bo'lgan talabni kamaytiradi.

3. Pul daromadining ortishi juda ko'p tovarlarga talabni nisbatan oshiradi, daromadning kamayishi esa bunday tovarlarga talabni kamaytiradi. Daromad oshsa, uning o'sishiga qarab iste'molchilar narxi yuqori bo'lsada, ko'proq sifatli tovarlarni xarid qiladi. Ortiqcha daromad unga ancha yuqori oqsil tarkibiga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari masalan, go'sht va sut mahsulotlari xarid qilish imkonini beradi. Daromadning o'zgarishi bilan talab to'g'ri mutanosiblikda o'zgaradigan tovarlar *oliy toifali tovarlar* deyiladi.

Daromadlar kamayganda talab oshadigan tovarlar *past toifali tovarlar* deyiladi (masalan, kartoshka).

4. O‘zaro bog‘liq tovarlarga talabning ortishi yoki kamayishi, ularning bir-birining o‘rnini bosish darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli sariyog‘ narxi oshsa, bu margaringa bo‘lgan talabning ortishiga olib keladi. Agar sariyog‘ narxi tushsa, bu margaringa bo‘lgan talabni kamaytiradi. Demak, agar ikki tovar o‘rnini bosuvchi tovarlar hisoblansa, ulardan birining narxi bilan boshqasiga bo‘lgan talab hajmi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlik mavjud bo‘ladi. Ikkita tovar bir-birini to‘ldiruvchi hisoblansa, ularga bir vaqtda talab paydo bo‘ladi. Masalan, agar benzin narxi pasaysa, bu motor yog‘iga bo‘lgan talabni qisqartiradi. Shunday qilib, benzin va motor yog‘iga talab o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular bir-birining narxi va boshqasiga bo‘lgan talab hajmi o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjud bo‘ladi.

5. Kelgusida iste‘molchi daromadlari va tovar narxi o‘zgarishining kutilishi, tovarlarning mavjud bo‘lishi yoki bo‘lmasligi kabi omillar talab hajmini o‘zgartirishi mumkin. Kelgusida narxning nisbatan oshishining kutilishi, iste‘molchi joriy talabning oshishiga olib keladi. Aksincha, narxning pasayishi va daromadning ko‘payishining kutilishi tovarlarga bo‘lgan joriy talab hajmining qisqarishiga sabab bo‘ladi.

6. **Iste‘molchi xohish-istaklari.** Iste‘molchi xohish-istaklaridagi o‘zgarishlar talabni o‘zgartirishi mumkin. Kelajakda narxlarni ko‘tarilishini ehtimolligi iste‘molchilarni hozirning o‘zida sotib olishga undaydi, bu holat hozirgi talab darajasini oshirib yuboradi. Ayni shu holat tez sur‘atda faoliyat ko‘rsatadigan ko‘chmas mulk bozorlarida bo‘lib o‘tadi. Xaridorlar yangi uy-joylarni narxlari oshib ketishi mumkinligidan havotirga tushib qolishadi. Ba‘zi haridorlar agar o‘zlari xohlagan uylarni sotib olmasalar, “modadan orqada qolish”dan qo‘rqishadi. Boshqa haridorlar bu uylarni keyinroq sotib yuborishni rejalashtiradilar⁹.

⁹ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 20th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2014. page 45-50

2. Taklif tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar.

Taklif qonuni.

Taklif, ishlab chiqaruvchilar ma'lum vaqt oralig'ida narxning har bir darajasida tovar yoki xizmatlarning bozorga sotishga chiqaradigan miqdorini anglatadi¹⁰. Narx o'zgarishi bilan sotishga chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi.

Taklif har xil narxlarda sotishga qancha miqdorda mahsulot chiqarilishini ko'rsatadi.

Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovar (taklif) miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Bu o'zaro, to'g'ridan- to'g'ri bog'liqlik taklif qonuni** deyiladi¹¹.

4.2-jadval

Alohida ishlab chiqaruvchining mahsulot taklifi

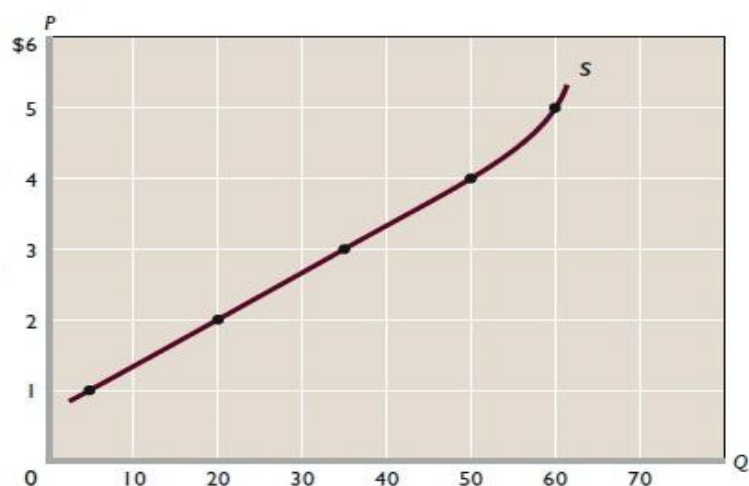
Bir kg un narxi (so'm)	Taklif qilinadigan un miqdori (kg)
1000	10
2000	20
3000	35
4000	50
5000	60

Ishlab chiqaruvchi uchun narxning oshishi rag'batlantiruvchi vazifani bajaradi.

Narx darajasi va taklif miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ko'rsatuvchi jadvaldagi ma'lumotlarni grafikda ifodalab, taklif egri chizig'ini tasvirlash mumkin.

¹⁰ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 20th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2014. page 52

¹¹ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 20th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2014. page 50-53

4.2-rasm. Taklif egri chizig'i

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir qiladi. Bularning asosiylari quyidagilar:

1) *resurslarning narxi*. Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'g'itlar narxining pasayishi bug'doy taklifini oshiradi, yomg'irilatib sug'orish xarajatlarining oshishi makkajo'xori doni taklifini qisqartiradi.

1. *Ishlab chiqarish texnologiyasi*. Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot birligini ancha samarali ishlab chiqarishga imkon beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi kurashishning ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdorini va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

2. *Soliqlar va dotatsiyalar darajasi*. Ko'pchilik soliqlar ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Shu sababli soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj to'lovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

3. *Boshqa tovar narxi.* Boshqa tovarlar narxining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, qo'y go'shti narxining pasayishi mol go'shti taklifini oshiradi. Aksincha, mol go'shti narxining tushishi qo'y go'shti taklifini oshiradi.

4. *Narx o'zgarishining kutilishi.* Kelgusida mahsulot narxi o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot etkazib berish xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda neft narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini kamaytiradi.

5. *Ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) soni.* Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash va transport tashish xarajatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, yer taklifini oshirib bo'lmaydi.

3. Talab va taklif nisbati. Bozor muvozanati. Iqtisodiy resurslarga ta'lab va taklifning xususiyatlari.

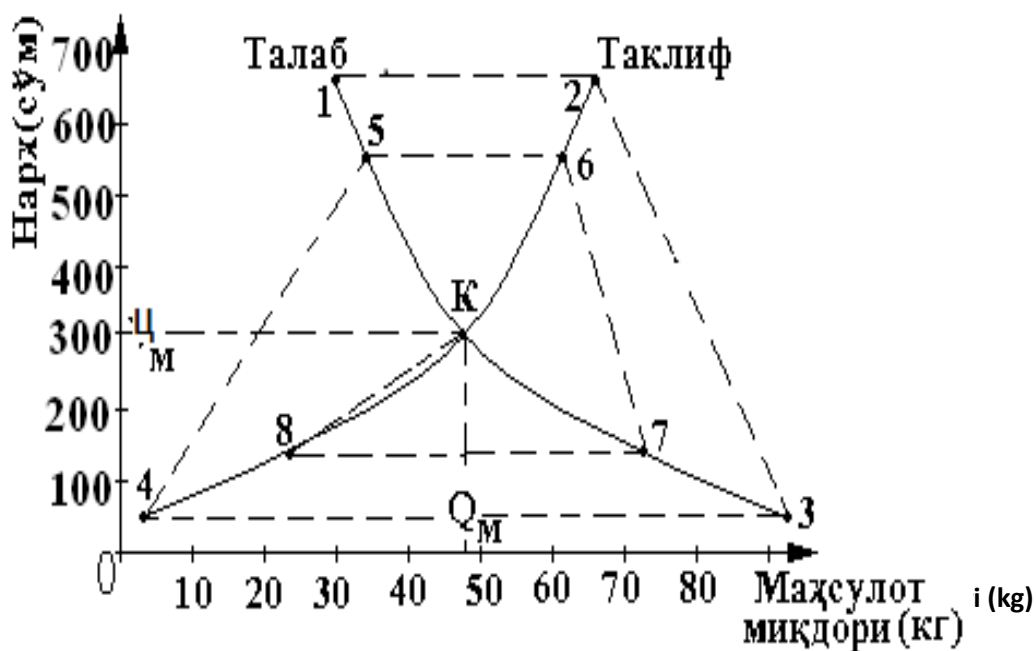
Talab bilan taklif miqdori o'rtasidagi nisbat **bir-biriga teng bo'lgan holat bozor muvozanati deyiladi**¹². Bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx bozor narxi deyiladi. Bozor muvozanati va muvozanatli narx har doim mavjud bo'lib turmaydi, ularga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar

¹² McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 20th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2014. page 54

muvozanatlikning buzilishiga sabab bo‘ladi. Ammo iqtisodiyotda ushbu muvozanatga doimo intilish mavjud bo‘ladi.

Muvozanatli (K)ga sotuvchi va xaridorlar manfaatlarining spiral bo‘yicha harakati natijasida bir-biriga yaqinlashish yo‘li bilan erishiladi. Xususan, bizning misolda, narx 50 so‘m bo‘lganda, xaridor mazkur tovar (un) dan 10 kg sotib olishga, sotuvchi esa 60 kg bozorga chiqarishiga tayyor bo‘ladi. 100 so‘mlik narxda sotuvchi va xaridorlar ahvoli butunlay qarama-qarshi tomonga o‘zgaradi: sotuvchi faqat 5 kg un chiqarishga, xaridor esa 80 kg sotib olishga tayyor bo‘ladi va hokazo.

Talab va taklifning o‘zgarishi spiral bo‘yicha har bir harakatida ularning manfaati muvozanatli nuqtaga erishilguncha bir-biriga yaqinlashib borishini va muvozanatli nuqta ular talab va taklifi tengligini ko‘rsatadi. Rasmda 1 va 2 nuqtalar o‘rtasidagi farq tovarlar ortiqcha ishlab chiqarilishini ko‘rsatadi va *to‘yingan bozorni xarakterlaydi*. Aksincha, 3 va 4 nuqtalar o‘rtasidagi farqda tovar kamyoblighi vujudga keladi va bu *taqchil tovar bozorini tavsiflaydi*.

Мувозанатли нарх.

4.3-rasm. Muvozanatli narx

Muvozanatli narxni tushunib olish uchun vaqt omili katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sababli bozordagi *bir zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik* holat farqlanadi.

Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarish yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga tez, birdaniga moslasha olmasligi bilan bog'liq.

Qisqa davrli muvozanatlik, ishlab chiqarish va taklifni vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish asosida ko'paytirish imkoniyatini taqozo qiladi.

Bunday vaqtinchalik omillarga ish vaqtidan tashqari, dam olish va bayram kunlari ishlash, ish smenasini ko'paytirishlar kiradi.

Uzoq davrli muvozanatlik o'zgarishi uzoq muddatli davrdagi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu davrda yangi korxonalar qurish hamda mazkur bozorda yangi sotuvchilarning paydo bo'lishi ham mumkin bo'ladi.

Iste'molchining tovar narxlarining o'zgarishiga sezgirlik darajasini aniqlashda narxli egiluvchanlik tushunchasidan foydalaniladi. Ayrim mahsulotlar narxidagi uncha sezilarli bo'lmagan o'zgarishlar sotib olinadigan mahsulot miqdorida katta o'zgarishlar bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bunday mahsulotlarga talab nisbatan egiluvchan deyiladi. Boshqa xil mahsulotlar narxidagi sezilarli o'zgarish xarid miqdorida faqat katta bo'lmagan o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolganda, narx 1% o'zgarganda talab necha foizga o'zgarishini ko'rsatuvchi ko'rsatkich talabning narxli egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi¹³. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib talabning egiluvchanligi deb ataladi.

Talabning narxli egiluvchanlik (E_t) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

¹³ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 20th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2014. page 57-58

$$E_t = \frac{\Delta Q}{\Delta S}$$

bu yerda ΔQ – talab miqdorining foizli o‘zgarishi;

ΔS – narxlarning foizli o‘zgarishi.

Talabning narxli egiluvchanligini belgilab beruvchi bir qator omillar mavjud bo‘ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

1. Mahsulotlarning o‘rnini bosuvchanligi.

Iste’molchiga biror mahsulotning o‘rnini bosuvchi boshqa mahsulotlar ko‘proq tavsiya qilinsa, unga talab shuncha egiluvchan bo‘ladi.

2. Mahsulot qiymati (narxi) ning iste’molchi daromadidagi salmog‘i.

Iste’molchi daromadida mahsulotlar narxi qanchalik katta o‘rinni egallasa, unga talab shuncha yuqori egiluvchan bo‘ladi.

3. Mahsulotlarning iste’mol xususiyatlari.

Zebu-ziynat buyumlariga talab odatda egiluvchan, hayotiy zarur buyumlarga esa talab noegiluvchan hisoblanadi.

4. Vaqt omili. Qaror qabul qilish uchun vaqt oralig‘i qancha uzoq bo‘lsa, mahsulotga talab shuncha egiluvchan bo‘ladi.

Talab egiluvchanligiga nafaqat tovarlar narxi, balki boshqa omillar, jumladan iste’molchi daromadlari va boshqa tovarlar narxi ham ta’sir ko‘rsatadi. Muayyan tovar bo‘lgan talabning boshqa tovarlar narxi o‘zgarishiga sezgirlik darajasi talabning kesishmali egiluvchanligi (KE) deyiladi. Mazkur ko‘rsatkich A tovarga bo‘lgan talab V tovar narxi 1%ga o‘zgarganda necha foizga o‘zgarishini ko‘rsatadi.

$$KE = \frac{A \text{ tovarga talab hajmining o'zgarishi}}{V \text{ tovar narxining nisbiy o'zgarishi}}$$

Kesishmali egiluvchanlik nisbiy ($KE < 0$), ijobiy ($KE > 0$) va nolga yaqin yoki teng ($KE = 0$) bo‘lishi mumkin. Birinchi holda V tovarga narxning o‘sishi A tovarga talabning qisqarishiga olib keladi. Bunda A va V tovarlar bir-birini to‘ldiruvchi (avtomashina va benzin, fotoapparat va fotoplyonka) hisoblanadi. Ikkinchi holda,

A va V tovarlar bir-birining o'rnini bosuvchi (konfet va tort, sovun va shampun, choy yoki kofe) hisoblanadi. Uchinchi holda, esa A va V tovarlar bir-biriga bog'liq bo'lmagan yoki dahlsiz hisoblanadi. Shu sababli V tovarga narxning o'zgarishi A tovarga talabga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi yoki bu ta'sir sezilarsiz bo'ladi. Umumiy holda narx tizimida o'zaro bog'liqlikning uchta asosiy turi mavjud bo'ladi:

To'ldiruvchanlik samarasi – bir-birini to'ldiruvchi tovarlar narxlari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Bir-birini to'ldiruvchi tovarlar narxi qarama-qarshi yo'nalishda o'zgaradi.

O'rnini bosish samarasi – o'zlarining iste'molchilik xususiyatlari bo'yicha bir-birining o'rnini bosadigan tovarlar narxi o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etadi, ya'ni bunda biror tovar mavjud bo'lmaganda uning o'rnini bosadigan tovardan foydalanish mumkin. Mazkur holda narxlar bir xil yo'nalishda o'zgaradi.

Daromad samarasi –Iste'molchi daromadi cheklanganligi tufayli tovarlar narxi ortganda talab noegiluvchanligi sababli boshqa tovarlarga pul kam qoladi, ularga talab kamayadi va demak narx pasayadi. Tovarlar narxi pasayganda talab noegiluvchan tovarga iste'molchilik sarflari kamayadi, boshqa tovarlarni sotib olish uchun ko'proq pul qoladi, ularga talab ortadi va demak, narxlar o'sadi.

YUqoridagi formula asosida taklifning egiluvchanlik darajasini ham aniqlash mumkin. Faqat formuladagi «Talab miqdorining foizli o'zgarishi» jumlasini «Taklif qilingan mahsulot miqdorining foizli o'zgarishi» jumlasiga almashtirish zarur.

Taklif egiluvchanligi talabning shunday ko'rsatkichidan farq qilib, har doim ijobiy ahamiyat kasb etadi, chunki narx o'sganda tovar taklifi ham ortadi. Agar narxning o'zgarishi taklifning o'zgarishiga olib kelmasa taklif noegiluvchan hisoblanadi. Taklifning egiluvchanligiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil, mahsulotga narxning mavjud o'zgarishini hisobga olish uchun zarur bo'lgan vaqt oralig'i hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi narxning mavjud o'zgarishiga moslashish uchun qanchalik uzoqroq vaqtga ega bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi shunchalik katta o'zgaradi va shunga mos ravishda talabning egiluvchanligi ham yuqori

bo'ladi. Biz yuqorida vaqt omilining juda qisqa, qisqaroq va uzoq muddatli davrlaridagi taklifning o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilib bergan edik. Bu ta'sir taklifning egiluvchanligida ham o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Taklif egiluvchanligi tovarning saqlanish muddati va saqlashga qilinadigan xarajatlar darajasiga ham bog'liq. Uzoq saqlanmaydigan tovarlarga taklifning egiluvchanligi nisbatan past bo'ladi.

Talab funksiyasi – talab hajmining uning miqdorini belgilovchi omillariga bog'liqligidir.

Talab funksiyasi quyidagicha aniqlanadi:

$$Q^T_I = P \dots P_K; I; T; \dots$$

bu yerda,

Q^T_I – i chi tovarlarga talab hajmi;

$P \dots P_K$ – barcha tovarlar narxi;

I – pul daromadlari;

T – iste'molchi didi va afzal ko'rishi.

Iqtisodiy resurslarga talab va taklifning xususiyatlari. Iqtisodiy resurslar bozorida talab va taklifning shakllanishi tovarlar bozoriga taqqoslanganda o'z xususiyatlariga ega bo'ladi.

Birinchiidan, resurslarga talab hosila talab hisoblanadi, ya'ni ularga bo'lgan talabni mazkur resurs yordamida ishlab chiqariladigan tovar yoki xizmatga bo'lgan talab belgilab beradi. Ehtiyojni qondirish uchun qaysi tovar, xizmat ko'p miqdorda talab qilinsa, uni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurs turiga ham talab shunchalik katta bo'ladi.

Ikkinchiidan, iqtisodiy resurslarga talab ularning unumdorligiga bog'liq bo'ladi. Resurslar unumdorligi o'sib borishi bilan ularga bo'lgan talab ham ortib boradi va aksincha.

Uchinchiidan, resurslarga talab ular yordamida ishlab chiqariladigan tovarlar narxiga bog'liq bo'ladi. Agar tovar narxi o'ssa, resurslarga talab ham ortadi va aksincha.

To'rtinchidan, resurslarga bo'lgan talab birgalikda foydalaniladigan boshqa resurslar narxi va unumdorligiga bog'liq bo'ladi. Birgalikda foydalaniladigan resurs narxi esa, uning o'rnini bosish darajasi va mahsulot chiqarish hajmi ta'siriga bog'liqlikda o'zgarib turadi.

Iqtisodiy resurslar taklifi ularning xususiyatidan kelib chiqib shakllanadi.

Birinchiidan, barcha iqtisodiy resurslarga xos bo'lgan umumiy xususiyat, ularning ehtiyojlarga nisbatan cheklanganligi hisoblanadi. Shu sababli, iqtisodiy resurslar taklifini ularga talab o'sishiga mos ravishda ko'paytirib borish mumkin bo'lmaydi.

Ikkinchiidan, har xil iqtisodiy resurslar bir xil bo'lmagan harakatchanlikka, uning oqibatida taklifi turlicha egiluvchanlikka ega bo'ladi. Agar iqtisodiy resurslar harakatchan bo'lsa, nisbatan kuchsiz rag'batlar ta'sirida bir sohadan boshqasiga osonlik bilan almashadi, bunday resursning taklifi ham egiluvchan, ya'ni unga narxning sezilarsiz oshishi natijasida faoliyatning mazkur sohasiga boshqa sohalardan yetarlicha miqdordagi resurslar jalb qilinadi.

Uchinchiidan, resurslarning harakatchanligi vaqt bo'yicha ortib boradi. Vaqt o'tishi bilan resurslarning umumiy miqdori ham nisbatan ortadi.

4. Raqobatning iqtisodiy mazmuni, uning shakllari va usullari

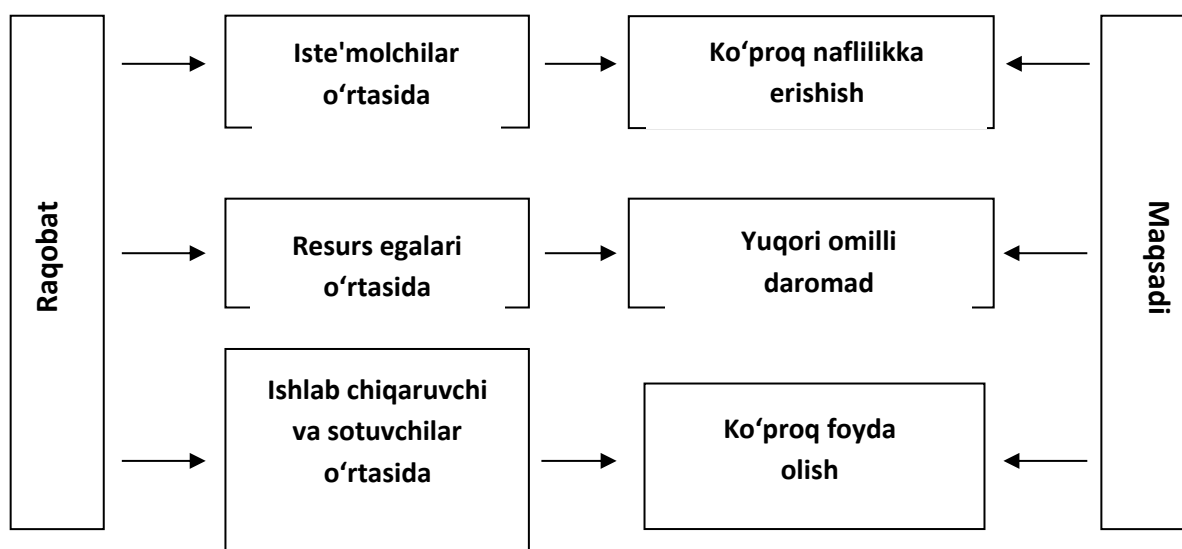
Raqobatning iqtisodiy mazmuni. Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish uni turli tomondan yondoshib tahlil qilish talab qilinadi. Tovar **ishlab chiqaruvchilar** (korxonalar) o'rtasidagi raqobat tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat. Bunda ular kerakli ishlab chiqarish vositalari, xom ashyo va materiallar sotib olish, ishchi kuchini yollash uchun ham kurashadi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat oxir-oqibatda iste'molchilar uchun kurashdir.

Resurslarni yetkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, yer-suv, ishchi kuchi) yuqori narxlarda sotish uchun raqobat qiladilar. Ishlab

chiqaruvchilar va resurslarni etkazib beruvchilar o'rtasidagi raqobat bozor munosabatlari rivojlangan, iqtisodiyot to'liq erkinlashgan sharoitda yorqin namoyon bo'ladi.

Raqobat **iste'molchilar** o'rtasida ham yuz beradi; ular tovarlarni qulay va arzon narxlarda sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni ular har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq naflilikka ega bo'lishga harakat qiladi. Arzon va sifatli tovarni tezroq sotib olish uchun kurashadi. Shunday qilib, raqobat ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi.

Raqobat (lotinchadan, – qochish, to'qnashish) – bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda, ko'proq naflilik va omilli daromadga ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

4.4-rasm. Raqobat ishtirokchilarining asosiy maqsadlari

Ishlab chiqaruvchilar o'rtasida sarflangan xarajatlarning birligi evaziga ko'proq foyda olish uchun kurash boradi. Mana shu foyda orqasidan quvish natijasida qulay bozorlar uchun, arzon xom ashyo, energiya va arzon ishchi kuchi manbalari uchun ular orasida kurash ketadi. Iste'molchilar sarflagan har bir so'mi evaziga ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurashadilar, ularning har biri arzon va sifatli tovar va xizmatlarga ega bo'lishga harakat qiladi. Iqtisodiy resurs egalari

taqdim qilingan resurslari hisobiga ko'proq omilli daromadga ega bo'lish uchun kurashadilar.

Ishlab chiqaruvchilarning faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkor resurs egalarining mulk egasi va iste'molchilarning daromad egasi sifatida erkin va mustaqil bo'lishi raqobatning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Chunki har bir bozor subyektining o'z manfaati bo'lib, ular shu manfaatga erishish uchun intiladi. Bu jihatdan qaraganda raqobat erkin iqtisodiy faoliyat qiluvchi sub'ektlar manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lishi aniq tavsiflanadi. Raqobat mavjud bo'lishining boshqa sharti tovar-pul munosabatlarining ma'lum darajada rivojlangan bozor tizimida amal qilishidir.

Raqobatning rivojlanish bosqichlari:

- Oddiy tovar xo'jaligiga xos bo'lgan raqobatchilik bosqichi.
- Sof yoki erkin raqobatga asoslangan bosqich.
- Monopolistik raqobat bosqich.
- Hozirgi zamon madaniy jihatdan rivojlangan raqobatchilik bosqichi.

Raqobat shakllari va usullari. O'z miqyosiga ko'ra raqobat eng avvalo, ikki turga-tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi. Bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli mavjud bo'lib bular erkin raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyadir.

Tarmoqlar ichidagi raqobat ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Har bir tarmoqda texnika bilan ta'minlanish darajasi va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo'lgan korxonalar borligi sababli mazkur korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir xil bo'lmaydi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o'rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining anchagina qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat natijasida texnikaviy darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladi va aks holda, ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadi va zarar ko'radi.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan uning normasi yuqori tarmoqlarga kapitallarning oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Yangi kapitallar ko'proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko'payishiga olib keladi. Shu asosda, narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu yerda ishlab chiqarish hajmi o'zgaradi, tovarlarga bo'lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko'tariladi, shu bilan birga foyda normasi oshadi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa solinmasin, teng kapital uchun teng foyda olinishiga intilishni ta'minlaydi.

Erkin raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Yuqori darajada tashkil qilingan bozorda ko'plab sotuvchilar o'zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar.

Erkin raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan sezilarsiz nazoratni amalga oshiradi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uncha katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Erkin raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan, yangi korxonalarning paydo bo'lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'nlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayni paytda, har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati (sifat

darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k.) bo'yicha farqlantirish orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat bo'lganligi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakkahukmronlik shakllanadi.

Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. Buning sababi oddiy bo'lib, u mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va demak, taklifning umumiy hajmi ustidan nazorat qiladi.

Oligopoliya – tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarining mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Oligopolistik tarmoq bir xil yoki tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Ko'pchilik sanoat mahsulotlari – po'lat, mis, alyuminiy, qo'rg'oshin, temir va shu kabilar fizik ma'noda bir turdagi mahsulotlar hisoblanadi va oligopoliya sharoitida ishlab chiqariladi. Iste'mol tovarlari – avtomobillar, kir yuvish vositalari, sigaretlar, maishiy elektr buyumlari va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar tabaqalashgan oligopoliya hisoblanadi. Oligopoliya sharoitida korxonalar o'rtasidagi raqobat o'zaro bog'liq bo'ladi. Oligopolistik tarmoqda hech qaysi firma o'zining narx siyosatini mustaqil o'zgartirishga botina olmaydi.

Hozirda turli darajadagi monopolistik tuzilmalar rivojlanib borishi bilan ular o'rtasidagi raqobatning shakllari ham turli ko'rinishlarda namoyon bo'lib bormoqda. Jumladan, turli monopollashuv darajasidagi tuzilmalar o'rtasidagi quyidagi raqobat turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) monopollashmagan korxonalar o'rtasidagi raqobat;
- 2) monopoliyalar hamda monopolistik birlashmalarga kirmagan ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat;
- 3) turli monopoliyalar o'rtasidagi raqobat;
- 4) monopolistik birlashmalar ichidagi raqobat.

Amalga oshirish usullariga ko'ra g'irrom va halol raqobat ajratiladi. Raqobatlashuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish g'irrom raqobat deb yuritiladi. G'irrom raqobat orqali firmalar o'z raqiblarining tarmoqqa kirib kelishini tajovuzkorona va shafqatsiz bartaraf qilishi mumkin. Banklarni, moddiy resurs ta'minotchilarini kredit va materiallar yetkazib berishdan voz kechishga majburlash, yetakchi mutaxassislarni og'dirib olish, narxni keskin pasaytirish g'irrom raqobatning oddiy usullaridir. **Halol raqobat – raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda raqiblariga va umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llamaslik kabi qoidalarga asoslanadi.**

Xalol raqobatning ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat. Narx vositasida raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxlarini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlarinikiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi.

Uning asosiy va eng ko'p qo'llaniladigan ko'rinishi - «narxlar jangi» deb ataladiki, bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarini tarmoqdan siqib chiqarish uchun narxni vaqti-vaqti bilan yoki uzoq muddat pasaytirib turadi. Bu usulni qo'llash uchun ishlab chiqaruvchi boshqa raqiblariga qaraganda unumliroq texnologiyani kiritishi, malakaliroq ishchilarni yollashi va ishlab chiqarishni yaxshiroq tashkil qilishi kerak bo'ladi. Faqat shundagina uning tovarining qiymati past bo'lib, mazkur tovar narxini tushirish imkoniyatini beradi.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri – demping narxlarni qo'llashdir. Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim hollarda tannarxidan ham past bo'lgan narxlar bo'yicha chiqaradi. Shu orqali ular ichki bozorda narxlarning barqarorligiga erishish mamlakatdagi ortiqcha mahsulotni yo'qotish, yangi bozorlarga kirib olish va unda o'zlarining iqtisodiy mavqeini mustahkamlashga harakat qiladi.

Ayrim hollarda narx yordamida raqobatlashishning belgilangan narxlardan chegirma qilish, asosiy xarid qilingan tovarlarga boshqa tovarlarini qo‘shib berish, muayyan hollarda imtiyozli narxlarni belgilash kabi usullaridan ham foydalaniladi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda narx yordamida raqobat qilish o‘z o‘rniga ega emas, chunki ishlab chiqaruvchilardan birining o‘z mahsulotiga narxni pasaytirishi uning raqobatchilarining ham shunday harakat qilishini taqozo qiladi. Bu bozorda firmalarning mavqeini o‘zgartirmaydi, faqat tarmoq bo‘yicha foydani kamaytiradi.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda raqobat kurashining asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmati ko‘rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro‘-e‘tibori hisoblanadi.

Narxsiz raqobat bilan bir vaqtda yashirin narx yordamidagi raqobat ham bo‘lishi mumkin. Buning uchun yangi tovarlarning sifati oshishi va iste‘mol xususiyatlarining yaxshilanishi ular narxlarining oshishiga qaraganda tez ro‘y berishi kerak. Hozirgi davrda bir turdagi mahsulotlarning ko‘payishi ularning sotishni rag‘batlantiruvchi reklama, tovar belgilari va fabrika muhrlaridan foydalanishni keltirib chiqarmoqda. Iste‘molchilik bozorida qo‘shimcha xizmat ko‘rsatish orqali xaridorlarni o‘ziga jalb qilish keng tarqalmoqda.

Narxsiz raqobatning tovar sifatini tabaqalashtirish kabi usuli ham mavjudki, bunda tovarlar bir xildagi ehtiyojni qondirishi va bir turga mansub bo‘lishi, lekin turli-tuman iste‘mol xossalariga ega bo‘lishi mumkin.

Taklif talabga nisbatan ortiqcha bo‘lgan sharoitda ishlab chiqaruvchilar tovarlarini kreditga sotish usulidan foydalanib raqiblaridan ustun kelishlari mumkin. Bunda dastlab tovar narxining faqat bir qismi to‘lanadi, uning qolgan qismi esa shartnomada kelishilgan aniq muddatlarda qoplanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda, texnika va texnologiyaning eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste‘molchilik tovarlariga kafolatli va kafolatdan keyingi xizmat

ko'rsatishni amalga oshirmoqdalar. Masalan, kompyuter ishlab chiqaruvchi firma, o'z mahsulotini sotibgina qolmasdan, balki uni o'rnatadi, korxonada xodimlarini ulardan foydalanishga o'rgatadi, kafolatlangan muddatda va undan keyingi davrda ta'mir ishlarini bajaradi, texnikaviy xizmatni amalga oshiradi; mahsulotlari o'lchamlarini buyurtmachi ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Narxsiz raqobat usullari ichida marketing muhim ahamiyatga ega bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtiruvchi tadbirlar tizimidan iborat. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talabni yaxshi o'rgangan va iste'molchilar ehtiyojlarini to'laroq qondira oladigan korxonalar har doim raqobat kurashida yutib chiqadi.

Yirik ishlab chiqaruvchilar bozordagi vaziyatni o'zgartirish uchun o'zlarining ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni kamaytirib tovar taklifini qisqartiradilar. Shu sababli iqtisodiy beqarorlik davrlarida ham narx barqarorligicha qolaveradi. Bunda "ichki va tashqi bozorlarda milliy tovarlarning raqobatbardoshligini taminlash"¹⁴ muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo'lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim o'rin tutadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste'molchilarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash yo'li bilan sotiladigan tovar hajmini ko'paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular moliyaviy jihatdan kuchli bo'lganligi sababli mahsulotini yangilash, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va reklamaga zarur bo'lgan mablag'ni sarflay oladilar.

5. Narxning mazmuni, turlari va shakllanish xususiyatlari

Bozor iqtisodiyotida narx butun tizimni harakatlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar, mulkdorlar, tadbirkorlar, jamiyat va davlatning iqtisodiy manfaatlarini narx orqali ruyobga chiqariladi. Narxning mazmuniga turli qarashlardan A.Marshall tomonidan umumlashtirilib

¹⁴ 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi.

unga keyingi naflilik, ishlab chiqarish xarajatlari hamda talab va taklif nisbatining pulda mujassamlashishi sifatida qaraydi.

A. Marshall fikricha narx – bu tovar va xizmatlarning foydaliligini, ya'ni kishilarga naf keltirishini baholash vositasi bo'lib, tovar birligi uchun to'lanadigan pul miqdori bilan o'lchanadi. Bunda ikki xil narxni ajratib ko'rsatishadi.

a) talab narxi. Bu – narx har bir tovar birligining xaridorlarni o'ziga jalb qila olish qobiliyatidir, istaklar ko'paysa u ortadi. Bu iste'molchi narxi ham deyiladi.

b) taklif narxi – bu tovarning sotuvga kelib tushgan narxidir. U ishlab chiqaruvchilar narxi ham deyiladi.

Narx – talab va taklifning muayyan nisbatida, tovar (xizmati)ni ishlab chiqarishga ketgan iqtisodiy resurs xarajatlari hamda uning nafliligining pul ko'rinishida mujassamlantiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx bir qator vazifalarni bajaradi:

1. Bozor muvozanatini ta'minlash. Bunda narx bozordagi talab va taklifga ta'sir ko'rsatish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi. Bozor narxi-bu muvozanatli narx bo'lib, u bozorda talab va takliflarning mos tushganligini bildiradi.

2. Iqtisodiyotni tartibga solish. Davlat narxning quyi va yuqori chegarasini belgilab iqtisodiy faollikka ta'sir ko'rsatadi. U bozor holatini ko'rsatib turadi. Masalan: «A» tovarga bo'lgan talab oshsa narx ham oshadi, bu esa tadbirkorlarni shu tovarni ishlab chiqarishni rag'batlantiradi va aksincha.

3. Raqobat vositasi. Raqobat usullaridan biri bu narx vositasidagi kurashdir. Narxni pasaytirish orqali bu kurashda yutib chiqish mumkin.

4. Hisob – kitob vazifasi. Narx – tovar uchun to'lanadigan pul miqdoridir. Shu asosida u hisob-kitob vazifasini bajaradi.

5. Ijtimoiy himoya vazifasi. Bunday vazifani dotatsion narxlar bajaradi va ular aholining keng qatlamlarini hayotiy zarur iste'mol tovarlari bilan eng kam darajada ta'minlash maqsadida ham qo'llaniladi. Masalan, bizning mamlakatimizda 1991-yildan 1995-yilgacha un va un mahsulotlari, qand-shakar,

go'sht, o'simlik moyi, choy, sovun kabi mahsulotlar dotatsiyalashgan narxlarda cheklangan miqdorda sotildi. Ularning dotatsion va haqiqiy narxlari o'rtasidagi farq byudjet mablag'lari hisobiga qoplab borildi.

6. Qiymat va naflilikni o'lchash vazifasi Qilingan sarf-xarajatlar va olingan natijalar (foйда yoki zarar) narxlar asosida hisob-kitob qilinadi. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo'llaniladi. **Joriy narxlar amaldagi narxlar bo'lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. Qiyosiy narxlarda ma'lum yil (bazis yil) asos qilib olinib, ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi.** YAlpi milliy mahsulot, milliy daromad, real ish haqi va shu kabi ko'rsatkichlar dinamikasi qiyosiy narxlarda hisoblanadi. CHunki joriy narxlar inflyasiya tufayli o'zgarishi va real iqtisodiy natijani ko'rsatmasligi mumkin.¹⁵

7. Taqsimlash vazifasi. Narx vositasida daromadlar, mahsulotlar va iqtisodiy resurslar mulkdorlar, tarmoqlar, sohalar hamda hududlar o'rtasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Narxning turlari. O'zbekistonda davlatning narx siyosati

Narxlarni turkumlashga har xil mezonlar asos qilib olinadi. Bular narxlarning iqtisodiy mazmuni, tartibga solinish darajasi va amal qilish doirasidir. iqtisodiy mazmuniga ko'ra avvalo narxlar ajratiladi.

- *Ulgurji narxlar.* Bu narxlarda tovarlar katta partiyalarda, ko'tarasiga sotiladi. U tarkiban ishlab chiqarish xarajatlari hamda ulgurji-savdo tashkilotlari xarajatlari va foydasini o'z ichiga oladi.

- *CHakana narxlar.* Bu tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narxlar. CHakana narx o'z tarkibiga tovarning ulgurji narxi hamda chakana savdo tashkilotlari xarajatlari va foydasini oladi.

- *Xarid narxlari.* Bu narxlar davlat buyurtmasi bo'yicha ishlab chiqarilgan tovarlarga belgilanadi. Ayrim hollarda bunday narxlarga muayyan ustama va imtiyozlar bo'lishi ko'zda tutiladi.

¹⁵ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 20th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2014. page 436-437

- Dotatsion narxlar. Davlat byudjeti hisobidan arzonlashtirilgan narxlardir.
- Demping narxlar. Bunday narxlarda ishlab chiqaruvchilar bozordagi mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarishda foydalanadi. U bozorga «suqilib kirish» narxi deb ham ataladi.
- Nufuzli narxlar. Aholining yuqori daromad oluvchi qatlami harid qiladigan nufuzli (obro‘-talab) tovarlarga belgilanadi.
- Ta’riflar. Turli xil xizmatlar (telefon, transport, kommunal va h.k) narxi sifatida chiqadi.

Tartibga solinishi darajasiga ko‘ra narxining quyidagi turlari mavjud bo‘lishi ko‘zda tutiladi.

- Qat’iy belgilangan narxlar. Ma’muriy tarzda belgilanib, muayyan davr davomida doimiy bo‘lib qoladi.
- Erkin narxlar. Talab va taklif ta’siri ostida vujudga keladigan bozor narxlaridir.
- Tartibga solinadigan narxlar. Ayrim tovarlarga davlat narxlarning yuqori (iste’molchi manfaatini ko‘zlab) va quyi (ishlab chiqaruvchi manfaatini ko‘zlab) chegarasini belgilanganda, hamda moliyaviy va kreditli dastaklardan foydalanib, narxga ta’sir ko‘rsatganda o‘z o‘rniga ega bo‘ladi.
- Tartibga solinadigan narxlarga limitlangan va dotatsiyalangan narxlarni kiritish mumkin. Limitlangan narxlarda davlat tomonidan belgilangan yuqori va quyi chegara doirada o‘zgarishi mumkin. Bunday narxlar yordamida davlat inflyatsiyani jilovlaydi, uning o‘shishini nazorat qiladi. Dotatsiyali narxlar daromadi past oilalar, aholining ishsiz va nogiron qatlamlarini minimal darajada ta’minlab turish uchun ishlatiladi. Maxsus arzonlashtirilgan, ammo dotatsiyasi bo‘lmagan narxlar ham borki, ularni belgilashda firmalar, xayri-ehson tashkilotlari qatnashadi. Mazkur homiylik tovarlarning odatdagi narxi bilan arzonlashtirilgan narxi o‘rtasidagi farqni o‘z mablag‘lari hisobidan qoplaydilar.
- SHartnoma narxlari. Ishlab chiqaruvchi va iste’molchi tomonidan shartnomada qayd qilingan narxlardir.

Amal qilish doirasi (bozor ko‘lami)ga ko‘ra hududiy, milliy va jahon narxlari ajratiladi.

- Hududiy (mintaqaviy) narxlar muayyan hududiy bozorlarda uning doirasida amal qiluvchi omillar ta’sirida shakllanadi.

- Milliy narxlar alohida mamlakatlar doirasida o‘rtacha ijtimoiy sarf-xarajatlar, milliy bozordagi talab va taklif ta’sirida shakllanadi.

- Jahon narxlari muayyan tovarlarni ishlab chiqarishga ketgan baynalminal xarajatlarni, tovarlarning jahon andozasi talablariga mos kelishi darajasini hamda xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini o‘zida aks ettiradi.

O‘zgaruvchanlik darajasiga ko‘ra standart va o‘zgaruvchan narxlar farqlanadi. Bozor sharoitiga qarab o‘zgarmaydigan narxlar **standart narxlar** deyiladi. Bunda narx o‘zgarimasada, foyda ko‘payishi mumkin, ya’ni bu narx xaridorga zarar keltirmaydigan xarajatlarni qisqartirish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Masalan: Avtobusda yo‘l haqi o‘zgarmaydi, lekin avtobuslar soni qisqaradi yoki bekatlar qisqartiriladi, muzqaymoq tarkibida sariyog‘ yoki qaymoq ulushi kamaytiriladi.

O‘zgaruvchan narxlar – bozor sharoitiga qarab oshib yoki pasayib turadi. Bunda talabning o‘zgarishi hisobga olinadi. Masalan: yangi tovar rusumga kirayotganda, unga talab yuqori, shunga ko‘ra narxi baland bo‘ladi. U kundalik zarur tovarga aylangach narxi ham arzonlashadi. O‘zgaruvchan narxlar yana shunda ko‘rinadiki, qish mavsumi boshlanganida qishki kiyimlar qimmat bo‘lib, bahorga borib ular arzonlashadi. Narxlarning o‘zgarishi ma’lum chegarada yuz beradi. Narxlar o‘rtasidagi farqning miqdoriy o‘lchami narx diapazoni deyiladi.

Narx diapazoni – turli narxlar oralig‘ining puldagi ifodasidir. SHakllanish sharoitidan kelib chiqib, erkin bozor narxlari va monopol narxlarni ajratish mumkin.

Monopol narxlar monopol mavqeiga ega bo‘lgan tovarlarga belgilanib, u ishlab chiqarish narxidan yuqori yoki past bo‘lishi mumkin.

Erkin bozor narxlari – sof raqobatli bozor sharoitida vujudga keladi. Yer, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi kabi tibiiy resurslarga belgilanadigan narxlarni **Irratsional narxlar** deyiladi.

YAshirin narxlar xufiyona bozorlarda shakllanadigan narxlarni anglatadi.

Narxlar darajasi va nisbati bozor holatini ko'rsatadi. Narxlar darajasi ularning mutloq o'lchamidir. Narx darajasi ikki turga bo'linadi: 1) Mutloq daraja – bu narxning umumiy miqdori bo'lib, ma'lum tovarning qancha turishini ko'rsatadi. 2) Nisbiy daraja – bu narxning iste'molchi daromadi xarid qobiliyatidagi ulushini ko'rsatadi. U tovar narxi iste'molchi pul daromadining necha foizini tashkil etishini ko'rsatadi. Masalan: iste'molchining bir oylik maoshi 1,5 mln deb faraz qilaylik, 1 kg go'sht narxi 30 ming so'm. Demak, go'sht narxining dehqon bir oylik daromadidagi nisbiy ulushi $2\% (30:1500 \times 100)$ ga teng.

Narxning shakllanish xususiyatlari. Narxning shakllanishiga bozorning holati bevosita ta'sir ko'rsatadi. Chunki narxning shakllanishida bozordagi talab va taklif nisbati asosiy omillardan hisoblanadi.

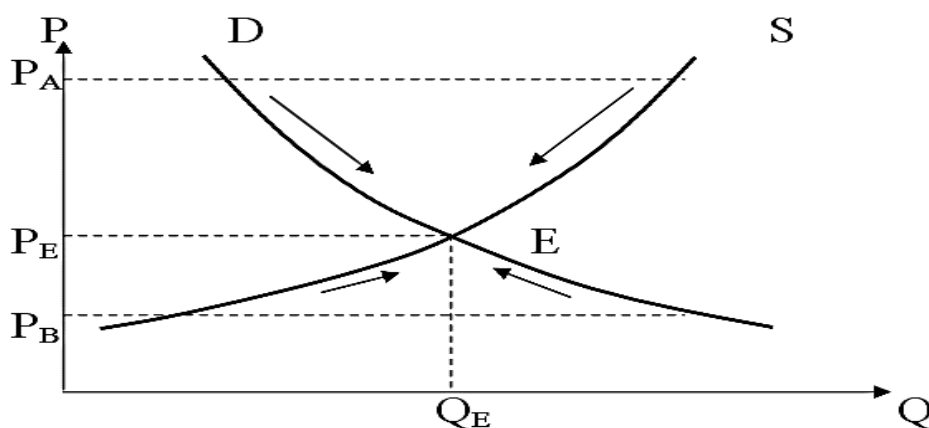
Erkin raqobat sharoitida bir tovarning ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchilarining soni juda ko'p bo'lib, ulardan hech biri alohida narx shakllanishiga ta'sir ko'rsata olmaydi.

Raqobat cheklangan sharoitida esa ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchilardan birining soni cheklangan bo'lishi ularning bozordagi narxning shakllanishiga ta'sir ko'rsatish imkonini beradi. Sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya raqobat cheklangan sharoit hisoblanadi.

Erkin raqobat sharoitida. A.Marshall fikricha, tovarning oldi-sotdi jarayoniga qadar ikki xil, ya'ni **sotuvchi va xaridor narxlari** mavjud bo'ladi. Har ikki narxning yuqori va quyi darajalari mavjud. Sotuvchi o'z tovari narxining imkon qadar yuqori bo'lishidan manfaatdor, chunki bunday narx uning foydasi hajmini oshiradi. Biroq, erkin raqobat sharoitida narxni boshqalardan yuqori darajada belgilashga intilish mazkur sotuvchining bozordan siqib chiqarilishiga olib kelishi mumkin. Sotuvchi narxining eng past darajasi shu tovarni ishlab chiqarish uchun ketgan xarajatlarni qoplashi kerak. Xaridor tovarni eng past narxda sotib olishdan manfaatdor, biroq erkin raqobatli bozor sharoitida uning ham tovar sotib ololmay qolish xavfi mavjud bo'ladi. Xaridor narxining yuqori darajasi esa, Marshall ta'biricha, so'nggi qo'shilgan miqdor nafililigiga teng bo'lishi kerak.

Sotuvchi va xaridor o'rtasidagi qulay narxga erishish borasidagi kurash har ikki narxning mosligi ta'minlanguncha, ya'ni bozor narxi paydo bo'lguncha davom etadi. Shunday qilib, sotuvchining narxi tomonidan ishlab chiqarish xarajatlari, xaridor narxi tomonidan esa so'nggi qo'shilgan miqdor nafilligi maydonga chiqib, ularning nisbati asosida bozor narxi paydo bo'ladi. Bu holatni Marshall shunday ifodalaydi: «...«ishlab chiqarish xarajatlari» prinsipi hamda «so'nggi qo'shilgan nafillik» prinsipi, shubhasiz, yagona talab va taklif umumiy qonunining tarkibiy qismi hisoblanib, ulardan har birini qaychining bitta kesuvchi tomoniga qiyoslash mumkin»¹⁶.

Erkin raqobatli bozor sharoitida narxning shakllanishiga tovarga bo'lgan talab va uning taklifi ta'sir ko'rsatadi. Bunda talab va taklifning muvozanati narxning shakllanishiga muvofiq keladi (4.5-rasm).

4.5-rasm. Erkin raqobatli bozor sharoitida narxning shakllanishi

Narxning (R_E) darajasidagi talab miqdoriga ishlab chiqaruvchilar tomonidan bildirilgan taklif miqdori muvofiq keladi. Narxning bu darajadan har qanday pasayishi talabning taklifdan oshib ketishini, narxning bu darajadan har qanday yuqori bo'lishi esa, taklifning talabdan oshib ketishini keltirib chiqaradi.

Narxning (R_A) darajasidagi holat uzoq vaqt mavjud bo'la olmaydi. Chunki, tovarlarning sotilmay, to'planib qolishi bilan sotuvchilar o'rtasidagi raqobat kuchayib, ular o'z tovarlarini tezroq sotish maqsadida narxni tushira boshlaydilar.

¹⁶ Маршалл А. Принципы экономической науки. в 3 т. М., 1993. Т.ИИИ. С.282.

Narxning R_v darajasidagi holat ham barqaror turmaydi. Chunki, bu holatda talab taklifdan oshib ketib, tovarlar taqchilligi boshlanadi. Taqchil tovarga ega bo'lish uchun bir-biri bilan raqobatga kirishgan xaridorlar uning narxini oshira boshlaydilar.

Bozordagi nisbatan uzoq vaqt barqaror amal qiluvchi narx sifatida talab hajmi taklif hajmiga muvofiq kelgan holdagi narx (R_E) hisoblanadi. Raqobatlashuv asosida paydo bo'lgan muvozanat doimo talab va taklif egri chiziqlarining kesishuv nuqtasida joylashadi. Muvozanat narxi har doim ham darhol, bir zumda tarkib topmaydi. Unga erishishda toki talab va taklif muvozanatga kelgunga qadar narx atrofidagi tebranishlarni o'z ichiga oluvchi ma'lum davrlar taqozo etilishi mumkin.

Monopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Monopoliya sharoitida narx shakllanishining o'ziga xos jihati shundaki, bozor ishtirokchilari sifatidagi monopoliyalar bozor narxlarini o'zlari belgilay oladilar. Bunda monopoliyalar talabning umumiy oshishi bilan narxning o'sishi hamda taklifning umumiy oshishi bilan narxning pasayib borishidan o'ziga xos tarzda foydalanadilar. Ommaviy tartibda tovarlarni sotuvchi monopoliyalar o'z manfaatlari yo'lida taklif cheklanganda narxning oshishi tendensiyasidan foydalanadilar.

Umumiy taklif bo'yicha narx o'zgarishi quyidagi miqdoriy bog'liqlikni aks ettiradi: talabga nisbatan tovarlar taklifi qanchalik yuqori bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik past bo'ladi va aksincha, taklif kamayishi bilan narx oshib boradi. Monopolistlar mahsulotlarning sun'iy taqchilligini vujudga keltirish maqsadida o'z tovarlarini sotish hajmini ataylab qisqartiradilar. Bozorda tovarlarning etishmasligi monopol yuqori narxlarning o'sishiga olib keladi.

Monopoliyalar narxni oshirishning har bir yangi jarayonida tovarlarni ishlab chiqarish va sotish hajmini qisqartirishdan ko'rilgan zararni hisobga oladi. Daromaddan bunday yo'qotishlarning oldini olish maqsadida ular narxlarni yanada yuqori darajada belgilaydilar. Shu bilan bir vaqtda monopoliyalar mahsulotlarning qisqargan hajmini sotishdan olingan tushum yo'l qo'yilgan yo'qotishni qoplashi hamda daromad miqdorining o'sishini ta'minlashini nazorat qilib turadilar.

Umumiy talab bo'yicha narxning o'zgarishi quyidagi miqdoriy bog'liqlikni aks ettiradi: taklifga nisbatan xaridorlarning ommaviy talabi qanchalik katta bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha, talabning kamayishi bilan bozor narxi pasayib boradi.

Monopolist o'zi uchun zarur bo'lgan tovarni, masalan, qishloq xo'jaligi xom ashyosini oldindan past narxlarda sotib olib, uning katta miqdordagi zaxirasini tayyorlab qo'yadi. Bu esa unga yangi hosilning yig'im-terimi davrida o'zi sotib olayotgan xomashyoga monopol past narxlarni o'rnatish imkonini beradi. Bunday past narxlarda monopolist juda katta foyda oladi. Bunga G'arb mamlakatlari monopsoniyalari tomonidan ancha vaqtdan buyon Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari tadbirkorlari va mayda tovar ishlab chiqaruvchilaridan sotib olinayotgan arzon xom ashyoni misol tariqasida keltirish mumkin. Afrikadan an'anaviy tarzda eksport qilinuvchi bir qator tovarlar (choy, kofe, kakao va h.k.)ga ham azaldan o'ta past narxlar o'rnatib kelinadi.

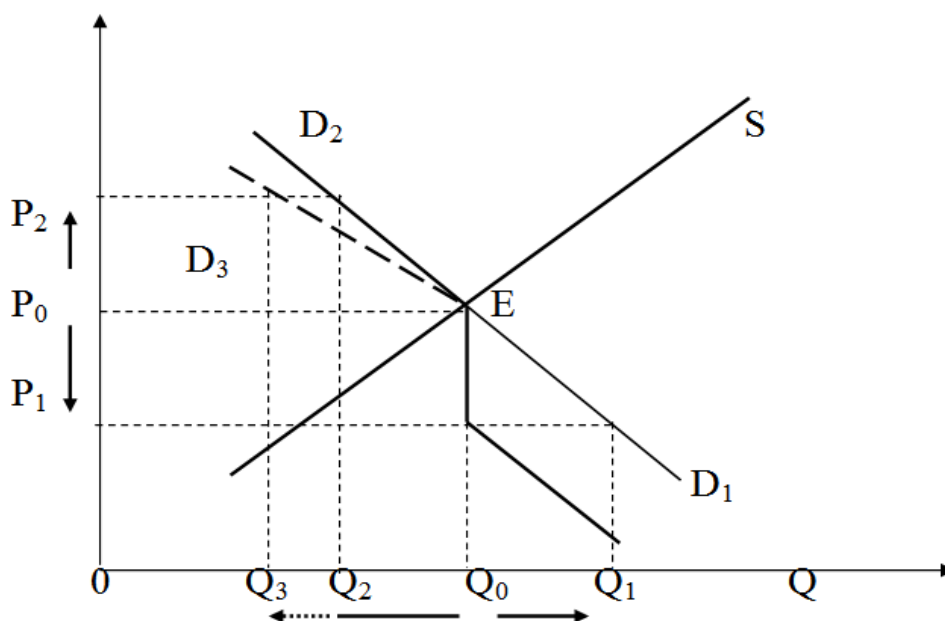
Bir vaqtning o'zida monopoliya va monopsoniya hisoblanuvchi firma o'zining daromadini «narxlar qaychisi» usuli orqali ahamiyatli darajada oshiradi. Bunda monopol yuqori va monopol past narxlardan foydalanilib, ular o'rtasidagi farq xuddi qaychining ikkita kesuvchi tomoni bir-biridan uzoqlashgandagi singari kattalashib boradi. Narxlarning bunday harakati tovarlar ortiqchaligi va taqchilligi hududining kengayishiga asoslanadi. U sanoatning ko'plab qayta ishlovchi korxonalarini uchun xosdir. Bu korxonalar o'zlarining tayyor mahsulotlariga undirma sanoat tarmoqlarida o'rnatilgan narxlarga nisbatan bir necha marta yuqori narxlarni belgilaydi.

XX asrning ikkinchi yarmida AQSH, Fransiya, Buyuk Britaniya va boshqa G'arb mamlakatlarida agrobiznes sohasining kengayishi bilan narxlar qaychisi raqobatning asosiy usullardan biriga aylanib, uning yordamida yirik firmalar o'rta va mayda fermerlarni qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidan siqib chiqardilar.

Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi tarmoqdagi tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'llaniluvchi «ergashish» hamda «inkor etish» hatti-harakatlari orqali izohlanadi.

«**Ergashish**» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo'yicha qilingan o'zgarish (narxning pasayishi yoki oshirilishi)ga qolgan oligopolistlar ham ergashadi, ya'ni shunday o'zgarishlar qilish kuzatiladi. Odatda, bozorda o'z tovarlariga narxni pasaytirish orqali iste'molchilari soni hamda sotish hajmini oshirishga qaror qilgan oligopolist hatti-harakatiga javoban qolgan oligopolistlar ham narxlarni pasaytiradilar. Natijada narxning umumiy pasayishi ro'y berib, bozordagi ulush oldingi holda qoladi, ya'ni oligopolistning hatti-harakati samara bermaydi.

«**Inkor etish**» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo'yicha qilingan o'zgarish (narxning pasayishi yoki oshirilishi)ga qolgan oligopolistlar tomonidan inkor etish, ya'ni hech qanday javob o'zgarishlari qilmaslik kuzatiladi. Ko'pincha bunday holat oligopolist tomonidan o'z tovariga narxni oshirgan chog'ida ro'y beradi, ya'ni qolgan oligopolistlar tovarlari narxlarini oshirmaydilar. Natijada, narxni oshirgan oligopolist o'z iste'molchilarini yo'qotib, bozordan siqib chiqariladi. YUqorida bayon etilgan holatlar natijasida oligopolist-firmaning talab egri chizig'i «siniq egri chiziq» ko'rinishini oladi. Bunday holatni birinchi bo'lib XX asrning 40-yillarida amerikalik iqtisodchi P.Suizi tavsiflab bergan.

4.6-rasm. Oligopolistik bozordagi narxning shakllanishida talab egri chizig'ining «sinishi»

Rasmdan ko‘rinadiki, dastlab oligopolist firmaning mahsulotiga talab egri chizig‘i D_1D_1 ko‘rinishida bo‘lib, R_0 narx darajasida Q_0 sotish hajmini ta‘minlaydi. Oligopolist-firma o‘z tovari narxini R_1 darajaga pasaytirishi talabni o‘stirib, mahsulot hajmini Q_1 ga qadar oshirishi ko‘zda tutiladi. Biroq, boshqa oligopolistlarning «ergashish»ga harakat qilishi ya‘ni ularning ham o‘z tovarlari narxini pasaytirishi natijasida talab egri chizig‘ining «sinishi» ro‘y berib, u endi D_1ED_2 ko‘rinishini oladi. Oqibatda sotish hajmi oldingi Q_0 darajasida qolgani holda tovarning narxi pasayib, oligopolistlar o‘z foydalarining ma‘lum bir qismini yo‘qotadilar.

Oligopolist-firma o‘z tovari narxini R_0 dan R_2 ga oshirgan taqdirda qolgan oligopolistlar «inkor etish» harakatini qo‘llashlari natijasida talab egri chizig‘i yana «sinadi». Oldingi D_1D_1 ko‘rinishdagi talab egri chizig‘i endi D_3ED_1 ko‘rinishini oladi. Agar boshqa oligopolistlar ham o‘z tovarlari narxini oshirganlarida, mazkur oligopolist-firmaning tovariga bo‘lgan talab hajmi Q_2 ga qadar qisqarishi lozim bo‘lsa, bunday harakatning amalga oshirilmasligi natijasida bu qisqarish Q_3 ga qadar davom etadi, ya‘ni bozordagi sotish hajmini yo‘qotish darajasi oshib ketadi. YUqoridagi fikr-mulohazalardan ko‘rinadiki, oligopoliya sharoitida ishlab chiqaruvchilar narxni ko‘proq o‘zaro kelishish orqali belgilashga harakat qiladilar.

O‘z mahsulotlariga bozor narxini o‘rnatishda oligopolistlar tomonidan **«narx bo‘yicha yetakchilik»** hatti-harakati keng qo‘llaniladi. Bu hatti-harakat narx vositasida raqobatlashuvni inkor etib, mazkur tarmoqqa kiruvchi barcha oligopolist-firmalarning narxni shakllantirish va uni o‘zgartirishda yetakchi oligopolist-firmaga ergashishlarini taqozo etadi. Odatda tarmoqdagi eng yirik firma etakchi sifatida chiqadi. Narx bo‘yicha yetakchi firma boshqalarga qaraganda iqtisodiy jihatdan ancha ustun bo‘lsa-da, u o‘zining harakatini faqat narx bo‘yicha tazyiq o‘tkazish asosida amalga oshira olmaydi. Narxni shakllantirishda yetakchi-firma boshqa ergashuvchi-firmalarning ham manfaatlarini e‘tiborga olmog‘i lozim. Bu manfaatlar ularning xarajatlarini qoplash, me‘yordagi foydani ta‘minlash, mahsulotlarni sotishga sharoit yaratish kabi holatlar orqali namoyon bo‘ladi. Agar talab yoki ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarishi natijasida bozor narxi oligopo-

listik kelishuv doirasidagi firmalarning manfaatlariga muvofiq kelmay qolsa, yetakchi firma darhol narxlarni o'zgartirishi lozim bo'ladi.

6. Monopoliyalar, ularni vujudga kelishi, turlari va antimonopol qonunchilik

Iqtisodiyotda bozor mexanizmining samarali amal qilishi va raqobat muhitining ta'minlanishiga monopoliyalar, to'siq bo'ladi.

«Monopoliya» atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalardan (ya'ni, grekcha «monoc» - yagona, bitta va «poleo» - cotaman) tarkib topsa-da, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi.

Monopoliya – iqtisodiy faoliyatining biror sohasida (ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, tijorat va h.k.) korxonalar yoki davlatning tanho hukmronligini ifodalaydi.

Monopoliyalar bir qator yo'llar orqali kelib chiqadi. Bular:

- Ishlab chiqarishning to'planishi
- Kapitalning to'planishi va markazlashuvi.
- Fan texnika taraqqiyoti.
- Davlatning ayrim faoliyat sohaslarini qo'llab-quvvatlashi.
- O'zaro kelishish.

Ishlab chiqarishning to'planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda jamlanishida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish to'planishining asosiy sababi bo'lib olinayotgan foyda hajmining ko'payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko'paytirib borish maqsadida tadbirkor daromadining bir qismini kapitallashtiradi, ya'ni unga qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib oladi. Bu esa ba'zi bir korxonalar ko'lamining o'sishi hamda ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishiga olib keladi. Shu bilan birga raqobat amaldagi kapitalarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tamoyilini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish kengayishining moddiy asosi bo'lib kapitalning to'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning to'planishi – bu foydaning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida ishlab chiqarish hajmining oshishidir. Bu jarayon quyidagi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi: korxonadagi ishlovchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xom ashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi.

Kapitalning to'planishi uning markazlashuvi jarayoni bilan to'ldiriladi. Kapitalning markazlashuvi – bu bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aksiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining umumiy o'sishidir.

Ishlab chiqarishning gorizontal va vertikal to'planishi farqlanadi.

Ishlab chiqarishning gorizontal to'planishi – bu milliy iqtisodiyotning ma'lum tarmog'i doirasidagi korxonalarining yiriklashuvidir. U erkin raqobat davri, shuningdek, XX asrning boshlarida ishlab chiqarish to'planishining asosiy shakli sifatida namoyon bo'lgan.

Ishlab chiqarishning vertikal to'planishi– bu milliy iqtisodiyotdagi bir necha o'zaro bog'liq tarmoqlarda mahsulot ishlab chiqarishning qo'shilishidir. U ilmiy-texnika inqilobi sharoitlarida keng rivojlandi. Ishlab chiqarishning to'planishi o'z rivojining ma'lum darajasida monopoliyalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Ishlab chiqarishning to'planishi hamda monopoliyalarning paydo bo'lishi o'rtasidagi ichki aloqalar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) tarmoqlarda bir necha yirik korxonalarining hukmron mavqega ega bo'lishi ularning bir-biri bilan kelishuviga hamda monopolistik birlashmalar tuzishiga imkon yaratadi;

2) yirik korxonalar o'rtasidagi raqobat juda qaltis bo'lib, ular uchun katta miqyosdagi yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Shunga ko'ra, raqobatni cheklash, tovarlarga yuqori narxlar belgilash va yuqori foyda olish uchun yirik ishlab chiqaruvchilarning monopolistik ittifoqlarga birlashishi lozim bo'ladi.

Monopoliyalar kelib chiqish va shakllanishi yo'llariga bog'liqlikda bir qator turlarga ajratiladi:

Tabiiy monopoliyalar – iqtisodiy faoliyatning texnikaviy va texnologik xususiyatlari taqozo qilib, ular raqobatni qullash mumkin bo‘lmagan yoki qiyin bo‘lgan sohalarda vujudga keladi. Bular: Suv, energiya, gaz ta’minoti korxonalari; Temir yo‘l transporti; Harbiy-mudofaa majmuasi korxonalari.

Tabiiy monopoliyalar ob’ektiv shart-sharoitlarga ko‘ra ayrim sohalarda ham qonuniy tartibda vujudga keladi va amal qiladi. Masalan, kamyob yer osti boyliklarni qazib olishda, choy, uzumning alohida navlarini yetishtirishda takror ishlab chiqarilmaydigan tabiiy resurslar, jumladan, alohida unumdor yer uchastkalarga egalik ishlab chiqaruvchiga monopol mavqeini ta’minlaydi.

Iqtisodiy (sun’iy) monopoliyalar – ishlab chiqarish va kapitalning to‘planishi hamda korxonalarining turli yo‘llar bilan birlashishi natijasida vujudga keladi.

Iqtisodiy monopoliyalarga kartel, sindikat, trest va konsernlarni kiritish mumkin.

Kartel – sanoatning bir tarmog‘idagi bir nechta korxonalar uyushmasi bo‘lib, qatnashchilar ishlab chiqarish va tijorat sohasida to‘liq xo‘jalik mustaqilligini saqlab qoladi. Ular ishlab chiqarishning umumiy hajmidagi ulushi, sotish narxlari, bozorlarning taqsimlanishi va boshqa shu kabilar bo‘yicha kelishib oladi.

Neft eksport qiluvchi mamlakatlar (OPEK) tashkiloti – xalqaro ko‘lamdagi kartelga misol bo‘la oladi. U 1960-yilda tashkil qilingan bo‘lib, a‘zo mamlakatlar (XX asr oxirida 11 mamlakat) neftni qazib olish va eksport qilish sohasida yagona siyosat yuritishga harakat qiladi.

Sindikat – bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar birlashmasi bo‘lib, qatnashchilar xo‘jalik yuritishning moddiy shart-sharoitlariga mulkdorlik huquqini saqlab qoladi, ular provard mahsuloti esa umumiy mulk sifatida alohida tashkil qilingan muassasa tomonidan sotiladi.

Trest – tadbirkorlarning birlikdagi mulki asosida tashkil qilinib, unga kiruvchi korxonalar o‘zlarining ishlab chiqarish va tijorat sohasidagi mustaqilligini yo‘qotadi hamda yagona boshqaruv tizimiga birlashadi. Bunga “O‘zbekiston havo yo‘llari” DAK, umumiy ovqatlanishi va maishiy xizmat korxonalarining shahar birlashmalari, tarmoq vazirlik va qo‘mitalari misol bo‘la oladi.

Konsern – formal mustaqil korxonalar ittifoqi bo‘lib, uning doirasida bosh firma barcha qatnashchilar ustidan moliyaviy nazoratni tashkil qiladi. Hozirgi zamon konserni – bu yirik ko‘p tarmoqli majmua bo‘lib, unga turli mamlakatlarda joylashgan sanoat, savdo, bank va boshqa korxonalar kiradi. Konsern qatnashchilarni aksiyalariga egalik qiluvchi kompaniya ular faoliyatiga ta’sir ko‘rsatishi sababli “xolding” (inglz. hold – ushlab, egallash) deb nomlanadi.

Konsorsium – hamkorlikda yirik tadbirkorlik loyihalarini amalga oshirish uchun sanoat, bank va boshqa kompaniyalarning vaqtinchalik birlashmasidir.

Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. U mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va demak, taklifning umumiy hajmi ustidan nazorat qiladi hamda o‘ziga foydali bozor narxini o‘rnatishga harakat qiladi. Buning uchun monopolistda bir qator imkoniyatlar mavjud bo‘ladi:

1) Monopolist korxonalar o‘z tovarining sotish hajmini kamaytirib, mahsulotning sun’iy taqchilligini vujudga keltiradi va bu taklif narxining o‘shishiga olib keladi.

2) Mutloq monopoliya kichik ishlab chiqaruvchilardan tovarlarning katta partiyasini (masalan, qishloq xo‘jalik xom ashyosini) oldindan past narxlarda sotib olib ularning ortiqcha zahirasini vujudga keltiradi. Monopol past xarid narxlarida yanada kamayishi bilan monopsoniya foydasi shunga mos ravishda o‘shib boradi.

3) Bir vaqtda monopolist va monopsonist hisoblangan korxonalar “narxlar qaychisi” yordamida o‘z daromadini ko‘paytirib boradi. Bunda gap monopol yuqori va monopol past narxlar to‘g‘risida ketadi. Jumladan, qayta ishlash sanoatidagi ko‘plab korxonalar o‘zlarining tayyor mahsulotlariga sanoatning qayta ishlash tarmoqlari va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari narxlaridan bir necha barobar yuqori narxni o‘rnatadi.

Monopolist birlashmalar bozordagi hukmron mavqeini ushlab turish uchun raqobatning mumkin bo‘lgan barcha usullaridan foydalanadi. Bular:

A) xo‘jalik – autsayder (monopolistik birlashmaga kirmagan korxonalar) lar bilan iqtisodiy aloqalarni to‘liq yoki qisman bekor qilish;

B) demping – raqibini sindirish maqsadida tovarlarini oldindan “pasaytirilgan” (xarajatlar darajasida) narxlarda sotish;

D) monopoliyaga kirmagan korxonalariga tovarlar sotishni cheklash (masalan, neftni qayta ishlash zavodlariga neft etkazib berishni kamaytirish);

E) narxni tartibga solish – monopolist mahsulotlarining kichik mulkdorlarga sotiladigan narxini oshirib va bir vaqtda yirik korxonalar uchun uni pasaytiradi.

F) Qonunchilikda tan olinmagan vositalar yordamida (yutib yuborish va qo‘shib olish maqsadida buyurtma asosida jismoniy yo‘qotishgacha bo‘lgan) raqibini sindirish va sanoat josusligi.

Monopoliyaning yana bir keng tarqalgan turi qonuniy (legal) monopoliya hisoblanadi. Ular raqobat yo‘lida qonuniy cheklashlar paydo bo‘lishi natijasida qaror topadi. Masalan, eksportni litsenziyalash, mualliflik huquqini himoyalash, tovar belgilaridan foydalanish va patent tizimlarining mutloq huquqini ta‘minlashda davlat ularga tegishli imtiyozlar beradi. Bunday monopoliyalar huquqiy ta‘qiqlashlardan himoyalaniadi va yopiq hisoblanadi.

Monopoliyaning mavjud bo‘lish tarmoqqa kirish uchun to‘siqlarning mavjud bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Iqtisodiy, texnik, huquqiy yoki boshqa to‘siqlar yangi raqobatchilarning tarmoqqa kirishiga yo‘l qo‘ymaydi. Tarmoqqa kirish uchun to‘siqlar har xil ko‘rinishlarni oladi. Bularning asosiylari quyidagilar:

a) *Ishlab chiqarish miqyosi keltirib chiqaradigan to‘siqlar.* Jumladan, moliyaviy to‘siqlar ko‘p holatlarda shunchalik katta bo‘ladiki, bu tarmoqqa kirishni ta‘qiqlash bilan barobar. Masalan, yirik ishlab chiqaruvchi hisoblangan avtomobil sanoatiga kirish, yangi texnologiyaga asoslangan zarur uskunalarni sotib olish juda katta pul-kapitalini talab qiladi.

b) *Tabiiy monopoliyalar vujudga keltiradigan to‘siqlar.* Buning mazmuni shundan iboratki, bir qancha tarmoqlarda raqobat mavjud bo‘lmaydi, uni amalga oshirish mumkin emas. Ijtimoiy foydalanishdagi bunday tarmoq korxonalari tabiiy monopoliyalar deyiladi. Tabiiy monopoliyalarga elektr, gaz, suv ta‘minoti va aloqa korxonalari misol bo‘la oladi. Davlat bunday

monopoliyalar faoliyatini tartibga solishda o'z huquqini saqlab qoladi. Agar tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslangan bo'lsa, bunday ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar tartibga solinadigan yoki davlat tomonidan tuzilgan monopoliyalar deyiladi.

d) Patent va litsenziyalar kabi qonuniy to'siqlar. Davlat patent va litsenziyalar berib tarmoqqa kirish uchun qonuniy to'siqlar ham yaratadi. Patentlar uning egasiga mahsulotini to'liq nazorat qilish huquqini beradi. Tarmoqqa kirish yoki faoliyat turi bilan shug'ullanish davlat tomonidan litsenziya berish yo'li bilan cheklanishi mumkin. Masalan, davlat miqyosida radio va televizion eshittirishlarga tegishli vazirlik (mahkama) litsenziya beradi.

e) Xom ashyoning muhim turlariga xususiy mulkchilik monopoliyalar tomonidan potensial raqobatchilar uchun samarali to'siq yaratish vositasi sifatida foydalanishi mumkin.

f) G'irrom raqobat. Firmalar o'z raqiblarining tarmoqqa kirib kelishini tajovuzkorona va shafqatsiz bartaraf qilishi mumkin. Bank va resurslarni yetkazib beruvchilarni material va kredit berishdan voz kechirish, yetakchi mutaxassislarni og'irib olish, narxni keskin tushirish g'irrom raqobatning oddiy usullaridir.

Oligopoliya sharoitida uncha ko'p bo'lmagan firmalarning umumiy o'zaro bog'liqlikda bo'lishi yashirincha kelishishga qulaylik tug'diradi. Yashirincha kelishish narxlarni qayd qilish, bozorni bo'lish yoki taqsimlash va boshqacha yo'llar bilan o'zlari o'rtasidagi raqobatni cheklashdan iborat. Yashirincha kelishish bir qator shakllarda bo'lishi mumkin. Uning eng oddiy shakli kartel bitimi hisoblanadi. Kartel bitimiga kirgan firmalar narxlar va ishlab chiqarish hajmini kelishib oladi. Kelishilgan narxni ushlab turish mumkin bo'lishi uchun ishlab chiqarish hajmi tartibga solinishi, ya'ni bozorlar bo'lingan bo'lishi zarur.

Oligopolistlar narxsiz raqobatga asosiy o'rin beradi, Chunki birinchidan, raqobatchilarga reklama va mahsulotni o'zgartirish ancha murakkab, ikkinchidan, oligopolistlar kamdan-kam holda narxsiz raqobatni moliyalashtirish uchun etarli moliyaviy resurslarga ega bo'ladi.

Qarab chiqilgan raqobatning to'rtta shaklining har biri milliy iqtisodiyotda sof holda uchramaydi. Shu sababli erkin raqobatli bozorning xarakterli belgilari bilan, sof monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliyani taqqoslashni yengillashtirish uchun bozorning keyingi uchta modeli «takomillashmagan» yoki «nomukammal» raqobat degan umumiy nom bilan ataladi.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotida boshqa ko'plab yirik hukmron tuzilmalar ham mavjud bo'ladi. Jumladan monopsoniya bozorda faqat bitta iste'molchi mavjud bo'lganda vujudga keladi. Masalan, qurol-aslaha ishlab chiqaruvchilar mahsulotining yagona iste'molchi – davlatdir. Duopoliya – bozorda faqat ikkita monopoliya faoliyat qilgan sharoitda kuzatiladi. Ikki tomonlama monopoliya bozorda monopolist ishlab chiqaruvchi va monopolist iste'molchi to'qnash kelganda o'z o'rniga ega bo'ladi.

Tabiiy monopoliyalar. Tabiiy monopoliyalar – ishlab chiqarishning texnologik xususiyatiga ko'ra raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda talabni qondirishning o'ziga xos bozor tuzilmasidir. Tabiiy monopoliyalar tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlar iste'molda boshqa tovarlar bilan almashtirilishi mumkin emas. Bunday tovarlarga talabning o'zgarishiga ular narxining o'zgarishi kam darajada ta'sir ko'rsatadi.

Tabiiy monopoliyalar obyektiv sabablarga ko'ra vujudga keladi. U aynan olingan biron-bir tovarga talab bir yoki bir nechta ishlab chiqaruvchilar tomonidan samarali darajada qondiriladigan vaziyatni ifodalaydi. Tabiiy monopoliyalarning asosi – ishlab chiqarish texnologiyalari va iste'molchilarga xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlaridir. Bu yerda raqobatni qo'llash mumkin emas yoki uni qo'llash samarasiz. Masalan, energiya ta'minoti, aloqa xizmati ko'rsatish va shu kabilar o'z tabiatiga ko'ra bozorda monopol mavqeni egallaydi. Tabiiy monopoliyalar quyidagi sohalarda faoliyat ko'rsatadi:

- magistral truba o'tkazgichlarda gaz, neft va neft mahsulotlarini jo'natish;
- elektr va issiqlik energiyasini uzatish xizmati;
- temir yo'l transporti;

- transport terminallari, aeroport, suv portlari xizmati.
- aloqa, pochta xizmati va h.k.

Qayd qilingan monopol tuzilmalarning asosiy belgilari quyidagilar:

- faoliyat qilish tartibini o‘rnatish, ro‘yobga chiqarish va to‘xtatish huquqiy asoslanganligi;

- tarmoqlar va xo‘jalik yuritish sohalari bo‘yicha faoliyat ko‘rsatishining chegaralanganligi;

- monopoliya subyektlari umumiy xuquqiy mavqega ega bo‘lgan holda, ular huquq va majburiyatlarining o‘ziga xosligi;

- monopoliyalar faoliyatini tartibga solishning yaxlit tizimi mavjudligi;

- tabiiy monopoliya subyektlari tomonidan ishlab chiqariladigan tovar(xizmat) lar boshqalari bilan almashtirilishi mumkin emasligi ularning o‘rnini bosuvchisi mavjud bo‘lmasligi;

- mazkur tovarlar bozorida talabning noegiluvchanligi, uning doimiy barqarorligi. Bu ularga narx (ta’rif) oshgan taqdirda ham, talab o‘zgarmay qolishini anglatadi.

Umumiy holda tabiiy monopoliyalar texnologiyalardagi xususiyatlar tufayli tarmoq yoki sohaga raqobatchilarning kirishi uchun to‘siqlarning mavjud bo‘lishi yoki davlat yaratib bergan imtiyozlar natijasida vujudga keladi va faoliyat ko‘rsatadi. Tabiiy monopoliyalar faoliyatini tegishli ijro etuvchi organlar tomonidan tartibga solishda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- narx yordamida tartibga solish. Bu narxlarni o‘rnatish yoki uning chegarasini (quyi va yuqori) belgilash orqali amalga oshiriladi.

- Tabiiy monopoliyalar subyekti tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlar bilan ta’minlashning minimal darajasini o‘rnatish. Aniqlangan iste’molchilarni aynan olingan tovar (xizmat) lar bilan to‘liq hajmda qondirish imkoniyati bo‘lmaganda bu usul qo‘llaniladi.

Tabiiy monopoliyalar obyektiv shart-sharoitlarga ko‘ra ayrim sohalarda ham qonuniy tartibda vujudga keladi va amal qiladi. Masalan, kamyob yer osti boyliklarni qazib olishda, choy, uzumning alohida navlarini yetishtirishda takror

ishlab chiqarilmaydigan tabiiy resurslar, jumladan, alohida unumdor yer uchastkalarga egalik ishlab chiqaruvchiga monopol mavqeini ta'minlaydi.

Antimonopol qonunchilik. Davlatning antimonopol siyosati – monopoliyalarning faoliyatini cheklash, tartibga solish va raqobatchilik muhitini vujudga keltirishga qaratiladi. Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati asosini monopoliyaga qarshi qonunchilik tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darajada rivojlangan.

Jahon tajribasida bunday qonunchilik 120 yildan ortiq davr davomida rivojlanib birinchi bo'lib, AQSHda paydo bo'lgan. Hozirgi davrda, erkin raqobatni himoya qiluvchi qonunchilik bitimlari G'arbiy Yevropaning barcha mamlakatlarida mavjud. Ularda mazkur qonunchilik ikki yo'nalishga ega: narxlar va kompaniyalar qo'shilishi ustidan nazorat qilish. AQSHdagi monopoliyaga qarshi qonunchilik quyidagi qonunchilik hujjatlariga asoslanadi:

1. **SHerman qonuni** (1890-y.) Bu qonun kartel bitimlarini noqonuniy deb hisoblaydi, savdoni yashirin monopollashtirish, u yoki bu tarmoqdagi yakka nazoratni qo'lga olish, narxlar bo'yicha kelishuvlarni ta'qiq qilaydi. Bu qonun asosan savdo va tijorat faoliyatining monopollashuviga qarshi yo'naltiriladi. Hamda erkin savdoni cheklashga qaratilgan kelishuvlarning har qanday shakliga ta'qiq qo'yadi. Mazkur qonunda jazo chorasi sifatida jarimalar, zararni qoplash, qamoqqa olish va hatto aybdor firmani tugatishni ham ko'zda tutadi. Bu qonunning eng muhim xususiyati mavjud faoliyat qilib turgan monopoliyalarga qarshi kurashga qaratiladi. Uning kamchiligi asosiy qoidalar noaniqligi, qonunning bajarilishini nazorat qiluvchi doimiy muassasa yo'qligi va antimonopolistik tadbirlarning profilaktik xarakterga ega bo'lganligidir.

2. **Kleyton qonuni** (1914-y.) Bu qonun savdo amaliyotida kamsitishni, mahsulot sotish sohasidagi cheklovchi faoliyatlarni, narx bo'yicha kamsitish, ma'lum ko'rinishdagi birlashib ketishlar, o'zaro bog'lanib ketuvchi direktoratlar va boshqalarni ta'qiq qilaydi. Mazkur bitimda trestlarga qarshi qonunchilikka doir asosiy tushunchalar aniqlashtirildi va monopoliyalarga qarshi faoliyat tushunchasi kengaytirildi. Trestlarga qarshi qonunlarning bajarilishini nazorat qilish hukumat

Federal savdo komissiyasiga yuklatiladi. Shu qonun tufayli “monopol kasallik” deb nomlangan profilaktik tadbir kengaydi.

3. **Robinson-Payman qonuni** (1936-y.) Bu qonun savdo sohasidagi cheklovchi faoliyatlar, «narxlar qaychisi», narx bo‘yicha kamsitishlar va boshqa shu kabilarni taqiqlaydi. AQSHdagi trestlarga qarshi mavjud qonunchilik ko‘proq darajada boshqa mamlakatlarda ham antimonopol qonunchilikning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

4. **Unler-Li qonuni** (1938-y.) Savdo bo‘yicha federal komissiyaga “savdoda chalg‘itishga olib keladigan harakatlarni” nazorat qilish bo‘yicha qo‘shimcha majburiyat qo‘ydi. Natijada komissiya iste’molchini reklama va yolg‘on ma’lumot natijasida jabr ko‘rishdan himoya qilish vazifasini oldi. Unler-Li qonuni iste’molchilar huquqini himoya qilishga qaratilgan. Mazkur qonun yolg‘on reklama va ma’lumotlarni soxtalashtirishga qarshi qaratilgan chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi.

5. 1950-yilda Kleyton qonuniga Keller-Kefover tuzatishi kiritildi. Unda noqonuniy birlashib ketishlar tushunchasiga aniqlik kiritilib, aktivlarni sotib olish orqali birlashib ketish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni yirik firmalarning gorizontal ravishdagi birlashib ketishlariga to‘siq qo‘ygan bo‘lsa, Keller-Kefover tuzatishi vertikal ravishdagi birlashib ketishlarga cheklov kiritdi¹⁷. Unda moddiy aktivlar sohasida monopoliyalar o‘zaro ta’siriga e’tibor qaratadi. AQSHda XX asr 80-yillarining birinchi yarmida monopoliyalarga qarshi qabul qilingan yo‘riqnoma hujjatlarida Xorfindal-Xirishman indeksidan foydalanib tarmoqlar konsentratsiyalashuvining normativlarini o‘rnatdi. Agar bu indeks 1000dan yuqori bo‘lmasa, bozor kuchsiz konsentratsiyalashgan, 1800dan yuqori bo‘lsa kuchli darajada konsentratsiyalashgan deb tan olingan.

Ayni vaqtda bir qator tarmoqlarda (gaz-ta’minoti, elektrta’minoti va h.k.) tabiiy monopoliyalardan holi bo‘lish qiyin. Shu sababli davlat ularga nisbatan

¹⁷ Campbell R. McConnell, Stanley L. Brue. Economics: Tamoyillar, muammolar va siyosat. O‘n ettinchi Nashr. 583-597 b.

bevosita yoki bilvosita tartibga solish dastak va vositalarini qo'llashga majbur bo'ladi.

O'zbekistonda antimonopol qonunchilikning vujudga kelishi. Raqobat-chilik muhitini vujudga keltirish iqtisodiyotda monopol tuzilmalar faoliyatini tartibga solishni ham taqozo etadi. Bunday tartibga solishning zaruriy sharti uning me'yoriy huquqiy asoslarining yaratilishidir.

«Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga (1992-yil) ko'ra, bozorda ataylab taqchilik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga etkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

O'zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi 1996-yil 27-dekabrda qonuni monopolistik faoliyat va g'irrom raqobatning oldini olish, uni cheklash, to'xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslarini belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini shakllantirish va samarali amal qilishini ta'minlashga qaratilgan. Shuningdek, mazkur qonunda mavjud va saqlanib qolgan monopolistlar tomonidan bozorda hukmronlik mavqeini suiste'mol qilishning oldini olish va unga barham berishni ko'zda tutsa, ikkinchidan, eng asosiy muhim masalalardan hisoblangan monopoliyadan chiqarish va sog'lom raqobat muhitini shakllantirish zarurligi belgilab qo'yilgan.

Mazkur qonun monopoliyalarning amal qilishini ta'qiqlamay, balki bozorda ularning hukmronligi oqibatida kelib chiquvchi salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan. Qonunda ko'zda tutilgan taqiqlar ham rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlari uchun, ham O'zbekiston va boshqa o'tish davri iqtisodiyoti mamlakatlari uchun xos bo'lgan monopolist tuzilmalar hatti-harakatiga qarshi o'rnatilgan.

Quyidagi hatti-harakatlar monopoliyaga qarshi qonunchilikka zid hisoblanadi:

- xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan bozordagi ustunlik mavqeining suiste‘mol qilinishi (5-modda);

- xo‘jalik sub‘ektlarining raqobatni cheklashga qaratilgan bitimlari (o‘zaro kelishilgan hatti-harakatlari) (6-modda);

- davlat boshqaruvi organlari va mahalliy hokimiyat organlarining raqobatni cheklashga yo‘naltirilgan hatti-harakatlari (7-modda);

- g‘irrom raqobat (8-modda).

Respublikada agar korxonalar ishlab chiqargan muayyan mahsulotlar bozordagi shu turdagi tovarlarning 35 foizidan ortiq bo‘lsa, bu korxonalar monopolistik korxonalar sifatida Davlat Reestriga kiritiladi. Oziq-ovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20 foiz deb belgilangan.

Respublikada monopoliyalarni ro‘yxatiga kirgan korxonalar (tarmoq)larning bozordagi mavqeini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko‘rsatish lozim:

1. Monopol mavqidagi korxonalar mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabellikning chegarasini belgilab qo‘yish.

2. O‘z monopol mavqeini suiste‘mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo‘lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994-yil 18-iyuldagi 366 sonli) qarori bilan tasdiqlangan «Obyektlarning xo‘jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to‘g‘risidagi Nizom» asosida amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasining «Iste‘molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risidagi» (1996-yil, aprel) qonuni asosida g‘irrom raqobatga, shu jumladan, respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo‘l qo‘ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e‘tibor beriladi.

Davlat tabiiy monopoliyalarni tartibga solish maqsadida ularning mahsulot(xizmat)lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek, taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko‘rsatkichlarni nazorat qiladi.

Davlatning tabiiy monopoliyalarni tartibga solish usullarini qo‘llashidan maqsad quyidagilardan iborat:

- tabiiy monopoliyalarning sodir etishi mumkin bo'lgan monopol holatini suiiste'mol qilishini oldini olish;

- iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish;

- jamiyat manfaatlari yo'lida monopol tarmoq ishlab chiqarishining rivojlanishini qo'llab-quvvatlash.

O'zbekiston iqtisodiyotida tabiiy monopoliya subyektlari faoliyati ustidan nazorat qilishning bir qator usullari qo'llaniladi. Ularning huquqiy asosi va tartibi O'zbekiston Respublikasi «Tabiiy monopoliyalar to'g'risida»gi qonun (9-moddasi)da belgilangan bo'lib, «tabiiy monopoliya subyektlari faoliyati ustidan davlat nazorati monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan amalga oshiriladi».

O'zbekistonda barcha monopoliyalar faoliyati ustidan nazorat qiluvchi organ bu – O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi hisoblanadi. U davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatini amalga oshiradi. Uning asosiy vazifalariga quyidagilardan iborat bozor tuzilishini joriy tahlil qilish; monopollashuv omillarini aniqlash; antimonopol qonunchilikni amalga oshirish; sohaga tegishli qonun va hukumat qarorlarini ekspertizadan o'tkazish; monopolist korxonalariga sanksiyalar qo'llash; monopoliyalarni bo'lish va qayta tashkil qilish bo'yicha takliflar berish.

Davlatning monopoliyalarga qarshi amalga oshiradigan iqtisodiy chora-tadbirlarini quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

1. Monopol mahsulotning o'rnini bosuvchilarini ishlab chiqaruvchilarini rag'batlantirish;

2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash;

3. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, qo'shma korxonalar va erkin savdo zonalarini tashkil qilish;

4. Taqchil tovarlarni ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha tadbirlarni davlat byudjeti mablag'lari hisobiga moliyalashtirish.

Davlatning monopoliyalar faoliyatini tartibga solish usullari quyidagi maqsadlarni amalga oshirishga qaratiladi.

- bozorning monopollashuvini cheklash;

- doimiy davlat monitoringini amalga oshirish;
- monopol narxlar o'rnatilishini ta'qiqlash;
- raqobatni saqlash va qo'llab-quvvatlash ya'ni raqobatchi kompaniyalar qo'shilishiga yo'l qo'ymaslik.

- Raqobat zamonaviy shakllarda amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlash.

Hozirgi davrda: "iqtisodiy tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulotlar va xizmatlar ko'rsatish bozorlarida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish"¹⁸ davlat antimonopol siyosatining negizini tashkil qiladi.

Tayanch tushunchalar

Talab – iste'molchi ma'lum vaqtda narxlarning har bir darajasida sotib olishga qodir bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdoridir.

Talab egri chizig'i – grafikda narx va talabning hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatadi.

Talab qonuni – tovarlar narxi bilan uning sotib olinadigan miqdori o'rtasidagi teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlikni ifodalaydi.

Taklif – ishlab chiqaruvchi ma'lum vaqtda ishlab chiqarishga qodir bo'lgan narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan tovarlar miqdoridir.

Taklif egri chizig'i – narx va taklifning hajmi o'rtasidagi to'g'ridan - to'g'ri bog'liqlikning grafikdagi tasviridir.

Taklif qonuni – narx bilan sotishga chiqariladigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bevosita yoki to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ifodalaydi.

Taklif (talab) ning egiluvchanligi – narx 1% o'zgarganda talab necha foiz o'zgarishini ko'rsatadi. Bu talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ham deyiladi.

Daromad samarasi – narx pasayganda iste'molchi pul daromadlarining sotib olish layoqatining ortishidir.

Narx – bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarga talab va taklif, ular qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi mujassamlashishidir.

¹⁸ 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha harakatlar strategiyasi.

Ulgurji narxlar – ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovarlar katta partiyalarda bir yo‘la ko‘tarasiga sotilganda mavjud bo‘ladi.

Chakana narxlar – tovarlar bevosita iste‘molchilarga sotiladigan narxlardir.

Dotatsiyalashgan narx – davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxdir.

Demping narx – bozorda o‘z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun foydalanilib, bozorga kirib olish narxi deb ham ataladi.

Nufuzli narx – aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan tovarlarni sotishda qo‘llaniladi.

Narx diapazoni – narxlar oralig‘idagi farqning puldagi ifodasi.

Erkin narxlar – talab va taklif ta‘sirida shakllanadigan narxlardir.

Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to‘qnashishidan iborat bo‘lib, ular o‘rtasidagi yuqori foyda, omilli daromad va ko‘proq naflilikka ega bo‘lish uchun kurashni anglatadi.

Tovar ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi raqobat – tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman yuqori foyda olish, iqtisodiyotda o‘z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat.

Raqobat shakllari – raqobatchilik muhitning yetuklik darajasi bilan farqlanib, sof (erkin) raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyani o‘z ichiga oladi.

Raqobat usullari – raqobat kurashida qo‘llaniladigan vosita va dastaklardan iborat bo‘lib, bunda raqobat narx vositasida va narxsiz raqobatlashish usullari orqali amalga oshiriladi.

Davlat antimonopol siyosati – monopoliyalar faoliyatini cheklash, tartibga solish va raqobatchilik muhitini vujudga keltirishga qaratiladi.

Tabiiy monopoliyalar – ishlab chiqarishning texnologik xususiyatiga ko‘ra raqobat mavjud bo‘lmagan sharoitda talabni qondirishning o‘ziga xos bozor tuzilmasi.

Monopol faoliyatni tartibga solish – bu davlatning ishlab chiqaruvchilarning bozorni monopollashtirish imkoniyatini cheklash maqsadida amalga oshiradigan qonunchilik, ma'muriy va iqtisodiy tavsifdagi chora–tadbirlari.

Muhokama uchun savollar

1. Talab qonunini tushuntiring. Talabga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

2. Taklif qonunini tushuntiring. Taklifga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

1. Narxning iqtisodiy mazmunini izohlang.
2. Narxning ahamiyati nimada va u qanday vazifalarni bajaradi?
3. A.Marshallning «Narx konsepsiyasi»ning mohiyati nimadan iborat
4. Talab narxi va taklif narxini tushuntirib bering?
5. Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida narx qanday shakllanadi?
6. Narx qanday omillar ta'sirida shakllanadi?
7. Monopollashgan bozorda narx qanday shakllanish xususiyatlariga ega?
8. Narxning qanday turlarini bilasiz?
9. Narxning quyi va yuqori chegarasi deganda nimani tushunasiz?
10. Narxning mutloq va nisbiy darajasini tushuntirib bering.
11. Narx paritetini izohlab bering.
12. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davridagi narx siyosatining o'ziga xos xususiyatlarini aytib bering.
13. Raqobatning mohiyati va maqsadini tushuntirib bering.
14. Raqobatchilik munosabatlarning rivojlanishi qanday bosqichlardan iborat? Har bir bosqichda raqobatning xarakteri va asosiy belgilarini ajratib ko'rsating.
15. Raqobat shakllariga tushuncha bering va ularning har biriga xos belgilarini ko'rsating.
16. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.

17. Sof raqobat va cheklangan raqobat shakllari amal qilish mexanizmini tushuntirib bering.

18. Tabiiy monopoliya subyektlari tarkibiga qanday korxonalar va tashkilotlarni kiritish mumkin?

19. Tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatini tartibga solish zarurati nima bilan izohlanadi?

20. O'zbekistonda tabiiy monopoliyalar faoliyati qanday me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?

21. O'zbekistonda tabiiy monopoliya sohasini belgilash qaysi mezonlarga asoslanadi?

22. O'zbekistondagi tabiiy monopoliyalar subyektlarining vujudga kelishi, amal qilishi xususiyatlari va rivojlanish tendensiyalariga baho bering.

V. BOB. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O‘LCHAMLARI. IQTISODIY O‘SISH VA MILLIY BOYLIK.

1. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar. Yalpi ichki mahsulot va uning tarkibi.
2. Milliy hisoblar tizimi. YAIMni hisoblash usullari.
3. Yalpi talab va yalpi taklif: tarkibi, omillari va modellari.
4. Iste‘mol va jamg‘armaning iqtisodiy mazmuni, ko‘rsatkichlari va omillari. Iqtisodiy jamg‘arish
5. Investitsiyalar, uning turlari, tarkibi va omillari. Investitsion siyosat.
6. Iqtisodiy o‘shish, uning mazmuni, turlari, ko‘rsatkichlari va omillari.
7. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.
8. Milliy hisoblar tizimida milliy boylikni hisoblashning xususiyatlari.

1. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar. Yalpi ichki mahsulot va uning tarkibi.

Makroiqtisodiyot – bu milliy iqtisodiyot, uning alohida mulkiy sektorlari va jahon xo‘jaligi darajasida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarini bir butun qilib birlashtirgan iqtisodiyot tuzilmasidir.

Makroiqtisodiyotning har qanday darajasidagi tarkib topgan tuzilmasi ijtimoiy mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv rivojining natijasi hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyot – alohida mamlakat miqyosida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan hamda mehnat taqsimoti orqali o‘zaro bog‘langan tarmoqlar, sohalar va infratuzilma muassasalaridan iborat yaxlit iqtisodiy tuzilmadir.

Iqtisodiyot sektorlari – iqtisodiyotning mulkiy tavsifiga ko‘ra alohidalashgan xususiy, kooperativ, davlat va aralash sektorlardan iborat bo‘g‘inlaridir.

Jahon xo‘jaligi – xalqaro mehnat taqsimoti orqali tashqi iqtisodiy munosabatlar ishtirokchisiga aylangan alohida milliy davlatlar iqtisodiyotlari majmuasidir.

Har qanday darajadagi makroiqtisodiyot o‘zining turli xil o‘lchamlariga ega. Jumladan, milliy iqtisodiyotning mulkiy, hududiy, tarmoq, takror ishlab chiqarish

o'lchamlari farqlanadi. Milliy xo'jalikning iqtisodiy o'lchamlari makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda o'z ifodasini topadi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar milliy (yoki jahon) iqtisodiyot va uning tarkibiy qismlarining holatini, faoliyat qilishi va natijalarini ifodalaydi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- **Milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.** Bular mamlakatning iqtisodiy resurs salohiyatini, yer osti va yer usti boyliklari zahiralari hamda tabiiy resurslari hajmini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

- **Milliy iqtisodiyot faoliyat qilishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.** Bular bandlik, ishsizlik, inflyatsiya, iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar darajasi, narxlar darajasi va uning o'zgarishi, savdo aylanmasi, to'lov balansi holati va boshqalar.

- **Milliy iqtisodiyot faoliyatining natijalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.** Ishlab chiqarishning yillik hajmi (YAMM va uning harakat shakllari).

- **Milliy iqtisodiyot natijalaridan foydalanish holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.** Bular YAIM da iste'mol va jamg'arma nisbati, ish haqi va boshqa omilli daromadlar darajasi, YAIM da investitsiyalar ulushi va boshqalar.

Milliy iqtisodiyotni o'rganishda makroiqtisodiy tahlildan foydalaniladi. Makroiqtisodiy tahlilda iqtisodiy hodisa, jarayon va natijalarning makrodarajadagi umumiy holati hamda rivojlanish qonuniyatlariga e'tibor qaratiladi.

Har qanday iqtisodiyot oldida muayyan maqsadlar turadiki, ular ham makroiqtisodiy tahlil obyekti hisoblanadi.

1. Iqtisodiy o'sish – bu milliy ishlab chiqarish hajmi barqaror o'sishini taqozo qiladi;

2. Narxning barqaror darajasi. Bu narxning doimiylikini bildirmaydi, faqat me'yorida faoliyat qiluvchi iqtisodiyotda narxlarning sezilarli, tez o'sishi mumkin emas.

3. To'liq bandlik – ishlashni xohlagan va unga layoqatli bo'lgan barchaning ish bilan ta'minlanishini anglatadi.

4. Iqtisodiy ta'minlanganlik milliy xo'jalikda ishlab chiqarilgan mahsulotlar nafaqat mehnatga layoqatlilar, balki o'zlarining yoshi yoki sog'lig'iga ko'ra ishlash imkoniyatiga ega bo'lmaganlarni ham ta'minlashi zarurligini bildiradi.

5. Iqtisodiy samaradorlik-milliy xo'jalikda foydalanishdagi cheklangan ishlab chiqarish resurslarining eng kam xarajat qilib yuqori samara bilan faoliyat qilish layoqatidir.

6. Oqilona savdo balansi. Ichki bozorning samarali faoliyat qilishi uchun mamlakat oqilona savdo balansini, ya'ni eksport va import bitimlari nisbatini ushlab turish zarur.

Makroiqtisodiy tahlil resurslarning to'liq bandligiga erishish, inflyatsiyani eng kam darajaga keltirish, ishsizlikni kamaytirish orqali makroiqtisodiy muvozanatlikni va pirovard natijada iqtisodiy o'sishni ta'minlash muammolariga qaratiladi.

Makroiqtisodiy tahlilda yaxlit iqtisodiyotga tegishli o'rtacha miqdorlardan foydalaniladi. Bular narxlarning o'rtacha darajasi, foizning bozor stavkasi, inflyatsiya, bandlik, ishsizlikning o'rtacha darajasi va h.k.

Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda iqtisodiy modellardan ham foydalaniladi.

Asosiy makroiqtisodiy modellar quyidagilar:

- doiraviy oqimlar (aylanishlar) modeli
- yalpi talab va yalpi taklif (AD-AS) modeli
- tovarlar miqdori va pul massasi IS-LM) modeli
- Fillips, Laffer egri chiziqlari

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, tahlil qilinadi. Agar mikro ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib va ularning rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning o'sish yoki pasayishi sabablari tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko'rsatkichlar, **birinchidan**, ma'lum vaqt oralig'idagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. **Ikkinchidan**, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, YAMM ning harakatini ishlab chiqarish,

taqsimlash, qayta taqsimlash va pirovard foydalanish bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirishga imkon beradi.

Butun milliy iqtisodiyotning natijalarini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar - **yalpi milliy mahsulot (YAMM), yalpi ichki mahsulot (YAIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), bandlik, ishsizlik, inflyasiya darajasi va boshqa shu kabilar hisoblanadi.**

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) milliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan yil davomida mamlakat ichida va chet ellarda yaratilgan barcha pirovard mahsulot (tovar va xizmat)larning bozor narxlari summasi sifatida aniqlanadi.

Joriy yilda ishlab chiqilgan barcha mahsulotlar sotilmasligi mumkin, ularning bir qismi zahiralarni to'ldiradi. YAMM hajmini hisoblab topishda zahiralarning har qanday o'sishi hisobga olinadi chunki u joriy yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar (sotilgan va sotilmagan) ni aks ettiradi.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri aniqlash uchun, mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YAMM hajmida sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi hisoblanadi.

Qo'shilgan qiymat – bu biron bir sub'ekt tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan yetkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Boshqacha aytganda **qo'shilgan qiymat** – bu korxonada yalpi mahsulotidan yoki ishlab chiqargan mahsulotining bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YAMM ko'rsatkichiga sof eksport (eksport va import o'rtasidagi farq) summasi kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog'i keskin farqlanadi. Shu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun yalpi ichki mahsulot (YAIM) ko'rsatkichidan foydalaniladi. **YAIM** ma'lum vaqt davomida (bir yilda) mamlakat hududida ishlab chiqarilgan va iste'mol qilishga tayyor pirovard

mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymatidir. U barcha ishlab chiqarish subyektlarida qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisi sifatida chiqadi.

“Pirovard mahsulot” – bu iste’molga tayyor bo‘lgan tovar va xizmatlardir.

Oraliq mahsulot – qayta ishlash, ishlov berishga va qayta sotishga mo‘ljallangan, tovar (xizmat)larni ishlab chiqarishda to‘liq iste’mol qilinadigan mahsulotlardir.

YAIM (YAMM)ni miqdoriy aniqlashda oraliq mahsulotlar qiymati chiqarilib, ishlab chiqaruvchilar qo‘shilgan qiymati hisoblab chiqiladi.

YAIM (YAMM) ishlab chiqarish yalpi hajmining ko‘rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan, asosiy kapitalning o‘rnini qoplash uchun zarur bo‘lgan qiymatni ham o‘z ichiga oladi.

YAIM (YAMM)dan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste’mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik moddiy xarajatlar summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko‘rsatkichi hosil bo‘ladi.

5.1-jadval

O‘zbekistonda umumiy ishlab chiqarish hajmida oraliq iste’mol va yalpi qo‘shilgan qiymat nisbati

(2018-y.foizda)

	Ishlab chiqarish hajmi	Oraliq iste’mol	Yalpi qo‘shilgan qiymat
Yalpi ichki mahsulot, bozor narxlarida	100,0	42,9	57,1
Ishlab chiqarish, asosiy narxlarda	100,0	45,2	54,8
<i>Shu jumladan:</i>			
Tovarlar ishlab chiqarish	100,0	51,4	48,6
Xizmatlar ishlab chiqarish	100,0	36,8	63,2
Mahsulotlarga sof soliqlar	100,0	-	100,0

YAIM (YAMM) – moddiy xarajatlarning yillik summasi = SMM. Shunday qilib, SMM amortizatsiya ajratmasi summasiga kamaytirilgan YAMM sifatida chiqadi.

SMM qiymatiga egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar narxga ustama xarajat hisoblanadi. Bunday soliqlar yuki iste'molchi zimmasiga tushadi va uning hisobiga o'zlarining daromadining bir qismini sarflaydi. SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlansa milliy daromad (MD) ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

Milliy daromad – bu ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha ishtirokchilar o'zlashtirgan omilli daromadlari summasidir.

SMM – biznesga egri soliq= milliy daromad (MD).

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan MD farqlanadi. **Ishlab chiqarilgan MD** – bu yangidan yaratilgan tovar va xizmatlar qiymatining butun hajmi. **Foydalanilgan MD** – bu ishlab chiqarilgan MDdan yo'qotishlar (tabiiy ofatlar, saqlashdagi yo'qotishlar va h. k.) va tashqi savdo qoldig'i chiqarib tashlangan miqdorga teng.

Milliy daromadni, omilli daromadlarning barcha turlarini (amortizatsiya ajratmasi va biznesda egri soliqlardan tashqari) qo'shib chiqish yo'li bilanham aniqlash mumkin.

Shaxsiy daromad ko'rsatkichini topish uchun milliy daromaddan uy xo'jaliklari hisobiga kelib tushmaydigan daromadlar chiqarib tashlanib, joriy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan daromadlar unga qo'shiladi.

Milliy daromad – ijtimoiy sug'urta ajratmasi - korxonada foydasiga soliqlar - korxonaning taqsimlanmaydigan foydasi – sof foizlar (davlatning transfert to'lovlari) + foizlar shaklida olingan daromad + davlat qarzlari bo'yicha foiz = shaxsiy daromad.

Shaxsiy daromaddan daromad soliqlari to'langandan keyin, uy xo'jaliklarining to'liq tasarrufida qoladigan daromad shakllanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy daromaddan uning hisobidan to'lanadigan soliqlar miqdorini chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanadi.

Shaxsiy daromad – shu daromad hisobidan to'lanadigan soliqlar – majburiy to'lovlar soliqlar to'langandan keyingi ixtiyoriy daromad.

Soliqlar to‘langandan keyingi daromad uy xo‘jaliklari pirovardida ega bo‘ladigan daromad hisoblanib, ular bu daromadlarning bir qismini iste‘mol uchun sarflaydi va boshqa qismini jamg‘armaga yo‘naltiradi.

Ixtiyorida qoladigan daromad iste‘mol sarflari jamg‘arma miqdori.

Narxlarning o‘rtacha darajasi tovarlar ancha keng turlari narxlarining o‘rtacha darajasini narx indeksi yordamida hisoblash orqali aniqlanadi. Narx indeksi tovar va xizmatlarning ikki davridagi narxlari nisbati sifatida aniqlanadi. Makroiqtisodiyot darajasida narxlarning ancha umumlashgan indeksi YAIM deflyatori hisoblanadi.

Milliy sarf-xarajatlar – bu pirovard tovar va xizmatlarni yaratish, ishlab chiqarishni rivojlantirish (investitsiyalash) va iste‘mol uchun zaruriy sarf-harajatlarning barcha turlaridir.

Asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni quyidagi ko‘rinishda tasvirlash mumkin:

5.2-jadval

Yalpi milliy mahsulot		Sof eksport
Yalpi ichki mahsulot		Amortizatsiya
Sof milliy mahsulot	Egri soliqlar	
Milliy daromad		

Jahon amaliyotida iqtisodiy tahlilda yalpi milliy daromad (YAMD) ko‘rsatkichidan ham foydalaniladi. YAMD ko‘rsatkichi YAIMga mamlakat fuqarolarining chet ellardan olgan daromadlarini qo‘shib, chet elliklarning mamlakatdan chiqarib ketgan daromadlari hajmini ayirib tashlash orqali aniqlanadi yoki $YAMD = YAIM + \text{chet ellardan olingan va tashqariga chiqarilgan birlamchi daromadlar saldos} (\text{pul o‘tkazmalar bo‘yicha sof qoldiq})$

Bunday birlamchi daromadlarga odatda mehnat haqi, mulkdan dividend shaklida olinadigan daromad kabilar kiradi.

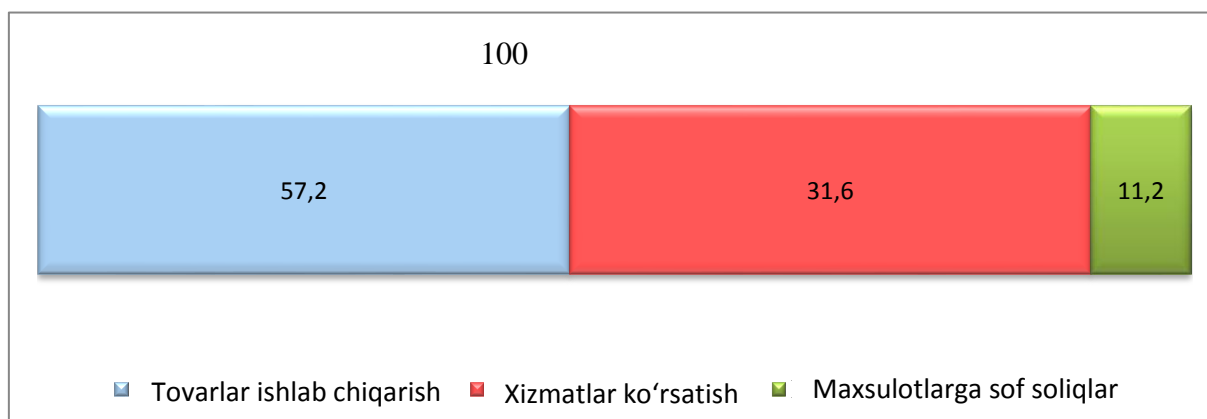
Nominal va real yalpi ichki mahsulot ko‘rsatkichlari. YAIM yordamida milliy iqtisodiyotda tovar va xizmatlar ishlab chiqarish yillik hajmi qiymat o‘lchovida hisobga olinadi. YAIM yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor narxidagi summasi bo‘lganligi uchun tovarlarning nafiligi

ko'paymagan holda narxlar oshishi evaziga uning qiymati ortib ketishi mumkin. Shuning uchun yalpi ichki mahsulot hajmiga baho berishda nominal va real ko'rsatkichlar hisobga olinadi. Uning joriy bozor narxlarida hisoblangan hajmi **nominal**, o'zgarmas narxlarida hisoblangani esa **real mahsulot** deb yuritiladi. Har xil yillarda ishlab chiqarilgan YAIM qiymatini faqat narx o'zgarmagan taqdirda o'zaro taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari narx darajasi bizga iqtisodiyotda inflyasiya (narx darajasining o'cishi) yoki deflyasiya (narx darajasining kamayishi) o'rin tutganligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini beradi.

5.3-jadval

O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish tarkibi

(2018-y. foizda)

Narx indeksi sur'ati joriy yildagi ma'lum guruh tovarlar va xizmatlar to'plami narxlari summasini, ularning bazis davrdagi narxlar summasiga nisbati orqali hisoblanadi. Taqqoslashning boshlang'ich davri "bazis yil" deyiladi. Agar aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\text{Narx indeksi sur'ati} = \frac{\text{Joriy yildagi tovarlarning narxi}}{\text{bazis yildagi tovarlarning narxi}} * 100$$

Amaliyotda qator har xil tovar va xizmatlar to'plami yoki iste'mol savatining narx indeksi hisoblanadi. G'arb mamlakatlari va xususan, AQSHda bu indekslar ichida eng keng qo'llaniladigani iste'molchilik tovarlari savati narxlari indeksi hisoblanadi. Uning yordamida odatda shahar aholisi sotib oladigan, iste'molchilik

tovar va xizmatlarning 300 turini o'z ichiga oluvchi bozor savatining qayd qilingan narxlari hisoblanadi. Ammo narxning umumiy darajasini hisoblash uchun YAIM narx indeksidan foydalaniladi. YAIM narx indeksi ancha keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga nafaqat icte'molchilik tovarlari, balki investitsion tovarlar, davlat tomonidan sotib olinadigan hamda xalqaro bozorda ayirbosh qilingan tovarlar va xizmatlar narxlarini ham oladi. YAIM narx indeksi, nominal YAIM ni real YAIMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi.

Nominal YAIM shu mahsulot ishlab chiqarilgan davrda amal qilib turgan narxlarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Agar biz YAIM narx indeksini qator yillar uchun hisoblasak, olingan indekslar bizga ularni solishtirib tahlil qilish imkonini beradi.

Joriy yildagi nominal YAIMni real YAIMga aylantirishning ancha oddiy usuli nominal YAIMni narx indeks darajasiga bo'lishdir, ya'ni,

Real YAIM=nominal YAIM/Ri;

Narx indeks darajasini aniqlash formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$Pi = \frac{P_1 - P_0}{P_0};$$

Bu yerda:

Ri – narx indeksi

R₁ – joriy yildagi narx

R₀ – bazis davrdagi narx.

Joriy yilda bazis yilga nisbatan narx darajasining o'sishi inflyasiyaning pasayishi esa deflyasiyani ko'rsatadi.

Real YAIM ko'lami va o'sish sur'ati hamda uning tarkibiy tuzilmasi jamiyat a'zolarining iqtisodiy farovonligi va turmush darajasini belgilab beradi. YAIM (YAIM) hajmi kamayishi va o'sish sur'atining pasayishi ishsizlikning ortishi aholi turmush darajasining pasayishi va boshqa beqarorliklarga olib keladi.

Ayni vaqtda, YAIM mutloq miqdori va o'sish sur'atiga asoslanib mamlakat aholisi hayot sifati va farovonlik darajasi to'g'risida aniq xulosa chiqarish mumkin emas. Hayot sifatining shunday ko'rsatkichlari ham borki, ularni faqat YAIM orqali

aniqlash mumkin emas. Masalan, pirovard mahsulot sifati, mahsulot tarkibi va taqsimlanishi, tovarlar ishlab chiqarish samaradorligi, nobozor bitimlar hajmi, bo'sh vaqtning mavjudligi atrof muhit holati, urbanizatsiya sifati, yashirish iqtisodiyot ko'lamini va boshqa shu kabi ko'rsatkichlar YAIMda o'z ifodasini topmaydi. Bu barcha holatlar "*sof iqtisodiy farovonlik*" deb nomlangan maxsus ko'rsatkichdan foydalanishi zarurligini anglatadi. Mazkur shartli ko'rsatkich yuqorida qayd qilingan omillar ta'sirini qo'shish (agar hayot sifati ortsa) yoki ayirish (agar turmush sifati pasaysa) yo'li bilan YAIM miqdorini korrektirovka qilish orqali aniqlanadi.

2. Milliy hisoblar tizimi. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.

Milliy ishlab chiqarish natijalarini hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. Milliy hisoblar – bu YAMM (YAİM) ni ishlab chiqarish, (milliy daromadni taqsimlash) hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimidir. Milliy hisoblar tizimi deganda mamlakatdagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar sarf - xarajatlarini va ishlab chiqargan mahsulot (va xizmatlarni) lardan olinadigan daromadlarni hisoblash tizimini tushunish zarur.

Milliy hisoblar tizimi (MHT) ikki tomonlama yozuv qoidasiga asoslangan balanslashgan jadvallar to'plami bo'lib, unda makrodarajadagi bir iqtisodiy bitim natijalari ham xarajatlar va ham daromadlar sifatida aks etadi.

MXT BMTning statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan standartlarni o'z ichiga olib, ular standart hisoblar va asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan iboratdir.

MXTning bosh ko'rsatkichi – YAMM (YAİM) bo'lib, uning barcha bosqichlaridagi harakati bo'yicha ma'lumotlar MHT orqali hisobga olinadi.

Bunday hisoblar xalqaro statistikaning standart tizimi sifatida hozirgi davrda dunyoning yuzdan oshiq mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekistonda ham keng qo'llaniladi.

Milliy hisoblar asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi

umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol sarflari, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yoridagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

MHTning asosiy kamchiligi-bu milliy ishlab chiqarishning umumiy natijasi hisoblangan YAMM (YAIM) real hajmi oshishi yoki kamayishini taqozo qiluvchi bir qator omillarning oqibatlarini hisobga olmaydi. Bular quyidagilar:

- bozordan tashqarida amalga oshiriladigan operatsiyalar. Masalan, uy qurish bilan va shaxsiy uy ta'miri bilan shug'ullanuvchi duradgor mehnatining natijalari;

- bo'sh vaqtning ko'payishi hisobiga farovonlik darajasi ortishi. Jumladan, haq to'lanadigan ta'til va bayram kunlari ko'payishi oqibatida farovonlikning ortishi;

- mahsulot sifat tavsifining yaxshilanishi;
- alohida shaxs va oilalar turmush darajasidagi o'zgarishlar;
- suv, havo va atrof-muhitning ifloslanishi;
- yashirin (xufyona) iqtisodiyot va faoliyatning natijalari.

Amaliyotda YAMM (YAIM)ni hisoblashning bir xil ahamiyatli usullari mavjud, bu uni sarf – harajatlar va daromadlar bo'yicha hisoblash usullaridir.

Iqtisodiy resurs egalari uchun ularni sotilishi bu shu resurslar (kapital, ishchi kuchi, tabiiy resurslar) hisobiga tegishli daromad turlarini olishlarini bildiradi. Ishlab chiqaruvchilar uchun bu xarajat hisoblanadi. Xaridor (iste'molchi)lar nuqtai nazaridan tovar va xizmatlarni sotib olish sarf – harajatlar sifatida chiqsa sotuvchi uchun bu pul daromadi hisoblanadi. Shu sababli, YAMM (YAIM)ni iste'molchilar barcha guruhi sarf-xarajatlarini yoki iqtisodiy resurs egalari barcha guruhi omilli daromadlarini qo'shish yo'li bilan hisoblash mumkin.

Birinchi usul – bu YAMM (YAIM)ni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuvdir.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab

chiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo‘jalikning uchta sub’ekti – uy xo‘jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda uning tashqarisida chet elliklar sotib olishi mumkin.

Uy xo‘jaliklarining iste‘molchilik sarflari. Bu kundalik tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste‘mol buyumlariga va boshqa shu kabilarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni yalpi jamg‘arishga qiladigan sarflardir. **Investitsion sarflar** asosan uchta qismdan iborat: a) tadbirkorlar tomonidan mashina, uskuna va jihozlarning barcha xaridi; b) barcha qurilishlar; d) zahiralarning o‘zgarishi.

Birinchi guruh elementlarning “investitsion sarflar” tarkibiga kiritilish sababi aniq, qurilishning uning tarkibiga kiritilishi, shu bilan izohlanadiki, yangi fabrika, ombor yoki elevator qurilish investitsion tovarlar shakli hisoblanadi.

5.4-jadval

YAMM (YAIM)ni hisoblashga sarflar va daromadlar bo‘yicha yondoshuv

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo‘yicha hisoblash	Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo‘yicha hisoblash
1. Uy xo‘jaliklarining iste‘molchilik sarflari +	1. Daromad olish bilan bog‘liq bo‘lmagan sarf va to‘lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va xizmatlarning davlat xarid +	3. Renta to‘lovlari +
4. Chet elliklar sarflari +	4. Foiz +
5. Notijorat muassasalari sarflari +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasiidagi o‘zgarishlar	
YAMM (YAIM)	YAMM (YAIM)

YAIM tarkibiga, ishlab chiqarilgan, lekin mazkur yilda sotilmagan barcha mahsulotlar zahiralarning ko'payishi kiritiladi. Boshqacha aytganda, YAIM o'z ichiga yil davomidagi zahiralarning va ehtiyojlar barcha o'sishining bozor qiymatini oladi. Zahiralarning bu o'sishi YAIMga joriy ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichi sifatida qo'shiladi.

Zahiralarning kamayganda, u YAIM hajmidan chiqarilishi zarur. Zahiralarning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgandan ko'proq mahsulot sotilganini bildiradi. Boshqacha aytganda, jamiyat mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotni va bunga qo'shimcha oldingi yillardan qolgan zahiralarning bir qismini iste'mol qilgan bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimida YAIMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki investitsiyalar tushunchasidan foydalaniladi. Xususiy va ichki investitsiyalar mos ravishda xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investitsion sarflarni bildiradi. Yalpi investitsiyalar o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qurilmalarning o'rnini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investitsion tovarlar ishlab chiqarishni hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga har qanday sof qo'shimchalarni oladi. Yalpi investitsiyalar mohiyatiga ko'ra iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasidan va investitsiyalarning o'sgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan sof xususiy ichki investitsiyalar tushunchasi joriy yil davomida qo'shilgan investitsion tovarlar summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Yalpi investitsiyalar va amortizatsiya (shu yili ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital hajmi) o'rtasidagi nisbat, iqtisodiyot yuksalish, turg'unlik yoki tanazzul holatida joylashganligini tavsiflab beruvchi ko'rsatkich (indikator) hisoblanadi.

Yalpi investitsiyalar amortizatsiyadan ortiq bo'lsa, iqtisodiyot yuksalish bosqichida joylashadi, uning ishlab chiqarish quvvatlari o'sadi. Turg'un iqtisodiyot yalpi investitsiyalar va amortizatsiya teng bo'lgan vaziyatni aks ettiradi. Bu iqtisodiyotda mazkur yilda YAIMni ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan vositalarni qoplash uchun zarur bo'lgan miqdorda asosiy kapital ishlab

chiqarilishni bildiradi. Boshqacha aytganda, sof investitsiyalar taxminan nolga teng bo‘ladi, ishlab chiqarish quvvatlari kengaymaydi.

Yalpi investitsiyalar amortizatsiyaga nisbatan kam bo‘lsa, ya’ni iqtisodiyotda ishlab chiqarilganga qaraganda kapital ko‘proq iste’mol qilinsa, iqtisodiyotda investitsiyalarning qisqarishi ro‘y beradi. Bu yil oxirida asosiy kapital hajmi yil boshida mavjud bo‘lgandan kam bo‘lib qolishga olib keladi. Masalan, "Buyuk turg‘unlik" davrida, aniqrog‘i 1933-yil AQSHda yalpi investitsiyalar hammasi bo‘lib 1,6 mlrd. dol. ni, yil davomida iste’mol qilingan kapital - 7,6 mlrd. dol. ni tashkil qilgan. Shunday qilib, investitsiyalarning sof qisqarishi 6 mlrd. dol. ga teng bo‘lgan.

Davlat sarflari – bu mahsulotlarni va iqtisodiy resurslarni, sotib olishga davlatning qilgan barcha sarflarini o‘z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovarlarini sotib olishga qilgan sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste’molchilik sarflari kabi milliy xo‘jalikning rivojlanish darajasiga bog‘liq. Shu sababli YAIMni sarflar bo‘yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya’ni **eksport qiymati** ham qo‘shiladi. Boshqa tomondan, iste’molchilik va investitsion sarflar hamda davlat mablag‘larining bir qismi importga, ya’ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarni xarid qilishga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YAIMdan chiqariladi. Buning uchun eksport va import miqdorlari o‘rtasidagi farq aniqlanadi. Bu farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib “sof eksport” deyiladi. Sof eksport ijobiy va salbiy bo‘lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo‘lsa, bu ijobiy, eksportdan import ortiq bo‘lsa salbiy bo‘ladi.

Qarab chiqilgan sarflarning to‘rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zahirasiidagi o‘zgarishlarni qo‘shib chiqish yo‘li bilan YAIM (YAIM) hajmi aniqlanadi.

Ikkinchi usul – bu YAIM (YAIM) ni daromadlar bo‘yicha hisoblash.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar resurs egalari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YAMM pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YAIMni daromadlar bo'yicha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat muassasalarining dastlabki daromadlarini mehnat haqi va yalpi foyda (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h. k.)ga ajratish mumkin. YAMM (YAIM)ni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga joriy yilda iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar miqdori ham qo'shiladi.

Agar YAMMni hisoblashning oxirgi ikki usulini oddiy tenglik shaklida tasvirlasak:

YAIMni sotib olishga qilingan sarflar = Mazkur yilda ishlab chiqarilgan YAIM hisobidan olingan pul daromadlari.

Mahsulotni ishlab chiqarishga nima sarflangan bo'lsa, bu mazkur mahsulotni ishlab chiqarishga o'zining ishchi kuchi va moddiy resurslarini bozorda sotishga qo'ygani uchun daromad hisoblanadi.

YAMM (YAIM)ni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlar va daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarflar (amortizatsiya va egri soliqlar) ning alohida turlarini to'laroq qarab chiqamiz.

Asosiy kapital ko'pchilik turlarining foydali xizmat muddati uzoq davrni tashkil qiladi. Investitsion tovarlarni sotib olishga qilinadigan carflar va ularning umumli xizmat muddati amalda bir davrga to'g'ri kelmaydi. Shu sababli korxonalar investitsion tovarlarning foydali xizmat muddatini hisoblaydi va ularning umumiy qiymatini butun xizmat muddatiga teng taqsimlaydi. Asosiy kapitalning yil davomida ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan va yaratilayotgan mahsulotga ko'chgan qiymati **amortizatsiya ajratmasi** deyiladi. Amortizatsiya ajratmasi asosiy kapital turlari bo'yicha har yili ajratib boriladi.

Egri soliqlar ya'ni aksiz to'lovlari, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, litsenziya va bojxona to'lovlari ishlab chiqarish xarajatlari sifatida chiqmasada, mahsulot narxiga ustama bo'lib, uni oshiradi.

Daromadlarning eng muhim turi ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlarga to'lanadi. Daromadlar ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa ko'plab har xil qo'shimchalar, mukofot hamda imtiyozlarni ham o'z ichiga oladi. Bu qo'shimcha daromadlar ish kuchini yollash bilan bog'liq bo'lgan xarajatning bir qismi sifatida chiqadi va shu sababli ish haqiga umumiy sarflarning tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Uchinchi usul – bu YAIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar hisoblab chiqiladi (YAIM tarmoq va ishlab chiqarishlar bo'yicha). Bu usul bilan hisoblangan YAIM alohida tarmoqlarning shu mahsulotni yaratishdagi ulushini aniqlash imkonini beradi.

Oraliq mahsulot va qo'shilgan qiymat yig'indisi milliy iqtisodiyotning yalpi (umumiy) ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichini beradi.

3.Yalpi talab va yalpi taklif: tarkibi, omillari va modellari

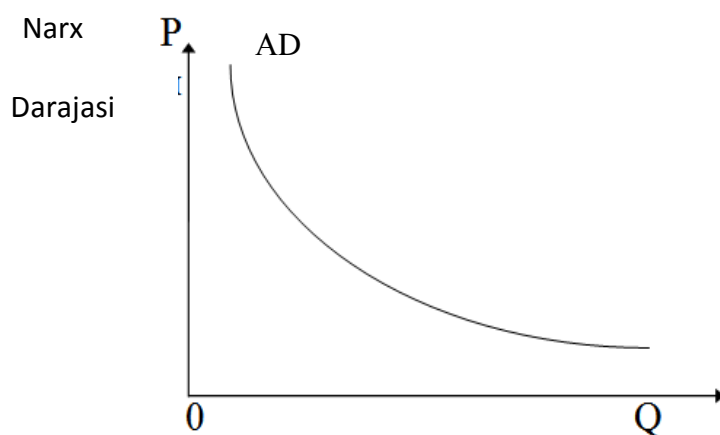
Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Narx darajasi va milliy ishlab chiqarish real hajmini birlashtirish ularning yalpi jamlanmasini (agregati)ni anglatadi. Yalpi talab va yalpi taklif, shunday ko'rsatkichlardan hisoblanadi.

Yalpi talab – bu barcha iste'molchilar, (uy xo'jaliklari, korxonalar davlat va chet elliklar) narxlarning o'rtacha darajasida sotib olishi mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmini, yoki milliy iqtisodiyotdagi yalpi sarflar miqdorini bildiradi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo'lsa, iste'molchilar (mamlakat ichidagi hamda chet eldagi) milliy ishlab chiqarish real hajmining shuncha katta qismini va aksincha, narx darajasi qancha

yuqori bo'lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, narx darajasining oshishi, boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda yalpi talab hajmining kamayishiga sabab bo'ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi yalpi talabning oshishiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishi ham yalpi talab hajmining o'zgarishiga olib keladi.

Narx darajasi va talab bildirgan milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bu teskari bog'liqlik 5.1-chizmada aniq ifodalangan. Yalpi talab hajmiga ta'sir etuvchi narxdan tashqari omillar quyidagilardir:

Iste'molchilik sarflaridagi o'zgarishlar. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kutishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o'zgarishi natijasi hisoblanadi. Aholi sonining o'zgarishi ham mazkur sarflarga ta'sir ko'rsatadi.

Talab bildirilgan ishlab chiqarishning real hajmi

5.1-rasm. Yalpi talab egri chizig'i.

Iste'molchining farovonligi iste'molchi ega bo'lgan barcha moliyaviy aktivlarga (aksiya va obligatsiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ularning real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilishining kamayishiga olib keladi. Aksincha, moddiy va moliyaviy qimmatliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilik sarflari o'sadi. Uy va yer real qiymatining keskin kamayishi, narx umumiy

darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutishi. Iste'molchilik sarflari hajmidagi o'zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan bilishiga bog'liq. Masalan, agar odamlar kelajakda o'zlarining real daromadi ko'payadi, deb hisoblasa, ular joriy daromadlarining ko'proq qismini sarflashga tayyor bo'ladi. **Xuddi shunday inflyatsiyaning kutilishi** bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshguncha tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda daromadlar kamayishi va narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlari. Iste'molchi qarzlari ko'p bo'lganda, u joriy daromadini unga to'lab, o'zlarining bugungi sarflarini qisqartirishi mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzlari bo'lmasa, ular bugungi sarflarini ko'paytirishga tayyor bo'ladi.

Soliq. Daromad solig'i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilik sarflarini ko'paytiradi, soliqlarning oshishi esa iste'molchilik sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Narxlarning mavjud darajasida sotib olish mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalarning kamayishi yalpi talabning kamayishiga, teskari hol uning ko'payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o'zgartirish mumkin bo'lgan narxdan tashqari omillarni alohida - alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalari. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi, investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo'yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion loyihalardan foyda olish noaniq bo'lsa, bunday sarflar kamayish tamoyiliga ega bo'ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko'payishi kapital qo'yilmalardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko'paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag'batlantirish tamoyiliga ega bo'ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko'payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilganda tadbirkorlar ko'proq mashina va uskunalar sotib olishga tayyor bo'ladi, demak investitsion sarflari ko'payadi.

Davlat sarflari. Narxlarning mavjud darajasida, milliy mahsulotda davlat xaridining ko'payishi yalpi talabning o'sishiga olib keladi. Bunga mustaqillikka erishilgach davlatning o'z armiyamizni tuzish to'g'risidagi qarori misol bo'la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo'li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

Sof eksportdagi o'zgarish. Sof eksportning ko'payishi yalpi talabni ham ko'paytiradi. Sof eksport hajmini avvalo chet davlatlardagi milliy daromad va valyuta kurslari o'zgartiradi. Chet mamlakatlarda daromadlar oshganda, ular ham o'zlarining tovarlarini va ham chet ellarda ishlab chiqarilgan tovarlarni ko'proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chet ellarda milliy daromadning kamayishi esa qarama-qarshi natija beradi: bizning eksportning sof hajmi qisqaradi.

Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o'zgarishi sof eksportga va demak, yalpi talabga ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi narxi o'sadi. Bu shuni bildiradiki, dollar ienaga nisbatan qadrsizlanadi va iena kursi ko'tariladi. Dollar va iena o'rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste'molchilar ienaning ma'lum summasiga ko'proq dollar olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste'molchilar uchun amerika tovarlari Yaponiyalikiga qaraganda arzonroq bo'ladi. Shu bilan birga amerikalik iste'molchilar

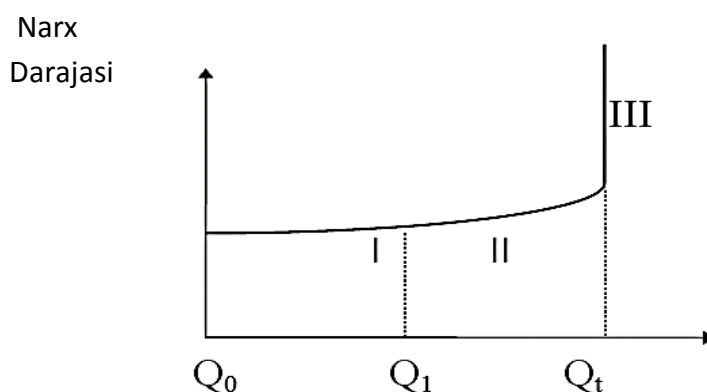
dollarning ma'lum summasiga kamroq yaponiya tovarlarini sotib olishi mumkin. Bunday holda kutish mumkinki, Amerika eksporti o'sadi, importi kamayadi. Sof eksportning ko'payishi o'z navbatida AQSH yalpi talabining ko'payishiga olib kelishini bildiradi.

Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif – narxlarning mavjud darajasi mam-lakatda sotishga chiqariladigan pirovard tovarlar va xizmatlar miqdori yoki milliy ishlab chiqarishning real hajmidir. Agar xalqaro savdo ta'siri hisobga olinmasa, yalpi taklifni (AS) YAİM yoki yalpi milliy daromad miqdoriga tenglashtirish mumkin.

AS= YAİM, yoki AS=MD

Umumiy holda yalpi taklif bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi. Ancha yuqori narxlar qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlarning past darajasi tovar ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Shu sababli narxlar umumiy darajasi va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi.

Bu bog'liqlik taklif egri chizig'ida aniq aks etadi. Yalpi taklif egri chizig'i uchta kesmalardan iborat.

Ishlab chiqarish real hajmi.

5,2-rasm. Taklif egri chizig'i

I. Yotiq kesma. Rasmdagi Q_t nuqta to'liq bandlilik sharoitida milliy ishlab chiqarish hajmining potensial darajasini ko'rsatadi. Yotiq kesma milliy ishlab chiqarish potensial hajmidan ancha kam bo'lgan ishlab chiqarishning real hajmini

o'z ichiga oladi. Bu kesma iqtisodiyot chuqur tanazzul yoki depressiya holatida ekanligini, ko'plab mashina, uskuna va ishchi kuchi foydalanilmayotganligidan guvohlik beradi. Foydalanilmayotgan resurslar harakatga kelishi mumkin, lekin bu narx darajasiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bu kesma yana ishlab chiqarish real hajmi qisqarganda ham tovarlar va resurslarga narxi oldingi darajada qolishini bildiradi. Shunday qilib, yotiq kesma milliy ishlab chiqarish hajmi o'zgarganda ham narx darajasi doimiy qolishini ko'rsatadi.

II. Q_1 va Q_t nuqta o'rtasidagi oraliq kesma milliy ishlab chiqarishning real hajmining ko'payishi, narx darajasining o'sishi bilan birga borishini ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarishning to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganidan, korxonalarining ancha eski va kam samarali uskunalardan foydalana boshlaganligidan guvohlik beradi. Ishlab chiqarish hajmining kengayib borishi bilan bandlik ham ortadi. Shu barcha sabablarga ko'ra mahsulot birligiga qilinadigan harajatlar ortadi, korxonalar ishlab chiqarishining rentabelli bo'lishi uchun tovarlarga ancha yuqori narx belgilaydi. Shu sababli oraliq kesmada milliy mahsulot real hajmining ko'payishi narxlarning o'sishi bilan birga boradi.

III. Tik kesma iqtisodiyot o'zining to'liq yoki tabiiy bandlik darajasiga erishganligini ko'rsatadi. Bunda iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatining shunday nuqtasida joylashadiki, qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga erishish mumkin emas. Narxning to'xtovsiz oshib borishi ham ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi, chunki iqtisodiyot to'liq quvvat bilan ishlay boshlaydi. Qisqacha aytganda, bu kesma milliy ishlab chiqarish hajmi doimiy bo'lib qolishi, narx darajasi esa o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yalpi taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taklifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi yalpi taklifning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Yalpi taklifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy hususiyatga ega: agar ular o'zgarsa, mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgaradi. Natijada yalpi taklif egri chizig'i joyini o'zgartiradi.

Yalpi taklifga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar:

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, resurslar narxining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Alohida resurslar taklifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz.

Yer resurslari yangi yerlarning ochilishi, sug'orish, yangi texnik takomillashuvlar tufayli ko'payishi mumkin. Bu yerga bo'lgan sarflarni va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Turli sabablar tufayli yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Mehnat resurslari. Boshqa sharoitlar doimiy bo'lib qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarning darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi (mehnat) resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zahirasini o'stirib borsa, yalpi taklif o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Korxonalar o'zining eski, sifati past bo'lgan qurilmalarini, yangi va ancha takomillashgan uskunalarni bilan almashtirishi bunga misol bo'la oladi. Agar mamlakatda asosiy kapitalning miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi.

Tadbirkorlik layoqati. Vaqt o'tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko'payib muqarrar yalpi taklifni oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi.

Bozordagi hukmronlik. 70-yillarda OPEK mamlakatlari neft narxini o'n martalab oshirishga erishdi, bu mahsulot birligiga xarajatlarni keskin ko'paytirdi. 80-yil o'rtalarida OPEK mamlakatlarining bozordagi hukmronligining sezilarli susayishi, aksincha, ishlab chiqarish qiymatining kamayishiga olib keldi.

Unumdorlik – bu milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilgan resurs miqdoriga nisbati, boshqacha aytganda, xarajat birligiga ishlab chiqarishning o‘rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko‘rsatkichidir.

$$\text{Unumdorlik} = \frac{\text{Ishlab chiqarilgan mahsulot real hajmi}}{\text{Iqtisodiy resurs harajatlari}}$$

Boshqa sharoitlar o‘zgarmay qolganda bir ishchi hisobiga ko‘proq miqdorda mashina va uskunalardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish, ancha bilimli va malakali ishchi kuchini qo‘llash kabi omillarning o‘zaro ta’siri unumdorlikning o‘sishi va yalpi taklifning oshishiga olib keladi.

Mahsulot birligiga harajatlari kamayganda unumdorlikning oshishi yalpi taklifning oshishiga, aksincha, unumdorlikning kamayishi natijasida mahsulot birligiga xarajatlarning ko‘payishi yalpi taklifning qisqarishiga olib keladi.

Huquqiy normalarning o‘zgarishi. Korxonalar o‘z faoliyatida amal qiladigan huquqiy normalarning o‘zgarishi, mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o‘zgartirishi mumkin.

Huquqiy normalar o‘zgarishining ikki turi mavjud:

- a) soliq va subsidiyalarning o‘zgarishi,
- b) davlat tomonidan tartibga solish maqsadi va usullarining o‘zgarishi.

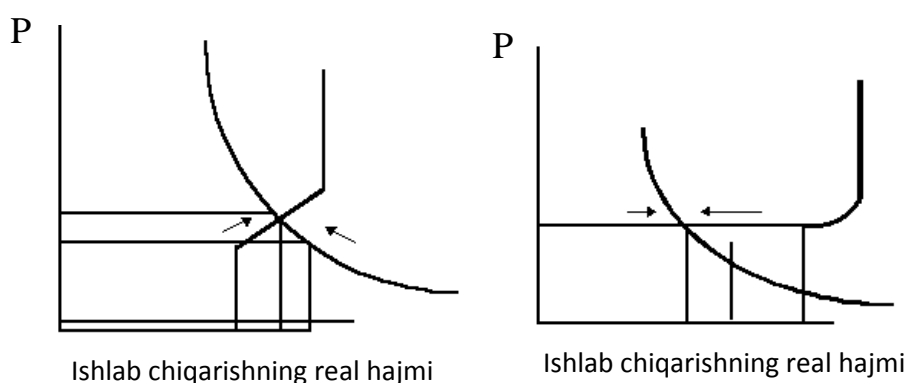
Korxonalardan olinadigan soliqlarning ko‘payishi mahsulot birligiga xarajatlarni ko‘paytirishi va yalpi taklifni qisqartirishi mumkin.

Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

Davlat tomonidan tartibga solish usullarining o‘zgarishi ham ko‘p hollarda mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini va shu orqali yalpi taklifni o‘zgartiradi.

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanatlik hamda uning o'zgarishi. Iqtisodiyotda barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar tovar shaklini olib sotilganda, barcha daromadlar esa sarflanganda to'lovga layoqatli talabning yalpi miqdori va tovarlar taklifi o'zaro mos keladi. Bozor iqtisodiyotining amalda erishib bo'lmaydigan bunday holati "iqtisodiy muvozanatlikni" anglatadi.

Yalpi talab egri chizig'i va yalpi taklif egri chizig'i kesishgan nuqta narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmini ko'rsatadi.

a) oraliq kesmasidagi muvozanatlik b) yotiq kesmasidagi muvozanatlik

5.3-rasm. Yalpi talab va yalpi taklif muvozanati

Boshqacha aytganda ishlab chiqarilgan va sotib olingan mahsulot real hajmi teng kelganda, iqtisodiyotda muvozanatlikka erishiladi. Yalpi talab o'zgarmay qolganda, yalpi taklifning o'zgarishi iqtisodiyotda ikkita har xil oqibatlariga olib kelishini ko'rsatadi.

Birinchidan, yalpi taklifning qisqarishi narx darajasining o'sishini taqozo qilib, inflyatsiyaga olib keladi.

Ikkinchidan, milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi narx darajasining pasayishiga sabab bo'ladi.

Yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'ini yotiq kesmada kesib o'tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi.

Tik kesmada ishchi kuchi va ishlab chiqarish quvvatlari to'liq foydalaniladi, shu sababli yalpi talabning kengayishi faqat narxni oshiradi, milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa o'zgarishsiz qoladi. Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi.

Agar yotiq kesmada yalpi talab kamaysa, milliy ishlab chiqarishning real hajmi kamayadi, narx darajasi esa o'zgarishsiz qoladi. Tik kesmada narx tushganda, milliy ishlab chiqarishning real hajmi to'liq bandlik darajasida qoladi. Oraliq kesmada milliy ishlab chiqarishning real hajmi qisqaradi va narx darajasi pasayadi. Ayni paytda bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, oraliq va tik kesmalarda yalpi talabning qisqarish vaziyatni murakkablashtiruvchi omillar ta'sirida birdaniga narxning pasayishiga olib kelmasligi mumkin. Bu murakkablik shundan iboratki, tovarlar va resurslar narxi pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Shu sababli ayrim iqtisodchilar bunday tamoyilga xrapovikli samara sifatida qaraydi(xrapovik-bu mexanizm bo'lib g'ildirakni orqaga emas oldinga harakat qilishga yordam beradi). Xrapovik samarasi shunga asoslanadiki, narx osonlik bilan oshadi, lekin qiyinchilik bilan pasayadi. Shu sababli yalpi talabning oshishi narx darajasini ko'taradi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narxning tushishini kutish mumkin emas. Nima uchun narx pasayishi tamoyiliga ega emas degan savolga javob berish qiyin bo'lsa-da, uning ayrim sabablarini ko'rsatish mumkin. Birinchidan, ish haqi korxonada umumiy xarajatlarining asosiy qismini (70-75 foiz) tashkil qilib, qandaydir davr ichida pasayishi tamoyiliga ega bulmaydi. Chunki ishchilarning asosiy qismi shartnoma bo'yicha ishlaydi va uning muddati tugaguncha ish haqini pasaytirish ta'qiqlanadi. Boshqa tomondan, tadbirkorlar ish haqi darajasini pasaytirishni xohlamasligi mumkin. Buning ikkita sababi bor. Bir tomondan ancha past ish haqi ishchilarning mehnat unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga ancha past ish haqi mahsulot birligiga mehnat sarflarini kamaytirsa, ancha past mehnat unumdorligi esa mehnat sarflarini oshiradi. Agar ular ish haqini pasaytirishga qaror kilsa, malakali ishchi kuchidan ajrab qolishi mumkin. Narxning pasayish tamoyiliga ega emasligining keyingi

sababi shundan iboratki, juda ko'pchilik korxonalar yetarli darajada monopol mavqega ega bo'ladi va bu ularga talab kamayganda ham narxning pasayishiga qarshi turish imkonini beradi.

Yalpi talab va yalpi taklif modellari. Yalpi talab va yalpi taklif muvozanatligidan kelib chiqib uning uchta modeli ajratiladi. Bunga yalpi talab va yalpi taklifni muvozanatga keltirishga turli xil yondashuvlar asos qilib olinadi.

Klassik model. Bu modelning "klassik" deb nomlanishiga sabab shuki uning asosi klassik iqtisodiy maktab vakillari A. Smit, D. Rikardo, Dj. St Mill va J.B. Sey tomonidan ishlab chiqiladi. Ular muvozanatlik modelini faqat qisqa muddatli davrda qarab chiqadi va qarashlarini quyidagilar bilan izohlaydi.

- Talab hajmi har doim amalga oshiriladigan taklif hajmiga teng keladi. Uning asosida J.B. Seyning "bozor qonuni" yotadi, ya'ni tovarlar taklifi o'zining xususiy talabini vujudga keltiradi yoki boshqacha aytganda, mahsulotning ishlab chiqarilgan hajmi barcha yaratilgan tovarlar qiymatiga teng daromadlarni (ularni to'liq sotish uchun etarlicha bo'lgan) avtomatik ravishda ta'minlaydi.

Sey fikricha, ijtimoiy mehnat taqsimoti sharoitida har bir ishlab chiqaruvchi o'z tovarlarini o'zida ishlab chiqarilmaydigan boshqa tovarlarni harid qilish uchun sotadi. Shunday ekan, u faqat sotilgan hajmdagi tovarlarni miqdorini harid qilishi mumkin. Shu sababli, talab har doim taklif hajmiga teng keladi.

Bunday model uchta shartni taqozo qiladi:

- olingan daromad to'liq sarflanadi:
- faqat o'z pul mablag'lari sarflanadi:
- jamiyat bir vaqtda ham iste'molchi hisoblangan ishlab chiqaruvchilardan iborat bo'ladi.

Biroq amalda har qanday iqtisodiyotda olingan daromadning qandaydir qismi uning egasi tomonidan sarflanmaydi va jamg'arma shaklini oladi. Bu yalpi talab hajmi va bandlikning tegishlicha qisqarishiga olib keldi. "Daromad -xarajat" oqimidan mablag'lar bir qismining olib qo'yilishi iste'molning qisqarishiga va demak, yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi mavjud muvozanatlik buzilishiga olib keladi.

Klassiklar fikricha, moslashuvchan miqdorlar hisoblangan foiz stavkasi, ish haqi, narx darajasi kapital, ish kuchi, pul bozorida talab va taklif muvozanatligini ta'minlaydi. Muomaladagi pul massasining ortishi esa tovar va xizmatlar real oqimida hech narsani o'zgartirmaydi, faqat miqdorlar nominal qiymati o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi.

Agar pul foiz keltirsa daromadlarning bir qismi likvidli (tez sarflanuvchi) shaklda saqlanmasdan qimmatli qog'ozlarga yoki bank tizimiga jamg'arma sifatida joylashtiriladi. Foiz olish maqsadida qo'yilgan pul odatda investitsiyalar manbai hisoblanadi. Agar jamg'armalar investitsiya qilinmasa, yalpi talab va yalpi takliflar o'rtasidagi muvozanatlik buzilmaydi.

Klassik modelning asosiy qoidalaridan ko'rinib turibdiki, bozor iqtisodiyotini harakatlantiruvchi mexanizm «daromad-jamg'arma-investitsiya» zanjirida namoyon bo'ladi, daromadlar o'sishi jamg'armaning o'sishini rag'batlantiradi hamda investitsiyaga aylanib, ishlab chiqarish hajmi va bandlikni oshiradi. Natijada daromadning umumiy miqdori yana ortadi va bu jamg'armani kupaytiradi va h.k.

Agar bozor tartibga solish mexanizmiga ega bo'lsa, davlat iqtisodiyotiga aralashmaslik siyosatini qo'llab iqtisodiy faollikka ta'sir ko'rsatishdan saqlanadi.

- Klassiklar fikricha, iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to'liq bandligi sharoitida faoliyat qiladi. Shu sababli ishlab chiqarish hajmi o'zining potensial darajasiga teng keladi;

- Narx, foiz stavkasi va ish haqi moslashuvchan bo'lib, ularning o'zgarishi bozor muvozanatini saqlab turadi;

- Ishlab chiqarish omillari miqdori sekin o'zgarishi sababli, to'liq bandlik sharoitida yalpi taklif real ishlab chiqarish hajmini, yalpi talab esa narx darajasini belgilaydi.

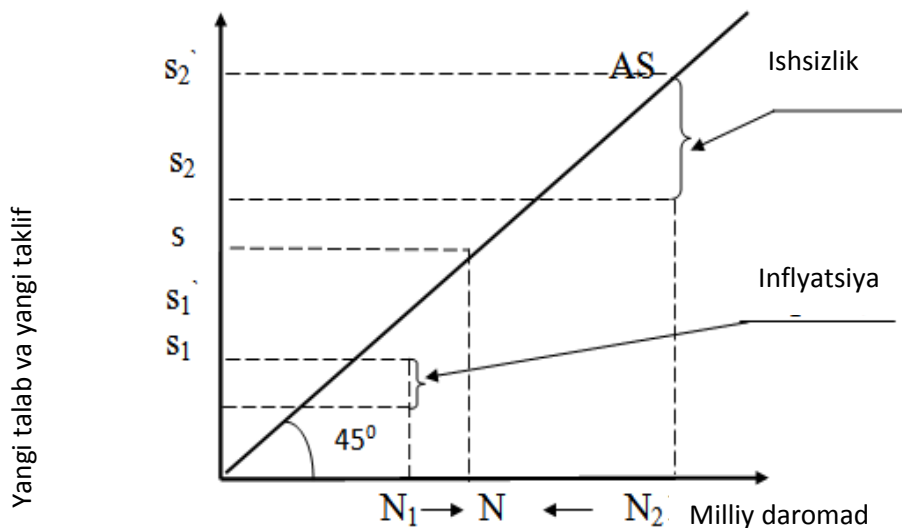
Keynscha model. Klassik modelda aks etgan iqtisodiy voqelik bir asr o'tib "Buyuk depressiya" davrida sinovdan o'tmadi va yangi paydo bo'lgan omillar ta'sirini nazariy umumlashtirishni taqozo etdi. Bu bozordagi jarayonlarni narxsiz

mexanizmlar bilan tushuntirishni zarur qilib qo‘ydi. Bu vazifa iqtisodiyot nazariyasida yangi yo‘nalishni boshlab bergan Dj. M. Keynes tomonidan hal qilindi.

Dj.M. Keynes birinchi bo‘lib bozor iqtisodiyotining o‘z-o‘zini tartibga solishiga layoqatliligi to‘g‘risidagi hukmron qarashdan voz kechib, makrodarajada uni davlat tomonidan tartibga solish zarurligini asosladi. U o‘z-o‘zini tartibga solish dastagi hisoblangan narx, ish haqi va foiz stavkasi egiluvchanligini inkor etdi. Shu sababli, Keynes talabni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan faol makroiqtisodiy siyosat zarurligi to‘g‘risidagi qarashida qattiq turdi. U ishlab chiqarish va bandlikning o‘zgarishi taklif omillariga emas, balki yalpi talabga bog‘liqligini isbotladi. Keynes fikricha, yalpi sarflar tarkibiy qismlaridan har biri, asosan iste‘mol va investitsiyalar o‘z-o‘zicha o‘zgarib turishi mumkin.

Bandlikning ortishi milliy daromad (MD) o‘shishiga olib keladi va u iste‘molni belgilab beruvchi asosiy omil hisoblanadi. MD hajmi qanchalik ko‘p bo‘lsa, yalpi talab ham shunchalik katta bo‘lishi zarur. Biroq iste‘molga sarflar daromadlar o‘sgan darajaga mos ravishda ko‘paymaydi. Buning sababi Keynes fikricha, “asosiy psixologik qonun” hisoblanib daromadlar o‘sib borishi bilan iste‘molga moyillik pasayadi va daromadning jamg‘armaga yo‘naltiriladigan qismi ulushi nisbatan ko‘proq ortadi. Natijada MD hajmi qanchalik katta bo‘lsa iste‘molchi real talabi nisbatan shunchalik kam bo‘ladi.

Aynan u ishlab chiqarish hajmi va shu orqali bandlik darajasiga ta‘sir ko‘rsatadi. Iste‘molchilik sarflaridagi “etishmovchilik” investitsiyalar bilan qoplanishi zarur. Biroq Keynes qarashicha jamg‘armaning o‘shishi o‘z-o‘zidan investitsiyalar ko‘payishiga olib kelmaydi. Investitsiyalar o‘shishiga 1) kapital unumdorligi kamayib borish qonuni amal qilishi tufayli kutilayotgan foyda normasi pasayishi va 2) foiz normasiga bevosita bog‘liq yuqori likvidlikning (zahirada naqd pulga ega bo‘lishiga intilish) afzal ko‘rilishi to‘siq bo‘ladi.

5. 4-rasm. “Milliy daromad-yalpi sarflar”

(Dj. Keyns muvozanatli) **modeli**

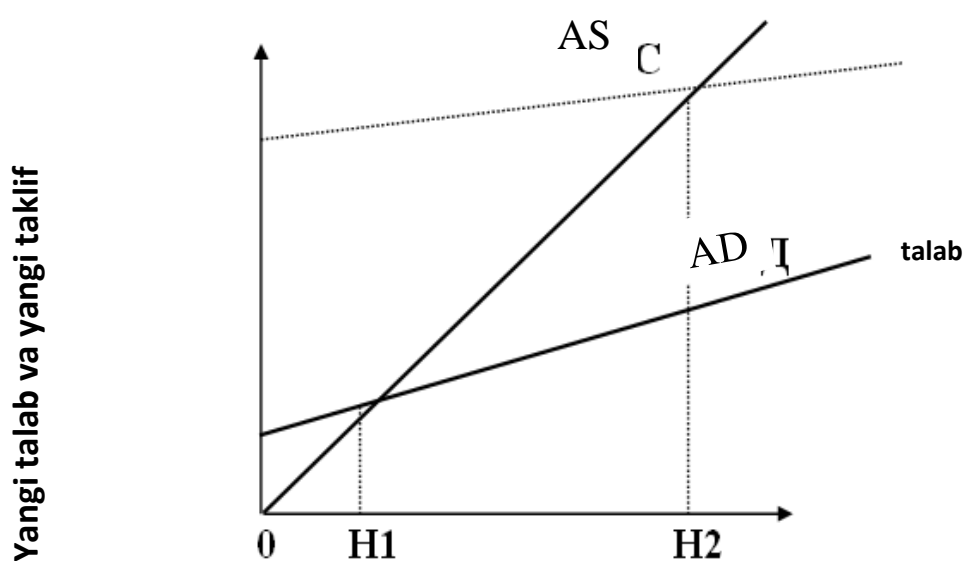
Dj.M. Keyns kishilar tasarrufidagi pul daromadi o‘sib borishi bilan iste’molga keyingi moyillik tushib borish qoidasini ochib berdi. Bu daromadlar ortib borishi bilan jamg‘arma ulushi o‘sib borishini anglatadi. Natijada, yalpi talab va yalpi taklif hajmi o‘rtasidagi muvozanatlik talabning orqada qolishi tufayli buziladi.

Keyns fikricha, rivojlangan bozor iqtisodiyotida monopoliyalar mavjudligi, ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida uzoq muddatli shartnomalar amal qilishi, kasaba uyushmalarining ish haqi stavkasi barqaror bo‘lishiga harakatlari tufayli narx mexanizmi ishlamaydi. Shu sababli, narx emas sotish hajmi kamayadi va bu ishlab chiqarish hajmi qisqarishiga olib keladi. Mazkur qisqarish yuqori narxlar va ishsizlikning o‘sishi saqlanib qolganda ro‘y beradi. Demak, tadbirkorlar yalpi talabning narx va ish haqi pasayishi hisobiga emas, ishlab chiqarish hajmi qisqarishi va band bo‘lganlar bir qismining bo‘shatilishi hisobiga kamayishiga e’tibor qaratadi.

Yalpi talabning tarkibiy qismlaridan biri investitsiyalar hisoblanadi. Keyns fikricha, investitsion sarflar yoki yalpi talabning boshqa qandaydir tarkiblaridagi o‘zgarishlar tasavvur qilingandan ko‘ra ancha katta xavf tug‘dirishi mumkin. Jumladan, investitsiyalar hajmining 100 birlikka kamayishi daromadlarining 400, 500 va undan ko‘p birlikka qisqarishiga olib kelishi mumkin va aksincha.

Bunday holat iqtisodiy fanda “multiplikator samarasi” yoki “ko‘paytiruvchi samara” nomini olgan. Multiplikator samarasi asosida bir kishining sarflari tezlikda boshqalarning daromadi bo‘lib qolish mumkinligi g‘oyasi yotadi.

Multiplikator – daromadning o‘shishi va mazkur o‘shishni vujudga keltirgan investitsiyalar hajmi ortishi o‘rtasidagi nisbatni ifodalovchi koeffitsiyentdir. Bunda davlatning vazifasi, mos keluvchi siyosat yordamida muvozanatli darajani to‘liq bandlik darajasiga “ko‘chirish”dan iborat.

5.5-rasm. Milliy daromad

Yalpi talabni kengaytirish ekspansiya siyosati

Agar resurslardan to‘liq foydalanishni ta‘minlovchi ishlab chiqarish darajasi, muvozanatli nuqtadan (N_1) dan past bo‘lsa, davlat yalpi talabni kengaytirishni rag‘batlantirish zarur, bu taklif o‘shishi va ishsizlik pasayishini keltirib chiqaradi. Davlat yalpi talabni uchta usulda ko‘paytirishi mumkinki ular “ekspansiya siyosati” deb nomlanadi. Bular:

- davlat sarflarini ko‘paytirish
- soliqlarni kamaytirish
- foiz stavkasini pasaytirish

Davlat sarflarining o‘shishi amalda aholiga pul to‘lovlari-pensiya, nafaqa, stipendiya va eng asosiysi minimal ish haqi darajasi oshirilishini bildiradi.

Davlat sarflarining kamayishi aholi sotib olish layoqatining pasayishiga olib kelsa, soliq va foiz stavkasining ortishi investitsion faollikni pasaytiradi. Bular pirovard natijada yalpi talabni qiskartiradi, muvozanatli nuqtani “pastga” surib, inflyatsion farqni bartaraf qiladi.

Muvozanatli monetaristik model. XX asr 70-yillarida bozor iqtisodiyotiga davlatning aralashuvi inflyatsiya va iqtisodiy o‘shish sur‘atlari pasayishining asosiy sababi deb e’tirof etiladi. Bu xulosa Fridmenga tegishlidir. Uning nazariyasidagi asosiy g‘oya: xo‘jalik hayotiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim dastak pul hisoblanadi, barcha iqtisodiy faollik ko‘rsatkichlari pul massasi miqdoriga bog‘liq bo‘ladi.

M.Fridmen erkin bozor g‘oyasiga tayanadi, narxning stixiyali mexanizmga aralashmaslik zarurligini qayd qiladi. Uning makroiqtisodiy monetaristik modelida stagflyatsiyaga qarshi kurashda asosiy tadbir sifatida pul massasi o‘shishini cheklash g‘oyasi ilgari suriladi.

Keynschilikda asosiy dalil “ekspansiya siyosati” hisoblansa, Fridmen birinchi o‘ringa “ushlab turish siyosati”ni qo‘yadi, ya’ni daromadlar o‘shishini maqsadga muvofiq cheklash, o‘z-o‘zidan yalpi talab miqdori kamayishini va inflyatsiya pasayishini keltirib chiqaradi. Yalpi talabning kamayishi-bu ishchi kuchiga talabning ham qisqarishini anglatadi.

Fridmen inflyasiyaning pasayishini “ushlab turish” siyosatining asosiy natijasi deb hisoblaydi, uni “erkinlashtirish siyosati” bilan almashtirish zarurligini qayd qiladi.

Monetaristik model asoslangan asosiy dalillar quyidagilar:

1. Bozor iqtisodiyoti barqarorlikka, ya’ni, o‘zini-o‘zi tartibga solishga intiladi. Nomutanosiblikning vujudga kelishi odatda davlat tomonidan tartibga solishning natijasi hisoblanadi.

2. Muvozanatlik buzilganda narxlar uni to‘g‘rilashni ta’minlovchi asosiy dastak hisoblanadi. Pul taklifning ortishi mahsulotlar narxi o‘shishiga olib keladi, lekin u bir tekis ro‘y bermaydi. Talab dastlab arzon tovarlarga, keyin yangi tovarlarga, oxirida xizmatlarga qaratiladi. Narxdagi o‘zgarishlar tarkibiy o‘zgarishlarni taqozo qiladi, natijada uzoq muddatli davrda barqaror rivojlanish uchun shart-sharoit vujudga keladi.

3. Pul dastaklari orqali tartibga solishning bosh maqsadi iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga erishishdir. Biroq bunda muomaladagi pul miqdorida narxlarning o'sishiga mos ravishda unchalik katta bo'lmagan ko'payishi ro'y bersa, tovar miqdori va pul massasi o'rtasida muvozanatlik vujudga keladi. Agar narxlar tez o'ssa, nazorat qilib bo'lmaydigan inflyasiya boshlanadi.

4. Pulning harakati va YAMM o'sishi sur'ati o'rtasida muqarrar uzviy bog'liqlik mavjud bo'ladi: pul massasi ko'payishi bilan narxlar o'sishi ro'y beradi, bu esa ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantiradi.

5. Tartibga solish uzoq muddatli vazifalarga yo'naltirilishi zarur. Chunki pul massasidagi tebranishlar oqibati asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarda birdaniga emas balki, bir-muncha vaqt o'tgandan keyin aks etadi. U turli malakatlar uchun bir xil bo'lmasdan kon'yunktura holati va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Keyns daromadlarning sarflarga, Fridmen esa uning pul taklifiga miqdoriy bog'liqligini asoslaydi. Fridmen shunday xulosaga keladi: davlatning iqtisodiyot va ijtimoiy sohaga aralashuvi darajasi pul taklifining nazoratiga tayanish zarur. Monetar nazariya Markaziy bankning pul massasi o'sish sur'atini doimiy ushlab turish qoidasiga so'zsiz amal qilishi zarurligini qayd qiladi. Bu o'sish me'yoridagi inflyasiyani (2.5dan 8%gacha) ushlab turish uchun etarlicha past bo'lishi zarur. Biroq, u mazkur chegaradan pasayib ketmasligi lozim, chunki aks holda ishlab chiqarishning qisqarishi ro'y beradi.

Mazkur konsepsiya XX asrning 80-yillarida ko'plab rivojlangan mamlakatlar, xususan, AQSH va Angliyada qo'llanila boshlandi. Natijada inflyatsiya sur'ati sezilarli darajada qisqardi. Ayni vaqtda ijtimoiy dasturlarga sarflarning sezilarli qisqarishi aholi bir qismining iqtisodiy farovonligi pasayishida o'zining salbiy natijasini topadi. Biroq byudjet taqchiligi muammosi hal qilinmadi. G'arb mamlakatlari uchun keyingi davrlarda nafaqat inflyatsiya balki bandlik, iqtisodiy rivojlanish sur'ati va daromadlar tengsizligi ham asosiy muammo bo'lib qoldi.

Hozirgi davrda turli davlatlarda klassiklar, keynschilar va monetaristlar yonodashuvlarini uyg'unlashtirib, tartibga solishning etarlicha har xil dastaklaridan

foydalanildi. Shu sababli iqtisodiy modellar hozirgi zamon bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmining ilmiy asoslarini tashqil qilishi tushunarli holdir.

4. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni, ko'rsatkichlari va omillari. Iqtisodiy jamg'arish.

Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda omillari. Milliy iqtisodiyotda yangidan vujudga keltirilgan qiymat, iste'mol va iqtisodiy jamg'arish maqsadlarida ishlatiladi. Iste'mol keng ma'noda jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan hamda iqtisodiy resurslardan foydalanishni, uning iste'mol qilinishini bildiradi. Bunda unumli, shaxsiy va ijtimoiy iste'mol farqlanadi.

Unumli iste'mol bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lib, ishlab chiqarish vositalari va inson ishchi kuchining iste'mol qilinishini, ya'ni ulardan foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro'y berib, bunda iste'mol buyumlaridan bevosita foydalaniladi yoki ular to'liq iste'mol qilinadi.

Iqtisodiy tahlilda individual yoki jamoa iste'moli tushunchalari ham farqlanadi. Alohida oila yoki uning a'zolari ixtiyorida bo'lgan iqtisodiy ne'matlarni iste'mol qilish individual iste'molga, jamiyat a'zolarining birgalikda tovar va xizmatlardan foydalanishi ijtimoiy iste'molni anglatadi.

Unumli iste'mol iqtisodiy resurslarga sarf-xarajatlar qilish orqali, ijtimoiy iste'mol ijtimoiy sohalarni davlat tomonidan moliyalashtirish hamda turli xil ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish yo'li bilan ro'yobga chiqariladi.

Uning shaxsiy daromad shaklida xodimlar qo'liga kelib tushadigan qismi iste'molchilik sarflari maqsadida ishlatiladi.

Iste'molchilik sarflari – bu aholi joriy daromadlarining iste'mol ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismidir. Iste'molchilik sarflari mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasiga bog'liq bo'lib, unga hududiy demografik omillar,

aholining yosh va jins tarkibi, urf -odat va an'analari, tabiiy-iqlim sharoitlari kabilar ta'sir ko'rsatadi.

Daromadlarning iste'mol sarflaridan qolgan qismidan turli majburiy to'lovlar chegirib tashlangandan keyin jamg'arma maqsadlarida foydalaniladi.

Jamg'arma – bu uy xo'jaliklari ixtiyoridagi joriy daromadlarining foizli daromad olish va kelajakdagi iste'molini qondirish maqsadida to'planib (jamg'arilib) boriladigan qismidir.

Jamg'armani amalga oshirishdan ko'zlangan maqsadlar

- foiz shaklida daromad olish;
- uzoq muddat foydalaniladigan qimmatbaho iste'mol tovarlari (uy-joylar, avtomashina va boshqa zebu-ziynat buyumlari) sotib olish;
- kasallik, ishsizlik va baxtsiz hodisalar kabi oldindan bilib bo'lmaydigan holatlardan iqtisodiy himoyalanish;
- qarilik davrini moddiy ta'minlash;
- farzandlarining kelajagini ta'minlash;
- kelajakda vujudga kelishi mumkin bo'lgan turli-tuman ehtiyojlarni qondirish.

Iste'mol va jamg'arma shaxsiy daromadning tarkibiy qismlarini tashkil qilishi sababli ular darajasini belgilab beruvchi umumiy omillar mavjud bo'ladi. Bular quyidagilar:

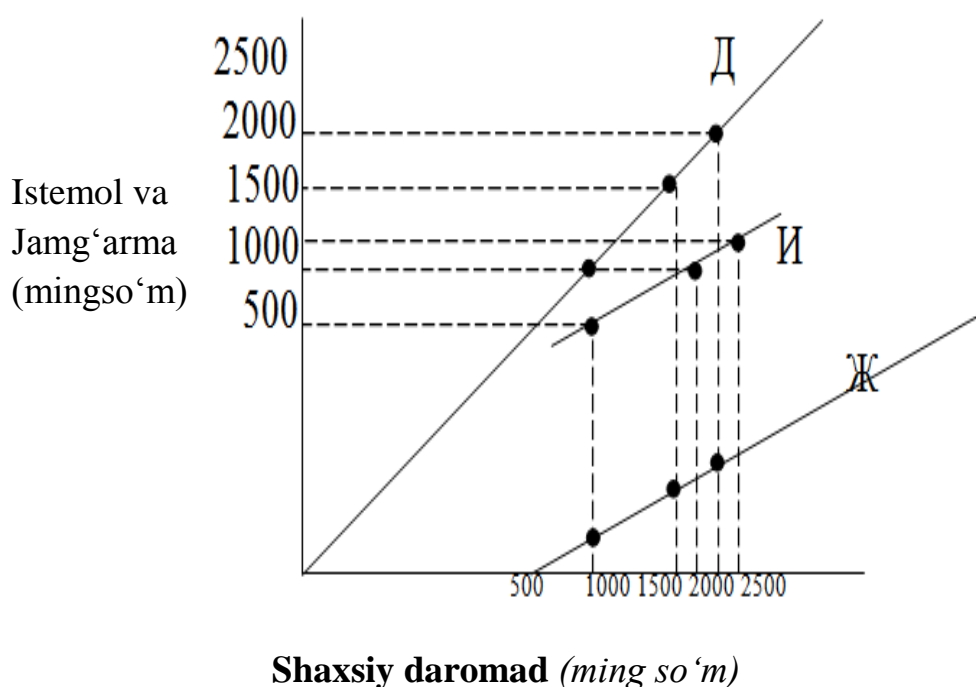
- shaxsiy daromad hajmi;
- uy xo'jaliklari jamg'argan boylik miqdori;
- narxlar darajasi;
- narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o'zgarishi kutilishi;
- iste'molchi qarzlari miqdori;
- soliqlar darajasi;

Jamg'arma hajmi uy xo'jaliklari daromadidan iste'molchilik sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromadda iste'molchilik sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi. Jamg'armaning o'sishi esa sof iqtisodiy

ma'noda mablag'larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlarga yo'naltirilishini bildiradi.

Iste'mol va jamg'arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil **milliy daromad** hisoblanadi. Lekin milliy daromad tarkibida to'g'ri soliqlar ham mavjud bo'ladi. Shu sababli soliqlar to'langandan keyin **aholi qo'lida qoladigan** daromad iste'molchilik sarflari va shaxsiy jamg'arma yig'indisiga teng bo'ladi. Iste'mol va shaxsiy jamg'armaning darajasi bevosita soliqlar to'langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi.

5.6.-rasm. Shaxsiy daromad, iste'mol va jamg'arma grafigi

Demak bu daromad iste'molning ham, jamg'armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg'arma daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy jamg'armani aniqlab beradigan asosiy omil bo'lib chiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'arma miqdorini ko'rsatadi. Iste'mol va jamg'arma grafigidan xulosa chiqarib aytish mumkinki, birinchidan, aholi daromadining asosiy qismi iste'molga sarflanadi, qolgan qismi jamg'armaga ajratiladi. Ikkinchidan, iste'mol ham, jamg'arish ham daromadlar darajasiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Iste'mol va jamg'armaning ko'rsatkichlari hamda uning darajasini belgilovchi omillar. Iste'mol va jamg'arma bo'yicha bir qator ko'rsatkichlar aniqlanadi. Aholi daromadining iste'molga ketadigan ulushi iste'molga o'rtacha moyillik deyiladi (IO'M). Aholi daromadining jamg'armaga ketadigan ulushi esa jamg'armaga o'rtacha moyillik (JO'M) deyiladi. Ya'ni:

$$IO'M = \frac{\text{Iste'mol}}{\text{daromad}} \times 100 \text{ va } JO'M = \frac{\text{Jamg'arma}}{\text{daromad}} = 100$$

Daromadning iste'mol qilinadigan va jamg'armaga ketadigan qismlari $IO'M + JO'M = 1,0$ yoki 100% bo'ladi. Daromad o'simining iste'mol qilinadigan qismi yoki hissasi iste'molga keyingi moyillik deyiladi (IKM), yoki

iste'moldagi o'zgarish

$$IKM = \frac{\text{Iste'molning o'zgarishi}}{\text{Iste'molning boshlang'ich darajasi}}$$

daromaddagi o'zgarish

Daromad har qanday o'sishning jamg'armaga ketadigan hissasi, jamg'armaga keyingi moyillik deyiladi (JKM), ya'ni

jamg'armadagi o'zgarish

$$JKM = \frac{\text{Jamg'armaning o'zgarishi}}{\text{Jamg'armaning boshlang'ich darajasi}}$$

iste'moldagi o'zgarish

5.5-jadval

Iste'mol va jamg'arma darajasi, mlrd., so'm

(shartli ma'lumotlar)

Yillar	Daromad daraja-si (D)	Iste'mol (I)	Jamg'arma (J)	IO'M	JO'M	IQM	JQM
1-yil	1500	1300	200	0,87	0,13	—	—
2-yil	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
3-yil	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50
	1	2	3 (1–2)	4(2:1)	5(3:1)	6 (Δ2: Δ1)	7 (Δ3: Δ1)

Masalan, agar 1500 mlrd. so'm ni tashkil qiluvchi soliqlar to'langandan keyingi daromad 300 mlrd. so'mga ko'payib 1800 mlrd. so'mga etsa daromadning shu o'sgan qismining 2/3 qismi iste'mol qilinadi va 1/3 qismi jamg'armaga ketadi.

Boshqacha aytganda, IKM - 0,666 ni, JKM esa 0,333 ni tashkil qiladi. Daromaddagi har qanday o'zgarish uchun IKM va JKM yig'indisi har doim 1 ga teng bo'lishi zarur yoki $IKM + JKM = 1$. Bizning misolda $0,666 + 0,333 = 1,0$

Shaxsiy daromaddan tashqari iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka ta'sir ko'rsatuvchi boshqa bir qator omillar ham mavjud bo'ladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- uy xo'jaliklari jamg'argan boylik darajasi;
- narxlar darajasi;
- narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o'zgarishining kutilishi;
- iste'molchi qarzlari;
- soliq stavkalari o'zgarishi.

Iqtisodiy jamg'arish. Jamg'arish investitsion tavsifidagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Ayni vaqtda jamg'arishning amalda namoyon bo'lish shakli investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar hisoblanadi. Jamg'arish bu, milliy daromad bir qismining ishlab chiqarishni kengaytirish ya'ni asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zahiralarini ko'paytirish uchun sarflanish jarayonidir.

Amalda jamg'arish kapital mablag'lar yoki investitsion sarflar shaklida yuzaga chiqib, u yangi asosiy kapitalni hosil qilish, ishlab turganlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash va yangilashga qilinadigan xarajatlarni ifodalaydi. "Jamg'arish" va "kapital mablag'" yoki "investitsion sarflar" tushunchalari bir xil mazmunga ega emas. Bir tomondan, kapital mablag' yoki investitsiyalarning chegaralari jamg'arish fondiga qaraganda kengroq, chunki renovatsiyaga (ya'ni eskirgan ob'ektlarni batamom almashtirishga) sarflanadigan amortizatsiya fondining bir qismi ham uning manbai bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, "jamg'arish" tushunchasi investitsion sarflar doirasidan chiqib ketadi, chunki u faqat asosiy kapitalning emas, balki aylanma kapitalning, shuningdek, ehtiyot zahiralarning kengayishini ham anglatadi.

Ishlab chiqarish va ijtimoiy-madaniy sohalardagi jamg'arish bir-biridan farqlanadi. Jamg'arilgan mablag'larning iqtisodiyot real sektori asosiy kapitallari

va aylanma mablag'larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arishni hosil qiladi. Ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish iqtisodiy o'sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy - madaniy sohadagi jamg'arish (noishlab chiqarish jamg'arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni ijtimoiy soha tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga sarflanadi. Mazkur sohalarni kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg'arishning hajmi va tarkibi iqtisodiy o'sish sur'atlarini belgilab berishda hal qiluvchi omildir. Jamg'arish normasi jamg'arish fondining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi: $JN = JF/MD \times 100$,

bunda, JN-jamg'arish normasi, JF-jamg'arish fondi, MD-milliy daromad.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lib chiqishi va salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalar etkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o'rtasida nomutanosiblik paydo bo'ladi. Mablag'larning sochilib ketishi natijasida ob'ektlarni barpo etish muddatlarining cho'zilib ketish xavfi oshadi, oqibatda ular qimmatlashadi, barpo etish jarayonidayoq **ma'naviy jihatdan eskiradi**, tugallanmagan qurilishlar ko'payadi. Oqibatda **iqtisodiy o'sish sur'atlari pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi**.

Shunday qilib, jamg'arish iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga faqat o'zining miqdori bilangina hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib qolmaydi. Fan-texnika taraqqiyoti sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi birinchi o'ringa chiqadi.

Jamg'arish milliy daromadning bir qismi hisobiga amalga oshadi va shu sababli uning hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar, jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiylari mavjud texnologiyaqo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xomashyo, materiallar, energiyani tejab-tyergab sarflashga ham bog'liq.

Mahsulot birligiga ular sarfini kamaytirish moddiy vositalarning muayyan miqdorida mahsulotlarni ko‘proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

Jamg‘arishning miqdori milliy daromaddagi jamg‘arish va iste‘mol mablag‘lari o‘rtasidagi nisbatga ham bog‘liq bo‘ladi.

5. Investitsiyalar, uning turlari, tarkibi va omillari. Investitsion siyosat.

Investitsiyalar. Yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri investitsiyalar hisoblanadi. Investitsiyalar – **ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga, asosiy kapitalni ko‘paytirishga va aylanma kapital hamda moddiy zahiralarga pul shaklidagi qo‘yilmadir. U pul mablag‘lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishida amalga oshiriladi.**

Investitsiyalarni ro‘yobga chiqarish bo‘yicha amaliy harakatlar – investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs - *investor* deyiladi. Investitsion faollik uning amalga oshirilish yoki jadalligini ifodalaydi.

Investitsiyalar bir qator turlarda amalga oshiriladi:

- **Ishlab chiqarish maqsadidagi investitsiyalar.** Iqtisodiyotning real tarmoq hamda sohalaridagi asosiy va aylanma kapitallar uchun sarflardir.

- **Ijtimoiy-ma‘daniy maqsaddagi investitsiyalar.** Ijtimoiy madaniy sohalar (uy-joy qurilishi, ta‘lim, madaniyat, sog‘liqni saqlash, sport va shu kabi muassasalar)ni kengaytirish uchun sarflardir.

- **Tovar – moddiy zahiralarga investitsiyalar.** Ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlaridan kelib chiqib va turli favqulodda holatlardan sug‘urtalanish uchun tovar va boshqa moddiy zahiralarga uchun qilinadigan sarflardir.

Investitsiyalar tarkibida asosiy kapitalga qo‘yilmalar asosiy va hal qiluvchi o‘rinni egallaydi. Asosiy kapitalga qo‘yilgan investitsiyalar bir qator mezonlar bo‘yicha turkumlanadi. Investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tuzilishi uning umumiy miqdorida alohida manbalar ulushini ko‘rsatadi. Investitsiyalar quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o‘z moliyaviy resurslari (foйда, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg‘armalari va h.k.);
- qarz olingan moliyaviy mablag‘lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);
- jalb qilingan moliyaviy mablag‘lar (aksiyalarni sotishdan olingan mablag‘lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to‘lovlari);
- byudjet mablag‘lari;
- chet el investitsiyalari va kreditlari;
- aholi mablag‘lari.

5.6-jadval

O‘zbekistonda moliyalashtirish manbalari bo‘yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar (2018-y.)

Investitsiyalar manbalar	(%)
<i>Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar - jami</i>	100,0
<i>SHu jumladan:</i>	
Respublika byudjeti mablag‘lari	3,8
Korxonalar va aholi mablag‘lari	39,3
Bank kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari	14,9
Chet el investitsiyalari va kreditlari	29,2
Davlat maqsadli jamg‘armasi	12,8

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

1) Tadbirkorlar investitsiyalarga sarflardan olish ko‘zda tutilgan, kutilayotgan **sof foyda normasi** va 2) **foiz stavkasi**.

Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlan-tiruvchi motivi **foйда** hisoblanadi. Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini qachonki, ular foyda keltiradigan bo‘lsa sotib oladi.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil **foizning real stavkasi** hisoblanadi. Foiz stavkasi bu – real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo‘lgan band qilingan pul kapitali uchun to‘lash zarur bo‘lgan pul miqdori hisoblanadi. Agar kutilayotgan sof foyda normasi foiz stavkasidan ortiq bo‘lsa investitsiyani amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan sof foyda normasidan ortiq bo'lsa, investitsiyalash samarasiz hisoblanadi.

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi.

1. Mashina va uskunalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

2. Tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori;

3. Ishlab chiqarish texnologiyasi;

4. Asosiy kapitallarning mavjud hajmi;

5. Bozor kon'yukturasidagi ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar.

Investitsion sarflar o'zgaruvchan bo'lib, bu uni belgilab beruvchi omillar mavjudligi bilan izohlanadi.

Bular quyidagilar:

- investitsion tovarlar (asosiy kapital)ning noaniq xizmat muddatiga ega bo'lishi;
- innovatsiyalar, texnika va texnologiyalar sohasidagi ancha katta kashfiyotlar doimiy paydo bo'lib turmasligi;

- iqtisodiyot siklli rivojlanish tamoyiliga ega bo'lishi;

- tadbirkorlar oladigan foyda doimiy barqaror emasligi;

- ro'y berishi mumkin bo'lgan favqulodda holatlar (siyosiy vaziyat, davlat iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlar va h.k.).

Investitsiyalar samaradorligi. Multiplikator samarasi. Investitsiyalar samaradorligi barcha iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari kabi "natija" va "xarajat" nisbati orqali aniqlanadi. Milliy iqtisodiyotga qo'yilgan investitsiyalar jamiyat mahsulotining o'sishiga olib keladi yoki kelajakda shunday o'sish uchun shart-sharoit yaratadi. Shu sababli investitsiyalarning umumiy samaradorligi investitsiya qaytimi (I_k) va mahsulotning investitsiya sig'imi (I_c) ko'rsatkichlarida ifodalanadi. Har ikkala ko'rsatkichni hisoblashda milliy ishlab chiqarish natijasi sifatida yalpi ichki mahsulot (YAIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD) yoki foyda (F) hajmi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

$$Ik = \frac{YAIM(CMM, MD, \Phi)}{I_n} \quad \text{yoki} \quad Ic = \frac{I_n}{YAIM(CMM, MD, \Phi)},$$

bu yerda, I_n – jami investitsiyalar

Investitsiyalar samaradorligi joriy va bazis davrida $YAIM(SMM, MD, F)$ o‘sgan qismining investitsiyalarning xuddi shunday o‘sgan miqdoriga (ΔI_n) nisbatini taqqoslash orqali yoki uning teskari ko‘rsatkichi bilan ham baholanadi, ya’ni

$$\Delta Ik = \frac{\Delta YAIM(CMM, MD, \Phi)}{\Delta I_n} \quad \text{yoki} \quad \Delta Ic = \frac{\Delta I_n}{\Delta YAIM(CMM, MD, \Phi)},$$

bu yerda, ΔIk – qo‘shimcha sarflangan investitsiyalar qaytimi, ΔIc – $YAIM(SMM, MD, F)$ o‘sgan qismining investitsiya sig‘imi.

Investitsiyalar iqtisodiy samaradorligining muhim ko‘rsatkichi jami sarflangan investitsion mablag‘larning qoplanish muddati $I k. m. = \frac{I_n}{F}$ ko‘rsatkichi hisoblanadi. U jami investitsiyalar summasini foydaning yillik miqdoriga bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi, ya’ni

$$I k. m. = \frac{I_n}{F} (\text{yil, oy})$$

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi yuqorida qayd qilingan ko‘rsatkichlarda tarmoqlar, sohalar, hududlar bo‘yicha ham aniqlanadi.

Sof milliy mahsulot (milliy daromad) hajmidagi o‘zgarishning yalpi sarflarning alohida turlari, shu jumladan, investitsiyalardagi o‘zgarishlarga nisbati – **multiplikator samarasi** deyiladi.

$$\text{Multiplikator samarasi} = \frac{SMM (\text{milliy daromad})}{\text{Investitsiyalardagi o‘zgarish}}$$

Investitsiyalarning 5 mlrd. so‘mga ko‘payishi sof milliy mahsulotning 20 mlrd. so‘m miqdorga o‘shiga olib kelsa multiplikator samarasi 4 ga (20:5) teng bo‘ladi.

$$\text{SMMdagi o‘zgarish} = \text{Multiplikator} \times \text{Investitsiyalardagi o‘zgarishlar}$$

$$\text{yoki } 20 = 4 \times 5$$

Multiplikator samarasiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- iste'molchilik sarflaridagi o'zgarish;
- davlat xarididagi o'zgarish;
- sof eksport hajmidagi o'zgarish.

Multiplikator samarasining mazmunini ikkita holat bilan izohlanadi.

1. Iqtisodiyotda bir sub'ekt tomonidan qilingan sarflar boshqasi uchun daromad shaklini oladi;
2. Daromaddagi har qanda o'zgarish iste'mol va jamg'armada ham xuddi shunday yo'nalishda o'zgarish bo'lishiga olib keladi.

5.7-jadval

Multiplikator samarasi mlrd so'm

(shartli ma'lumotlar)

Sikllar	SMM (daromad) dagi o'zga- rish	Iste'moldagi o'zgarish ($I'_o=3/4$)	Jamg'arma- dagi o'zgarish ($Jo'3/1$)
	1(2+3)	2(1-3)	3(1-2)
Investitsiyalarining o'zgarishi	38,75	37,5	1,25
2-sikl	3,75	2,81	0,94
3-sikl	2,81	2,11	0,70
4-sikl	2,11	1,58	0,58
5-sikl	1,58	1,19	0,39
qolgan sikllar	4,75	3,66	1,19
Jami:	20,0	15,0	5,0

Jadval ma'lumotlari investitsiyalarning 5 mlrd so'mga o'sishi, SMM hajmining 20 mlrd so'mga ko'payishiga olib kelishini ko'rsatadi.

$Io'+Jo'=1$ bo'lgani uchun $Jo'=1-Io'$

Shunga mos ravishda:

$$\text{Multiplikator} = \frac{1}{1-uy} = \frac{1}{1,0-0,75} = \frac{1}{0,25} = 4;$$

Investitsiyalar o'sishini daromadlar o'sishi bilan bog'laydigan ko'rsatkich akselomotor koeffitsienti (Akoef) deyiladi. Akselomotor (lot. Akselero-

tezlashtiruvchi) koeffitsiyenti investitsiyalar (Ln) joriy yildagi o‘shining milliy daromadning o‘tgan yildagi o‘shiga nisbati tarzida aniqlanadi, ya’ni

$$A_{\text{koef}} = \frac{\bullet \text{ Ln (joriy yilda)}}{\bullet \text{ MD (o'tgan yilda)}}$$

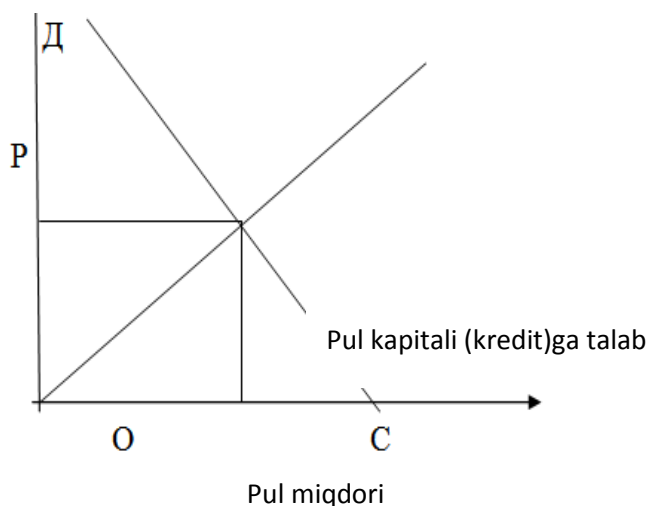
Investitsion resurslar bozorida muvozanatlik va foiz stavkasi hosil bo‘lishi. Investitsion resurslar bozorida pul kapitaliga talab subyekti tadbirkorlar, taklif subyekti esa uy xo‘jaliklari hisoblanadi. Mazkur bozorda tadbirkorlar “pulning sotib olish layoqati”ni qo‘lga kiritadi, ya’ni pul yordamida talab qilinadigan kapital resurslar – uskunalar, material, energiya, ishchi kuchi xarid qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shunday ekan, pul kapitaliga talab – bu investitsion vositalarga talabdir.

Bozor xo‘jaligi amaliyotida pul kapitaliga talab kreditga talab shakliga ega bo‘ladi. Foizning yuqori bo‘lmagan normasida kreditga talab ortishi kuzatiladi. Qarz oluvchi uchun foiz normasi – xarajat sifatida chiqadi. U qanchalik past bo‘lsa, mijozda qarz olishga moyillik shunchalik yuqori bo‘ladi.

Foiz normasi yuqori bo‘lganda esa pul kapitali egalarining qarz berishdan manfaatdorligi ortib boradi, uni unumli foydalanishga taqdim etadi. Ma’lum vaqtga qarz berilgan pul kapitali o‘sgan qiymatda, foiz bilan qaytib keladi. Foiz normasi – bu pul kapitali egasiga uning mablag‘idan ma’lum vaqt davomida foydalanganligi uchun to‘lanadigan resurs narxidir.

Yillik foiz normasi

Pul kapitali (kredit) taklifi

5.7.-rasm. Pul kapitali bozorida muvozanatlik

Bunda pul kapitalini taqdim qiluvchi sub'ektlar mohiyatan undan mustaqil muqobil foydalanishdan (o'z shaxsiy biznesini tashkil qilib foyda olish, ko'chmas mulk (yer) xarid qilib renta olish va boshqa nafliliklarga ega bo'lishdan voz kechadi.

Iqtisodiy subyektlar hatti-harakatida bugungi ne'mat kelgusida kutiladiganidan yuqori baholanadi. Bozor xo'jaligida kishilar hatti-harakatidagi bu xususiyati "vaqtincha afzal ko'rish" deb nom olgan.

Foiz normasini aniqlashda vaqt omili muhim rol o'ynaydi. Pulini qarzga berish o'z kapitalidan joriy foydalanishdan voz kechish va bu imkoniyatni boshqa subyektlarga berishdir. Shu sababli, bugun qarz olingan mablag'lardan kim foydalansa, buning uchun kapital egasiga to'lovni amalga oshirish zarur bo'ladi.

$$\text{Foiz normasi (stavkasi)} = \frac{\text{Qarzga berilgan kapital hisobiga daromad}}{\text{Ssuda kapital miqdori}} * 100$$

Foiz stavkasi darajasi quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

- kredit maqsadidagi pulga talab;
- tahlika darajasi. Bunda, puldan joriy davrda foydalanish imkoniyati kechiktiriladi va shu orqali kelgusida mamlakatda siyosiy muhit, soliq qonunchiligi va boshqa sharoitlar o'zgarish mumkinligi ko'zda tutiladi.

- qarz berish muddati;
- qarz beriladigan pul miqdori;
- kapital bozoridagi raqobat:

Investitsion loyihalar samaradorligini asoslash ikkita uslubga asoslanadi:

1. Kapitalga olingan daromad darajasini foiz stavkasi bilan taqqoslash;
2. Vaqt omili bilan bog‘liq bo‘lgan diskontlash. Investitsion loyihalarni amalga oshirishda (uskunalar sotib olish, yangi zavodlar qurish va h.k.) bugungi xarajat miqdori va bo‘lg‘usi pul summasining bugungi qiymatini aniqlash muhimdir.

Diskontlash formulasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$V_p = \frac{V_t}{\left(1 + \frac{r}{100}\right)^t} \quad \text{bu yerda}$$

V_p – bo‘lg‘usi pul summasining bugungi qiymati;

V_t – bugungi pul summasining kelgusidagi qiymati;

t – yillar soni;

r – yillik

foiz stavkasi.

Diskontlashni amalga oshirishda foizning nominal va real stavkasini farqlash muhim hisoblanadi. Nominal stavka joriy narxlarda, real stavka doimiy narxlarda hisoblanadi.

Investitsion siyosat. Bu investitsion resurslarini shakllantirish, iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o‘zgartirish, uning samaradorligini oshirish, iqtisodiy o‘sishga va milliy boylikni ko‘paytirishni erishishni va uning ustuvor sohalarga yo‘nalishini tanlash ta‘minlashga qaratilgan chora-tadbirlar tizimidir. Mazkur siyosat investitsion faollikni oshirishga yoki kamaytirishga qaratiladi. Bu davlatning tarkibiy siyosati bilan bog‘liq bo‘lib ishlab chiqarishning yangi, eksportga yo‘naltirilgan sohasini o‘stirib borishni anglatadi.

Investitsion siyosat avvalo qulay investitsion muhitni vujudga keltirishga qaratiladi. Investitsion muhit –investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf–hatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy–iqtisodiy, tashkiliy–iqtisodiy, moliyaviy va

siyosiy omillar majmuidir. U asosan milliy iqtisodiyotda xorijiy investitsiyalarning samarali faoliyat qilishni ta'minlash maqsadida vujudga keltiriladi.

Respublika iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichida davlat investitsiya siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni qayd qilish mumkin:

- tarkibiy o'zgarishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilishga;
- transport–kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma sohalaridagi loyihalarni amalga oshirishga;
- sanoatning yuqori texnologiyali qayta ishlovchi tarmoqlariga, eng avvalo, mahalliy xom ashyo resurslarini chuqur qayta ishlashni jadallashtirishni ta'minlovchi tarmoqlarga;
- qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirishga;

Bunda “istiqbolli investitsion loyihalar hamda kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlarini kreditlashtirishni yanada kengaytirish; yangi turlardagi sug'urta, lizing va boshqa moliyaviy xizmatlarning hisobiga ularning hajmini kengaytirish va sifatini oshirish”ga e'tibor qaratiladi.¹⁹

Investitsiya qo'yilish shakliga qarab moliyaviy (portfel) va real (ishlab chiqarish) investitsiyaga bo'linadi. Moliyaviy (portfel) investitsiya — aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlarni sotib olishga qo'yiladigan investitsiya; real investitsiya — moddiy ishlab chiqarish (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va boshqalar) sohasiga, moddiy-ashyoviy faoliyat turlariga uzoq muddatli mablag'lar qo'yilish shakllarida amalga oshiriladi.

6. Iqtisodiy o'sish, uning mazmuni, turlari, ko'rsatkichlari va omillari

Iqtisodiy o'sishning mazmuni. Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko'p omilli va shu bilan birga ziddiyatli jarayon hisoblanadi. Iqtisodiy rivojlanish hech qachon bir tekis, yuqorilab boruvchi chiziq ko'rinishida ro'y bermaydi.

¹⁹ 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi.

Har qanday jamiyatda o'sib borayotgan ehtiyojlarni qondirish va farovonlikka erishish uchun iqtisodiy o'sish yuz berishi kerak. Iqtisodiy o'sish - deganda iqtisodiy ravnaqni, ya'ni iqtisodiyotning dinamik rivojlanishini, yaratilgan tovarlar va xizmatlarning ko'payib borishini tushunamiz. Shunday ekan, iqtisodiy o'sish milliy iqtisodiyot, ya'ni muayyan mamlakat miqyosidagi iqtisodiy taraqqiyotni ifoda etadi va yalpi ichki mahsulotning (YAIM) ko'payishini bildiradi. YAIM hajmining ortishi iqtisodiy o'sishning umumlashgan pulda ifodalangan ko'rsatkichi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, iqtisodiy rivojlanish o'z ichiga siklning yuksalish va inqiroz davrlarini, iqtisodiyotdagi miqdor va sifat o'zgarishlarni, ijobiy va salbiy natijalarni olib notekis boradi.

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi.

«Iqtisodiy o'sish» tushunchasi dastlab fransuz iqtisodchisi S.B.Sey (1767-1832) va nemis iqtisodchisi I. G. fon Tyunen (1783-1850) asarlarida tadqiq qilingan bo'lsa, keyinchalik mazkur tushunchaning mazmunini yoritib berishga amerikalik iqtisodchi B. Klark (1847-1938) va ingliz iqtisodchisi U.Jevons salmoqli hissa qo'shgan.

Iqtisodiy o'sish, YAMMning real hajmi bilan aniqlanadi. Uning qiymat - pul shaklida doimiy narxlarda yoki qat'iy valyutalar hisoblanadi. Chunki joriy narxlarda YAMMning moddiy hajmi o'smasa-da, inflyasiya ta'sirida, uning qiymat miqdori ortib ketadi. Iqtisodiy o'sishga davriy jihatdan yondashilganda, u bir xil suratlarda va bir tekis bormaydi. Tarixda iqtisodiy o'sish sur'atlarining jadallashish, jiddiy pasayish va hatto cheklanish davrlari ma'lum. Agar katta tarixiy bosqichlar olib qaraladigan bo'lsa, jahon yoki milliy davlatlar iqtisodiyotida, barqaror iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarishning har tomonlama taraqqiyot manzarasi hosil bo'ladi. Shu bilan birga iqtisodiy o'sish nafaqat miqdor, balki muayyan sifat o'zgarishlari shaklida ham namoyon bo'ladi. **Shunday ekan, iqtisodiy o'sish bevosita yalpi milliy mahsulot miqdorining mutloq va aholi jon boshiga**

hamda iqtisodiy resurs sarflari birligi hisobiga ko'payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Respublikamizda “iqtisodiyot o'sishining yuqori sur'atlari va investitsiya resurslariga o'sib borayotgan talabni qanoatlantirish bir-biriga muvofiq emas”²⁰. Faqat avtomobilsozlik sanoatida ishlab chiqarish hajmi keyingi uch yilda 2,8 barobar kamaygan. Bu nafaqat sanoat mahsuloti o'sish sur'atiga, balki mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti o'sishiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu sohada import hajmi eksportdan bir necha barobar yuqori bo'lib, mahalliyashtirish darajasi esa importga nisbatan 20 foizdan ham past bo'lib qolmoqda.²¹

Mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbiy bog'liqlik iqtisodiy o'sishning ekstensiv, intensiv va aralash turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – takror ishlab chiqarishning eng oddiy va tarixan shakllangan birlamchi yo'li sifatida qabul qilingan. Iqtisodiy o'sishning **intensiv-tipi** kuchlanish, kuchayish ma'nolarini anglatadi. Bu yerda eng muhimi ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish, asosiy ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligini oshirishdir.

Innovatsion iqtisodiy o'sish bilimlar, yangi texnologik asosdagi innovatsion-investitsiyalarni ko'payishi hisobiga ishlab chiqarish omillarining sifat jihatdan takomillashuvi bilan aniqlanadi.

Iqtisodiy o'sish murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Shu sababli uni baholash uchun qandaydir bitta ko'rsatkich kifoya qilmaydi, muayyan ko'rsatkichlar tizimi talab qilinadi. Bu ko'rsatkichlar tizimida jismoniy va qiymat ifodasidagi ko'rsatkichlar farqlanadi.

Iqtisodiy o'sishning jismoniy ko'rsatkichlari ancha aniq natija beradi, (chunki ular inflyatsiya ta'siriga berilmaydi), lekin universal emas (iqtisodiy o'sish sur'atlarini hisoblashda har xil ne'matlar ishlab chiqarishni umumiy ko'rsatkichga keltirish qiyin). Qiymat ko'rsatkichlar keng qo'llaniladi, ammo har doim ham uni

²⁰ Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - Har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.– T.: "O'zbekiston", 2017. 14-yanvar.33- bet.

²¹ O'sha joyda. 13-bet.

inflyatsiyadan to'liq «tozalash» mumkin bo'lmaydi. Shu sababli iqtisodiy o'sish sur'atlari qiyosiy yoki doimiy narxlarda hisoblanadi.

Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy o'sishning asosiy qiymat ko'rsatkichlari quyidagilar hisoblanadi:

- YAIM yoki milliy daromadning mutloq hajmining o'sish sur'ati;
- YAIM yoki milliy daromadning aholi jon boshi hisobiga to'g'ri keladigan miqdorining o'sish sur'ati;
- YAIM (IMM) yoki milliy daromadning iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga to'g'ri keladigan miqdorining o'sish sur'ati;

Iqtisodiy o'sishni aniqlashda har uchala ko'rsatkichdan ham foydalanish mumkin, lekin ularning ahamiyati turlicha. Masalan: agar tahlil markazida iqtisodiy salohiyat muammosi tursa, birinchi ko'rsatkichdan foydalanish ko'proq mos keladi. Alohida mamlakat va regionlardagi aholining turmush darajasini taqqoslashda, ko'proq ikkinchi ko'rsatkichdan foydalaniladi. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda uchinchi ko'rsatkichga ustuvorlik beriladi. Odatda iqtisodiy o'sish % (foiz) da o'sishning yillik sur'ati sifatida aniqlanadi. Masalan, agar o'tgan yili real YAIM 600 mlrd. so'mni va joriy yilda 700 mlrd. so'mni tashkil qilgan bo'lsa, o'sish sur'atini joriy yildagi real YAIM ning bazis davrdagi hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlash mumkin. Bu holda o'sish sur'ati 116,6% ni $(700/600*100)$ tashkil qiladi.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar (real YAIM, aholi jon boshiga va iqtisodiy resurs birligiga real YAIMning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkichlar bo'lib, ular:

- birinchidan, mahsulot sifatining oshishini to'liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy holatini to'liq tavsiflab berolmaydi;

- ikkinchidan, real YAIM va aholi jon boshiga YAIMning o'sishi bo'sh vaqtning sezilarli ko'payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko'rsatilishiga olib keladi,

– uchinchidan, iqtisodiy o'sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan, uning atrof-muhitga va insonning hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi. Shu sababli

tahlilda iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi. Ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi, iqtisodiy resurslar unumdorligi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda miqdorining oshishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- a) ishlab chiqarish vositalari va texnologiyaning rivojlanish darajasi.
- b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi.
- v) ishlab chiqarishning moddiy va inson omillari nisbati.
- g) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o'sishning jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan boshqa ko'rsatkichi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi o'zgarishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo'yicha hisoblab chiqilgan YAIM ko'rsatkichi asosida tahlil qilinadi. YAIMda industrial va qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari ulushining ortib borishi nafaqat uning miqdoran o'sib borishi balki sifat jihatdan yaxshilanayotganini ham anglatadi.

Iqtisodiy resurs va texnikaviy vositalar birligi unumdorligi ortishi iqtisodiy o'sishning jismoniy ko'rsatkichlari jumlasiga kiradi. Jumladan, qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligi va chorva mollari mahsuldorligi ortishi, bir kombayn hisobiga yig'ib olingan g'alla yoki paxta hosili miqdori o'sishi, to'quv dastgohi birligiga ishlab chiqarilgan material miqdorining ko'payib borishi shular jumlasidandir.

Iqtisodiy o'sishning omillari. Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartlilik asosida ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar iqtisodiyotning jismoniy o'sish layoqatini belgilab beradi, ular taklif omillari deb ham ataladi. Bu omillar quyidagilar:

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) mehnat resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

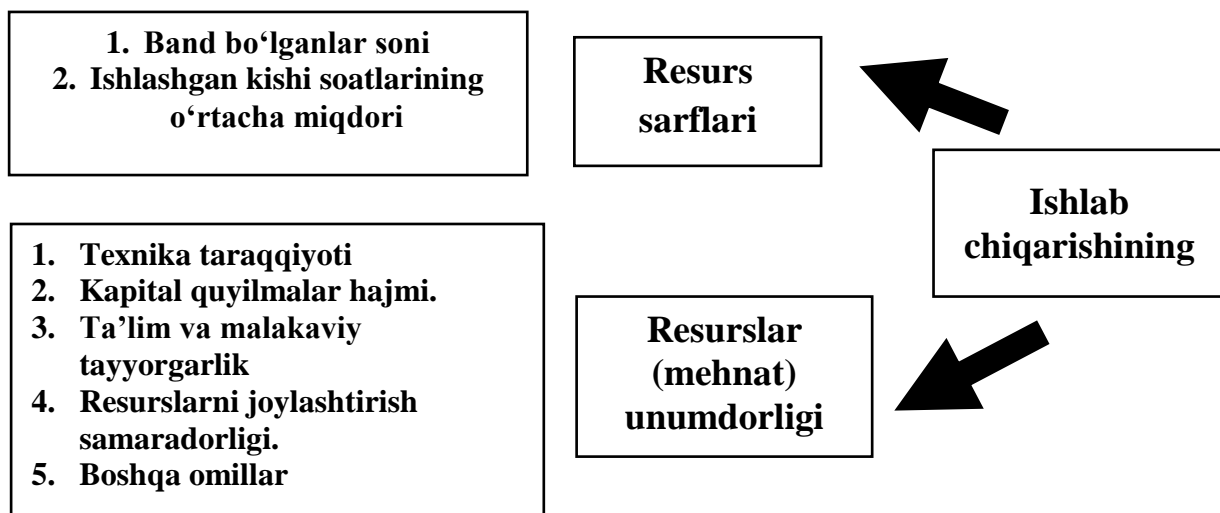
Iqtisodiy o‘shishga taqsimlash omillari ham ta’sir qiladi. Ishlab chiqarish salohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to‘liq jalb qilingan bo‘lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o‘shib boruvchi hajmidan samarali foydalanishda ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo‘ladi.

Iqtisodiy o‘shishga ta’sir ko‘rsatuvchi, taklif va taqsimlash omillari o‘zaro bog‘liq va bir-birini taqozo qiladi. Masalan, resurslar miqdorining o‘shishi va sifatining yaxshilanishi, texnologiyani takomillashtirish iqtisodiy o‘shish uchun imkoniyat yaratadi. To‘liq bandlik va resurslarni samarali taqsimlash bunday o‘shishni ro‘yobga chiqaradi.

Iqtisodiy o‘shishga talab omillari ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Iste’mol tovarlari, xizmatlar yoki investitsion tovarlarga talabning ortishi ularni ishlab chiqarishni rag‘batlantirib, pirovardida iqtisodiy o‘shishga olib keladi. Shunday ekan, talab omillari iqtisodiy o‘shishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi.

Iqtisodiy o‘shishda resurslarni taqsimlash va talab omillari o‘z o‘rniga ega bo‘lsa-da, bu muammoni tahlil qilishda asosiy e’tibor taklif omillariga qaratilishi zarur.

Mahsulotning real hajmini ikkita yo‘lda ko‘paytirilishi mumkin: Resurslarning ko‘proq hajmini jalb etish va ulardan ancha unumli foydalanish yo‘li bilan.

5.8-rasm. Real mahsulot o‘shishini aniqlab beruvchi omillar

Mehnat unumdorligining o‘shishini aniqlab beruvchi muhim omil har bir ishlovchiga to‘g‘ri keluvchi asosiy kapital hajmi hisoblanadi. Ma’lum vaqt ichida, kapitalning hajmi mutloq ko‘payishi mumkin, ammo ishchi kuchi soni tezroq o‘ssa, mehnat unumdorligi pasayadi, chunki har bir xodimning asosiy kapital bilan qurollanganlik darajasi kamayadi.

AQSHlik iqtisodchi E.Denison har xil (ekstensiv va intensiv) omillarning iqtisodiy o‘shishga miqdoriy ta’sirini aniqlashga harakat qiladi.

Amaliy hayotda iqtisodiy o‘shishni to‘xtatib turuvchi omillar ham mavjud bo‘ladi.

Iqtisodiy o‘shishni sekinlashtiruvchi asosiy omillar quyidagilar:

- mehnat muhofazasi;
- atrof muhitning ifloslanishi;
- ekologik muammolar;
- ishlovchilar mehnat sharoitini yaxshilash;
- xodimlarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish;
- tabiiy ofatlar va favqulotda ro‘y beradigan iqtisodiy-siyosiy o‘zgarishlar.

5.8-jadval

AQSH real milliy daromadi o‘shishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar

Iqtisodiy o‘shish omillari	Har bir omil salmog‘i (%)
1. Mehnat harajatlarining ortishi	32
2. Unumdorlikning o‘shishi	68
3. Texnika taraqqiyoti	28
4. Kapital harajatlari	19
5. Ta’lim va professional tayyorgarlik	14
6. Ishlab chiqarish miqiyosi taqozo qiladigan tejash	9
7. Resurslarni taqsimlashning yaxshilanishi	8
8. Qonunchilik – muassaviy va boshqa omillar	-9
Jami	100

Keyingi yillarda Respublikada davlat tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog‘lig‘ini muhofaza qilishni

tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atiga so'zsiz salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli harajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar boshqa tomonga jalb qilinadi.

Iqtisodiy o'sish modellari. Iqtisodiy taraqqiyotda innovatsiyalarning o'rnini. Iqtisodiy o'sishning barcha modellari «ishlab chiqarish funksiyasi» kabi mahsulot chiqarish hajmi va sarf qilingan iqtisodiy resurslar miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.

Shundan kelib chiqib, iqtisodiy o'sishning ko'pchilik modellarida ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi ishlab chiqarish asosiy omillari – mehnat (L) vakapital (K) miqdorining o'zgarishi bilan bog'lanadi.

Yalpi talab, yalpi taklif modeli

E.Domar modeli – bu model mehnat bozorida ortiqcha taklif mavjud bo'lishi, narx darajasining doimiy taqozo qilishini va mahsulot chiqarish hajmi faqat yagona resurs – kapital miqdoriga bog'liq bo'lishini ko'rsatadi. Unga ko'ra, investitsiyalarning o'sish sur'ati iqtisodiyotda talab va taklif ko'payishining asosiy omili bo'lib xizmat qiladi.

R.F.Xarrod modeli – bu modelga «tabiiy» o'sish sur'ati tushunchasi kiritiladi. Bu faol aholi soni ko'payishi va texnika taraqqiyoti natijasida kelib chiqadigan o'sish sur'ati bo'lib, u mehnat va kapital omillarining to'liq bandligini ta'minlaydi.

R.Solou modelida – ishlab chiqarish omillarining o'zaro o'rnini bosish mumkinligi hisobga olinadi. Bu modelda iqtisodiy tahlilning asosiy shart-sharoitlari: kapital keyingi unumdorligining pasayib borishi, ishlab chiqarish miqyosidan olinadigan samara va kapital xizmat qilish davrining doimiyligi kabilar hisoblanadi.

Hozirgi globallashuv iqtisodiy o'sish va umuman iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili innovatsiyalar hisoblanib, u YAIMning miqdoriy ortishi va sifatining yaxshilanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Innovatsiya soʻzi (lotincha -innovationem) mazmunan “oʻzgartirish” yoki “zamonaviylashtirish” degan maʼnoni anglatib, bir tomondan ishlab chiqarish jarayonini boshqa tomondan uning pirovard natijasi hisoblangan mahsulotning yangilanishini bildiradi.

Avstriya iqtisodchisi I.Shumpeter innovatsiya tushunchasini ilmiy atamashunoslikka kiritib, unga “beshta odatiy oʻzgarish” sifatida tavsif beradi. Bular:

1. yangi mahsulotni joriy qilish;
2. ishlab chiqarishning yangi usullarini qoʻllash;
3. yangi bozorlarning ochilishi;
4. xom ashyo va yarim fabrikatlar yangi manbalari topilishi;
5. ishlab chiqarishni tashkil qilishdagi yangi oʻzgarishlar.

Xalqaro standartlarga koʻra, innovatsiya, innovatsion faoliyatning natijasi sifatida aniqlanadi.

Aytilgan yondashuvlarni umumlashtirib innovatsiyani quyidagi tarkibda qayd qilish mumkin:

- innovatsiya – yangi mahsulot va xizmat;
- innovatsiya – ishlab chiqarishni tashkil qilishning yangi usullari va yangi texnologik jarayonlar.

Innovatsion jarayon – innovatsiyalarning yaratilishi, oʻzlashtirilishi va tarqalish jarayonlaridir. Boshqacha aytganda, innovatsion jarayon – bu milliy bilimlarning innovatsiyalarga asoslanib borishining uzluksiz amalga oshadigan jarayoni.

Innovatsion jarayon oʻz ichiga har doim ikki bosqichni qamrab oladi:

1. Yangi mahsulotning ishlab chiqarishga tayyor boʻlgan andozasi yaratilish jarayoni.
2. Oʻzlashtirish, ishlab chiqarish va tarqatilish jarayoni. Buning natijasida yaratilgan mahsulot innovatsiyaga aylanadi.

Innovatsiyalar bir qator mezonlar asosida turkumlanadi. Bular: yangilikning darajasi; bozorga ta'sir ko'rsatishi; texnik o'lchamlari; tarqalish sohasi; qamrab olish ko'lami; bozordagi mavqei va h.k.

Jumladan, yangilikning darajasiga ko'ra davriy, bazisli (radikal), yaxshilanib boruvchi innovatsiyalar farqlanadi. Davriy innovatsiyalarga dehqonchilik va chorvachilikning o'zlashtirilishi, yozuvning kashf qilinishi, o'z qurollari va termoyadro qurollar kashf etilishi, davlatlarning qaror topishi va boshqa shu kabilarni kiritish mumkin. Bazisli innovatsiya natijasida jarayon, mahsulot yoki xizmatlarda shunday katta o'zgarish kashf qilinadiki, bu mavjud tarmoq yoki bozorning butunlay transformatsiyalashuviga olib keladi. Bunga internet tufayli elektron biznes sohasining paydo bo'lishini misol qilib keltirish mumkin.

Yaxshilanib boruvchi innovatsiyalar sezilarsiz, noinqilobiy o'zgarishlarni ifodalaydi va ancha qisqa hayot shakliga ega bo'ladi.

Innovatsiyalar paydo bo'lishining muhim shart-sharoiti *innovatsion muhit* hisoblanadi. Innovatsion muhit innovatsion g'oyalarning tug'ilishi va amalga oshirilishi uchun qulay sharoit yaratadi. Innovatsion muhit innovatsion salohiyat mavjud bo'lganda qaror topadi. Innovatsion salohiyat turli xil resurslar (intellektual, moddiy "moliyaviy, infratuzilmaviy") ning yaxlitligini tavsiflaydi.

Milliy innovatsion tizim (MIT) – milliy hudud doirasida ilmiy bilim va texnologiyalarni yaratish, ro'yobga chiqarish va tijoratlashtirishga xizmat qiluvchi o'zaro bog'liq bo'lgan tuzilmalar majmuasidir.

MIT o'ziga ikki tarkibiy bo'linmani qamrab oladi: ilmiy-ishlab chiqarish va institutsional. O'z navbatida ilmiy-ishlab chiqarish tizimi a) fan va ta'lim; b) tadbirkorlik sektori; d) innovatsion infratuzilmadan iborat bo'ladi. Institutsional muhit davlatning fan-texnika sohasidagi faoliyatini va innovatsion siyosatini ta'minlaydi.

Innovatsion infratuzilma ishlab chiqarish – texnologik, moliyaviy va eksport-konsalting tuzilmalardan iborat bo'lib quyidagilarni o'z ichiga oladi.

1. Ishlab chiqarish - texnologik infratuzilma.

- texnoparklar

- innovatsion – texnologik markazlar
- biznes inkubatorlar
- texnologiyalar transferi markazlari
- innovatsion –sanoat klasterlari
- maxsus iqtisodiy zonalar

2. moliyaviy infratuzilma

- turli tipdagi fondlar (byudjet, venchur, sug‘urta, investitsion)
- xususiy investorlar
- fond bozorlari

3. eksport –konsalting infratuzilma.

- konsalting markazlari (moliya, investitsiya, marketing, boshqaruv va h.k.)
- xizmat ko‘rsatish bo‘yicha muassasalar (intellektual mulk, standartlashtirish, sertifikatlash)
- axborot –analitik markazlar, internet resurslar.

Innovatsion jarayonlarning jadalligi va samaradorligi davlatning innovatsion siyosatiga bog‘liq. Davlatning bu siyosati asosan quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- milliy mahsulot raqobatbardoshligini ta’minlaydigan innovatsion faoliyatni kuchaytirishi;
- zamonaviy texnologiyalar asosidagi innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash;
- yangi mahsulotlar va ilg‘or texnikaviy ishlanmalarga yo‘naltirilgan ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik loyihalarni moliyalashtirish;
- davlat tomonidan tartibga solishni bozor innovatsion mexanizm samarali amal qilishi va intellektual mulkni himoyalash bilan qo‘shib olib borish;
- innovatsiyalar asosida rivojlanishning qonunchilik va axborot bazasini yaratishni kengaytirish;
- texnologiyalarning jahon bozoriga transfertida xalqaro innovatsion hamkorlik va milliy innovatsion tadbirkorlikni himoya qilishga .

Davlatning amalga oshiradigan maqsadli innovatsion siyosati natijasida respublikada 2020-yilda yuqori texnologik tarmoqlar mahsuloti 31%ga o'sib, yalpi ichki mahsulotda innovatsion mahsulotlar ulushi 22% gacha ortishi zarur.²²

7. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir. Milliy boylikning bir qismi inson mehnatining natijasi hisoblansa, boshqa qismi tabiat boyliklaridan iborat bo'ladi. Shunday ekan, milliy boylik keng ma'noda o'z ichiga nafaqat moddiy va nomoddiy ne'matlar, yaratilgan san'at asarlari, intellektual salohiyatni balki barcha tabiat resurslari va boyliklari hamda takror ishlab chiqarishning tabiiy iqlim sharoitlarini ham oladi. Milliy boylikning bu barcha tarkibiy qismlarini miqdoran, qiymat o'lchovlarida hisoblab chiqish bir qator obyektiv sabablarga ko'ra ancha qiyin, jumladan, uning tabiat in'omlaridan iborat qismi ishlab chiqarishning natijasi hisoblanmaydi va qiymat o'lchovlariga ega emas. Shu sababli iqtisodiy tahlil amaliyotida milliy boylikning tor ma'nodagi tushunchasidan foydalaniladi. Tor ma'noda, milliy boylik insoniyat mehnati bilan yaratilgan va takror ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan barcha moddiy boyliklardan iborat bo'ladi. Milliy boylikning bu qismi milliy iqtisodiyot rivojining butun tarixi davomida doimiy takrorlanib turuvchi ishlab chiqarish jarayonining umumiy natijasi sifatida chiqadi va moddiy buyumlashgan shaklda namoyon bo'ladi. U kishilarning ko'plab avlodi mehnati natijasi hisoblanadi.

Aytilganlardan kelib chiqib, milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

²² Концепсия инновационного развития Республики Узбекистан за 2012-2020 г. Т.: 2011.
Стр 12

Moddiy buyumlashgan boylik oxiri oqibatda ishlab chiqarishning, natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarishda yaratilgan mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Ammo moddiy buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish noto'g'ri bo'lur edi. Chunki bu boylikning bir qismi har yili iste'mol qilinib, qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

- *ishlab chiqarish maqsadidagi asosiy kapital*. Bular butun milliy boylikning tarkibida ancha katta salmoqqa ega bo'ladi, hamda o'zining texnikaviy darajasi bo'yicha yalpi milliy mahsulotning o'sish imkoniyatini belgilab beradi:

- *noishlab chiqarish tavsifidagi asosiy kapital*. Asosiy kapitalning bu turiga mamlakatning uy-joy fondi, ijtimoiy madaniy tavsifdagi ob'ektlar kiradi.

- *aylanma kapital*. Milliy boylikning bu qismi mehnat predmetlaridan iborat bo'lib, asosiy kapitalning taxminan 1/4 qismini tashkil qiladi.

- *tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi*. Ular ishlab chiqarish bosqichida mehnat jarayoni ta'siri ostida bo'lib, potensial pirovard mahsulot hisoblanadi.

- *moddiy zahiralalar va ehtiyotlar*. Bunga tayyor mahsulot, korxonalar va savdo tarmoqlaridagi moddiy zahiralalar, davlat ehtiyotlari va rezerv fondlari kiradi. Moddiy zahiralalar iqtisodiyotda ro'y berishi mumkin bo'lgan va oldindan bilib bo'lmaydigan favqulotda holatlardan kafolatlanish maqsadida ushlab turiladi.

Davlat ehtiyojlariga oltin zahiralari, sug'urta va mudofaa ehtiyojlari uchun zarur zahiralalar kiradi.

- aholining uy, tomorqa va yordamchi xo‘jaligida jamg‘arilgan mol-mulk. Bunga uy-joy, avtomobil, madaniy-maishiy buyumlar, kiyim-kechaklar va shu kabilarning qiymati kiradi.

Moddiy buyumlashgan boylik tarkibiy qismlarining mazmuni va ularning salmog‘i o‘zgarishsiz qolmaydi. Asosan fan-texnika taraqqiyoti sharoitida moddiy, buyumlashgan boylik tarkibida yirik o‘zgarishlar ro‘y beradi. Sanoat tarmoqlarining asosiy kapitali tez ko‘payadi va yangilanadi, noishlab chiqarish sohasining asosiy kapitali tarkibida ilmiy, o‘quv, sog‘liqni saqlash muassasalarining ulushi tobora ko‘proq hissasini egallaydi. Tabiiy resurslarni iqtisodiy faoliyatga jalb qilish suratlari o‘sib boradi.

Moddiy buyumlashgan boylik o‘shishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o‘shishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadda jamg‘arish normasining ortishi.

Moddiy buyumlashgan boylik nafaqat ishlab chiqarishning natijasi balki uning shart-sharoiti hamdir. Buning ma‘nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste‘mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko‘payishi ro‘y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o‘shish sur‘ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xarakteriga bog‘liq bo‘ladi.

Moddiy buyumlashgan boylikni oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish farqlansa-da, har ikkalasi ham yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning boshqa qismi tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning vujudga kelishi insoniyat jamiyat rivojiga bog‘liq emas, u tabiat qonunlari asosida ro‘y beradi. Foydali qazilma boyliklar, o‘rmonlar, suv va yer resurslari xuddi shunday vujudga kelib ishlab chiqarishdan tashqarida turadi.

Tabiat in'omlari o'zining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylik bo'lib, shu holatda inson faoliyatining natijasi hisoblangan milliy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potensial boylik hisoblanadi. Ular real boylikka inson mehnatining ta'siri oqibatida aylanadi.

Milliy boylik nafaqat ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi, uning bir qismi xizmat ko'rsatish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Mazkur sohalarida ashyoviy buyum shakl bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil qilinadi. Ular ham ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun shuningdek, bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

Moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi jamiyat moddiy qimmatliklari ko'payishining asosi hisoblanadi. Agar fan-texnika taraqqiyoti yuqori sur'atlar bilan rivojlansa madaniyat, san'at, fan kabi sohalar ham o'sib va takomillashib boradi. Shunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy xarakterdagi qimmatliklarini ham oladi.

8. Milliy hisoblar tizimida milliy boylikni hisoblashning xususiyatlari

Milliy hisoblar tizimi (MHT) bo'yicha milliy boylik barcha majburiyatlar chiqarib tashlangan aktivlar qiymati summasi sifatida aniqlanadi. Aktivlar miqdorlarga egalik qilish yoki foydalanish natijasida iqtisodiy naf keltiruvchi

mavjud jamg'arilgan qiymatlardir. U nomoliyaviy va moliyaviy aktivlarga ajratiladi. Moliyaviy aktivlar bu kreditorlarning debitorlarga moliyaviy talablari sifatida chiqadi, uning vujudga kelishi debitorlarda tegishli majburiyatlar paydo bo'lganligini anglatadi.

Bu ma'lumotlar hisoblarning ikki turi: aktiv va passiv balansi hamda aktivlar hisobida aks etadi. Aktivlar va passivlar balansida aktivlar va majburiyatlarning barcha turlari ko'rsatilib, ular asosida milliy boylik aniqlanadi.

Aktivlar va passivlar balansi

Aktivlar	Passivlar
1. Nomoliyaviy aktivlar	3. Majburiyatlar
2. Moliyaviy aktivlar	4. Kapital sof qiymati
1+2-3=4	

Aktivlar hisobi iqtisodiyot barcha subyektlarida mavjud bo'lgan aktivlarning har bir alohida turlari uchun tuziladi. Aktivlar va passivlar balansi ham vaqtning ma'lum davri (yil boshi va oxiri)da alohida sektorlar va butun iqtisodiyot uchun tuziladi.

Aktivlar hisobida zahiralar va oqimlar o'zaro bog'liqligi

Zahiralar va oqimlar ko'rsatkichi	MHTdagi hisoblar
1. Davr boshida aktivlar qiymati	Aktiv va passivlarning dastlabki balansi
2. Sotib olingan aktivlarning sof qiymati (kirim-chiqim)	Kapital bilan operatsiyalar hisobi (nomoliyaviy aktivlar) moliyaviy hisob (moliyaviy aktivlar)
3. Aktivlar hajmida boshqa o'zgarishlar qiymati	Aktivlar hajmida boshqa o'zgarishlar hisobi
4. Narx o'zgarishi natijasida aktivlar qiymatining o'zgarishi	Qayta baholashlar hisobi
5. Davr oxirida aktivlar qiymati (1+2+3+4)=5	Aktivlar va passivlarning davr oxiridagi balansi

Iqtisodiyotning har bir sektori uchun barcha aktivlar qiymati va barcha majburiyatlar o'rtasidagi farq –kapitalning sof qiymatini hosil qiladi. Bu miqdor butun iqtisodiyot uchun milliy boylik sifatida chiqadi. Boshqacha aytganda, u iqtisodiyot barcha sektorlari sof kapitallari summasiga teng keladi. Iqtisodiyot rezidentlarining o'zaro moliyaviy talablari ulardan biri uchun moliyaviy aktivlar,

boshqasi uchun majburiyatlar hisoblanishi sababli, ular bir-birini qoplaydi, milliy boylik esa nomoliyaviy aktivlar va kapital sof qiymati umumiy summasi sifatida aniqlanadi. Yil boshi va oxirida aktivlar va passivlar balansi hamda jamgʻarmalar hisobi oʻzaro bir-biri bilan bogʻlanadi.

Majburiyatlarga nisbatan ham xuddi shunday tartib amal qiladi. Shunday qilib, MHT aktivlar va majburiyatlar qiymatidagi oʻzgarishlarni qayd qilishni koʻzda tutadi. Ayni vaqtda bu oʻzgarishlar iqtisodiyot sektorlaridagi kapital qiymatida va butun milliy boylikda qanday tarkibiy qismlar hamda qaysi omillar hisobiga roʻy berganligini tahlil qilish imkonini beradi.

MHTda barcha aktivlar va majburiyatlarni baholashda joriy bozor narxlaridan foydalaniladi. Asosiy kapital qiymatini MHTda aks ettirishda qayta tiklash qiymatini aniqlash usuli ham qoʻllaniladi. Yana bir usul aktivlardan foydalanishdan kutilayotgan boʻlgʻusi daromadlar tushumining haqiqiy (diskontlashgan) qiymatini aniqlash hisoblanadi. Chet el valyutalarida qayd qilingan aktivlar va majburiyatlar bozor ayriboshlash kursi boʻyicha milliy pul birligida baholanishi zarur.

MHTda nomoliyaviy aktivlar ikki turga ajratiladi: ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan aktivlar. Ishlab chiqarilgan aktivlarga asosiy kapital, moddiy aylanma vositalar va qimmatliklar kiritiladi²³.

Ishlab chiqarilmaydigan aktivlar uchta tarkibiy qismni oʻz ichiga oladi: tabiiy resurslar; ijara va litsenziya shartnomalari; xarid qilingan gudvill²⁴ va marketing aktivlari²⁵.

²³Asosiy kapital qiymatida quyidagilar ham aks etadi: yerlarni yaxshilashga harajatlar, Gʻarbiy qurollar; madaniylashtirilgan biologik resurslar; ishlab chiqarilmagan aktivlarga mulkchilik huquqini boshqaga berish bilan bogʻliq xarajatlar; intellektual mulk mahsulotlari; ilmiy tadqiqot va ishlanmalar qiymati; foydali qazilmalarni qidirish va baholash xarajatlari; koʻngilochar, ilmiy va badiiy asarlar asl nusxalari. Moddiy aylanma vositalar: xom ashyo va materiallar zahirasi, tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati, tayyor mahsulotlar, qayta sotishga moʻljallangan tovarlar va harbiy maqsadda ishlatiladigan materiallar zahirasi. qimmatliklar: qimmatbaho metallar va toshlar, zargarlik buyumlari, sanʼat asarlari va h.k.

²⁴ Institutsional birlik (ishchi kuchi, boshqarish, korporativ madaniyat, mahsulotni tarqatish tizimi)lar kapitallari sof qiymatidan sotish qiymati oshib ketishini ifodalaydi. Ular alohida qiymatga ega boʻlmasada, birgalikda aktivlar birligi qiymatini koʻpaytiradi;

²⁵ Marketing aktivlari-brendlar savdo markalari logotiplaar qiymatini oʻz ichiga oladi.

MHTda moliyaviy aktivlar va majburiyatlar sifatida quyidagilar hisobga olinadi:

- monetar oltin va qarz olishning maxsus huquqi;
- naqd valyutalar va o'tkazilgan depozitlar;
- qarzli qiymatli qog'ozlar va ssudalar;
- aksionerlik kapitali va investitsion fondlar aksiyalari;
- sug'urta, pensiya ta'minoti va standartlashtirilgan kafolatlar dasturlari;
- boshqa debitorlik va kreditorlik qarzdorlik (tovarlarni yetkazib berish bilan bog'liq tijorat kreditlari, soliqlar, dividend, ish haqi to'lash, qimmatliqog'ozlarni sotish va sotib olish bilan bog'liq qarzdorlik).

Asosiy tayanch tushunchalar

Makroiqtisodiyot – ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot uning alohida sektorlari va jahon ho'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi – YAIM va milliy daromadni ishlab chiqarish hamda ulardan foydalanishni xarakterlaydigan hamda o'zaro bog'liqligini ko'rsatadigan hisoblar andozasi.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) – milliy iqtisodiyot subyektlari tomonidan mamlakat ichida va tashqarisida bir yil davomida vujudga keltirilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.

Qo'shilgan qiymat – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste'mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Yalpi ichki mahsulot (YAIM) – yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlardagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM) – Yalpi ichki mahsulotdan uni ishlab chiqarish uchun sarflangan moddiy xarajatlarni chiqargandan keyin qolgan qismi.

Milliy daromad – yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo'lib, SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad – milliy daromaddan ijtimoiy sug‘urta ajratmalari, korxonalar foydasidan olinadigan soliqlar va uning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo‘liga kelib tushadigan ijtimoiy (davlatning transfert to‘lovlari) to‘lovlar summasini qo‘shish yo‘li bilan aniqlanadi.

Nominal YAIM – joriy narxlarda hisoblangan YAIM.

Real YAIM – narxlarning o‘zgarishini hisobga olib, doimiy narxlarda hisoblangan YAIM.

Oraliq mahsulot – ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Pirovard mahsulot – ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va umumiy iste‘mol qilishga tayyor bo‘lgan mahsulotlar.

Xufyona iqtisodiyot – YAIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin harakatda bo‘lgan qismi.

Yalpi talab – bu barcha iste‘molchilar, ya‘ni aholi, korxonalar va davlat narxlarining o‘rtacha darajasida sotib olishi mumkin bo‘lgan tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmini yoki milliy iqtisodiyotdagi yalpi sarflar miqdorini bildiradi.

Yalpi taklif – narxlarning mavjud darajasida sotishga chiqariladigan pirovard tovarlar va xizmatlar miqdori yoki milliy ishlab chiqarishning real hajmidir.

Xrapovikli samara – yalpi talab oshganda narxning o‘rtacha darajasi ko‘tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

Unumdorlik – bu milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilgan resurslar miqdoriga yoki harajat birligiga to‘g‘ri keladigan nisbiy miqdori.

Iste‘mol – jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalaridan va ishlab chiqarish omillari (ishchi kuchi)dan foydalanish jarayonini bildiradi.

Shaxsiy iste‘mol – iste‘molchilik tavsifidagi ne‘matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya‘ni ularning individual tarzda iste‘mol qilinishini bildiradi.

Unumli iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanishni anglatadi.

Iste'molchilik sarflari – aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg'arma – aholi, joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'planib borilishi.

Iste'molga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.

Jamg'armaga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning jamg'armaga ketadigan ulushi.

Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik – shaxsiy daromad o'sgan qismining iste'mol qilinadigan qismi ulushi.

Jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik – shaxsiy daromad o'sgan qismining jamg'armaga ketadigan hissasi.

Iqtisodiy jamg'arish – milliy daromadning bir qismidan asosiy va aylanma kapitalarni, shuningdek, ehtiyot va zahiralarni ko'paytirish uchun foydalanish.

Jamg'arish normasi – jamg'arish fondining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Investitsiyalar – ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish)ni kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilmalar.

Investitsion faoliyat – investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha qilinadigan amaliy harakatlar.

Investor – investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs.

Investitsiyalar samaradorligi – milliy daromad (foyda) investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Iqtisodiy rivojlanish – ko'p o'lchamli jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish – YAMM (YAIM, SMM, MD) miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o‘sh mezon – iqtisodiy o‘shni nisbatan to‘liq darajada baholash imkonini beradigan ko‘rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o‘shning ko‘rsatkichlari – iqtisodiy o‘shni aniqlashda foydalaniladigan qiymat va natural (jismoniy) ko‘rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o‘sh – ishlab chiqarishga qo‘shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv iqtisodiy o‘sh – ishlab chiqarish omillarining mavjud darajasida, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko‘payib borishi.

Ustuvor ekstensiv iqtisodiy o‘sh – iqtisodiy o‘shda ekstensiv omillarning ustuvor o‘ringa ega ekanligini bildiradi.

Ustuvor intensiv iqtisodiy o‘sh – iqtisodiy o‘shda intensiv omillarning yuqori o‘ringa egaligini bildiradi.

Iqtisodiy o‘sh omillari – iqtisodiy o‘shga ta‘sir ko‘rsatishda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik – insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg‘arilgan moddiy va ma‘naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in‘omlari.

Moddiy - buyumlashgan boylik – milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy – buyum ko‘rinishga ega bo‘lgan qismi.

Tabiiy boylik – milliy boylikning tabiat in‘omlaridan iborat bo‘lgan, foydalanishga jalb qilingan, ishlab chiqarishning shart –sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladigan qismi.

Ma‘naviy boylik – ashyoviy-buyum ko‘rinishiga ega bo‘lmagan nomoddiy qimmatliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.

Muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi nimani ifodalaydi? Uning qanday tarkibiy qismlari mavjud?

2. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning farqi nimada? Ular iqtisodiyotning qanday ko‘rinishlari uchun xos ekanligini izohlang.

3. Milliy hisoblar tizimining mohiyati nimada? U o‘z ichiga qanday ko‘rsatkichlarni oladi?

4. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarnimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday rol o‘ynaydi?

5. YAIM va SMM bir-biridan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy daromad-chi?

6. Milliy mahsulot harakat shakllari tavsifini bering.

7. YAIM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.

8. Nominal va real YAIM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko‘rsating.

9. Agar joriy yildagi nominal YAIM hajmi 700 mlrd. so‘mga, narx indeksi 1,5 ga teng bo‘lsa, real YAIM hajmi qancha bo‘ladi? Agar narx indeksi 0,8 ga teng bo‘lsa-chi?

10. Sof iqtisodiy farovonlik ko‘rsatkichining mohiyati hamda hisoblash tartibini tushuntirib bering.

11. Yalpi talab va yalpi taklifni tahlil qilish nima uchun zarur?

12. Yalpi talab qanday tushuncha? Nima uchun yalpi talab egri chizig‘i o‘zgaradi? Yalpi talabga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?

13. Yalpi taklif tushunchasini izohlang. Yalpi taklif egri chizig‘idagi uchta kesmani tasvirlang va ular nimani ko‘rsatishini tushuntiring.

14. Yalpi taklifga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?

15. Iste’mol, jamg‘arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta’riflang.

16. Iste’mol va jamg‘armaning miqdorini aniqlovchi asosiy omillarni sanab ko‘rsating.

17. Jamg‘arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?

18. Iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg'armaga qo'shilgan moyillik qanday aniqlanadi?

19. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsiflab bering.

20. Investitsiyalar turlarini aytib bering.

21. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalariga tushuncha bering va milliy iqtisodiyotdagi ularning ulushini tavsiflab bering.

22. Investitsion kutilish nima?

23. Investitsiyalar darajasini belgilovchi omillarga tushuncha bering.

24. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o'sish tushunchalarining ta'rifini bering hamda ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko'rsating.

25. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi? Nima uchun real hayotda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o'sish turlari uchramaydi?

26. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishning samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkichlaridan foydalaniladi?

27. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.

28. Milliy boylik tushunchasining ta'rifini bering va tarkibiy tuzilishini ko'rsating.

29. Milliy boylik tarkibida moddiy –buyumlashgan boylik qanday o'ringa ega va u qanday tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi?

30. Nima uchun yer, suv kabi tabiiy boyliklarni qiymat o'lchovida baholab, milliy boylik tarkibiga kiritish mumkin emas?

31. Madaniy, tarixiy obidalar va arxitektura yodgorliklarining milliy boylik tarkibida aks etishini qanday izohlaymiz? Ularning har biriga misollar keltiring.

VI. BOB. MILLIY IQTISODIYOTNING MUVOZANATI VA NISBATLARI. MAKROIQTISODIY BEQARORLIKLAR

1. Iqtisodiy muvozanatlikning mazmuni, uning turlari va aniqlash usullari.

2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari.

3. Makroiqtisodiy beqarorlik, iqtisodiyotning siklliligi va iqtisodiy inqirozlar.

4. Ishsizlik va uning turlari.

5. Inflyatsiya, uning kelib chiqish sabablari, turlari va oqibatlari. Davlatning inflyatsiyaga qarshi tadbirlari.

1. Iqtisodiy muvozanatlikning mazmuni, uning turlari va aniqlash usullari

Iqtisodiy muvozanatlikning mazmuni. Milliy iqtisodiyot darajasida to'liq bandlikka va barqaror iqtisodiy o'sishga erishish, inflyatsiyani eng kam darajaga keltirish makroiqtisodiy muvozanatlikni taqozo etadi.

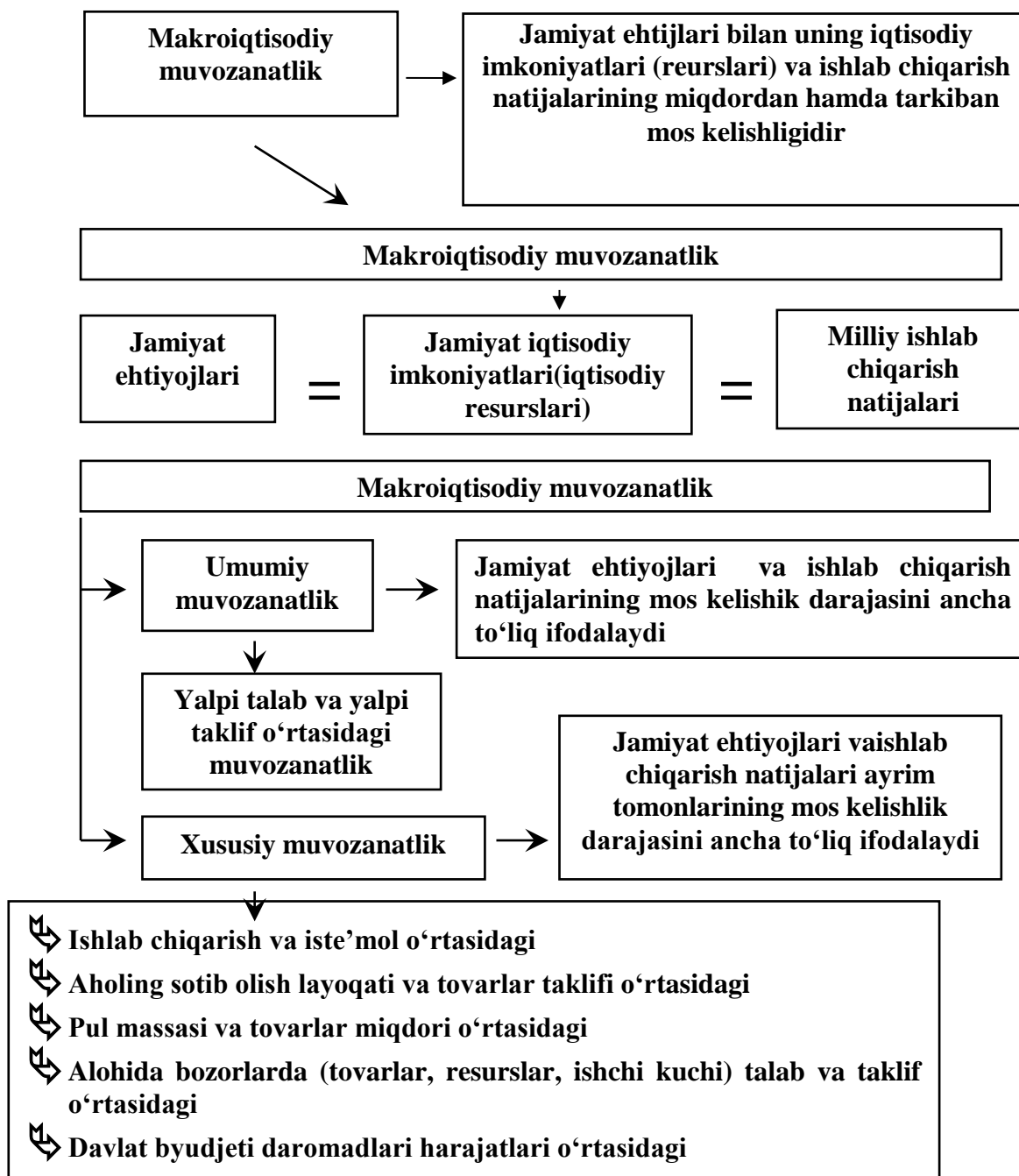
Iqtisodiy muvozanatlik – bu jamiyat ehtiyojlariga mavjud iqtisodiy resurslar miqdorining va milliy ishlab chiqarish natijalari hajmi hamda tarkibining o'zaro mos kelishligini tavsiflaydi.

Iqtisodiy muvozanatlik milliy iqtisodiyotning turli darajasidagi har xil muvozanatliklarni qamrab oladi. Bu barcha muvozanatliklarni shartli ravishda umumiy va xususiy muvozanatliklarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Umumiy muvozanatlik – bu jamiyatning barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish real hajmining o'zaro mos kelishlik darajasini bildiradi. Qiymat ifodasida bu muvozanatlik yalpi talab va yalpi taklifning nisbati orqali namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotda ro'y beradigan barcha o'zgarishlar pirovard natijada yalpi talab va yalpi taklifdagi o'zgarishlar orqali ifodalanadi.

Iqtisodiy muvozanatlik yalpi talab va yalpi taklifning tengligini taqozo etsa ham, amaliyotda ularning nisbati o'rtasidagi o'zgarishning mumkin bo'lgan har xil variantlari mavjud bo'ladi.

Makroiqtisodiy muvozanatlik va uning turlari

Bu barcha shart-sharoitlar nazariy ahamiyatga ega bo'lib, potensial imkoniyat shaklida mavjud bo'ladi. Real hayotda esa umumiy muvozanatlik tarkibiy nomutanosibliklar, resurslardan samarasiz foydalanish, narxlarning beqarorligi, iqtisodiy sikl fazalarining o'zgarishi, bozor kon'yukturasi, bozor sub'ektlari daromadlari va talab tarkibidagi o'zgarishlar ta'siri ostida bo'ladi.

Umumiy muvozanatlik barcha tarmoqlar, sohalar va iqtisodiyot birlamchi bo'g'inlarining bir me'yorda rivojlanishi ta'minlagan sharoitda iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari, barcha bozorlar va iqtisodiy jarayonlarning turli tomonlari o'rtasidagi barqarorlik tavsifidagi bir qator muvozanatliklar tizimini o'z ichiga oladi. Bu muvozanatlik shakllari turli-tuman bo'lganligi sababli, ular alohida holda xususiy muvozanatliklar sifatida yuzaga chiqadi.

Xususiy iqtisodiy muvozanatlik – bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlari o'lchamlarining o'zaro mos kelishidir. Xususiy muvozanatlik ishlab chiqarish va iste'mol, aholining sotib olish layoqati va tovarlar taklifi, byudjet daromadlari va xarajatlari, alohida tovarlarga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi bog'liqliklar ko'rilgandagina yuzaga chiqadi.

Milliy iqtisodiyot muvozanatligini ta'minlash bir qator shart-sharoitlarni taqozo qiladi. Ular quyidagilar:

- Mavjud iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyat ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish;
- Mehnat resurslarining to'liq va samarali bandligini ta'minlash;
- narxlarni barqarorlashtirish va uni inflyasiya ta'siridan holi qilish;
- iqtisodiy o'sishni yetarli miqdordagi investitsiyalar bilan ta'minlash va uni muomaladagi pul massasiga bog'lash;
- eksport va importni o'zaro muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining ijobiy qoldig'iga erishish.

Iqtisodiy muvozanatlik erkin raqobatli bozorda barcha xaridorlar tengligi, iqtisodiy vaziyat barqarorligi kabi shart-sharoitlarni ham taqozo qiladi.

Amalda iqtisodiyot doimiy harakatda va to'xtovsiz rivojlanish holatida bo'ladi. Iqtisodiy sikl fazalari, bozor kon'yukturasi, bozor subyektlari daromadlari va talabi tarkibida doimiy o'zgarishlar ro'y berib turadi. Bularning hammasi muvozanatli holatni turg'un iqtisodiyotdagi shartli umumiy muvozanatlik sifatida qarab chiqishni taqozo qiladi.

Iqtisodiy muvozanatlikni aniqlash usullari. Retseccion va inflyatsion farq.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda asosan ikkita o‘zaro bog‘liq usuldan foydalaniladi:

1. Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash.
2. Jamg‘arma va investitsiyalarni taqqoslash.

Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko‘rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste‘mol hajmi va investitsiyalarga sarflarning umumiy summasi (S+Ip) olinadi. Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi — bu ishlab chiqarishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarish mazkur hajmini sotib olish uchun yetarli umumiy sarflarni ta‘minlaydi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar shunday miqdoriga (S+ Ip) teng bo‘ladi.

To‘liq bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik retseccion yoki inflyasion farqda ifodalanadi. Yalpi sarflarning SMM hajmidan kam bo‘lgan miqdori retseccion, yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo‘lgan miqdori inflyasion farq deyiladi.

Jamg‘arma va investitsiyalarni taqqoslash usulining mohiyati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste‘mol qilmasdan jamg‘armaga qo‘yish mumkin. Jamg‘arma, sarflar - daromadlar oqimidan potensial sarflarni olib qo‘yish hisoblanadi. Bunda jamg‘armaga qo‘yilgan mablag‘lar investitsiya sifatida ifodalansa, yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo‘ladi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda yuqoridagi usullardan tashqari balans usulidan hamda “Xarajat va natija” larni taqqoslash usulidan ham foydalaniladi.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotdagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

“Xarajat va natija”larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs sarflari olingan mahsulot qiymati bilan taqqoslanib muvozanatlik

darajasi tahlil qilinadi. Bunda mahsulot birligiga qilingan iqtisodiy xarajatlar uning narxi bilan taqqoslanadi.

2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari

Milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik uning turli tomonlari va sohalari o'rtasida mutanosiblik bo'lishini taqozo qiladi. Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat ko'rsatkichlarda ifodalangan ma'lum nisbatlarning bo'lishidir. Makroiqtisodiy jarayon g'oyat murakkab va ko'p qirrali bo'lishi sababli mutanosiblik turlari ham xilma-xildir. Ularning barchasini umumlashtirib mutanosiblikning quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

1. Umumiy iqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar. Bunga YAIM va milliy daromad tarkibiy qismlar; iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar miqdori bilan pul massasi o'rtasidagi; aholining daromadlari bilan xarajatlar o'rtasidagi mutanosibliklarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

2. Tarmoqlararo mutanosibliklar. Milliy iqtisodiyotda muvozanatlikni ta'minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o'rin tutadi. Mamlakat iqtisodiyoti juda ko'p tarmoq va sohalardan iborat bo'lib, ularning rivojlanishi bir-biri bilan bog'liq. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste'mol qilinadi yoki pirovard mahsulotga aylantiriladi. Masalan, qishloq xo'jalik mahsulotlarining ko'pgina qismi (paxta, g'alla, pilla, sut va shu kabilar) sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, pirovard mahsulotga aylantiriladi va iste'mol tovarlari bozoriga chiqariladi. O'z navbatida sanoatda yaratilgan ishlab chiqarish vositalari iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari qishloq xo'jaligi, qurilish va shu kabilarda unumli iste'mol qilinadi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o'rtasidagi mutanosibliklar misol bo'ladi.

3. Tarmoq ichidagi mutanosibliklar. Tarmoqlararo mutanosiblik ular ichidagi tarkibiy qismlar mutanosiblik orqali ta'minlanadi.

Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo'jaligining dehqonchilik va chorvachilik sohalari o'rtasidagi mutanosiblik va boshqalar. Shu bilan birga ta'kidlab o'tilgan sohalarning ichidagi tarkibiy tuzilmalar o'rtasida ham bog'liqlik bo'lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, chorvachilikda sut va go'sht ishlab chiqarish sohalari o'rtasidagi va boshqalar.

4. Hududiy mutanosibliklar. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o'rtasidagi bog'liqlikni ham taqozo qiladi. Yuzaki qaraganda hududlar o'rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi roli to'liq namoyon bo'lmaydi. Lekin alohida hududiy bo'linmalar (viloyat, tuman, shahar va boshqa hududiy birliklar) ning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog'liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai nazaridan qaralsa, bu bog'liqlikning ahamiyati yaqqol ko'rinadi.

5. Davlatlararo mutanosibliklar. Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi. Birinchidan, dunyoning ko'pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biri bilan bog'langan, ikkinchidan, shu bog'liqlik orqali milliy ishlab chiqarish natijalari bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o'z iste'molining bir qismini chetdan keltirilgan mahsulotlar hisobiga qondiradi. Bu bog'liqlik qanchalik katta bo'lsa, sof eksport hajmi orqali makroiqtisodiy muvozanatlikka shunchalik kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishdan quyidagilar ko'zda tutiladi:

- Mamlakatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish.
- To'liq bandlilikka erishish, ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo'lgan va ishlashni xohlaganlarni to'liq va samarali ish bilan ta'minlash.
- Narxning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflyatsiya ta'siridan holi qilish.

- Iqtisodiyotning bir maromda o‘shib borishini yetarli darajada investitsiya bilan ta’minlash va muomaladagi pul massasiga bog‘lab borish.
- Eksport va importni muvofiqlashtirish asosida ijobiy tashqi savdo balansiga erishish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo‘lib, bunga erishish muqarrar ekanligini bildirmaydi. Chunki mutloq muvozanatga erishish mumkin emas, u buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy rivojlanish siklik ro‘y beradi.

3. Makroiqtisodiy beqarorlik, iqtisodiyotning siklliligi va iqtisodiy inqirozlar

Har qanday mamlakat iqtisodiy o‘shishga, iqtisodiy resurslarning to‘liq bandligi va narxlarning barqaror darajasiga erishishga harakat qiladi. Ammo uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari ta’sirida tebranib turadi. Vaqt-vaqti bilan obyektiv qonunlarning o‘zgartirib bo‘lmaydigan ta’siri ostida milliy ishlab chiqarish va uning ayrim bo‘g‘inlarida uzilishlar paydo bo‘ladi va bu uzilish iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo‘lishi hisoblanadi. Milliy xo‘jalikda iqtisodiy o‘shish asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar – YAIM, milliy daromad, bandlik va narx darajasidagi iqtisodiy tebranishlar bilan birga ro‘y beradi.

Iqtisodiy tebranishlar – bu muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘zlarining barqaror holatidan farqlanishidir. Davriy o‘shish ishlab chiqarishdagi tanazzullik bilan almashinadi va iqtisodiy sikllar vujudga keladi. Bu holat iqtisodiy adabiyotlarda **iqtisodiyotning siklli rivojlanishi** deb ataladi.

Ko‘plab iqtisodchilar ortiqcha ishlab chiqarish sabablarini ochib berishga harakat qilib, talabning ko‘payishi va kamayishi, ishlab chiqarish hajmining o‘shishi yoki qisqarishi kabi hodisalarning davriy tavsifiga e’tibor qaratdilar.

Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o‘tib, o‘zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o‘tgan davr tushuniladi.²⁶

Iqtisodiy sikl milliy iqtisodiyotning bir inqiroz boshlangandan keyingi inqiroz boshlanguncha davrdagi harakat shaklidir. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to‘xtab qolmaydi, balki u to‘xtovsiz to‘lqinsimon harakat sifatida davom etadi. Siklli harakat milliy xo‘jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilishidagi nomutanosiblikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarni, iqtisodiy taraqqiyot jarayonidagi chuqur o‘zgarishlarni aks ettiradi.

Iqtisodiy sikl alohida fazalar o‘rin almashishi orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan davrni ifodalab, o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz, turg‘unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o‘tish uchun sharoit yuzaga keladi.

Iqtisodiy siklning **inqiroz** fazasi ishlab chiqarish hajmi va boshqa iqtisodiy faollik ko‘rsatkichlarining pasayishida ifodalanadi.

Inqirozdan keyin **turg‘unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta‘minlansa-da, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo‘ladi. Narxlarning o‘sishi to‘xtab, ssuda foiz normalari pasayadi, tovar zahiralari barqarorlashadi.

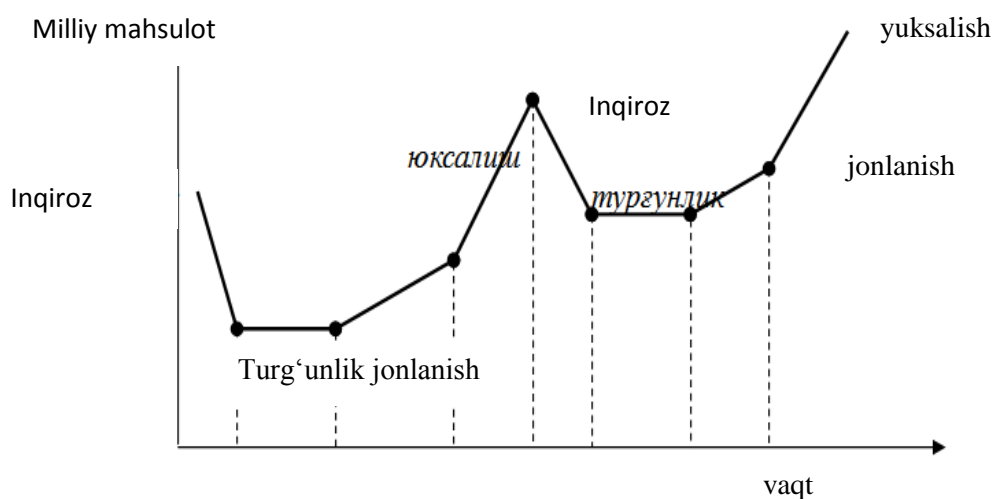
Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg‘unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga etadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o‘sib boradi. Narxlar ham sekin ko‘tarilib, ssuda foiz normasi o‘sa boshlaydi. Iqtisodiyotda bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o‘sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o‘sib o‘tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang‘ich nuqtasi hisoblanadi.

²⁶ McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 157

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo‘lgan talabning kengayishi ihsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o‘shishiga olib keladiki, buning oqibatida iste’mol tovarlariga to‘lovga qodir talab kengayadi. Pirovardida talabning ortishi, o‘z navbatida, iste’mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirish uchun turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to‘planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo‘lib qoladi.

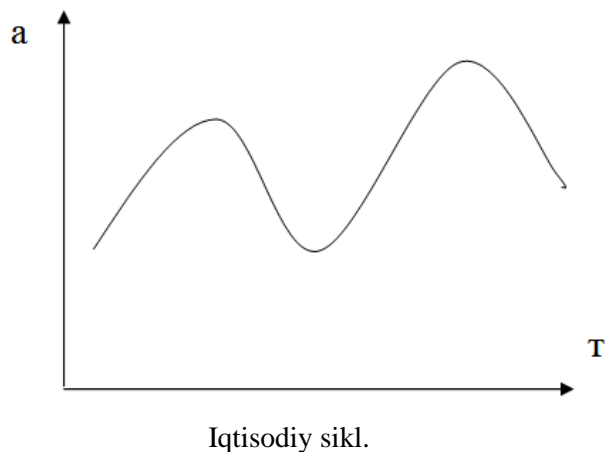
Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo‘yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo‘ladi.

6.1.-rasm. Iqtisodiy sikl fazalari

Hozirgi zamon iqtisodiy sikllari XIX va XX asr birinchi yarmidagi sikllardan sezilarli farq qiladi. Shu sababli, hozirgi zamon iqtisodiy qarashlarda sikl faqat ikki fazaga: retsessiya va yuksalish ajratiladi. Retsessiya fazasi inqiroz va turg'unlikni, yuksalish fazasi esa jonlanish va o‘shishni qamrab oladi.

Milliy ishlab chiqarish hajmining me'yorida pasayishi retsessiya deb nomlanadi.

6.2.-rasm. Siklning retsessiya va yuksalish orqali ro‘y berishi.

Sikllilik, ya'ni ishlab chiqarishning davriy tebranishi deyarli 200 yil davomida bozor iqtisodiyotiga ega barcha mamlakatlarga xos bo‘lgan.

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqish sabablari va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning va izchil tadqiq etilishi turli ko'rinishdagi nazariyalarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Ko'pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy sikllarning ob'ektiv tavsifini tan olib, bu hodisani unga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish orqali o'rganishni tavsiya qiladi. **Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariya eksternal nazariya deb ataladi.** ²⁷

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi;
- yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi, yer shari aholisi sonining o'zgarib turishi;

²⁷ McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 197

- ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

Iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari ta'sirida vujudga kelishini asoslovchi nazariya internal nazariya deb ataladi.²⁸

Asosiy kapitalning jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirib, xizmat muddati tugashi va uning yangilanishi ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy siklni keltirib chiqaruvchi muhim ichki omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda mashina-uskunalarga talabning keskin ortishini keltirib chiqaradigan iqtisodiy o'sish boshlansa, tabiiyki, bu hol mashina va uskunalar to'liq eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida bu muddat qisqarib boradi va inqirozlar tez takrorlanadi.

Shuningdek, siklni keltirib chiqaruvchi boshqa ichki omillar sifatida quyidagilar ham ajratib ko'rsatiladi:

- shaxsiy iste'molning o'zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi);
- investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmi;
- ishlab chiqarish, talab va taklif hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

Iqtisodiy siklning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish ko'pam to'g'ri bo'lmaydi. Iqtisodiy sikl va umuman iqtisodiy tizimdagi miqdoriy va sifat o'zgarishlar tashqi va ichki omillarning birgalikdagi ta'siri oqibatida kelib chiqishi mumkin.

Inqirozlarning mazmuni, belgilari va turlari. Siklli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Inqiroz bir siklni nihoyasiga etkazib, yana muqarrar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz ro'y berganda asosiy kapitalning ortiqcha jamg'arilishi uning hamma funksional shakllarida namoyon bo'ladi.

²⁸ McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 197

Inqiroz paytida ishlab chiqarish va bandlik qisqaradi, ammo narxlar har doim pasayish tamoyiliga berilmaydi. Bu fazaning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik o'zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. Shunga ko'ra, iqtisodiy inqiroz ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) hajmining keskin tushib ketishini anglatadi.

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovarlar taklifi kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning o'sishi inflyasiya, ya'ni narxlar umumiy darajasining keskin ko'tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladiki, bunda iqtisodiy o'sish bandlik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin ortadi. Iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyasiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi – takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarda namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqt-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarchiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqt-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar takror ishlab chiqarishga siklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersa-da, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, guruhlariga ajratish mumkin.

Xo‘jalik tizimida **muvozanatning buzilish ko‘lamiga ko‘ra** inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan turlarga ajratish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo‘jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya’ni ayrim sohalarda yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro‘y beradi.

Ayrim sohalardagi inqirozlar orasida moliyaviy inqiroz muhim o‘rin tutib, u o‘z ichiga pul-kredit va valyuta sohasidagi inqirozlarni oladi. AQSH va Evropaning aksariyat mamlakatlarida 2008-yilda boshlangan inqiroz ham dastlab moliya sohasini, keyinchalik ishlab chiqarish sohasini ham qamrab olib, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozga aylandi.

Pul-kredit sohasidagi inqiroz. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo‘lib, bunda tijorat va bank krediti taklifi qisqaradi. Aksiya va obligatsiyalarning kursi, bank foiz stavkasi tushib ketishi natijasida banklar sinib, bankrotlikka uchraydi.

Valyuta inqirozi. Bunda banklarda valyuta zahirasi tugab, milliy valyuta kursi keskin tushib ketadi.

Birja inqirozi. Bu qimmatli qog‘ozlar kursining tezda keskin tushib ketishi, ularni emissiya qilishning qisqarishi natijasida fond birjalari faoliyatidagi chuqur tangligini ifodalaydi.

Ekologik inqiroz. Atrof-muhitning keskin buzilishi natijasida eng avvalo, kishilar sog‘lig‘ini yo‘qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajadagi vaziyatning vujudga kelishida ifodalanadi.

Tarkibiy inqirozlar. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o‘rtasidagi chuqur nomutanosibliklar keltirib chiqaradi. Tarkibiy inqirozlar milliy xo‘jalikning biron-bir tarmog‘ini qamrab olib, ishlab chiqarishning tarkibiy o‘zgarishini taqozo qilsa-da, aks holda me‘yordagi xo‘jalik aloqalarning buzilishiga sabab bo‘ladi.

Agrar inqirozlar. Qishloq xo‘jaligida ro‘y beradigan agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi: 1) qishloq xo‘jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarining to‘planishi; 2) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi; 3)

fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo'lishi, ular qarzlarning ortishi; 4) qishloq aholisi o'rtasida ishsizlarning ko'payishi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, agrar inqirozlar o'ziga xos tavsif kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoq vaqt cho'zilib ketadi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o'rtasigacha davom etgan.

Agrar inqirozlar siklli tavsifga ega bo'lmaydi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish mutloq emas, balki nisbiy tavsifga ega. Chunki inqiroz ro'y bergan mamlakatlarda million-milion kishilar doimiy suratda ochlikda yashaydi.

Iqtisodiyotda muvozanatlik buzilishining **muntazam yoki onda sonda yuz berishiga ko'ra** davriy, oraliq, beqaror inqirozlarga ajratish mumkin.

Davriy inqirozlar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq inqirozlar to'liq sikl bo'yicha yuz bermaydi. Siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha shiddatli bo'lmay, qisqa davr davom etadi.

Beqaror inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qurg'oqchilik tufayli iqtisodiyot tang ahvolga tushib qolishi mumkin.

Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilish tavsifiga ko'ra: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlariga bo'linadi. Tovarlarini **ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi** turli naf keltiradigan ne'matlarning ko'p miqdorda ishlab chiqarilishi, lekin ularning to'liq sotilmasligida namoyon bo'ladi.

Taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida iqtisodiyotda muvozanat buzilib, tovarlar yetishmasligi natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday ekan, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

4. Ishsizlik va uning turlari

Ishsizlar – bu mehnatga layoqatli bo‘lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta’minlanmaganlardir.

Ishsizlik kelib chiqishining asosiy sababi – ishchi kuchi (mehnat)ning aniq bozorida taklifning unga bo‘lgan talabdan ortib ketishi va buning natijasida iqtisodiy faol aholi bir qismining ish bilan ta’minlanmasligidir.

O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksiga muvofiq 16 yoshdan boshlab pensiyaga chiqish huquqini olish yoshigacha ish joyiga va ish haqi (mehnat daromadi)ga ega bo‘lmagan, haqiqatda ish qidirayotgan, mehnat qilishga layoqatli, kasb-korga ega va qayta tayyorgarlikdan o‘tishga tayyor, davlat bandlik xizmati muassasalari maqbul keladigan ishni taklif qilmagan, shaxslar ishsizlar deb yuritiladi. Ishsizlik kelib chiqish sabablariga ko‘ra: friksion, tarkibiy va siklik ishsizlikka bo‘linadi.

Friksion ishsizlikka yangi joyga ko‘chib o‘tishi natijasida asosiy ish joyini vaqtincha yo‘qotgan, lekin faol ish qidirayotganlar kiradi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o‘z xohishi bilan ish joyini o‘zgartirganlar;
- ishdan bo‘shatilganligi tufayli yangi ish joyi qidirayotganlar;
- vaqtinchalik ish joyini yo‘qotganlar;
- birinchi marta ishga joylashish uchun ish qidirib yurgan yoshlar.

Bu turdagi ishsizlar u yoki bu sababga ko‘ra ish joyini yo‘qotganlar bo‘lib, har doim mavjud bo‘ladi va mehnat bozorini to‘ldiradi.

Friksion ishsizlik muqarrar hisoblanadi, chunki ko‘pchilik ishlovchilarda kam haq to‘lanadigan ish joyidan, ko‘proq haq oladigan ishga o‘tishga xohish bo‘ladi. Bu ish kuchining malakasini va mahoratini oshirishga undaydi shu bilan birga mehnat resurslarining samarali taqsimlanishi real milliy mahsulotlarning ko‘payishiga olib keladi.

Tarkibiy ishsizlik – iste’molchi talabi va texnologiyadagi o‘zgarishlar oqibati hisoblangan tarkibiy o‘zgarishlar natijasida kelib chiqadi. Tarkibiy ishsizlar

maxsus tayyorgarlik qilmasdan, yangi ish turiga ko'nikma hosil qilmasdan ish topa olmaydilar.

Friksion ishsizlik qisqa muddatli tavsifga ega bo'lsa, tarkibiy ishsizlik esa uzoq muddatga cho'zilib jiddiy ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Siklik ishsizlik – iqtisodiy inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda kelib chiqadi va majburiy ishsizlik hisoblanadi. Masalan, AQSHda 1982-yildagi krizis davrida ishsizlik darajasi 9,7%ga ko'tarilgan, "Buyuk depressiya" davri – 1933-yilda esa siklli ishsizlik darajasi 25%ga etgan. 2008-yilgi jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi natijasida bu turdagi ishsizlik darajasi 5 - 6%ni tashkil qilgan.

Ishsizlik namoyon bo'lish xususiyatiga ko'ra ixtiyoriy, muassasaviy (Institutsonal), texnologik, hududiy, yashirin va turg'un turlarga bo'linadi.

Ixtiyoriy ishsizlikka – odatda o'z xohishi bilan ishlamayotganlar kiritiladi. Kishilar ish haqining pasayishi sababli yoki uy xo'jaligi bilan mashg'ul bo'lishi, bola boqish va boshqa sabablarga ko'ra ixtiyoriy ravishda ishlamasliklari mumkin.

Muassasaviy ishsizlik – bu mehnat bozorlarining samarali tashkil etilmasligi natijasida kelib chiqadi. Masalan, vakantli joylar to'g'risida ma'lumot yetarli bo'lmay kishilar bo'sh ish o'rinlaridan xabarsiz qoladi.

Texnologik ishsizlik – ishlab chiqarishning texnologik usulini o'zgarishi, xususan, mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyalarning qo'llash natijasida vujudga keladi.

Hududiy ishsizlik – hududiy, tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy omillar bilan bog'liq holda mavjud bo'ladi.

Yashirin ishsizlik – faol aholining ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmagan qismidir.

Turg'un ishsizlik – mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik nafaqasini olishdan mahrum bo'lgan va mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismi.

Ishsizlik davom etish vaqtiga qarab qisqa va uzoq muddatli ishsizlikka bo'linadi. Ko'pgina mamlakatlarda 6 oygacha ishsizlikni qisqa muddatli, undan

ortiq muddatga cho'zilganda uzoq muddatli ishsizlik hisoblanadi. Iqtisodiy faol aholining ish bilan bandligini tahlil qilish maqsadida ishsizlik darajasi aniqlanadi. Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchi umumiy soniga nisbatining foizdagi ifodasidir:

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \text{ishsizlar soni/ishchi kuchi soni} \cdot 100\%$$

Ishchi kuchi soni=Ishlovchilar yoki band bo'lganlar + faol ish qidiruvchilar yoki ishsizlar.

To'liq bandlilik ishsizlikning tabiiy darajada mavjud bo'lishini ko'zda tutadi va u quyidagicha aniqlanadi. Ishsizlikning tabiiy yoki muqarrar darajasi = friksion ishsizlar + tarkibiy ishsizlar. Friksion va tarkibiy ishsizlik muqarrar mavjud bo'lib turadigan ishsizlikdir.

Ishsizlarning bunday tabiiy darajada muqarrar mavjud bo'lishi, hamma resurslarning zahirasi bo'lganligi kabi, mehnat resurslarining ham zahirasi sifatida qaraladi. Shunga ko'ra ishsizlar soni siklik ishsizlarga teng bo'ladi.

Iqtisodchilarning fikriga ko'ra ishsizlikning "tabiiy" darajasi 3-5% atrofida bo'lishi kerak. Lekin bu ko'rsatkich turli mamlakatlarda o'zining ob'ektiv sharoitidan kelib chiqib, farq qiladi. Masalan, AQSHda u 7% atrofida, chunki bu mamlakatda ishchi kuchining safarbarligi juda yuqori. Yaponiyada esa ishsizlik 1% atrofida bo'lsa to'liq bandlikka erishilgan deb qaraladi. Yaponiyada bir umrlik asosida ishlash keng tarqalgan, demak, ish kuchini safarbarligi past.

Ishsizlik kishilarni zarur malakaga ega bo'lishga, o'z ustilarida ko'proq ishlashga undaydi. Shuning uchun, iqtisodchilar fikriga ko'ra, ma'lum darajada ishsizlik bozor iqtisodiyotining doimiy yo'ldoshi bo'lib qolishi kerak. Ishsizlik ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlariga ega.

Ishsizlikning ijtimoiy oqibati shunda ko'rinadiki, uzoq vaqt ishsiz yurish kasbiy malaka va mahoratning yo'qolishiga olib keladi. Ishsizlik kishilarni ruhan zo'riqtiradi, ba'zi hollarda ishsizlar orasida jinoyatchilik keskin ortishi ham mumkin.

Amerikalik iqtisodchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YAMM orqada qolishi o'rtasidagi bog'liqlik orqali uning iqtisodiy oqibatini miqdoriy aniqlagan.

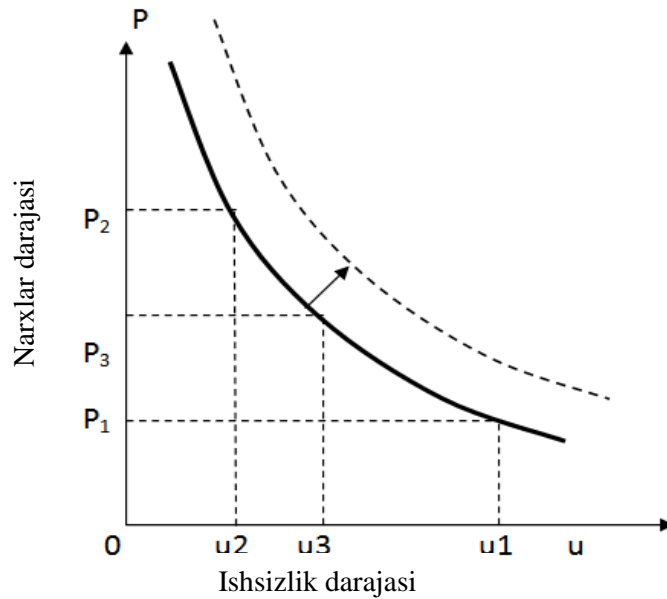
Ouken qonuniga ko'ra, ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan 1%ga yuqori bo'lsa, YAMM (YAIM)ning orqada qolishi 2.5%ni tashkil qiladi, ya'ni ular o'rtasidagi nisbat quyidagicha bo'ladi - 1:2.5; 2:5; 3:7.5 va h.k.

Ishsizlikning tabiiy darajasidan yuqori bo'lishi natijasida jamiyat tomonidan ma'lum miqdordagi mahsulotning ishlab chiqarilmasligini quyidagicha ifodalash mumkin:

Ishlab chiqarilmagan mahsulot	=	Potensial YAMM (YAIM)		Haqiqiy YAMM (YAIM)
-------------------------------	---	-----------------------	--	---------------------

Ingliz iqtisodchisi A.U. Fillips Buyuk Britaniya iqtisodiyotining 1861-1956-yillardagi rivojlanishini tavsiflovchi statistik ma'lumotlardan foydalanib, inflyatsiya bilan ishsizlik o'rtasidagi mustahkam bog'liqlik mavjudligini qayd qilgan. U bu davrda Angliyada ish haqi sekin sur'atlar bilan o'sganda ishsizlikning yuqori darajada bo'lganligini va ish haqi tez o'sganda esa ishsizlik pasayganligini ko'rsatib berdi. Buni quyidagicha izohlash mumkin, ishchi kuchiga talab yuqori bo'lganda tadbirkorlar yangi ishlovchilarni ishga jalb qilish uchun yoki ishlayotganlarni ish joylarida ushlab turish uchun ish haqi stavkasini oshiradi. Ishsizlik ortganda esa, ya'ni ishchi kuchining taklifi talabdan ancha oshib ketganda, ish haqi stavkalari kamayadi. Bundan xulosa, chiqarib aytish mumkinki, ishsizlikning kamayishi narxlar va ish haqining ortishi bilan birga boradi. Boshqacha aytganda, inflyatsiya sur'atini tezlashtirish hisobiga ishsizlik darajasini pasaytirish mumkin.

Keyinchalik Fillips egri chizig'iga amerikalik iqtisodchilar P.Samuelson va R.Solou o'zgartirishlar kiritib, ish haqi stavkasini narxlarning o'sish sur'ati bilan almashtirdi. Agar davlat ishsizlik darajasini juda yuqori deb hisoblasa, o'zining fiskal va byudjet-pul siyosati orqali yangi talabni qondirish zaruratini hisobga olib ishlab chiqarishni rivojlantirishga va yangi ish joylarini vujudga keltirishga harakat qiladi.

6.3.-rasm. Fillips egri chizig'i

Fillips egri chizig'ida ishsizlik va inflyatsiya o'rtasidagi bog'liqlik qisqa davrdagina amal qiladi. Agar inflyatsiya 5 yildan ortiq vaqt davom etsa, ishsizlik darajasi yanada oshib ketishi mumkin. Buni grafikda egri chiziqning o'ng tomonga siljishida ko'rish mumkin, bunda stagflyatsiya holati kelib chiqadi (Stagflyatsiyaning ma'nosi inflyatsiya davrida ishsizlikning o'sishidir).

Hozirda, nisbatan uzoq davrlar uchun Fillips egri chizig'i o'rniga ishsizlikning tabiiy darajasi nazariyasidan foydalanilmoqda. Bu nazariya uzoq davr mobaynida faqat tabiiy ishsizlik darajasidagina inflyatsiyani o'rtacha sur'atda ushlab turish mumkinligini bildiradi. Bu nazariya keyingi yillarda AQSH va Angliya xukumatlari tomonidan muvaffaqiyatli qo'llanildi va buning natijasida mazkur mamlakatlarda inflyatsiyaning o'sish sur'atlarini ancha pasaytirishga erishildi.

5. Inflyatsiya, uning kelib chiqish sabablari, turlari va oqibatlari.

Davlatning inflyatsiyaga qarshi tadbirlari.

Inflyatsiya makroiqtisodiy beqarorlikning ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Inflyatsiya (lotincha-inflatio-shishirilgan) tushunchasi birinchi marta shimoliy

Amerikada 1861-1865-yillardagi fuqarolar urushi davrida ishlatilgan va muomaladagi qog'oz pullarning ko'payib ketishini anglatgan. Iqtisodiy adabiyotlarda "inflyatsiya" tushunchasi XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng qo'llanila boshlagan.

Inflyatsiya- bu pul aylanish kanallarining ortiqcha pul massasi bilan to'lib ketishi oqibatida narxlar o'rtacha (umumiy) darajasining ko'tarilib borishini va natijada milliy pul birligining qadrsizlanishi ya'ni uning sotib olish layoqati pasayishini anglatadi. Inflyatsiya narx darajasining barqaror o'sishi sifatida namoyon bo'ladi. Bu barcha narxlarning bir vaqtda muqarrar o'sib borishini bildirmaydi. Narxlar nomutanosib o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Biri tez o'ssa, boshqasi ancha me'yoriy sur'atda ortadi, uchinchi umuman ko'tarilmaydi.

Deflyatsiya – inflyatsiyaga qarama-qarshi jarayonni, ya'ni narxlarning umumiy darajasining pasayib borishini bildiradi.

Inflyatsiya quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- tovar (xizmat)larning mavjud taklifiga nisbatan muomaladagi naqd pullar yoki moliyaviy aktivlar hajmining haddan tashqari ortib ketishida;
- pulning sotib olish layoqatining pasayib borishida;
- narxlarning uzoq muddatli umumiy o'sishida.

Inflyatsiya – bu pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda tovar narxlarining o'sishidir. Muomalada bo'lgan pul birligi miqdorining tovarlar narxi summasidan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo'lishi pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiyani bildiradi.

Inflyatsiya bozor xo'jaligining har xil sohalarida takror ishlab chiqarish nomutanosibliklari tug'diradigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Qog'oz pul tovarlarga, oltinga va o'z qadrini, barqarorligini saqlab qolgan chet el valyutalariga nisbatan qadrsizlanadi. Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan aniqlanadi. Inflyatsiya sur'ati – bu joriy davrdagi narxlarning (R_1) bazis davrdagi narxlarga (R_0) nisbatidir.

$$Pi = \frac{P_1 - P_0}{P_0} \cdot 100$$

Masalan, iste'molchilik tovarlariga narx indeksi 2015-yil 113,6; 2016-yil - 118,3 ga teng bo'lsa, inflyatsiya sur'ati quyidagicha bo'ladi.

$$\text{Inflyatsiya sur'ati} = \frac{118,3 - 113,6}{113,6} * 100 = 4,1\%$$

Iqtisodiy fanda va amaliy hayotda iste'mol va investitsion tovarlar, YAIM, eksport va import tovarlari narx indekslaridan foydalaniladi.

Iste'mol tovarlari narx indeksi – iste'mol savatiga kirgan tovarlarning joriy va bazis davrdagi narxlarini taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi.

Investitsion tovarlar narxlari indeksi – korxonalar tomonidan an'anaviy ravishda sotib olinadigan investitsion tovarlar to'plami narxlar bo'yicha aniqlanadi.

YAIM deflyatori indeksi – nominal va real YAIM hajmining ikki davrdagi nisbatlari bilan aniqlanadi.

Eksport va import tovarlar narxi indeksi – asosiy eksport va import tovarlari narxlarining o'zgarishini aks ettiradi.

Narx indeksning boshqa bir qator turlari ham mavjud

Laspeyres indeksi. Unda o'zgarmaydigan tovarlar to'plami uchun narxlarning o'sish sur'ati aniqlanadi.

$$I_o = \frac{\varepsilon P_1 Q_o}{\varepsilon P_o Q_o}$$

bunda

P_o – bazis davrdagi narxlar

R_1 – joriy davrdagi narxlar

Q_1 va Q_o – joriy va bazis davrda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi.

Kamchiligi: ancha qimmat tovarlarni arzonroq tovarlar bilan almashtirish imkoniyatini hisobga olmaydi.

Paashe indeksi. Unda narxlar indeksi tovarlarning bir-birining o'rnini bosish imkoniyati hisobga olib aniqlanadi.

$$I_p = \frac{\varepsilon P_1 Q_1}{\varepsilon P_0 Q_1}$$

Kamchiligi: farovonlik darajasining pasayishida ro‘y beradigan o‘zgarishlarni aks ettirmaydi.

Fisher indeksi.

$$I_p = \sqrt{\frac{\varepsilon P_1 Q_1}{\varepsilon P_0 Q_0} \cdot \frac{\varepsilon P_1 Q_1}{\varepsilon P_0 Q_1}}$$

Unda yuqoridagi har ikkala formulaning kamchiliklari bartaraf qilinadi.

Bir qator makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblashda inflyasiya sur‘ati ko‘rsatkichidan foydalaniladi.

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablari. Inflyatsiya beqarorlikning ko‘p qirrali shakli bo‘lganligi sababli, uni keltirib chiqaradigan sabablar ham har xil bo‘lishi mumkin. Ayni vaqtda narx o‘shishini keltirib chiqaradigan barcha omillar ham inflyasion hisoblanavermaydi. Jumladan, kon‘yukturaning siklli tebranishi, tabiiy ofatlar (suv toshqini, yong‘in, zilzila va h.k.) natijasida narx o‘shishini inflyasion deb hisoblash mumkin emas.

Inflyatsiya yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi nomutanosiblik natijasi hisoblanishi sababli, bu ko‘pchilik bozorlarda uzoq vaqt talab foydasiga muvozanatlikning buzilishi tufayli vujudga keladigan narxlar umumiy darajasi o‘shishiga olib keluvchi omillardir. Bularning asosiylari quyidagilar:

1. Pul emissiyasining asossiz ko‘paytirilishi;
2. Davlat byudjeti taqchilligi; Agar taqchillik mamlakat banki tizimi qarzlari hisobiga moliyalashtirilsa bu muomaladagi pul massasi o‘shishiga olib keladi. Investitsiyalarni moliyalashtirish ham huddi shu usulda amalga oshirilsa narxlarning inflyatsion o‘shishi ro‘y berishi mumkin.
3. Iqtisodiyotning harbiylashtirilishi;

Iqtisodiyotni harbiylashtirilish bilan bog‘liq investitsiyalar alohida inflyasion xavfli hisoblanadi. Milliy daromadni harbiy maqsadlarda ishlatilish nafaqat milliy boyluk yo‘qotilishini bildiradi, balki harbiy sohaga qo‘yilgan mablag‘lar bir vaqtda

qo‘shimcha to‘lovga layoqatli talabni vujudga keltirib, pul massasining tegishli tovarlar bilan qoplanmagan o‘shiga olib keladi.

4. Bozorning holati, unda raqobat mexanizmining amal qilish darajasi; Hozirgi davrda bozor holati, uning tuzilishidagi o‘zgarishlar ko‘proq erkin raqobat sharoitlari buzilishini, oligopolistik tuzilmalar vujudga kelishini anglatadi.

Oligopolist ma’lum darajada narxlar ustidan hukmronlikka ega bo‘ladi. Tarmoqqa yangi ishlab chiqaruvchilar kirib kelishining cheklanishi uzoq vaqt yalpi talab va taklif mos kelmasligini ushlab turadi.

5. Davlatning oshirilgan soliq solishga qaratilgan siyosati;

6. Ishlab chiqarish xarajatlarining ortib borishi;

7. Talabning nisbatan ortiqchaligi va uning o‘sib borishi;

8. Iqtisodiyotning «ochiqligi» darajasi o‘shishi. Bu milliy iqtisodiyotning jahon xo‘jalik aloqalariga ko‘proq tortilishi orqali “import qilinadigan” inflyatsiya xavfini kuchaytiradi.

Inflyatsion kutilish. Aholi va ishlab chiqaruvchilarning inflyatsion kutilishini bartaraf qilishga erishishi inflyatsiyaga qarshi siyosatning muhim vazifasi hisoblandi. Inflyatsion kutilish kishilarning joriy iste’molidan ortiqcha tovarlarni xarid qilishiga olib keladi. Ishlab chiqaruvchilar ham tez orada xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar yanada qimmatlashishini kutib, mahsulotlariga yuqori narxlarni o‘rnatib boradi. Inflyatsion kutilish natijasida joriy talabning kengayishi narxlarning yanada o‘shishini rag‘batlantiradi. Bir vaqtda jamg‘armalar qisqaradi va kredit resurslar kamayadi, bu ishlab chiqarish maqsadidagi investitsiyalar o‘shishini, tovar va xizmatlar taklifini kamaytiradi. Bunday iqtisodiy vaziyat yalpi taklif sekin va yalpi talab tez o‘shishi bilan tavsiflanadi. Natijasi, narxlarning umumiy o‘shishi ro‘y beradi.

Inflyatsiyani turkumlashga bir qator mezonlar asos qilib olinadi.

I. Kelib chiqish sabablariga ko‘ra inflyatsiya quyidagi turlarga ajratiladi:

a) Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining surunkali o‘shishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Bu iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotining real hajmini ko‘paytirish ortiqcha talabni qondira olmasligini anglatadi.

Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanishga jalb qilingan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi.

b) Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya, mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi.

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi iqtisodiyotda foydani va mahsulot hajmini qisqartiradi. Natijada tovarlar taklifi ham qisqaradi. Bu o'z navbatida narx darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish xarajatlari nominal ish haqi, xom ashyo va energiya narxlarining o'sishi hisobiga ham ortib boradi. Jumladan, 1973-1974 va 1979-1980-yillarda AQSH va boshqa ko'pchilik mamlakatlarda neft' hamda import xom ashyolarga narxning bir necha marta oshishi yuqori inflyatsiyaning sababi bo'lgan. 1992-1995-yillarda Rossiyada neft', gaz va ko'mir narxining ko'p martaga oshishi yuqori sur'atdagi inflyatsiyaning boshlang'ich sababi hisoblangan.

Ma'lum holatlarda ish haqining o'sishi inflyatsiyaning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Agar ish haqining ortishi mehnat unumdorligining o'sishidan yuqori sur'atlarda ro'y bersa, mahsulot birligiga xarajatlar ortib boradi.

Ayni vaqtda, bu vaziyatni inflyatsiya sharoitida ish haqini indeksatsiyalash bilan bir xil ma'noda tushunish kerak emas. Boshqa tomondan, inflyatsiya ish haqini indeksatsiyalashga sabab bo'ladi. Demak, mazkur holat inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi sabablarga kirmasa-da, bu tarkib topgan inflyatsion vaziyat sharoitidagi muqarrar amalga oshiriladigan zaruriyatdir.

Ba'zan xarajatlar o'sishi zanjirli reaksiya tavsifini kasb etadi. Aytaylik, energetiklar ish haqining o'sishi dastlab soha xarajatlari va elektr energiya ta'riflarini oshiradi, keyin bu jarayon zanjirli tarzda tarqaladi: telefon xizmatlari qiymati, transport xizmatlari ta'rifi, oziq – ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari va boshqa shu kabilar narxining o'sishiga olib kelishi mumkin.

II. Narxlarning o'sish sur'atlariga ko'ra inflyasiyaning a) me'yoridagi; b) o'rmalab boruvchi d) giperinflatsiya kabi turlari ajratiladi. Inflyatsiyaning birinchi turida narxlar yiliga 10 foizgacha, ikkinchisida 20 dan 200 foizgacha, uchinchisida, astronomik miqdorda o'sishi kuzatiladi.

Giperinflyatsiya aholi va hatto jamiyatning yuqori ta'minlangan qatlamiga juda katta yo'qotish keltiradi, savdo barter ayriboshlashga o'tadi, milliy xo'jalik izdan chiqadi.

Giperinflyatsiya 1970-1980-yillar arafasida Boliviya yiliga 2400% ga, 1992 yilda Rossiyada 2600% ga etgan.

III. Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. Kutilayotgan inflyatsiya va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, kutilmagan inflyatsiyani oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy ahvolidan sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin.

IV. Namoyon bo'lish darajasiga ko'ra oshkora va yashirin inflyatsiya ajratiladi.

Oshkora inflyatsiya narxlar o'sishida namoyon bo'ladi. Yashirin inflyatsiyada narxlar go'yoki barqaror ko'rinadi, ortiqcha pul tovar taqchilligida transformatsiyalashadi.

V. Qamrov doirasi bo'yicha bir mamlakat miqyosidagi va jahon xo'jaligi doirasidagi inflyatsiya farq qiladi.

VI. Asosiy ko'pchilik tovarlarga narxlarning o'sish sur'atidagi farqlarga ko'ra muvozanatlashgan va muvozanatlashmagan inflyatsiya ajratiladi.

Muvozanatlashgan inflyatsiyada narxlar bir vaqtda ko'pchilik tovarlarga bir me'yorda o'sadi, muvozanatlashmagan inflyatsiyada har xil tovarlar guruhiga narxlar turlicha o'sadi.

Pigu effekti. Bu ingliz iqtisodchisi Artur Pigu (1877-1959-y) nomi bilan bog'liq, Unga ko'ra, me'yorida amal qiladigan bozor iqtisodiyoti sharoitida

inflyatsiyaning kutilishi aholi tomonidan narxlarning o'sishiga qisqa vaqtda ro'y beradigan holat deb qaralishiga va oqibatda narxlar pasayguncha ularning pul sarflarining kamayishiga sabab bo'ladi. Bu o'z navbatida talabni kamaytiradi va oxiri oqibatda narxlar pasayishi kuzatiladi.

Inflyatsiyaning oqibatlari. Davlatning inflyatiyaga qarshi tadbirlari. Inflyatsiya oqibatlari murakkab, turli-turfa va ziddiyatlidir. Me'yoridagi inflyatsiya iqtisodiyot uchun foydali ekanligi, pul massasining o'sishi iqtisodiy faollikni rag'batlantirishi, iqtisodiy o'sishga turtki berishi va investitsiya jarayonini jadallashtirishini o'z vaqtida Keynes isbotladi va dunyo mamlakatlari tajribasi buni tasdiqladi. Inflyatsiya chuqurlashib borishi bilan ishlab chiqarish jarayoni uchun jiddiy to'siqqa aylanadi, jamiyatdagi iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni keskinlashtiradi.

Bu inflyatsiyaning bir qator iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarida o'z ifodasini topadi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- Aholining o'rtacha turmush darajasi pasayadi.

Qayd qilingan (doimiy) daromad oluvchilar real daromadi kamayadi, pul jamg'armalari qadrsizlanadi va pulga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar real qiymati pasayadi.

- Iqtisodiyotning turli tarmoqlari o'rtasidagi nomutanosiblik kuchayadi, xo'jalik aloqalari buziladi.

- Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalar iqtisodiy ahvoli og'irlashadi.

- Investitsiyalar foizining real stavkasi va foizli daromadlari kamayadi.

- Bo'sh pul mablag'larining ishlab chiqarish sohasidan muomala sohasiga oqimi kuchayadi.

- Byudjet daromadlari qadrsizlanadi va byudjet taqchilligi kuchayadi.

- Davlatning ichki va tashqi qarzlari miqdori o'sib boradi.

- Milliy pul o'z vazifasini bajarishdan to'xtaydi, barter ayriboshlash o'z o'rniga ega bo'ladi.

- Aholining ijtimoiy tabaqalashuvi, ijtimoiy-siyosiy tartibsizlik kuchayadi.

Inflyatsiya sharoitida ham uning oqibatlaridan aholining ayrim qatlamlari va iqtisodiy munosabatlarining ayrim ishtirokchilari naf ko‘rishi ham mumkin.

Inflyatsiyadan yutqazmaydigan yoki undan naf ko‘radigan qatlamlar quyidagilar:

- tovarlar, xom ashyo, fond birjasida va valyuta bozorlarida vositachilik qiluvchilar.

- qarz olgan jismoniy va huquqiy shaxslar.
- pulni o‘z vaqtida ko‘chmas mulk, qimmatbaho va noyob buyumlar hamda barqaror chet el valyutalariga almashtirganlar.

- davlat tuzilmasida va bozorda monopol mavqega ega bo‘lganlar.

- kundalik zaruriy iste‘mol tovarlarini ishlab chiqaruvchilar.

Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati inflyatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yumshatish, ya‘ni inflyatsiya ustidan nazorat o‘rnatish va narxlar o‘rishini nisbatan past darajada ushlab turishga qaratiladi. Bu o‘z ifodasini inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan chora-tadbirlarda topadi. Mazkur chora-tadbirlar uzoq muddatli, qisqa davrli yoki majburiy tartibdagi tavsifga ega bo‘lishi mumkin.

Davlatning inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan uzoq muddatli (strategik) chora-tadbirlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

I. Ishlab chiqarishni rag‘batlantirishga qaratilgan tadbirlar.

- foydaga imtiyozli soliqlar belgilash;
- ishlab chiqarish maqsadlariga imtiyozli kreditlar ajratish;
- yangi ish boshlagan korxonalariga subsidiyalar berish;
- tashqi savdo (eksport-import)ga imtiyozlar kiritish;
- samarali antimonopol tadbirlarni amalga oshirish

II. Byudjet taqchilligini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar.

- byudjet daromadlarini ko‘paytirish (soliq bazasini kengaytirish orqali);
- byudjet xarajatlarini kamaytirib borish.
- investitsion jarayonlarga davlatning aralashuvini nisbatan cheklash, asoslanmagan subsidiya ham dotatsiyalarni kamaytirish va h.k.

- fan texnika taraqqiyotini, iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlash.

III. Pul massasini tartibga solishga qaratilgan tadbirlar.

- pul daromadlarining o'sishini cheklash yoki to'xtatib qo'yish;
- pul emissiyasini cheklash;
- davlat kreditlarini qat'iy chegaralash;
- banklararo kredit resurslarining auksionlarini kengaytirish;
- davlatning oltin va valyuta zahiralarini ko'paytirish;
- korxonalarni xususiylashtirish jarayonini kengaytirish va shu kabilar.

IV. Tashqi omillarning ta'sirini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar. Bu tadbirlar chet el kapitallari, qisqa muddatli kreditlari va qarzlariga inflyatsiyaning ta'sirini kamaytirishga qaratiladi.

Davlatning inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan qisqa muddatli tadbirlari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- qo'shimcha turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi korxonalariga imtiyozlar berish;

- iste'mol tovarlari importini kengaytirish;
- yangi xususiy korxonalar aksiyalarini sotishni rag'batlantirish;
- muddatli omonatlarga yuqori foiz stavkalarini belgilash;
- ichki bozor raqobatbardosh bo'lgan sharoitda milliy valyuta kursini oshirish;

- davlat oltin va valyuta zahiralaridan qisman inflyatsiyani jilovlashda foydalanish.

Davlat tomonidan surunkali giperinflyatsiya sharoitida uni yumshatishga qarata qo'llaniladigan majburiy tadbir – bu pul islohotlarini o'tkazish hisoblanadi.

Pul islohotlarining quyidagi turlari mavjud:

- Nullifikatsiya

Inflyatsiya sur'ati juda yuqori darajada bo'lganda qo'llanilib, bunda qadrsizlangan pul o'rniga muomalaga yangi pul birliklari chiqariladi.

Bu tadbir 1797-yilda Fransiyada qo'llanilib, muomalaga qog'oz pullar o'rniga real pullar, ya'ni qimmatbaho metallardan ishlangan tangalar chiqarilgan.

- **Devalvatsiya**

Bunda eksportni rag'batlantirish, importni cheklash va to'lov muvozanatini yaxshilash maqsadida milliy valyuta kursi rasmiy ravishda pasaytiriladi.

Masalan, 1986-yil AQSHda dollarning Yaponiya ieniga nisbatan kursi 2 barobar pasaytirilgan.

- **Denominatsiya**

Bunda eski pul birliklari ma'lum bir nisbatda yangi pul birliklari bilan almashtiriladi. Denominatsiya 1961-yil sobiq SSSRda (10:1 nisbatda), 1994-yil O'zbekistonda (so'm-kuponga 1000:1 nisbatda) va 1998-yil Rossiyada (1000:1 nisbatda) qo'llanilgan.

Tayanch tushunchalar

Iqtisodiy muvozanatlik – bu makroiqtisodiyot darajasida jamiyat ehtiyojlariga mavjud iqtisodiy resurslar miqdorining va milliy ishlab chiqarish natijalari hajmi hamda tarkibining o'zaro mos kelishligini tavsiflaydi.

Xususiy muvozanatlik – bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlarining o'zaro teng kelishidir.

Umumiy muvozanatlik – bu jamiyatning barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish real hajmining o'zaro mos kelishlik darajasini bildiradi.

Retssession farq – yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.

Inflyasion farq – yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.

Iqtisodiy inqiroz – ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy faollikning keskin tushib ketishi.

Iqtisodiy sikl – ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to‘lqinsimon harakati.

Turg‘unlik (depressiya) – ishlab chiqarishning bir joyda muqim turishini anglatuvchi hamda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart-sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.

Jonlanish – iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o‘tishini tavsiflovchi fazasi.

Yuksalish – iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to‘liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to‘lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.

Agrar inqirozlar – qishloq xo‘jaligida ro‘y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo‘lib, siklli tavsifga ega bo‘lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo‘lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta‘minlanmaganlar.

Friksion ishsizlik – malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o‘rinlar bo‘shashini kutayotganlar.

Tarkibiy ishsizlik – ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o‘zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog‘liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YAMM hajmining orqada qolishi o‘rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Inflyatsiya – pul aylanish kanallarining ortiqcha pul massasi bilan to‘lib ketishi oqibatida narxlar o‘rtacha (umumiy) darajasining ko‘tarilib borishini va natijada milliy pul birligining qadrsizlanishi ya‘ni uning sotib olish layoqati pasayishi.

Deflyatsiya – inflyatsiyaga qarama-qarshi jarayonni, ya'ni narxlarning umumiy darajasining pasayib borishini bildiradi.

Nullifikatsiya – inflyatsiya sur'ati juda yuqori darajada bo'lganda qo'llanilib, bunda qadrsizlangan pul o'rniga muomalaga yangi pul birliklari chiqariladi.

Devalvatsiya – bunda eksportni rag'batlantirish, importni cheklash va to'lov muvozanatini yaxshilash maqsadida milliy valyuta kursi rasmiy ravishda pasaytiriladi.

Denominatsiya – bunda eski pul birliklari ma'lum bir nisbatda yangi pul birliklari bilan almashtiriladi.

Muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy muvozanatlik, xususiy va umumiy muvozanatliklarga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.

2. Muvozanatli SMM quyidagi ikki usul yordamida qanday aniqlanishini tushuntiring: a) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmining taqqoslash usuli; b) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

3. Milliy iqtisodiyotning muvozanatlik darajasiga erishishda xususiy mutanosibliklarning roli qanday? Mutanosiblikning qanday turini bilasiz? Ularga qisqacha ta'rif bering.

4. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday? Respublikada iqtisodiyot tarkibiy tuzilishi o'zgarish tamoyillariga tavsif bering.

5. Makroiqtisodiy beqarqarorlik nima? Uni bartaraf etish yo'llari qanday?

6. Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?

7. Iqtisodiy sikl bo'yicha qanday nazariyalar mavjud? Eksternal va internal nazariyalarning farqi nimada?

8. Iqtisodiy siklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.

9. Iqtisodiy sikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko'rsating.

10. Iqtisodiy siklning oqibatlarini baholang.

11. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. Siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko'rsating.

12. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.

13. Ortiqcha va taqchil ishlab chiqarish inqirozlarining kelib chiqish sabablarini ko'rsating va o'zaro taqqoslang. Ushbu inqirozlarni bartaraf etish chora-tadbirlaridagi farqlarni bayon eting.

14. 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi vujudga kelishining asosiy sabablarini tushuntirib bering.

15. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mazmuni va ko'lamlari to'g'risida jahonning yetakchi ekspert va tahlil markazlari tomonidan qanday xulosalar chiqarildi?

16. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining rivojlangan mamlakatlarga ta'sir yo'nalishlari va darajasini tavsiflang.

17. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri nimalarda namoyon bo'ldi? Uning ta'sir oqibatlarini yumshatuvchi omillarni izohlab bering.

18. Ishsizlikni ta'riflang va uning asosiy turlari mazmunini bayon qiling.

19. Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi? Ishsizlikning tabiiy darajasi nima?

20. Ishsizlikning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini tushuntiring.

VII. BOB. MOLIYA, PUL – KREDIT TIZIMI VA BANKLAR.

- 1. Moliyaning mohiyati, moliya tizimi. Davlat byudjeti va uning taqchilligi.**
- 2. Soliqlar, ularning turlari va takomillashtirish vazifalari.**
- 3. Pul tizimi, pul muomalasi, pulga bo‘lgan talab va pul taklifi.**
- 4. Kreditning mohiyati, vazifalari va manbalari. Foiz stavkasi va unga ta’sir etuvchi omillar.**
- 5. Bank tizimi va markaziy bankning pul kredit siyosati.**

1. Moliyaning mohiyati, moliya tizimi. Davlat byudjeti va uning taqchilligi.

Moliya – bu turli darajada markazlashgan pul fondlari vositasida iqtisodiyot subyektlari pul daromadlarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo‘yicha vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir²⁹.. Boshqacha qilib aytganda, moliya iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag‘laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimi bo‘lib, uning vositasida turli darajada pul fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Korxonalar, uy xo‘jaliklari va davlat moliyaviy munosabatlar subyektlari pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar uning obyektini hisoblanadi.

Moliyaning boshqa pul munosabatlaridan farqlab turuvchi belgilari mavjud bo‘lib, ular quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisodiy munosabatlar pulning xarakati bilan tavsiflanishi;
2. Moliya munosabatlarining taqsimlovchilik tavsifiga egaligi;
3. Moliya munosabatlarning fond tavsifiga (YAIM taqsimoti pul fondlari orqali amalga oshiriladi) ega bo‘lishi;

²⁹ Economics : principles, problems, and policies / Campbell R. McConnell, Stanley L. Brue.– 17th ed.P-209

Moliya moliyaviy resurslarni jalb qilish, nazorat qilish, rag'batlantirish va taqsimlash vazifalarini bajaradi.

1. Moliyaviy resurslarni jalb qilish vazifasi shunda ko'rinadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat o'z vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan resurslarni markazlashgan tartibda to'planishiga harakat qiladi.

2. Davlat moliyaviy dastak va vositalar yordamida ishlab chiqarish, iqtisodiyotda yaratilgan mahsulotni taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol ustidan nazorat o'rnatadi.

3. Moliyaning taqsimlash vazifasi milliy daromadning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Bunda milliy daromadning bir qismi korxonalar va aholi daromadlaridan turli xil soliqlar olish, renta va bojxona to'lovlari, aksiz yig'imlari kabilar orqali davlat byudjetida to'planadi. Davlat to'plangan milliy daromadning katta qismini moliyaviy vositalar orqali aholining ijtimoiy madaniy ehtiyojlariga (uy-joy qurilish, tibbiyot xizmati, maorif, nafaqa, stipendiya va shu kabilarga), daromadlar darajasini ushlab turishga, milliy mudofaaga, atrof-muhitni muhofaza qilish va shu kabilarga sarflaydi.

4. Moliya iqtisodiy jarayonlarni, turli tadbirlarni moliyalash va unga xizmat ko'rsatish vazifasini ham bajaradi;

5. Moliyaning rag'batlantiruvchilik vazifasi, birinchidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayonida, ikkinchidan, foizli daromadlarni tashkil qilish va taqdim qilish mexanizmi vositasida amalga oshiriladi.

6. Ijtimoiy himoyalash ham moliya tizimi orqali amalga oshiriladi. Aholining muhtoj qatlamlari qariyalar, nogironlar, kam daromadli oilalarni moliyaviy kafolatlashni asosan davlat moliyasi yordamida amalga oshiriladi.

Moliya tizimi – davlat byudjeti, ijtimoiy sug'urta hamda mol-mulk va boshqa sug'urta fondlarini o'z ichiga oladi.

Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. Davlatning markazlashgan byudjeti bilan birga hokimiyat quyi organlarining (viloyat, tuman va shahar) byudjeti ham mavjud bo'ladi. Bu joylarda mavjud moliyaviy resurslarni

ancha to'laroq jalb qilish va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi. Hokimiyat quyi organlari byudjetning daromadlari o'z hududidagi korxonalar daromadidan, aholidan olinadigan soliqlar, mulk soliqlari va shu kabilar orqali shakllanadi. Ularning daromadi qisman davlat byudjetidan beriladigan subsidiyalar hisobiga ham to'ldiriladi. Hokimiyat quyi organlari byudjet mablag'lari tegishli hududda ta'lim, sog'liqni saqlash, obodonchilik, yo'l qurilishi va shu kabilarga sarflanadi.

Mol-mulk va shaxsiy sug'urta moliya tizimining keyingi bo'g'ini hisoblanib, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxonalar va aholining to'lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag'lari mol-mulkiy sug'urtasiga va shaxsiy sug'urtaga pul to'lashni ko'zda tutadi.

Shaxsiy sug'urta aholining pul jamg'armalarining tashkil qilishning shakllaridan biri bo'lib ham xizmat qiladi.

Jamiyat moliya tizimi ijtimoiy siyosiy va ma'rifat ishlari bilan shug'ullanuvchi tashkilot va muassasalarning moliyasini ham o'z ichiga oladi. Kasaba uyushmalar, siyosiy partiya, yoshlar, xotin-qizlar, faxriylar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, sport tashkilotlari va boshqa ilmiy ma'rifiy jamiyatlarning ham o'ziga xos moliyasi mavjud bo'ladi. Bunday ijtimoiy tashkilotlarning moliyaviy resurslarining manbai, tashkilot a'zolarining kirish puli va badallari, tijorat faoliyatidan kelgan daromad, xomiylar ajratgan yoki xayriya qilgan mablag'lardan iborat bo'ladi. Jamiyat moliya tizimida maxsus va xayriya fondli xo'jalik subyektlari va aholining pul mablag'larini aniq bir maqsad yo'lida birlashtiradi va ular maqsadli ishlatiladi.

Davlat byudjeti va uning taqchilligi. Davlat byudjeti – bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir. Byudjetning qaysi darajada ekanligidan qat'iy nazar unga uch jihatdan yondoshish mumkin: Iqtisodiy kategoriya, moliyaviy dastak va huquqiy kategoriya sifatida.

Iqtisodiy kategoriya sifatida byudjet turli darajada markazlashgan fondlarini shakllantirish, taqsimlash, foydalanish jarayonida yuzaga keluvchi iqtisodiy munosabatlardir.

Huquqiy kategoriya sifatida byudjet mamlakatga tegishli hududlar doirasida markazlashtirilgan pul mablag'larini shakllantirish, ularni taqsimlash va foydalanishga qaratilgan hamda tegishli davlat yoki mahalliy hokimiyat muassasalari tomonidan tasdiqlangan asosiy moliyaviy rejadan iboratligi nazarda tutiladi.

Belgilangan tartibda ko'rib chiqilgan va tasdiqlangan byudjet davlat yoki mahalliy hokimliklar moliyaviy rejasiga, davlat me'yoriy hujjatiga aylanadi.

Davlat xarajatlari asosan davlat byudjeti orqali amalga oshadi. Bular davlatning investitsiya sarflari, mudofaa xarajatlari, ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar va davlat boshqaruvining moliyaviy manbalaridir. Davlat byudjeti xarajatlarining asosiy to'rt turi ajratiladi.

1. Ishlab chiqarishni rivojlantirishga investitsiyalar;
2. Ijtimoiy sohalarni (maorif, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, madaniyat) pul bilan ta'minlash;
3. Davlat idoralarining xarajatlarini qoplash;
4. Mamlakat mudofaasini ta'minlash. Davlat byudjetining daromad qismi, albatta, birinchi navbatda, ana shu xarajatlarni to'liq qoplashi zarur bo'ladi.

Byudjet taqchilligi bu daromadlarning xarajatlarni qoplay olmasligi bo'lib, byudjet kamomadini yuzaga keltiradi. U qo'shimcha soliqlar kiritish, pul emissiyasidan foydalanish, zayomlar chiqarish va chet mamlakatlardan qarz olish orqali qoplanadi.

Davlat byudjetining daromadlari xarajatlardan ortiqcha bajarilishini profitsit ko'rsatkichi ifodalaydi. Profitsitga ega byudjet sog'lom iqtisodiyotini ifodalaydi.

2. Soliqlar, ularning turlari va takomillashtirish vazifalari

Soliq iqtisodiy tushuncha sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. Soliq Davlat va mahalliy hokimiyat tarafidan huquqiy va jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini majburiy ravishda byudjetga jalb qilish shaklidir. Soliq bozor iqtisodiyoti sharoitida mustaqil kategoriya sifatida amal qiladi va moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismi bo'lib, uni yig'ish davlat tomonidan belgilangan tartib va qonunlar asosida amalga oshiriladi. Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi. Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshirilishi sababli uning o'sishi soliqlarning o'sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Hozirgi davrda davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi:

1. Aholi sonining o'sishi. Aholi jon boshiga davlat sarflari darajasi o'zgarmay qolgan taqdirda ham aholining o'sgan qismini ijtimoiy ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlash qo'shimcha mablag'larni zarur qilib qo'yadi.

2. Ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi kishilar turmush darajasining ortishi ijtimoiy soha xizmatlari hajmiga va sifatiga talabni oshiradi.

3. Atrof-muhitning ifloslanishi. Aholi sonining o'sishi va urbanizatsiyaning quchayishi atrof-muhitning sifati muammosini keskinlashtiradi. Juda ko'p miqdordagi moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish havo, suv va erning ifloslanishi shaklidagi qo'shimcha xarajatlarning o'sishini keltirib chiqaradi. Atrof-muhit muammosini hal qilishda asosiy rol davlat zimmasiga tushadi.

4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish. Bularga xususan, ijtimoiy sug'urtani rivojlantirish, ishsizlik bo'yicha nafaqalar, ijtimoiy ta'minot, tekin meditsina yordamlari davlat dasturi, oziq-ovqat mahsulotlariga dotatsiyalar, davlat uy-joy qurilishi kabilar kiradi.

5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligining ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Iqtisodiyot sub'ektlari faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy tamoyillari asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromadlardan, ularning manbalariga bog'liq bo'lmagan holda soliq undirishning majburiyigi;
- soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;
- samarali ishlovchi korxonalarda hamda xo'jalik yuritishning progressiv shakllari uchun soliq me'yorlarining rag'batlantiruvchi rolini ta'minlash;
- soliq to'lovi bo'yicha barcha sub'ektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.

Olinadigan soliq summasining (R) soliq olinadigan daromad summasiga (D) nisbatining foizdagi ifodasi *soliq stavkasi* (R') deyiladi yoki:

$$R' = \frac{R}{D} \cdot 100\text{foiz}$$

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi.

1. Naflilik tamoyili – har xil subyektlardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

2. To'lovga layoqatlilik tamoyili – soliq miqdori soliq to'lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqacha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilish zarur.

3. Adolatlilik tamoyili – daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo'yicha teng bo'lgan kishilar teng miqdorda soliq to'lashi zarur.

Soliq bo'yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. Soliq imtiyozlarining amaliyotda quyidagi turlari keng tarqalgan:

- obyektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;

- soliq to‘lashdan alohida shaxs yoki ma’lum guruhlarini (masalan, urush faxriylarini) ozod qilish;
- soliq darajasi (stavkasi) ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- solikli kredit (soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma’lum miqdorga kamaytirish)

Soliqlarni turkumlashga turli hil mezonlar asosida yondashiladi.

Soliq stavkasi va daromadlar o‘rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o‘sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo‘linadi.

1. Agar soliqning o‘rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o‘sib borsa, progressiv soliq hisoblanadi.

2. Daromadlar o‘sib borishi bilan o‘rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar regressiv soliqlar deyiladi.

3. Proporsional soliq o‘rtacha soliq stavkasi daromad hajmiga bog‘liq bo‘lmagan holda o‘zgarishsiz qolishini taqozo qiladi.

Soliqlar amal qilish doirasi (markaziy va mahalliy soliqlar), mahsulot tannarxiga qo‘shilish usuli (to‘g‘ri va egri soliqlar) va iqtisodiy mazmuniga qarab ham turkumlanadi.

I. Iqtisodiy mazmuniga ko‘ra u quyidagi turlarga ajratiladi:

- Daromaddan olinadigan soliqlar. To‘lovchining yillik daromadidan chegiriladigan qismi;

- Foydasidan olinadigan soliqlar huquqiy shaxslarning sof foydasidan olinadi;

- Ijtimoiy to‘lovlar – har xil byudjetdan tashqari fondlarga (ishsizlik, pensiya va h.k) yo‘naltiriladi, qisman ishlovchilar va korxonalar mablag‘lari hisobiga shakllantiriladi;

- Mol-mulk soliqlari. Mulkdan, merosdan va hadya qilingan mablag‘ hamda boyliklardan olinadi;

- Tovar va xizmatlarga soliqlar. Bunga boj to'lovlari va aksizlar, shuningdek, qo'shilgan qiymat soliqlari kiradi.

II. Undirilishi usuliga ko'ra bevosita va bilvosita soliqlar farqlanadi. Bevosita soliqlar iqtisodiy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayonida subyektlar daromadlari hisobidan undirilsa, bilvosita soliq to'lovchilar tovar va xizmatlardan foydalanuvchilar hisoblanadi, shu sababli bilvosita soliqlar tovarlar narxiga ustama sifatida yuzaga chiqadi. Bilvosita soliqlarga aksizlar, boj to'lovlari va qo'shilgan qiymat solig'i kabilar kiradi.

III. Amal qilish ko'lamiga ko'ra yoki undirilish darajasidan kelib chiqib umumdavlat (respublika) va mahalliy soliqlar ajratiladi. O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksida belgilanganidek, (23-modda) mamlakat hududida umumdavlat soliqlar, majburiy to'lovlar va yig'inlar amal qiladi. Umumdavlat soliqlariga quyidagilar kiradi:

- Foyda solig'i (huquqiy shaxslardan)
- Daromad solig'i (jismoniy shaxslardan)
- Qo'shilgan qiymat solig'i
- Aksizlar
- Yer qa'ridan va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq va maxsus to'lovlar.

Umumdavlat darajasidagi majburiy to'lovlar quyidagilar: yagona ijtimoiy to'lovlar, byudjetdan tashqari pensiya jamg'arma yoki majburiy ajratmalar; respublika yo'l jamg'armasiga majburiy to'lovlar, ajratmalar va yig'inlar; bojxona to'lovlari.

Mahalliy soliqlar quyidagilardan iborat: mol-mulk solig'i, yer solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i; transport vositalariga yoqilg'idan foydalangani uchun olinadigan soliq (jismoniy shaxslardan) mahalliy darajada ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va xizmatlarni ko'rsatish huquqi uchun yig'im majburiy to'lov hisoblanadi.

Soliq to'lovchi subyektlar turidan kelib chiqib jismoniy va huquqiy shaxslardan undiriladigan soliqlar farqlanadi.

Soliqlarning to'g'ri to'lanishini nazorat qilish soliq deklaratsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Soliq deklaratsiyasi – soliq to'lovchining joriy davrda olgan umumiy daromadi haqidagi rasmiy tasdiqlangan yozma bayonoti. Unda soliq to'lovchining olgan daromad manbalari ko'rsatilib qayd qilinadi va beriladigan soliq imtiyozlari haqida ham ma'lumot beriladi.

Soliq imtiyozi – soliq to'lovchilarning ayrim toifalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bunday to'lovdan to'liq, qisman va vaqtincha ozod qilinishidir.

Soliq subyekti – soliq solinadigan daromad, xarajat, aylanma va mulk qiymati yoki miqdoridir (masalan, yer maydoni). Soliq subyekti – soliq munosabatlari ishtirokchilari (jismoniy va huquqiy shaxslar, davlat) ya'ni soliq to'lovchi va uni undiruvchilardir.

Soliq yuki – soliqlar va majburiy to'lov (yig'in) larning foyda, daromad, aylanma va mulk qiymatidagi ulushidir. Mamlakat miqyosida soliq yuki soliq va majburiy to'lovlarning YAIMdagi salmog'i sifatida aniqlanadi.

Soliq tizimida uni belgilashda quyidagi asosiy prinsiplarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchidan, soliq stavkasi darajasi soliq to'lovchilarning iqtisodiy imkoniyatlaridan ya'ni ularning daromadlari darajasidan kelib chiqib belgilanishi zarur. Chunki turli huquqiy va jismoniy shaxslarning iqtisodiy imkoniyatlari bir xil emas, ular uchun soliq stavkasi tabaqalashtirilgan tartibda belgilanishi kerak, shuning uchun daromadlardan olinadigan soliqlar progressiv (o'sib boruvchi) xarakterga ega bo'lishi zarur;

Ikkinchidan, soliqqa tortish bir martalik tavsifga ega bo'lishi zarur, aks holda bu tovar narxi asoslanmagan holda oshirilishiga sabab bo'lishi bilan birga, mahsulotning raqobatbardoshligini pasaytiradi. Boshqa tomondan, tadbirkorlarning iqtisodiy faollik ko'rsatishidan manfaatdorligini susaytiradi. Bunda ishlab chiqaruvchining sotishdan olingan butun pul tushumidan emas, balki ular tomonidan qo'shilgan qiymatdan soliq undirish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, soliq to'lovining majburiyligi. Bunda soliq tizimi soliq to'lovchida bunday to'lovning muqarrarligi to'g'risida shubha uyg'otmasligi zarur. Jarima tizimi ham shunday bo'lishi kerakki, bunda u soliq to'lovchilarga to'lanmagan yoki o'z vaqtida bajarilmagan soliq majburiyatlariga qaraganda ana katta miqdorni tashkil qilsin;

To'rtinchidan, soliq to'lov jarayoni soliq to'lovchilarga oddiy, tushunarli va qulay, soliq yig'uvchi tashkilotlar uchun tejamli bo'lishi zarur.

Beshinchidan, soliq tizimi iqtisodiyotda yaratilgan YAMMning samarali qayta taqsimlanishini ta'minlashi kerak.

O'zbekistonda soliq tizimini takomillashtirish, milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi muhim vazifalarni bajaradi:

- milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash;
- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi);
- iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish.

Soliqlarning davlat xarajatlarini moliyalashtirish vazifasi, davlat byudjeti daromad qismining eng muhim umumdavlat vazifalarini hal etish uchun zarur bo'lgan miqdorda shakllanishini ta'minlashga qaratilishi lozim. Uning qayta taqsimlash vazifasi, YAMMning bir qismini qayta taqsimlash va shu orqali iqtisodiyot tuzilishini o'zgartirish, aholini ijtimoiy himoyalash kafolatini ta'minlashda bevosita ishtirok etishdan iborat. Soliqlarning iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish vazifasi ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xom ashyo, moliyaviy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishdir.

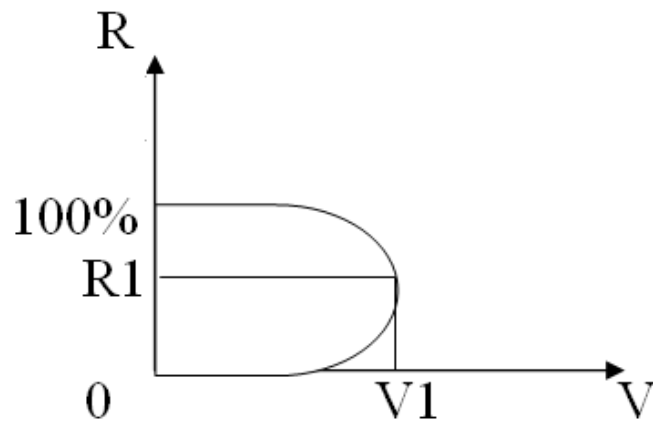
Bu vazifalarni real bajarishi uchun amaldagi soliq tizimi bosqichma - bosqich isloh qilish talab qilinadi.

Soliqlar takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy faollikni tartibga solishning vositalaridan biri rolida ham chiqadi.

Bunda davlat butun xo‘jalik kon‘yukturasiga umumiy ta’sir ko‘rsatish maqsadida, soliq mexanizmidan keng foydalaniladi. Davlat iqtisodiyotidagi turg‘unlik holatini bartaraf qilish uchun imtiyozli soliqlar yordamida kapital qo‘yilmalarni rag‘batlantiradi hamda shu orqali iste’molchilik va investitsion tovarlarga yalpi talabni kengaytirish uchun ancha qulay sharoit yaratadi. Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarning o‘shishiga olib kelishini birinchi bo‘lib amerikalik iqtisodchi A.Laffer asosladi. A.Lafferning mulohazalariga ko‘ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish, ularning kapital qo‘yilmalariga bo‘lgan rag‘batini susaytiradi, fan-texnika taraqqiyotini to‘xtatadi, iqtisodiy o‘shishni sekinlashtiradi va bular oxir-oqibatda davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavka (me‘yor) si o‘shishi o‘rtasidagi bog‘liqlikning grafikda tasvirlanishi “Laffer egri chizig‘i” nomini oldi.

Grafik tik o‘qida soliq stavkasi (R), yotiq o‘qida – davlat byudjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (R_1) davlat byudjetiga eng yuqori tushum (V_1) ni ta‘minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi, 100 foizli soliq olishda davlat daromadi nolga teng bo‘ladi, chunki hech kim tekinga ishlashni xohlamaydi. Boshqacha aytganda, uzoq muddatli istiqbolda haddan tashqari yuqori o‘rnatilgan soliqlarni pasaytirish jamg‘armalar, investitsiyalar, bandlikning ortishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmining o‘shishini ta‘minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko‘payadi, davlat daromadlari hajmi o‘sadi, taqchilik kamayadi va inflyasiyaning susayishi ro‘y beradi. Lekin o‘z-o‘zidan tushunarliki, Laffer samarasi faqat erkin bozor mexanizmi me‘yorida amal qilgan holdagina namoyon bo‘ladi.

7.1.-rasm. Laffer egri chizig'i

Laffer nazariyasining haqiqatga yaqinligi shundaki, soliq me'yorining oshishi yoki tushishi shubhasiz kapital qo'yilmalar o'sish sur'atiga to'siq bo'luvchi yoki aksincha rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Ammo, umuman bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalarga soliq stavkasidan tashqari ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar ichida muhim o'rinni siklning xususiyatlari, u yoki bu korxonalar mahsulotiga talab va taklif nisbati, ular foydasining darajasi egallaydi.

Soliq tizimini isloh qilishga asos qilib olingan asosiy tamoyil-korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirishdir. Bu ularning o'z mablag'larini ishlab chiqarishini rivojlantirish, texnika bilan qayta qurollantirish va aylanma mablag'larni to'ldirishga sarflash imkoniyatini beradi

Korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirishda daromad solig'idan foydadan undirilgan soliqqa o'tish ko'zda tutiladiki, bu ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish imkoniyatini beradi. Foydaning ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan umumiy miqdori ko'payishi bilan birga, ayni vaqtda ishlovchilar ish haqini oshirish imkoniyati ham yaratiladi. Natijada faol mehnatni rag'batlantiruvchi iqtisodiy muhit qaror topadi.

Korxonalar zimmasidagi soliq yukini engillashtirishga erishishda qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasini kamaytirishga ham e'tibor qaratiladi. "Soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish

yo‘lini davom etish, soliq ma‘muriyatchiligini takomillashtirish va rag‘batlantirishning tegishli choralari kengaytirish³⁰ imkonini ham beradi.

Respublikada soliq tizimini isloh qilishda uning tarkibini tubdan o‘zgartirish, resurslar, mol-mulk solig‘ining rolini oshirish, jismoniy shaxslardan soliq undirishning progressiv tizimini joriy etish vazifasi qo‘yiladi.

Tabiiy resurslarni qayta tiklash imkoniyatini yaratish va ulardan ehtiyotkorona foydalanish maqsadini amalga oshirish uchun yerosti boyliklari, suv va qayta tiklanmaydigan boshqa resurslarga to‘lov o‘rnatish soliq siyosatining navbatdagi yo‘nalishidir.

Respublika ahamiyatiga ega bo‘lgan soliqlar bilan mahalliy soliqlar o‘rtasida aniq chegarani belgilash soliq tizimini takomillashtirishning eng muhim yo‘nalishidir.

Bunda davlat byudjeti daromadining katta qismini joylarga berish, mahalliy byudjetlarni mustahkamlashga asosiy e‘tibor qaratiladi.

Davlat byudjeti mutanosibligini kuchaytirish maqsadida, soliq tizimini takomillashtirish bilan bir qatorda, korxonalarining moliya intizomini mustahkamlash, to‘lov majburiyatlarini bir me‘yorga keltirish, qarzlarning salbiy oqibatini tugatish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Davlatning fiskal siyosati, uning maqsadi va iqtisodiy dastaklari. Davlatning fiskal siyosati siklik tebranishlarni bir maromga keltirish va yuqori bandlik hamda past inflyatsiya sharoitida barqaror iqtisodiy o‘sishni ta‘minlash maqsadida soliqqa tortish va davlat xarajatlarini tartibga solishga qaratiladi.

Fiskal siyosat rag‘batlantiruvchi yoki turg‘un tavsifga ega bo‘lishi mumkin. Rag‘batlantiruvchi fiskal siyosati (fiskal ekspansiya) qisqa davrda davlat sarflarini ko‘paytirish, soliqlar stavkalarini pasaytirish yoki bu choralarni o‘zaro uyg‘unlashtirish yo‘li bilan siklik tanazzulni yengib o‘tish maqsadida ishchan iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantirishga yo‘naltiriladi. Uzoq

³⁰ 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. www.lex.uz.

davrda soliq stavkalari pasayishi iqtisodiy o'sish sur'atining barqaror jadallashuvi va iqtisodiy salohiyatning mustahkamlanishiga olib kelishi mumkin.

Davlatning, turg'un fiskal siyosati qisqa davrda iqtisodiyotning "qizib ketish"ni bartaraf etish maqsadiga ega bo'ladi. U davlat xarajatlarini taqozo etib iqtisodiy o'sish va talab inflyasiyasi sur'atini pasaytirishga imkon beradi.

Davlat fiskal siyosati – bu davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibiy qismini o'zgartirish orqali milliy iqtisodiyotga ta'sir qilishni anglatadi.

"Fiskal" lotincha so'zidan olingan bo'lib, xazina degan ma'noni bildiradi. Bu o'z navbatida "xazina siyosati" degan tushunchani ham yuzaga keltiradi. Fiskal, ya'ni xazina siyosatiga insoniyat tarixida o'tgan yirik davlat arboblardan biri, o'rta asrlarda buyuk saltanat barpo qilgan Amir Temur katta e'tibor qilgan. U davlatni idora qilish tizimini yuzaga keltirishda asosan xazinani to'ldiruvchi soliqlarga tayangan.

Fiskal siyosatdan iqtisodiyotni tartibga solish va uning muvozanatligini ta'minlash dastagi sifatida foydalanish haqidagi fikr ingliz iqtisodchisi D.M.Keynsga mansubdir.⁸² U iqtisodiyotga davlatning aralashuvi bandlik va milliy daromad hajmiga ta'sir ko'rsatadi deb hisoblaydi va bunda davlat fiskal va pul kredit siyosati investitsiyalarni rag'batlantirishda namoyon bo'ladi, deb ko'rsatadi.

Soliqlarni fiskal siyosatning bir qismi sifatida G'arb iqtisodiy fanida ko'rsatib uni rag'batlantiruvchi va to'sqinlik qiluvchi dastak sifatida ifodalashga alohida e'tibor qaratadi.

"Fiskal siyosatning asosiy maqsadi – ishsizlik va inflyasiyani yumshatishdan iboratdir. Tanazzul davrida kun tartibida rag'batlantiruvchi fiskal siyosat to'g'risidagi masala paydo bo'ladi.

U quyidagilarni o'z ichiga oladi: (1) davlat xarajatlarining ko'payishi yoki (2) soliqlarning pasayishi, yoxud (1) va (2)ni birga qo'shib olib borish.

Кейнс Дж.М. Обхая теория занятости, протсента и денег - М.; Прогресс, 1978. Стр.449

Agar iqtisodiyotda ortiqcha talab tufayli paydo bo'lgan inflyatsiya sodir bo'lsa, bunga to'sqinlik qiluvchi fiskal siyosat mos keladi. Bunday fiskal siyosat quyidagilarni o'z ichiga oladi: (1) xukumat xarajatlarining kamayishi, yoxud (2) soliqlarning ko'payishi, yoxud (1) va (2)ning birga qo'shib olib borilishi. Fiskal siyosat bashartida iqtisodiyot oldida inflyatsiya ustidan nazorat qilish muammosi turadigan bo'lsa, xukumat byudjetining ijobiy qoldig'iga tayanishi lozim"⁸³.

Iqtisodiyotning siklik rivojlanishi va inqirozlarni bartaraf etishning asosiy dastagi bu – davlat xarajatlaridir. Keynsning fikricha, uning shakllanishi, tuzilishi va o'sishi "samarali talab"ga erishishdagi muhim omildir.

Fiskal siyosat oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib, uning uchta yo'nalishi, ya'ni iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, barqarorlashtirish va iqtisodiy faoliyatni chegaralash siyosatlarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Iqtisodiy o'sish maqsadlaridan kelib chiqilgandi, fiskal siyosat bandlik darajasini va shu orqali YAIM real hajmini oshirishga qaratiladi. Bunda rag'batlantiruvchi fiskal siyosatning dastaklari davlat xarajatlarining o'sishi va soliq stavkalarining pasayishi hisoblanadi.

Boshqacha aytganda, hozirgi davrda davlatning byudjet barqarorligini ta'minlashga qaratilgan moliyaviy siyosati iqtisodiy inqiroz yoki turg'unlik davrida byudjet taqchilligini bartaraf etish maqsadlariga qaratilishi zarur.

Iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tartibga solish orqali makroiqtisodiy mauvozanatlikni ta'minlab borishga qaratilgan fiskal siyosat bir qator moliyaviy vosita va iqtisodiy dastaklar yordamida amalga oshiriladi. Qo'llaniladigan bu barcha moliyaviy vosita va dastaklar birgalikda tartibga solishning moliyaviy mexanizmini tashkil qiladi.

Ma'lumki, iqtisodiyot nazariyasi va amaliy hayotda fiskal siyosatning ikkita turi ajratiladi:

1. Diskretion fiskal siyosat yoki bevosita davlat tomonidan amalga oshiriladigan siyosat;

⁸³ Маккон⁸² Кейнс Дж.М. Обхая теория занятости, протсента и денег - М.; Прогресс, 1978. Стр.449
1992.

2. Nodiskretion fiskal siyosat yoki avtomatik ravishda barqarorlashtiruvchi siyosat.

Nodiskretion fiskal siyosat deyilganda, soliq tizimining mustaqil barqarorlashtiruvchi bir qator layoqatlari, ya'ni uning mamlakatdagi iqtisodiy faollikni qandaydir boshqaruvchi organlarning bevosita aralashuvlarisiz tartibga solish imkoniyatini beruvchi ayrim xususiyatlari tushuniladi.

Diskretion fiskal siyosat – bu milliy ishlab chiqarish real hajmini o'zgartirish, bandlik darajasini ushlab turish va inflyasiya ustidan nazorat o'rnatish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida soliqlar bilan birga, davlat xarajatlarini ongli ravishda manipulyatsiya qilish tushuniladi.

Diskretion fiskal siyosatning asosiy dastaklari quyidagilar hisoblanadi:

- Davlat sarflari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy ishlar va boshqa dasturlari;
- Davlat buyurtma va xaridlari;
- Davlat investitsiyalari;
- Transfert yoki qayta taqsimlash turidagi xarajatlarni o'zgartirish;
- Soliqlarni boshqarish.

Shunday qilib, davlat tomonidan amalga oshiriladigan fiskal siyosat, milliy xo'jalikda tashkil qilingan soliq tizimining asosiy qoidalariga javob berishi va iqtisodiyotdagi ichki o'zaro munosabatlarni samarali tartibga solishi zarur. Bunda asosiy e'tibor: "...xarajatlarning ijtimoiy yo'naltirilganligini saqlangan holda Davlat, byudjetining barcha miqyoslarida muvozanatni saqlash, mahalliy byudjetlarning daromad qismini mustahkamlashga yo'naltirilgan byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish" ga qaratilishi maqsadga muvofiq.³¹

3. Pul tizimi, pul muomalasi, pulga bo'lgan talab va pul taklifi

Pul tizimi – bu davlat tomonidan qonuniy tartibda o'rnatilgan pul muomalasini tashkil qilish shakli va unga xizmat qiluvchi kredit muassasalaridir.

³¹ 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi. www.lex.uz.

Pul tizimining tarkibiy qismlari.

1. Pul birligi (dollar, marka, yevro, rubl, so‘m va h.k.)
2. Pul turlari (bank biletlari, tanga, chaqalar).
3. Pul emissiya qilish tartibi.
4. Muomaladagi pul massasini tartibga soluvchi davlat muassasalari.
5. Naqd pulsiz hisob-kitobni amalga oshirish tartibi.
6. Milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartibi

Pul muomalasi – bu tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to‘lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan aktivlarning harakati. Naqd pul muomalasiga bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to‘lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi *pul agregati* deb yuritiladi. Muomalada mavjud bo‘lgan pul massasi ularni qo‘shish yo‘li bilan aniqlanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilarda turli xil moliyaviy aktivlarga ega bo‘lish imkoniyati mavjud bo‘ladi. Pul, turlicha qimmatli qog‘ozlar, bankdagi hisoblar, ko‘chmas mulk, qimmatli metallar, antikvar buyumlar va boshqa shu kabilar moliyaviy aktivlar shakli hisoblanadi.

Daromad egalari o‘zlarining aktivlarini likvidli, ya’ni pul shaklida saqlashga harakat qiladi.

Aktivlar likvidligi – bu ularning, har xil to‘lovlarga zaruriyat bo‘lganda naqd pullarga aylana olish layoqatidir.

Pul mutloq likvidlik xususiyatiga ega. Boshqa barcha aktivlar kam yoki ko‘p darajada bunday xususiyatga ega bo‘ladi. Moliyaviy aktivlar likvidligi qancha kam bo‘lsa, uning egasi uchun o‘z ixtiyoridagi pulni zarur vaqtda olish imkoniyati bilan bog‘liq yo‘qotish tahlikasi shuncha yuqori bo‘ladi.³²

Yuqori inflyatsiya sharoitida pulning mutloq likvidligi ustuvorlikka ega bo‘lishdan to‘xtaydi. Bunday sharoitda yuqori likvidli aktiv barqaror chet el valyutalari va ko‘chmas mulklar bo‘lib qoladi.

³² Campbell R. McConnell “Economics” Principles, Problems, and Policies 2008195 p

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning eng muhimi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagilarga bog'liq.

1. Muayyan davrda, (bir yil davomida) sotilishi lozim bo'lgan tovarlar narxi summasiga (T_b). Tovarlar qancha ko'p va narxi baland bo'lsa, ularni sotish va sotib olish uchun shuncha ko'p pul birligi talab qilinadi.

2. Pul birligining aylanish tezligiga (A_t).

Pul bir xil bo'lmagan tezlik bilan aylanadi. Bu ko'p omillarga, jumladan, ular ayriboshlanishiga xizmat qilayotgan tovarlar turiga bog'liq.

3. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori puldan to'lov vositasi sifatida foydalanishga ham bog'liq. Ko'pincha tovarlar qarzga sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to'lanadi. Demak, zarur pul miqdori shunga muvofiq miqdorda kamayadi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pulga ehtiyojni ko'paytiradi.

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori (R_m) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

$$P_m = \frac{T_b - K_s + X_t}{A_t}; \text{ bunda}$$

K_s – qarzga sotilgan tovarlar narxi summasi;

X_t – haqini to'lash muddati kelgan tovarlar narxi summasi;

Muomala uchun zarur pul miqdorini aniqlashning hozirgi zamon yondashuvi «Fisherning ayriboshlash tenglamasiga» asoslanadi, ya'ni

$QR=MV$; yoki

$$M = \frac{QP}{V}; \text{ bunda}$$

Q – ayriboshlanadigan tovarlar miqdori

R – ovarlar narxi

M – muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori

V – pulning aylanish tezligi

Iqtisodiy fonda pul muomalasi to'g'risida bir qator nazariyalar mavjud.

Ularning asosiylari quyidagilar:

Klassik nazariya

Muomala uchun zarur pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlarning qiymat miqdori va ularning oltin asosiga teng kelishi g'oyasini ilgari suradi.

Miqdoriylik nazariyasi

Bu nazariyaga ko'ra muomaladagi pul miqdorining o'zgarishi tovarlar narxi-ning o'zgarishiga olib keladi va bu o'z navbatida pulning sotib olish layoqatini o'zgartiradi

I. Fisher yondashuvi

Bunda Fisher tenglamasi $Q \cdot P = M \cdot V$ narxlar pul massasiga to'g'ri mutanosiblikda, pulning qadr-qiymati esa uning miqdoriga teskari mutanosiblikda bog'liq bo'lishini ko'rsatadi.

Kembridj maktabi (A.Marshall, A.Pigu, D.Robinson) yondashuvi pulga talab va uning taklifi o'rtasidagi muvozanatlik shartlarini xarakterlaydi ya'ni $M = K \cdot R \cdot Y$, M-pul massasi

bu yerda

K – marshall koeffitsienti (nominal daromadlarning naqd pul shaklida saqlanayotgan qismi)

R – narxlarning umumiy darajasi

Y – jamiyatning real daromadi

R·Y – nominal daromad.

Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti me'yorida faoliyat qilishi, uning o'sish sur'ati, narx darajasi va bandlikni barqaror ushlab turish uchun muayyan miqdorda pul massasi talab qilinadi.

Pulga bo'lgan talab va pul taklifi. Pul bozori – moliyaviy bozorning tarkibiy qismi bo'lib, unda pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar harakati ularga bo'lgan talab va taklif ta'sirida uyg'unlashtiriladi.

Pul bozori turlari

1. Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) bozori.
2. Kredit resurslari bozori.
3. Banklararo depozitlar bozori.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun $M_1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismi tushunchasidan foydalaniladi.

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M_0 – naqd pullar;

$M_1 = M_0 +$ tegishli hisob varaqalaridagi pul qoldiqlari, mahalliy byudjetlar mablag'lari, byudjet, jamoa va boshqa tashkilot mablag'lari;

$M_2 = M_1 +$ banklardagi muddatli omonat(jamg'arma)lar;

$M_3 = M_2 +$ chiqarilayotgan sertifikatlar + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.

Pul massasi – bu naqd va naqdsiz shaklda mavjud bo'lgan, belgilangan vazifalarni bajaruvchi barcha pul vositalari yig'indisidir. Yalpi pul taklifi iqtisodiyotdagi mavjud barcha pullar miqdori bilan aniqlanadi.

Pul taklifi pul multiplikatori yordamida hisoblanadi.

Pul multiplikatori – bu tijorat banklar tizimi muomaladagi pul massasini ko'paytirish uchun foydalanish mumkin bo'lgan ortiqcha ehtiyotlar bir qismi va yangi qarz (yoki qimmatli qog'ozlarni sotib olish) taqdim qilish yo'li bilan berilgan muddatsiz qo'yilmalar summasidir. U bir soni (1) ning ehtiyotlar, majburiy normasiga bo'lingan miqdoriga teng. Mazkur ko'rsatkich pul asosi o'zgarigan holda pul massasi hajmi qanchaga o'zgarishini ko'rsatadi.

$$m = D = E \cdot m, \quad E = A - R$$

bunda

m – pul multiplikatori;

D – pulning joriy hisobda eng yuqori darajada ko‘payishi;

R – ehtiyotlar normasi;

E – ortiqcha ehtiyotlar.

Pul tarkibiy qismlari nuqtai – nazaridan naqd pullar – metall va qog‘oz pullardan iborat bo‘ladi. Naqd pullar bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlarda umumiy pul massasining 5-7 foizini, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mustaqil hamdo‘stlik davlatlarida 30–35% ni tashkil qilgan.

Monetaristik yondashuvga ko‘ra, Fisher tenglamasida Transaksion deb nomlanadigan pulga talab hisobga olinadi. Bu talab pulning muomala vositasi vazifasidan kelib chiqadi. Pulga Transaksion talab – tovar va xizmatlarni sotib olishga xizmat qilishi sababli, u bitimlar uchun pulga talab ham deyiladi.

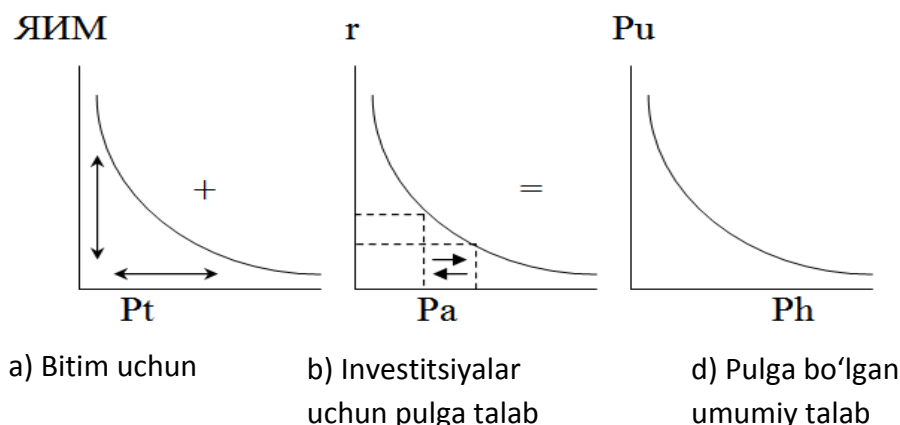
Shunday ekan, pulga talab – bu bitimlar uchun (P_t) va aktivlar tomonidan pulga talab (P_a) ni o‘z ichiga oladi.

Aholi o‘zlarining hisoblariga navbatdagi pul oqimi kelib tushguncha, kundalik ehtiyojlari uchun qo‘llarida yetarlicha pulga ega bo‘lishi zarur. Korxonalarga ish haqi to‘lash, material, yoqilg‘i sotib olish va shu kabilar uchun pul kerak bo‘ladi. Shu barcha maqsadlar uchun zarur bo‘lgan pul bitim uchun pulga talab deyiladi. Bitim uchun zarur bo‘lgan pul miqdori nominal YAIM hajmi bilan aniqlanadi, ya’ni u nominal YAIM qiymatiga mutanosib ravishda o‘zgaradi. Aholi va korxonalarga ikki holda bitim uchun ko‘proq pul talab qilinadi: narxlar o‘sganda va ishlab chiqarish hajmi ko‘payganda.

Kishilar o‘zlarining moliyaviy aktivlarini har xil shakllarda, masalan, korporatsiya aksiyalari, xususiy yoki davlat obligatsiyalari shaklida ushlab turishi mumkin. Demak, aktivlar tomonidan pulga talab ham mavjud bo‘ladi.

Aktivlar tomonidan pulga talab foiz stavkasiga teskari mutanosiblikda o‘zgaradi. Foiz stavkasi past bo‘lsa, kishilar ko‘proq miqdordagi naqd pulga egalik qilishni afzal ko‘radi. Aksincha, foiz yuqori bo‘lganda pulni ushlab turish foydasiz va aktivlar shaklidagi pul miqdori ko‘payadi. Shunday qilib, pulga bo‘lgan

umumiy talab, aktivlar tomonidan pulga bo'lgan talab va bitim uchun pulga bo'lgan talabning miqdori bilan aniqlanadi.

7.2.-rasm. Pulga bo'lgan talab

Keyns nazariyasida pulga bo'lgan talabni iqtisodiyot subyektlari o'z boyligining bir qismini likvidli pul aktivlarishaklida saqlashiga moyilligidan kelib chiqib aniqlashga harakat qilinadi.

Bunda pulni likvidli shaklda saqlashning Transaksion (to'lov vositasi sifatida foydalanish), ehtiyotkorlik (ko'zda tutilmagan xarajatlar bo'lishini hisobga olish) va olib – sotarlik (moliyaviy aktivlarning kelgusidagi bozor qiymati noaniqligi va yo'qotishdan qochish xohishi) motivi asosida unga bo'lgan talabni aniqlashga harakat qilinadi.

Keyns pulga bo'lgan talabni nominal daromad va ssuda foizi normasiga bog'liq deb hisoblaydi: nominal daromad pulga bo'lgan talabga to'g'ri mutanosiblikda, ssuda foizi normasi esa teskari mutanosiblikda ta'sir ko'rsatadi.

Keyns fikricha, muomaladagi pul miqdorining ko'payishi boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda foiz stavkasi darajasi pasayishini keltirib chiqaradi. Bu tadbirkorlar uchun kreditlar arzonlashganini bildiradi, investitsiyalar o'sishi ro'y beradi va natijada YAIM o'sishi kuzatiladi.

YAIMning o'sishi pulga bo'lgan talabni kengaytiradi va foizning muvozanatli stavkasini oshiradi. Monetaristlar qarashicha aynan pul muomalasi ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasini belgilab beradi.

4. Kreditning mohiyati, vazifalari va manbalari. Foiz stavkasi va unga ta'sir etuvchi omillar.

Kredit pulni ma'lum shartlarga amal qilgan holda qarzga berish va uni maqsadli ishlatishni bildiradi. Kredit munosabatlari juda qadim zamonlarda vujudga kelgan. Dastlab natura shaklida (g'alla, chorva va boshqalar) mulkdorlar tomonidan qarzga berish udum bo'la boshlagan. Qarzga pul berishning dastlabki shakli sudxo'rlik bo'lib, u nihoyatda yuqori darajada foiz bilan qaytarilishi bilan kreditdan farq qilgan. Qadimgi Gretsiyada eramizgacha (IV asrda) oyiga 42%, yiliga 570% gacha foiz to'langani tarixiy manbalarda qayd etilgan. Bundan tashqari sudxo'r qarz oluvchidan qo'shimcha imkoniyatlar yaratilishini ham talab qilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital harakatning alohidalashgani tufayli bir xo'jalikda pul yetishmasa, ikkinchisida bo'sh pul mablag'lari mavjud bo'ladi. Bu kredit munosabatlarini taqozo qilib qo'yadi.

Kredit iqtisodiy kategoriya sifatida vaqtincha o'z egalari qo'lida bo'sh turgan pul mablag'larning ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga berilishi va uni qaytarib berish yuzasidan kelib chiqadigan munosabatlarini ifodalaydi.

Kredit subyektlari yuridik hamda jismoniy shaxslar, banklar, korxonalar, davlat va turli toifa aholi qatlami bo'lishi mumkin. Bir subyektning o'zi bir vaqtda ham qarz oluvchi, ham qarz beruvchi sifatida chiqishi mumkin. Kredit aloqalari pul egasi bilan qarz oluvchi o'rtasida bevosita yoki bilvosita tartibda amalga oshiriladi. Birinchi holda ular to'g'ridan-to'g'ri, ikkinchi holda vositachilar orqali bog'lanadi. Odatda, asosiy vositachi rolini banklar o'ynaydi. Kredit bir qator vazifalarni bajaradi.

- Taqsimlash vazifasi. Bunda bo'sh pul mablag'larini qarzga berish orqali uni turli tarmoqlar, korxonalar o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlash amalga oshiriladi.

- Joriy qilish. Kredit asosida pul belgilari va unga tenglashtirilgan naqd pulsiz to'lov vositalari, turli qimmatbaho qog'ozlar emissiya qilinadi, xo'jalik aylanmasiga kiritiladi.

- Nazorat qilish. Kredit operatsiyalarini bajarish jarayonida davlat kredit tizimi orqali pul aylanmasi barcha jarayonlarini boshqarishni amalga oshiradi.

- Rag‘batlantirish. Maqsadli qarz berish uni undirish orqali tejamkorlik, iqtisodiy o‘shish rag‘batlantiriladi.

- Ishlab chiqarish uzluksizligini ta‘minlash. Bunda bo‘sh pul mablag‘lari harakatdagi kapitalga aylantirilib tovar ishlab chiqarish vaqti qisqartiriladi.

Kredit mablag‘lari manbai sifatida quyidagilar chiqadi:

Birinchidan, korxonalarining vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘lari. Bu mablag‘lar kapitalning doiraviy aylanishi bilan bog‘liq bo‘lib, ma‘lum muddat uning bir qismi bo‘sh turadi. Jumladan, amortizatsiya ajratmalari, asosiy kapitalni yangilash vaqti kelguncha bo‘sh bo‘lib, bankdagi hisob raqamlarida jamlanib boradi. Mahsulot sotishdan keladigan pul tushumlari ham xom ashyo, materiallar sotib olish, xodimlar mehnatiga haq to‘lash vaqti kelguncha bo‘sh turadi. Korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag‘batlantirish fondlari ham jamlanib borib, belgilangan maqsad bo‘yicha ishlatilguncha bo‘sh turadi. Korxonalar foydasi davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, bankdagi hisoblarda saqlanadi.

Ikkinchidan, moliya – kredit muassasalarining pul mablag‘lari. Ularning daromadlari bilan xarajatlari o‘rtasidagi farq bo‘sh pul mablag‘larini tashkil etadi. Tijorat banklari va moliya-kredit muassasalarining pul zahiralari ham ssuda fondi manbai hisoblanadi.

Uchinchidan, davlat ixtiyoridagi zahira pul mablag‘lari. Markaziy va mahalliy boshqaruv bo‘g‘inlarining xarajatlari bilan soliq tushumlari o‘rtasidagi farq tarzida bo‘sh pullar mavjud bo‘ladi.

To‘rtinchidan, turli maxsus (pensiya, sug‘urta, xayriya) va ijtimoiy fondlarning mablag‘lari. Bu fondlarda pullarning hosil bo‘lishi va ishlatilishi har xil vaqtda yuz beradi. Bu ma‘lum miqdorda pul mablag‘larining bo‘sh qolib, qarz fondiga aylanishi uchun imkon beradi.

Beshinchidan, aholi pul daromadlari va jamg'armalari. Aholining iste'molchi sifatida qimmatbaho tovarlar olish, uy qurish va marosimlar o'tkazish maqsadidagi pullari ishlatilgunga qadar bo'sh turadi.

Oltinchidan, tadbirkorlar qo'lidagi bo'sh pul mablag'lari.

Bulardan tashqari davlat byudjetidan uzoq muddatli qarz berish uchun maxsus mablag' ajratiladi. Markaziy bank ham qo'shimcha emissiya tufayli moliya-kredit muassasalariga kreditlar berishi mumkin.

Ma'lum vaqt mobaynida bo'sh pullar uning egalariga hech qanday daromad keltirmaydilar, shuning uchun kam miqdordagi foiz bilan ham qarz berish foydali bo'lib qoladi. Natijada ana shu bo'sh pullar ssuda kapitaliga aylantiriladi. Bunda banklar yuqori foiz bilan muhtoj bo'lgan tadbirkorlar va boshqa subyektlarga o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun qarz beradi. Hozirgi sharoitda xo'jalik faoliyatini moliyalashtirishda qarz mablag'lari ulushi oshib borishi tamoyili kuza-tiladi. Ularning ulushi ayniqsa, kapital quyilmalar hajmida ortib boradi. Bunday tamoyil Yaponiya, Italiya, Fransiyada yaqqol ko'zga tashlandi. Masalan: Yaponiya firmalari ishlab chiqarishni kengaytirish uchun sarflangan mablag'larning 4/5 qismini chetdan jalb qilingan, ya'ni qarz olingan mablag'lar tashkil qiladi.

Kredit turlari. Kreditning tarixiy rivojlanish jarayonidagi shakllari bu tovar (tijorat) va pul kreditlaridir. Tovar krediti – bu korxonalar, tadbirkorlar va boshqa xo'jalik subyektlarining bir-biriga tovar shaklida beradigan kreditdir. Bunda tovar qarzga beriladi. Ko'pincha bunday kredit veksel (qarz majburiyatnomasi) bilan hujjatlashtiriladi. Kreditning mazkur shakli cheklangan tarzda qo'llaniladi. Uni keng qo'llanishga quyidagilar to'sqinlik qiladi: a) qarz beruvchining rezerv mablag'i, zahira fondi cheklanganligi; b) tovar shaklidagi kreditni ishlatishning cheklanganligi. Masalan, korxonalar to'ldiruvchi material yoki xom ashyo qarz olgan bo'lsa, uni faqat ishlab chiqarish jarayonida ishlatishi mumkin, undan ish haqi tarzida foydalana olmaydi;

Pul krediti nafaqat tovar muomalasiga balki kapital jamg'arilishga ham xizmat qiladi. Pul shaklidagi kredit bitimlar hajmi, muddati, yo'nalishi bo'yicha

cheklanmaganligi jihatidan tovar kreditidan farq qilishi, uni kreditning asosiy va ustun shakliga aylantiradi.

Kredit turlarini ajratishga har xil mezonlar asos qilib olinadi.

I. Qarz beruvchi va oluvchining asosiy toifalariga ko'ra: xo'jaliklararo, aholi va davlat kreditlari farqlanadi.

Davlat krediti: Davlat bir tomondan, qarz oluvchi, ikkinchi tomondan, qarz beruvchi sifatida maydonga chiqishi natijasida davlat krediti paydo bo'ladi. Davlat qarz olganda qarzni uzish va foiz to'lashni kafolatlaydi. Qarz va uning foizi byudjet mablag'i hisobidan qoplanadi. Davlat qarzni eng avvalo, byudjet taqchilligini qoplash uchun oladi. Kredit munosabatlarida davlat qarz beruvchi rolini ham bajaradi. Davlat o'z mablag'lari hisobidan bankda qarz fondini tashkil etadi, xazinadan qarz beradi. Xazina qarzi davlat byudjetidan, korxonalar va firma, tashkilotlarga ularning moliyaviy sog'lomlashtirish uchun sarflanadi.

Bu qarz ham ma'lum muddatga, qaytarib berish va foiz to'lash sharti bilan beriladi. Foiz g'oyat imtiyozli bo'lib, ko'pincha daromad olishni ko'zlamaydi. Ayrim hollarda davlat bunday qarzlardan voz kechishi ham mumkin.

Xo'jaliklararo pul krediti xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir-biriga beradigan krediti. Bunday holda kredit korxonalar, tashkilotlar tomonidan aksiya, obligatsiya, kredit kartochkalari va boshqa qimmatbaho qog'ozlar chiqarish orqali beriladi. Bu operatsiyalar korxonalarining markazlashtirilmagan moliyalashtirish va kreditlash tizimi degan nom olgan.

II. Ko'zlangan maqsadga ko'ra: iste'mol, ipoteka va xalqaro kreditlar ajratiladi.

Iste'mol krediti. Aholi ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan bo'lib, u tovar yoki pul shaklida berilishi mumkin. Bu kredit eng avvalo, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlarini sotib olish uchun beriladi hamda unga belgilanadigan foiz birmuncha yuqori bo'ladi. Hozirgi paytda imtiyozli kreditlar ham o'z o'rniga ega. Jumladan, talabalarga o'qish haqini to'lashlari uchun maxsus ta'lim kreditlari beriladi. Bunday qarzni talaba o'qishni tugatib pul topgach, uzadi. Hozirgi paytda, uy-joy qurish, oliy o'quv yurtlarida o'qish uchun imtiyozli kredit berish keng qo'llanilmoqda.

Ipoteka krediti: ko'chmas mulk (yer, bino, uy-joy kabilar)ni garovga qo'yib olinadigan kredit. Odatda ipoteka kreditidan asosan qishloq xo'jaligida asosiy fondlarni yangilash uchun yirik qo'yilmalarni qoplash maqsadida foydalaniladi.

Xalqaro kredit – bu ssuda kapitalining xalqaro miqyosidagi harakatidir. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Qarz beruvchi va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat organlari, hukumatlar, yirik korporatsiyalar, xalqaro va regional tashkilotlar bo'lib, ularning kredit berish shartlari bir-biridan jiddiy farq qilishi mumkin.

III. Berilish vaqtiga ko'ra: qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlar ajratiladi. Qarz hajmi va muddatining cheklanish darajasiga ko'ra limitlangan va limitlanmagan kreditlar farqlanadi.

IV. Ishlatilish sohasiga ko'ra, kredit ikki turga bo'linadi: aylanma kapitalini tashkil etish, hamda asosiy kapitalni sotib olish uchun foydalaniladigan kreditlar.

V. Kredit qaytarilishi ta'minlanganligiga ko'ra: ta'minlanmagan yoki blankali (overdraft, kontokorrent) va ta'minlangan kredit farqlanadi;

VI. Berish usuliga ko'ra: kompensatsion ya'ni o'z mablag'larini to'ldirish uchun hisob varaqasiga o'tkaziladigan va to'lov to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladigan kreditlar ajratiladi;

VII. Qaytarilish tartibiga ko'ra: to'lash muddati uzaytirilgan, bo'lib to'lanadigan, hamda birdaniga to'liq qaytariladigan kreditlarga bo'linadi.

Kredit qaysi shaklda berilishidan qat'iy nazar, uning asosiy tamoyillariga rioya qilinishi kerak. Bular quyidagilar:

1. *Qaytarilishligi.* Bu tamoyil kreditning xususiyati, mohiyatini ifodalaydi. Uning pul berishning boshqa shakllari (subsidiya, dotatsiya kabilar)dan farqi ham shunda, qaytarilish tartibi bo'lmasa kredit munosabatlari ham amal qilmaydi.

2. *Muddatliligi.* Kredit shartnomasi tuzilayotgan paytda qaytarish sharti bilan birga muddati ham ko'rsatiladi. Qarz mablag'laridan foydalanganligi uchun to'lanadigan haq ham uning muddatiga bog'liq.

3. *To'lovliligi.* Qarz olib, ishlatilgan mablag' uchun ma'lum miqdorda foiz to'lanadi. Foiz stavkasi shakllanishiga eng avvalo, talab va taklif, Markaziy bank hisob stavkasi, banklararo kredit bozoridagi foiz va depozitlar stavkasi ta'sir etadi. Depozitlar bo'yicha stavka qancha yuqori bo'lsa, kredit uchun foiz ham shuncha yuqori bo'ladi.

4. *Moddiy jihatdan ta'minlanganligi.* Bu tamoyil qarz oluvchining olingan mablag'ni qaytarishiga real imkoniyati borligini ifodalaydi. Agar kredit berish uchun real tovar moddiy boyliklar zahirasi hisobiga olinsa, shuning o'zi kreditning ta'minlanganini bildiradi. Agar kredit mavsumiy xarajatlarni qoplash uchun berilsa, bu xarajatlar real moddiy boyliklar qiymatiga kirishi ko'zda tutiladi.

Kredit berishda garov olish yoki kafil bo'lish alohida o'rin tutadi. Kafolatli shartnoma asosida kredit jismoniy shaxslar, dehqon xo'jaliklari, fermerlar, ijarachilarga berilishi mumkin. Bunday shartnomaga ko'ra kafolatchi qarzni qaytarishiga kafil bo'ladi. Qarz shartnomasi sug'urta kompaniyalari javobgarligi asosida ham tuzilishi mumkin.

5. *Maqsadliligi.* Kredit qat'iy ravishda aniq maqsad uchun beriladi. Bank kredit berishda qarz olayotgan subyekt uni nima maqsadda olayotgani, undan qanday foyda olishi mumkinligini tahlil qiladi.

6. *Kredit berishga tabaqalashgan holda yondashish.* Bu tamoyil turli qarz oluvchilarga individual tarzda yondashishni ifodalaydi. Bank qarz berib, qaytarib olmaslik xatarini hisoblab chiqib, har tomonlama tahlil etib mazkur masalani hal etadi.

Suda foizi stavkasi. Rivojlangan bozor xo'jaligida ssuda kapitali bozori vujudga keladi. Bu bozorda pul kapitali oldi-sotdi qilinadi. Bunda pul qo'shimcha foyda keltirish layoqatiga ega bo'ladi. Uning narxi foiz bo'lib, bu pulning xususiyatidan foydalanganligi uchun beriladigan haq - to'lovidir. U ssuda hamda bank foizidan iborat bo'ladi. Mijozlar odatda o'z pullarini bankka qo'yar ekanlar unga foizli daromad olishadi. Bankning olgan daromadidan pul egalariga to'laydigan qismi bank foizi deb ataladi.

U yuqori bo'lsa, pulni bankda saqlovchi mijozlar ko'payadi, kamaysa aksincha.

Bankdan qarz oluvchi ssuda foizini to'laydi. Har bir ssuda oluvchini olgan qarzi unga qanchaga tushishi qiziqtiradi. Buni quyidagicha hisoblab chiqish mumkin:

$$r = kr \cdot x \cdot r^2 \cdot x \cdot t$$

r –ssuda uchun to'lanadigan foiz miqdori;

kr –umumiy qarz miqdori;

r^2 –foizning yillik miqdori;

t –kredit berilgan muddat.

Aytaylik, “Mikrokredit bank” xususiy tadbirkorga yillik 14% foiz hisobidan 20 mln. so'm, yarim yilga kredit berdi. Bunda ssuda foizi quyidagicha bo'ladi:

Demak, xususiy tadbirkor 20 mln so'mni belgilangan muddatda 21,4mln so'm qilib qaytarishi kerak. Odatda ssuda foizi bank foiziga nisbatan yuqori belgilanadi. Bu bank xarajatlarini qoplash va daromad olish imkonini beradi. Bank muassasi oladigan va beradigan foiz o'rtasidagi farq *marja* deyiladi.

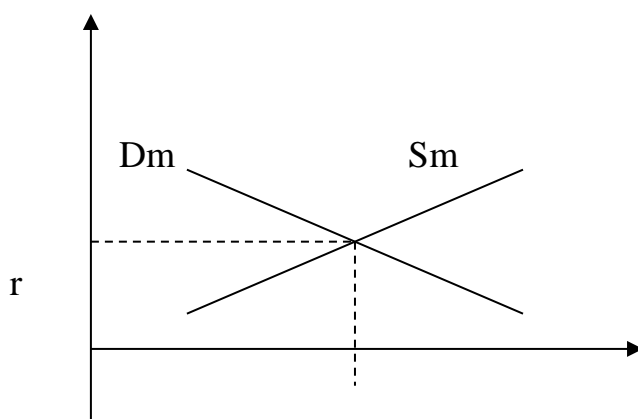
Qarzga olingan pul kapital sifatida ishlatilganda, foyda olish nazarda tutiladi. Pul egasi mulkdor sifatida pulni ishlatib olingan foydaning bir qismini o'zlashtiradi. Foiz miqdori qarz olingan pulni ishlatish orqali olingan daromaddan qoplanadi.

Ssuda kapitaliga talab va taklif asosida muvozanatlashgan ssuda foizi aniqlanadi. Odatda bozor va o'rtacha foiz normasi farqlanadi. Bozor foizi normasi bozor kon'yukturasiga bog'liq bo'ladi. U iqtisodiyotdagi siklning: yuksalish yoki turg'unlik fazasidan faollikka bog'liqlikda tebranib turadi. O'rtacha foiz normasi uzoq muddat davomida uning o'zgarish tamoyillarini ifodalaydi. Ssuda kapitaliga bo'lgan talab va taklifga bir qator omillar ta'sir qiladi. Bular:

- Ishlab chiqarish hajmi;
- Jamg'arilgan pul hajmi-ya'ni jamiyatdagi barcha qatlam va tabaqalar jamg'armasi;

- Ishlab chiqarishning sikllik tebranishi;
- Ishlab chiqarishning mavsumiy sharoitlari;
- Inflyasiya sur'ati;
- Davlat tomonidan foiz stavkasining tartibga solinishi;
- Tashqi omillar.

Foiz stavkasi qancha yuqori bo'lsa, naqd pulni bankda saqlashga intilish kuchayadi. Foiz stavkasi past bo'lganda, aksincha likvidligi eng yuqori (100%) naqd pulga ega bo'lishga intilish kuchayadi. Shu bilan birga qarz oluvchi bank tizimi uchun aksincha, foiz stavkasi yuqori bo'lsa, pulga talab shuncha kam, aks holda yuqori bo'ladi.

7.3.-rasm. Pulga bo'lgan umumiy talab va foizning muvozanatli stavkasi

Pulga umumiy talab (D_m) bilan uning taklif (S_m) o'rtasidagi muvozanat pul bozorida foiz stavkasini (r) belgilaydi.

Kapital bozorida pul kapitalning muvozanatli narxi ya'ni foiz stavkasi bir tomondan, pul kapitaliga talab, ikkinchi tomondan, uning taklifi, xullas bozor qonuniyatlari asosida shakllanadi.

Foiz stavkasiga qarz berishning xatarlik darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy faoliyatdagi xavf-xatarning mavjud bo'lishi, bozor iqtisodiyotiga xos bo'lganligi sababli pul egasi doimo tavakkal qiladi. Qarz berilayotganda xavf-xatar

qancha katta bo'lsa, foiz stavkasi shuncha yuqori bo'ladi. Foiz belgilashda vaqt omili juda muhim rol o'ynaydi. Shunga ko'ra, pul egasi o'z pulini bugungi ehtiyojiga sarflamay qarzga beradi.

Kishilar har doim hozirgi kundagi ne'matlardan foydalanishni, kelajakdagi iste'moldan yuqori baholaydi. Shu sababli kishilar hozir qondirishi mumkin bo'lgan ehtiyojini keyinga qoldirmasdan ne'matlardan foydalanishga harakat qiladi. Bunga sabab, eng avvalo, kishilarning umri cheklanganligidir. Turli ne'matlarni iste'mol qilishni keyinga surish bilan ulardan umuman foydalanmaslik mumkinligi xavfi tug'iladi. Bundan kelib chiqadiki, pul egasi xatarga yo'l qo'yib o'z resurslarini boshqa birovga uni taqdirlangandagina qarz beradi.

Foiz darajasiga yuqoridagilardan tashqari qarzga olinadigan pulni ishlatishdan olinadigan daromadi, qarz to'lash muddati va sharti, qarz qanday pul birligida berilishi kabilar ta'sir ko'rsatadi.

5. Bank tizimi va markaziy bankning pul kredit siyosati

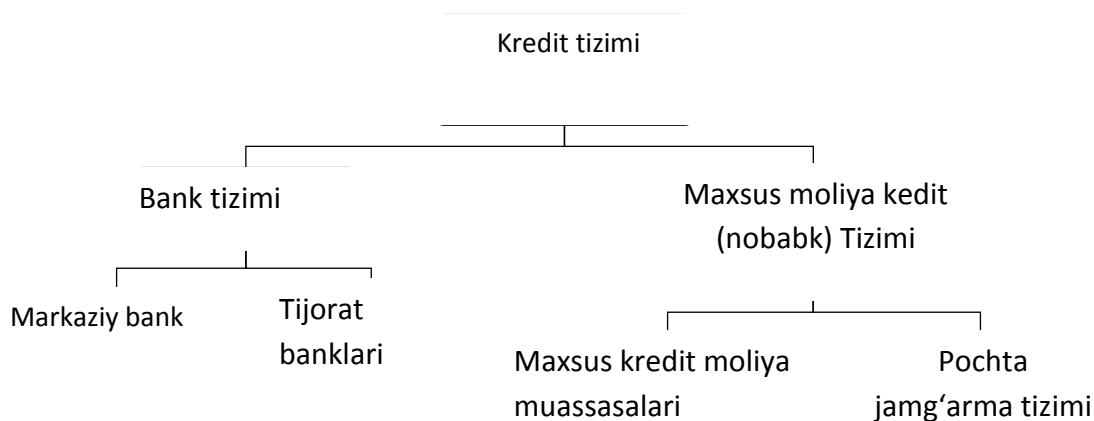
Kredit tizimi bank va boshqa kredit muassasalarining tashkiliy huquqiy shaklini ifodalaydi. Kredit tizimi o'z ichiga bo'g'in: bank va maxsus moliya-kredit muassasalari tizimini oladi. Kredit tizimining hal qiluvchi bo'g'ini – bu bank tizimidir.

Pul munosabatlarning rivojlanishi bank tizimini yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiy munosabatlarning pulning harakati yuzasidan kelib chiqadigan aloqalariga xizmat qiluvchi muassasadir. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuniga ko'ra, "Pul mablag'larini jalb qilish hamda ularni qaytarishlik, to'lashlik va muddatlilik shartlari asosida o'z nomidan joylashtirish uchun tuzilgan muassasa bankdir, bank huquqiy shaxsdir".

Banklar o'zining rivojlanishi jarayonida uzoq davr va ko'p bosqichlarni bosib o'tgan. Dastlabki banklar eramizgacha 2300-yilda qadimgi Mesopotamiya davlatida savdo sherikchilik ko'rinishida tashkil etilib, ssudaga pul berish va pul ko'chirish operatsiyalari bilan shug'ullangan. Lekin haqiqiy banklar rivojlanishi Bobillar davlati (miloddan avvalgi 2000-yilning boshlarida janubiy

Mesopotamiyada) vujudga kelishi bilan bog‘liq. Banklar keyinchalik Afrika, Misr, Rim va Angliyada rivojlana boshlagan.

Davlat banklari XIX asrga kelibgina tashkil topa boshlagan. Fransiya davlat banki 1800 yilda tashkil etilgan, 1816-yil Avstriya, 1825-yili Belgiya milliy banki keyinchalik Rus davlat banki, Italiya milliy banki vujudga kelib, tijorat banklari bilan birgalikda ish yurita boshlagan.

7.4.-rasm. Kredit tizimi.

O‘zbekistonda bank tizimi Markaziy banki va aksiyadorlik-tijorat banklardan iborat ikki bo‘g‘indan tashkil topgan. Bu tizim tarkiban O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki va uning muassasalari, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, Xalq banki hamda aksiya, pay asosida tashkil qilingan shuningdek, chet el kapitali ishtirokidagi tijorat banklari, ularning vakolatxonalaridan iboratdir.

Markaziy bank mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona monetar siyosatini amalga oshiradi.

Markaziy bank davlat banki hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko‘pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo‘lib, u o‘tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o‘rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank u “banklar banki” deb ham yuritiladi, tijorat banklari va jamg‘arma muassasalaridan mablag‘larni qabul qilib, ularga kredit beradi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko‘maklashadi.

Markaziy bank bir qator vazifalarni bajaradi.

Birinchi, boshqa bank muassasalarining majburiy ehtiyotlarini saqlaydi. Bu ehtiyotlar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin oltin-valyuta ehtiyotlarini saqlash vazifasini ham bajaradi.

Ikkinchi, cheklarni qayd qilish mexanizmini ta‘minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi.

Uchinchi, davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi.

To‘rtinchi, barcha banklar faoliyatini uyg‘unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Beshinchi, xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi.

Oltinchi, pul taklifi ustidan nazorat qilish mas‘uliyatini oladi, muomalaga milliy valyutani chiqaradi.

Markaziy bank davlat pul-kredit siyosatini amalga oshiradi. Bunda u:

- a) pul muomalasini tartibga soladi;
- b) kredit hajmi, foiz stavkalari darajasini belgilaydi.

Markaziy bankning pul-kredit siyosatini amalga oshirishda quyidagi usullardan foydalaniladi.

- Ochiq bozordagi operatsiyalar;
- Zahira (ehtiyot) me‘yorini o‘zgartirish;
- Hisob stavkalarini o‘zgartirish.

Ularning har birining o‘zgarishi pul massasining o‘zgarishiga olib keladi, ya‘ni mazkur usullar pul taklifi ustidan nazoratning eng moslashuvchan qurolidir.

Agar markaziy bankka muomaladagi pul massasini ko‘paytirishi zarur bo‘lsa, u qimmatli qog‘ozlar bozorida davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotib olishni boshlaydi. Tijorat banklari aktivlaridagi davlat qimmatli qog‘ozlarini o‘zlari uchun maqbul sharoit asosida sotishga tushadilar. Ma‘lum vaqt o‘tgach, obligatsiyalar sotishdan olingan pullar tijorat banklariga cheklar yoki depozitlar

shaklida kelib tushadi. Bu mablag'lardan bir qismi ehtiyotga qo'yilib, qolganlari bank krediti sifatida foydalaniladi.

Agar Markaziy bank inflyatsiya sharoitida pul massasini ko'paytirishning oldini olishga harakat qilsa, u davlat qarz majburiyatlarini sotishni boshlaydi. Tijorat banklari o'zlariga foydali tarzda davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotib oladi va ma'lum vaqt o'tgach, to'lov uchun taqdim etadi.

Ehtiyot normalari pasayganda banklarning ssuda berish mumkin bo'lgan ortiqcha mablag'lari ko'payadi. Aksincha, bu norma yuqori bo'lsa muomaladagi pul taklifi kamayishiga ta'sir ko'rsatadi.

Hisob stavkasi orqali Markaziy bank kredit resurslari hajmiga ta'sir ko'rsatadi. Hisob stavkasi kamayishi bilan tijorat banklari tomonidan Markaziy bank kreditga talab o'sadi, aks holda talab kamayadi. Hisob stavkasini pasaytirish bilan iqtisodiy faollik kuchayadi. Sababi pul taklifi o'sib, qarz olish imkoniyati ortadi. Agarda mamlakatda pul massasini kamaytirish zarur bo'lsa, Markaziy bank hisob stavkasini oshiradi, natijada kredit qimmatlashadi, iqtisodiy faollik susayadi.

Markaziy bank iqtisodiy vaziyatga qarab "arzon" yoki "qimmat" pul siyosatini yuritadi.

Agar iqtisodiyotda foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlari, ishsizlik mavjud bo'lsa, Markaziy bank "arzon" pul siyosatini yuritadi va kredit olishni osonlashtiradi.

Buning uchun davlat ochiq bozorda davlat qimmatli qog'ozlarni banklar va aholidan sotib oladi, ehtiyot normasini kamaytiradi va hisob stavkasi pasaytiradi. Natijada pul taklifi ko'payadi, foiz stavkasi pasayadi. Bu investitsiyalarning o'sishi va iqtisodiy faollikning kuchayishiga olib keladi.

Agarda mamlakatda inflyatsiya yuz berayotgan bo'lsa, "qimmat" pul siyosati yuritilishiga to'g'ri keladi. Bu siyosat kreditni "qimmat" qilib, uni olishni qiyinlashtiradi. Markaziy bank pul taklifini qisqartirish uchun ochiq bozorda qimmatli qog'ozlarini sotadi, ehtiyot normasini oshiradi va hisob stavkasini ko'taradi.

Pul taklifi qisqarishi natijasida foiz stavkasi ko‘tariladi. Bu o‘z navbatida investitsiyalarning qisqarishiga, inflyatsiyani cheklashga olib keladi. Shunday qilib, Markaziy bank mamlakat kredit-moliya tizimiga bevosita ta’sir qilib, butun iqtisodiyotga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Hozirgi davrda Markaziy bankning “...pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, milliy valyutaning va ichki bozordagi narxlarning barqarorligini ta’minlash; erkin konvertatsiyani ta’minlovchi valyutaga oid munosabatlarni tartibga solish, milliy valyuta kursini shakllantirishda zamonaviy bozor mexanizmlarini joriy etish³³”ga qaratiladi.

Bank tizimida tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki o‘z o‘rniga ega. U birinchidan eksport tovarlari ishlab chiqarishni tashkil etish va rivojlantirish uchun chet el valyutasida kreditlar beradi. Davlat zayomlari va kreditlaridan samarali foydalanishga qaratilgan xizmatlar ko‘rsatadi. Ikkinchidan, xalqaro valyuta-kredit bozorlari operatsiyalarida ishtirok etadi. Uchinchidan, hukumatlararo bitimlarning to‘lov shartlarini ishlab chiqishda qatnashadi va boshqa shu kabi vazifalarni bajaradi.

Tijorat banklari tizimi rivojiga ikki tamoyil xos: bir tomondan, universallashuv, ikkinchi tomondan, ixtisoslashuv. Tijorat banklari odatda universal tavsifga ega bo‘lib, o‘zlarining xo‘jalik mavqeiga ko‘ra aksionerlik tipidagi korporatsiyalar hisoblanadi. Ular Markaziy bankdan maxsus litsenziya olib, unga muvofiq quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- Hisob – kitob operatsiyalarini amalga oshirish;
- Kredit operatsiyalarini bajarish;
- Qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar o‘tkazish;
- Turli xizmatlar ko‘rsatish;
- Banklararo operatsiyalar o‘tkazish;
- Valyuta operatsiyalarini bajarish;
- Biznes yuzasidan maslahat berish va h.k.

³³ 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. www.lex.uz.

Tijorat banklari to‘la mustaqil, lekin ular pul emissiya qilish xuquqiga ega emas. Ular real jalb qilgan resurslari miqyosidagina kredit bera oladi. Ixtisoslashgan tijorat banklar alohida sohalarda kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi. Jumladan, **investitsiya banklari** iqtisodiyotning turli tarmoqlarini eng avvalo, sanoat, savdo, transportni uzoq muddatli kreditlash bilan shug‘ullanadi, qimmatli qog‘oz chiqaradi va ularni investorlar o‘rtasida joylashtiradi.

Uy-joy qurilish banki aholining uy-joy qurilishini moliyalashtirish bilan shug‘ullanadi.

Ipoteka bank ko‘chmas mulkni garovga olib, uzoq muddatli kreditlar beradi.

Innovatsiya banki ilmiy texnikaviy loyihalarni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalarni kreditlaydi. Shunga o‘xshash boshqa maxsus banklar ham u yoki bu ixtisoslashgan xizmat turini ko‘rsatadi. Tijorat va maxsus banklar faoliyatini, Markaziy bank nazorat qiladi.

Respublikada “bank tizimini isloh qilish, banklar depozit bazasining kapitalizatsiyasini chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchligini mustahkamlash³⁴”ga qaratilishi lozim.

Kredit tizimida maxsus moliya-kredit muassasalari alohida o‘ziga xos mijozlarga xizmat ko‘rsatadi. Ko‘rsatilgan xizmati bir, ikki turda bo‘lib, ko‘pincha maxsus tavsifga ega bo‘ladi. Maxsus moliya-kredit muassasasi bir tomondan, qarz berish, hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish tufayli Markaziy bank talablariga bo‘ysunadi. Ayrim paytlarda ular xalqaro muassasalar tomonidan qabul qilingan normativ hujjatlar asosida ish ko‘radilar.

Moliya kredit institutlarining o‘ziga xos turi pochta-jamg‘arma muassasalaridir. U mayda omonatchilarni jalb qilishda katta rol o‘ynaydi. Bunda mijozlarga pochta bo‘limlari orqali xizmat ko‘rsatiladi. Keyingi paytlarda ko‘plab mamlakatlarda pochta-jamg‘arma muassasalari orqali kredit-hisob operatsiyalarini amalga oshirish kengayib bormoqda.

³⁴ 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. www.lex.uz.

Maxsus moliya-kredit muassasalari tizimida lizing, faktoring firmalari ham o'ziga xos o'rin tutadi. Odatda lizing va faktoring operatsiyalarini tijorat banklari ham amalga oshiradi. Faktoring firmalari mijozlarining boshqalarga bergan qarzlarni undirishni o'z zimmasiga oladi va shu qarz ustidan ularga universal moliya xizmati ko'rsatadi. Jumladan, ular buxgalteriya hisobotini yuritadi, korxonani zarur xom ashyo va boshqa resurslar bilan ta'minlash va xaridorlar bilan hisob-kitob xizmatlarini ham amalga oshiradi. Axborot, reklama, huquqiy va boshqa xizmatlar ko'rsatadi. Konfensial faktoringda esa ayrim operatsiyalar, jumladan qarzni to'lash, pul olish xuquqlari chegaralangan bo'ladi. Lizing firmalari tovarlarni ijaraga berish bilan shug'ullanadi. Lizing iborasi "Ijaraga olmoq" degan ma'noni bildiradi. Bunda ko'chmas mulk, asbob uskuna va boshqa tovar egalari ularga o'z mulk egaligini saqlab qoladi. Lizingning oddiy ijaradan farqi shundaki, bunda ijaraga berilgan asbob-uskunalar shartnoma muddati tugagandan so'ng, ularni qoldiq qiymati asosida sotib olish ko'zda tutiladi. Lizing kompaniyalarda lizing operatsiyalarini o'tkazish uchun o'z mablag'lari etishmaydi shu sababli, ko'pchilik lizing operatsiyalarida jalb qilingan mablag'lar keng qo'llaniladi. Bunda odatda bankning uzoq muddatli ssudalaridan foydalaniladi.

Lombardlar ko'chirib bo'ladigan mol-mulk evaziga kredit beradi. Dastlab lombardlar sudxo'rlik krediti tarzida yuzaga kelgan. Keyingi paytda ular mol-mulkni saqlash, hamda garovga qo'yish, belgilangan muddatda qaytarib olinmagan mulkni komission vositachilik asosida sotishni ham amalga oshiradi.

Kredit birlashmalari-xususiy shaxslar guruhi yoki mayda kredit muassasalari tomonidan tashkil etiladi. Ular ikki turda bo'lishi mumkin:

- Jismoniy shaxslar guruhi tomonidan kasbi yoki hududiy jihatiga qarab, qisqa muddatli iste'mol krediti berish maqsadida tashkil etiladi.
- Mustaqil mayda kredit muassasalari ixtiyoriy tarzda birlashuvi tufayli tashkil etiladi. Ularning mablag'lari paychilik yoki a'zolik badallari va zayomlar chiqarish bilan shakllanadi. Mazkur muassasalarning asosiy operatsiyalari omonatlarini jalb etish, zayomlar chiqarish, o'z a'zolariga qarz berish, veksellarni

hisob-kitob qilish, savdo vositachiligi, komission operatsiyalar, maslahat va auditorlik xizmatlari ko'rsatishdan iborat.

O'zaro kredit berish jamiyatlari o'z xarakteri jihatidan tijorat banklariga yaqin bo'lib, asosan mayda va o'rta biznesga xizmat ko'rsatadi. Ularning a'zosi jismoniy, yuridik shaxslar bo'lishi mumkin. Jamiyat kapitali unga a'zo bo'lib kirish badallaridan tashkil topadi.

Moliya kompaniyalari odatda tovarlar oldi-sotdisiga kredit beradi. Savdo va sanoat firmalariga qarzga sotilgan tovari uchun kredit berish bilan shug'ullanadi. Ba'zi kompaniyalar alohida turdagi maqsadlar uchun kredit berish bilan ham shug'ullanadi.

Sug'urta kompaniyalari asosan sug'urta polislarini sotish bilan shug'ullanadi. O'z mablag'larini sanoat kompaniyalari obligatsiyalari, aksiyalari hamda davlat qimmatli qog'ozlariga qo'yadilar.

Pensiya fondlari eng avvalo, o'z mablag'larini tashkil etish va pensiya berish bilan shug'ullanadi. O'z mablag'larini asosan sanoat kompaniyalari aksiyalariga qo'yadi.

Investitsion kompaniyalar o'z majburiyatlarini mayda mijozlar o'rtasida joylashtirib, turli tarmoqlar qimmatli qog'ozlarini sotib olish bilan shug'ullanadi.

Kredit shirkatlari o'z a'zolari, kooperatorlar, ijara korxonalarini, kichik va xususiy biznes hamda jismoniy shaxslarga kredit hisob-kitob xizmatlarini ko'rsatish maqsadida tashkil etiladi. Ularning kapitali paylari va kirish badallari hisobiga tashkil topib, shirkatdan chiqqanda qaytarilmaydi. Asosiy passiv operatsiyalari omonatlarini jalb etish va zayomlarini joylashtirishdir³⁵.

Kredit shirkatlarining o'ziga xos turi qishloq xo'jalik kredit jamiyatlaridir. Uning ta'sischilari Markaziy, tijorat, maxsus banklar, hukumat, jismoniy, yuridik shaxslar bo'lishi mumkin. Masalan, AQSHda ana shunday muassasalarning aktivlari tijorat banklari aktivlaridan deyarli ikki barobar ko'pdir. Respublikamizda ham bunday muassasalar tashkil etishda anchagina muvaffaqiyatlar qo'lga kiritildi.

³⁵ Campbell R. McConnell "Economics" Principles, Problems, and Policies. P. 258-285

Tayanch tushunchalar

Moliya – bu turli darajada markazlashgan pul fondlari vositasida iqtisodiyot subyektlari pul daromadlarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo‘yicha vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Davlat byudjeti – bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.

Soliq – iqtisodiy tushuncha sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo‘lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

Davlat fiskal siyosati – bu davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibiy qismini o‘zgartirish orqali milliy iqtisodiyotga ta’sir qilishni anglatadi.

Pul muomalasi – bu tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to‘lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan aktivlarning harakati.

Pul bozori– moliyaviy bozorning tarkibiy qismi bo‘lib, unda pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar harakati ularga bo‘lgan talab va taklif ta’sirida uyg‘unlashtiriladi.

Kredit – bo‘sh turgan pul mablag‘larini ssuda fondi shaklida to‘plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Tijorat krediti – bu korxonalar, tadbirkorlar va boshqa xo‘jalik subyektlarining bir-biriga beradigan qarzlari.

Bank krediti – bu bank muassasalari tomonidan har qanday xo‘jalik subyektlari (tadbirkorlar, korxonalar, tashkilotlar va boshqalar)ga pul shaklida – ssuda tarzida beriladi.

Ipoteka krediti – ko‘chmas mulk (yer, bino, uy-joy kabilar)ni garovga qo‘yish hisobiga beriladigan kredit. Odatda ipoteka kreditidan asosan qishloq xo‘jaligida asosiy fondlarni yangilash uchun yirik qo‘yilmalarni qoplashda foydalaniladi.

Davlat kreditida – bunda davlat bir tomondan, qarz oluvchi, ikkinchi tomondan, qarz beruvchi sifatida maydonga chiqadi.

Xo'jaliklararo pul krediti – xo'jalik yurituvchi subyektlarni bir-biriga beradigan qarzlari.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakatidir.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Banklar – moliyaviy munosabatlarga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.

Bank operatsiyalari – mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi (marja) – olingan va to'langan foiz summalari o'rtasidagi farq.

Bank foyda normasi – bank sof foydasining uning o'z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.

Muhokama uchun savollar:

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning vazifalarini bayon qiling.

2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo'g'inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat byudjetining o'rni qanday?

3. O'zbekiston davlat byudjeti mablag'larining shakllanish va taqsimlanish xususiyatlari to'g'risida mulohaza yuriting.

4. Davlat byudjeti milliy daromadini taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o'ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?

5. Byudjet taqchilligi nima? Ijobiy va salbiy byudjet taqchilligini tushuntiring.

6. Soliqlarning iqtisoiy mohiyatini tushuntiring va uning turlarini asosiy vazifalarini ko'rsating.

7. Davlat fiskal siyosati mohiyatini va uning milliy iqtisodiyotga ta'sir etishini tushuntiring.

8. O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini isloh qilish qanday yo'nalishlarda amalga oshirilishi ko'zda tutilgan?

9. Pul muomalasining mazmunini tushuntiring.

10. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?
11. Pulga bo'lgan talab va uning taklifini qanday omillar belgilab beradi.
12. Kreditning mohiyati, vazifalari va manbalarini izohlang.
13. Kreditning sudxo'rlikdan farqi nimada? Qanday kredit turlarini bilasiz?
14. Bank tizimi nima? Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ajratib ko'rsating.
15. Markaziy bank pul-kredit siyosatini amalga oshirishda qanday usullardan foydalanadi?
16. Bank va ssuda foizi o'rtasidagi farqlarni ko'rsating.
17. Pul multiplikatori nima va u qanday aniqlanadi.

VIII. BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING ROLI. AHOLI DAROMADLARI VA BANDLIK.

- 1. Davlatning milliy iqtisodiyotdagi vazifalari va tartibga solish dastaklari.**
- 2. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari.**
- 3. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. O'zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlari.**
- 4. Ish haqining iqtisodiy mazmuni va uning darajasini belgilovchi omillar. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari.**
- 5. Bandlik tushunchasi. To'liq va samarali bandlik muammosi. Ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.**

1. Davlatning milliy iqtisodiyotdagi vazifalari va tartibga solish dastaklari

Davlat iqtisodiy munosabatlar ishtirokchisi hisoblanadi va ayni vaqtda bozor tizimi faoliyat qilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyotida bu davlatning iqtisodiy vazifalarida ifodalanadi. Bular quyidagilar:

- bozor iqtisodiyoti me'yorida faoliyat qilish uchun huquqiy asosni vujudga keltirish va takomillashtirish;
- raqobatni himoya qilish;
- daromad va boylikni oqilona qayta taqsimlash;
- resurslarni qayta taqsimlash;
- iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni inflyatsiya va bandlik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish;
- tashqi samarani tartibga solish.

Bozor iqtisodiyoti uchun zaruriy, huquqiy asosni quyidagi tadbirlar taqozo qiladi: xususiy korxonalariga qonuniy mavqeini berish; xususiy mulkchilik

huquqini aniqlash va shartnomalarga amal qilishini kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va shu kabilar.

Davlat tomonidan ijtimoiy muhitni ta'minlash o'z ichiga ichki tartibni saqlash mahsulot sifati va og'irligini o'lchashga andozalar belgilash tovarlar va xizmatlar ayirboshlashini yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda monopoliyalar ustidan ikki usulda nazorat o'rnatiladi. Birinchi usulda, texnologiya va iqtisodiy sharoitlar "raqobatli bozor" mavjud bo'lish imkoniyatini yo'qqa chiqaradigan tabiiy monopoliyalar deb nomlanadigan tarmoqlarda davlat narxlarini tartibga soladi va ko'rsatiladigan xizmatlarga andozalarni o'rnatadi. Transport, aloqa, elektr quvvati ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar ma'lum darajada shunday tartibga solinadi. Ikkinchi usulda, samarali ishlab chiqarish juda ko'pchilik bozorlarda raqobat rivojining juda yuqori darajasida ta'minlanishi sababli davlat raqobatini quchaytirish va himoya qilish maqsadida monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qiladi.

Bozor tizimi kishilarning tabiiy qobiliyati, orttirgan bilimi va malakasi hamda mulkka egaligini hisobga olib, ularning yuqori daromad olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga jamiyatning moddiy vositalarga ega bo'lmagan, bilim va malaka darajasi past, layoqati ham yuqori bo'lmagan a'zolari, qariyalar, nogironlar, ishsizlar yolg'iz va qaramog'ida bolalari bo'lgan ayollar juda kam daromad oladi yoki bozor tizimi doirasida ishsizlar kabi umuman daromadga ega bo'lmaydi. Qisqasi, bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi.

Birinchiidan, transfert to'lovlari orqasi muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar hamda ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan

ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi.

Bu barcha dasturlar davlat byudjeti mablag'larini, jamiyatning kam daromad olgan yoki umuman daromadga ega bo'lmagan a'zolari hisobiga qayta taqsimlaydi.

Ikkinchidan, davlat bozorini tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Me'yoridagi oziq-ovqat tovarlariga o'rnatiladigan imtiyozli narxlar va ish haqining eng kam (minimal) darajasi haqidagi qonunchilik davlatning, aholining ma'lum qatlami daromadlarini oshirishga qaratilgan tadbirlarining yana bir misolidir.

Davlat jamiyat a'zolari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlashda soliq tizimidan ham keng foydalanadi (soliq imtiyozlari orqali).

Bozor mexanizmining resurslarni qayta taqsimlashdagi layoqatsizligi ikki holatda ko'rinadi, ya'ni raqobatli bozor tizimi: 1) ma'lum tovarlar va xizmatlarning kam miqdorini ishlab chiqaradi; 2) ishlab chiqarishi o'zini oqlagan ayrim tovarlar va xizmatlarga resurslarning har qanday turini ajratish holatida bo'lmaydi.

Resurslarning qayta taqsimlanishi tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish bilan bog'liq foyda yoki zarar, uchinchi tomonga, ya'ni bevosita xaridor yoki sotuvchi hisoblanmaganlar tomonga "joyini o'zgartirsa" vujudga keladi. Bu qo'shimcha samara deb ataladi, chunki u bozor qatnashchisi hisoblanmaganlar xissasiga to'g'ri keluvchi foyda yoki zararni ifodalaydi. Bunga atrof-muhitning ifloslanishini misol qilib keltirish mumkin. Bunda davlat atrof-muhit va suv havzalarining ifloslanishini taqiqlovchi yoki cheklovchi qonunlar qabul qiladi, ishlab chiqaruvchilarni bu jarayonda ifloslangan suvni tozalovchi qurilmalar sotib olish va o'rnatish bilan yo'qotishga majbur qiladi.

Boshqa holda davlat maxsus soliqlarni kiritish yordamida, atrof-muhitni ifloslantiruvchi korxonalariga boshqalarga keltirishi mumkin bo'lgan zararni yuklashga harakat qiladi. Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarini yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinchiidan, iste'molchilarning aniq tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytirildi.

Ikkinchiidan, davlat taklifini oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlarni ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi bartaraf qilinadi.

Uchinchiidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi. Bular fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, milliy mudofaa, favqulodda ro'y beradigan tabiiy hodisalarga qarshi kurash, ichki tartibni saqlash shular jumlasidandir.

Davlat byudjet mablag'lari hisobiga resurslarni xususiy sohada qo'llanishdan bo'shatadi hamda ularni ijtimoiy ne'mat va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltirish mumkin. Shunday qilib, davlat mamlakat milliy mahsuloti tarkibida muhim o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadida resurslarni qayta taqsimlaydi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'liq bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'liq bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi etarli bo'lmasa, davlat bir tomondan, ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z xarajatlarini ko'paytiradi, boshqa tomondan, xususiy sektorning sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi.

Agar jami sarflar to'liq bandlik sharoitida taklif hajmidan oshib ketsa, bu narxlar darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Jami sarflarning mazkur ortiqcha darajasi inflyasion xususiyat kasb etadi. Bunday holda davlat soliqlarni oshirish orqali xususiy sektor sarflarini qisqartirish va shu yo'l bilan ortiqcha sarflarni tugatishga harakat qiladi.

Davlat o'z ishlab chiqarishini moliyalashtirishdan tashqari ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotning bir qator dasturlarini amalga oshiradi, iqtisodiyotning

xususiy va kooperativ sektorida daromadlarni qayta taqsimlaydi. Bozor iqtisodiyoti nafaqat ijobiy, balki salbiy naflilikka ega bo'lgan ne'matlarni ham ishlab chiqaradi. Ulardan foydalanish yoki iste'mol qilish atrof muhit ifloslanishiga olib keladi yoki kishilar sog'ligiga zarar etkazadi. Ijtimoiy tavsifdagi ne'matlar ham borki, ular faqat davlat tomonidan ishlab chiqarilib, butun jamiyat a'zolari yoki alohida kishilar guruhi bahramand bo'lishi taqazo qilinadi.

Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ikki yo'nalishda kechadi. Birinchidan, iqtisodiyotning davlat sektorini tashkil etuvchi korxonalar va tashkilotlar milliy iqtisodiyotning tarkibiy qismi sifatida tovar va xizmatlar yaratib bozor munosabatlarida ishtirok etadi. Ikkinchidan, davlat umumiy manfaatlarini ifodalovchi kuch sifatida milliy iqtisodiyotni tartiblashda ishtirok etadi.

Respublikamizda yaqin istiqbolda ham: "iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulkning huquqlarini himoya qilish va uning istiqbolli rolini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishining rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish" nazarda tutiladi.³⁶

Davlatning turli muassasalari iste'molchi sifatida bozordan resurslar va iste'mol tovarlarni sotib olganda xaridor sifatida bozor aloqalarida ishtirok etadi. Davlat korxonalarini bozorga o'z tovar va xizmatlarini taklif etadi va bozordagi resurslarga talab bildiradi. Har ikki holatda davlat bozor iqtisodiyotining sub'ekti vazifasini o'taydi. Biroq, davlat bozorga nisbatan tashqi kuch sifatida ham maydonga chiqib butun iqtisodiyotni tartiblashda ishtirok etadi va bunda butun jamiyat nomidan ish ko'radi. Davlat korxonalarini va uy xo'jaliklari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni hamda tovarlar va resurslar bozorini tartibga soladi.

Davlatning oilalarga beradigan turli transferlari ularning xarid qobiliyatini oshiradi, bu esa o'z navbatida talabni shu orqali bozorni kengaytiradi. Davlat sektori korxonalarida yaratilgan tovar va xizmatlar taklifini oshiradi.

³⁶ 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi. www.lex.uz.

Davlat sektori butun jamiyat uchun zarur bo'lgan xususiy korxonalar ishlab chiqarilmaydigan tovar va xizmatlarni yaratadi. Aksariyat hollarda davlat sektori ishlab chiqarish infratuzilmasi, yonilg'i-energetika, transport, yo'l va suv xo'jaligi, aloqa kabi sohalarni qamrab oladi. Ularning xizmatlari milliy iqtisodiyotning rivoji uchun zarur bo'lganligi sababli shu sohalar xarajatini qoplashni davlat o'z zimmasiga olib, iqtisodiy o'sishga turtki beradi.

Davlatning tartibga solish rolini iqtisodiyot rivojining umumiy holati ham belgilaydi. Iqtisodiyot barqaror o'sayotgan va bozor mexanizmi samarali ishlab turganidan davlat iqtisodiyotga kamroq aralashadi. Aksincha, iqtisodiyot inqirozli holatda bo'lganda davlat uning oqibatlarini yumshatishga qarata aralashuvi faollashadi.

Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish dastaklari. Davlatning iqtisodiy siyosati — bu iqtisodiyotni tartibga solish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni ta'minlash va inflyasiyani oldini olish orqali aholi farovonligini oshirib borishga qaratilgan chora-tadbirlaridir. Davlatning iqtisodiy siyosati har doim mamlakat iqtisodiy rivojlanishining ichki va tashqi sharoitlarini hisobga oladi. Bunda eng avval mamlakat iqtisodiyotining holati, xalqaro iqtisodiy kon'yunkturaning milliy iqtisodiyotga ta'siri, undan kutilayotgan o'zgarishlar, mamlakat zimmasiga olgan xalqaro majburiyatlar, milliy iqtisodiyotning resurslar bilan ta'minlanish darajasi kabilarga e'tibor qaratiladi.

Davlatning iqtisodiy siyosati milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda ma'lum maqsadlarni ko'zlaydi. Bulardan asosiylari quyidagilar:

1. Barqaror iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish. Bu yalpi ichki mahsulotning bir maromda va yetarli sur'atlar bilan o'sishiga sharoit hozirlashni bildiradi.
2. Milliy iqtisodiyotning mustaqilligini mustahkamlash. Iqtisodiyot qanchalik mustaqil bo'lsa, shunchalik milliy manfaatlarga ko'proq xizmat qiladi.
3. Iqtisodiy xavfsizlikni kafolatlash. Bu iqtisodiy oqimlar uzluksizligini, ya'ni takror ishlab chiqarishning to'xtovsiz davom etishini.

4. Milliy pul barqarorligini ta'minlash. Bu mamlakatdagi pul muomalasining me'yorida borishiga erishish, uni iqtisodiy aloqalarning barqaror vositasiga aylantirish imkonini beradi.

5. Aholi turmush farovonligini muttasil oshirib borish. Bu iqtisodiyotning ijtimoiyligini to'laroq yuzaga chiqarishga ko'maklashadi.

6. Milliy xo'jalikning xalqaro integratsion jarayonlarda faol ishtirok etishga erishish. Bu mamlakatning jahon iqtisodiyotida o'z o'rnini topishi, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning teng huquqli ishtirokchisiga aylanishiga erishishga sharoit yaratadi.

Bular iqtisodiy siyosatning strategik, ya'ni uzoq davrga muljallangan maqsadi hisoblanadi. Davlat strategik maqsadlardan kelib chiqib qisqa davrdagi vazifalarini belgilaydi. Bular jumlasiga iqtisodiy tanglikdan chiqib ketish, narxlarning barqarorligini ta'minlash, investitsion faollikni rag'batlantirish, eksport salohiyatini oshirish, innovatsion rivojlanishni ta'minlash, yangi tashqi bozorlarga kirib borish kabilar kiradi.

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa birinchi navbatda, iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalaniladi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr-energetika, kommunal xizmat va boshqalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat

mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxonalar va tashkilotchilar iqtisodiy hayotida faol qatnashadi.

Respublikada "Iqtisodiyotni erkinlashtirishdagi bosh vazifa – davlatning funksiyalarini qisqartirish uning korxonalar xo'jalik faoliyatiga birinchi galda xususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklash"³⁷ hisoblanadi;

b) narxlar va ish haqini qotirib qo'yish siyosati:

bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflatsion tadbirlar hisoblanib, inflatsiyani yumshatishga qaratiladi. Mazkur siyosatni yuritishda narxlar va ish haqini oshirish qonun bilan taqiqlandi yoki ma'lum doira bilan cheklanadi. Antiinflatsion tadbirlar orqali inflatsiya darajasining pasayishi investitsiyalarga rag'bat beradi;

d) ish bilan bandlik xizmati faoliyati (mehnat birjalari) ni tashkil qilish:

davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

e) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar.)

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi. Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi.

IDTTSda asosiy kapitalga hisoblanadigan jadallashgan amortizatsiya ajratmalari alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikl va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor kon'yukturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida

³⁷ Milliy istiqlol g'oyasi asosiy tushuncha va tamoyillar.–T.: "Yangi asar avlodi", 2001. 62-bet.

xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

IDTTSning oliy shakli davlat iqtisodiy dasturlari hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat. Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favqulodli va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiy iqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favqulodli dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyatsiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi.

IDTTS tashqi iqtisodiy usullar yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, hizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, halqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, IDTTSning qarab chiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Davlat o'zining iqtisodiy siyosatini tartibga solishning turli vositalari yordamida amalga oshiradi. Bular birinchidan, tartibga solishning iqtisodiy vositalar bo'lib, ularga soliqlar, subsidiyalar, hisob stavkalari, davlat buyurtmalari, investitsiyalari va transfertlari, turli iqtisodiy sanksiyalar kiradi. Ikkinchisi, huquqiy vositalar. Bu iqtisodiy faoliyat tartibi va qoidalarini, uning davlat tomonidan rag'batlantirilishini belgilab beruvchi qonunlarni, ularga mos ravishdagi qonun osti hujjatlarni ishlab chiqish, ularni qabul qilish va joriy etishdan iboratdir.

Uchinchisi, ma'muriy vositalar. Ma'muriy vositalar qo'shimcha hisoblanib, u bozor tizimida yaxshi natija bermaganida cheklangan holda qo'llaniladi.

2. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari.

Aholi daromadlari deyilganda ularning ma'lum vaqt davomida (masalan, bir yilda) pul va natural shaklda olgan barcha daromadlari miqdori tushuniladi. Aholi iste'mol darajasi to'g'ridan-to'g'ri ularning daromadlari darajasiga bog'liq bo'ladiki, bu uning aholi turmush darajasidagi rolini belgilab beradi.

Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishdan olinadigan pul mablag'lardan iborat bo'ladi. Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlardan iborat bo'ladi.

Jamiyat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko'rsatkichi hisoblanib, shu bilan birga alohida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog'ligini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini belgilab beradi. Aholi daromadlari darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar orasida ish haqidan tashqari chakana narx dinamikasi, iste'mol bozorini tovarlar bilan to'yin-ganlik darajasi kabilar muhim o'rin tutadi.

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo'lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt davomida pul shaklida olingan daromad hisoblanadi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to'lovlar miqdoriga kam bo'ladi.

Real daromad – narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdorini ko‘rsatadi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanadi va ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- a) ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad;
- b) davlat yordam dasturlari bo‘yicha to‘lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;
- d) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari.

Respublikamizda mehnatni rag‘batlantirish maqsadida ish haqini oshirish natijasida aholi daromadlari muttasil o‘sib bormoqda. Aholining yollanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarning asosiy turi ish haqi istiqbolda ham pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o‘zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

8.1-jadval

O‘zbekistonda aholi daromadlarining tarkibi

(2018-y.,foizda)

Umumiy daromadlar – jami	100,0
Shu jumladan:	
I.Birlamchi daromadlar	76,5
1.1).Ishlab chiqarishdan olingan daromadlar	73,0
a). <i>Mehnat faoliyatidan olingan daromadlar</i>	71,2
yollanma ishchilarning ish haqi	38,9
mustaqil ravishda band bo‘lishdan olingan daromadlar	34,5
b). <i>Shaxsiy iste‘mol uchun o‘zida ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromadlar</i>	1,8
1.2). Mol-mulkdan olingan daromadlar	3,5
II.Transfertlardan daromadlar	23,5
1.1). Umumiy daromadlarda, kichik tadbirkorlikdan olingan daromadlar ulushi	55,2

Mamlakatimizda aholi daromadlarining oshib borishi bilan uning tarkibi o'zgarib, tadbirkorlik faoliyatidan olinayotgan daromad barqaror o'sib borayotgani alohida e'tiborga molikdir. 2016-yilda ushbu ko'rsatkich ulushi 55,2 foizni tashkil qilgan, boshqacha aytganda aholi daromadlarining yarmidan ko'pi, birinchi navbatda, tadbirkorlik, kichik va xususiy biznes hisobidan shakllangan.⁸⁷

O'zbekistonda yaqin istiqbolda ham aholining real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirib borish ko'zda tutiladi. Bu quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

- aholining real pul daromadlarini va xarid qobiliyatini oshirish;
- kam ta'minlangan oilalarni va aholining daromadlari bo'yicha farqlanishi darajasini yanada qisqartirish;
- byudjet muassasalari xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalarning hajmini inflyatsiya sur'atlariga nisbatan jadal miqdorda bosqichma-bosqich oshirish.

Aholi pul daromadlari darajasiga davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lovlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to'lanadi.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali oladigan pul daromadlari qo'yidagilardan iborat: sug'urta bo'yicha to'lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; qo'yilmalar bo'yicha foizlar; aksiya, obligatsiya bahosining ko'payishidan olinadigan daromad va zayom bo'yicha to'lovlar; lotereya bo'yicha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan vaqtincha bo'sh mablag'lar; har xil turdagi kompensatsiya to'lovlar va h.k.

Jamiyat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko'rsatkichi hisoblanishi bilan birga alohida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog'lig'ini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini belgilab beradi.

⁸⁷ O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. – T. 2016. 55-bet.

O'zbekistonda aholining pul daromadlari tarkibida ijtimoiy transfert daromadlari 2018-yilda 20,3% ni tashkil qiladi. MDH mamlakatlari ichida faqatgina Belorussiyada bu ko'rsatkich nisbatan yuqori (18,8%), boshqa MDX davlatlarida esa u 8% dan oshmaydi.

Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

Shu sababli, aholi turmush darajasi va sifatini baholashda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad bilan bir qatorda, ular hayot darajasini belgilaydigan bir qator muhim ko'rsatkichlar hisobga olinadi. Bular quyidagilar:

- yashash sharoitlari va standartlari;
- qulay va zamonaviy uy – joylar bilan ta'minlanganligi;
- kishilar yashash muhiti rivojlanganligi va obodonlashtirilganligi;
- zaruriy infratuzilma mavjudligi va uning samarasi;
- aholining sifatli iste'mol tovarlari, xususan mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar bilan ta'minlanganligi;
- zamonaviy ta'lim hamda sog'liqni saqlash tizimidan bahramand bo'lishi.

Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida butun aholi uchun va tabaqalashgan mikro darajada aholining alohida guruhi uchun qarab chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash, iste'molchilik byudjeti asosida amalga oshiriladi. Qator iste'molchilik byudjetlari mavjud bo'lib, ulardan o'rtacha oila uchun, yuqori darajada mo'l-ko'l byudjet, minimal moddiy ta'minlanganlar byudjeti, nafaqaxo'rlar va aholining boshqa ijtimoiy guruhlari byudjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday darajasi bilan belgilash mumkinki, undan keyin ishchi kuchini takror hosil qilishni

ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi ya'niqashshoqlikning boshlanishi sifatida chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad «o'rtacha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'molchilik savati to'plamiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlari, sayr qilish va bolalarni o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu-ziynatlar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki "boy" qatlami mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovarlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz qatlami kiradi. AQSHda aholi bu qismining shaxsiy imkoniyati 8 -10 mln. dollar deb baholanadi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar muvaffaqiyati, aholi turmush darajasi va hayot sifatini oshirish bo'yicha erishilgan yutuqlar yetakchi xalqaro tashkilot hamda ekspertlar tomonidan xolisona baholangan.

3. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. O'zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlari.

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanishi. Ular aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o'rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi ham daromadlardagi farqlarni bartaraf qila olmaydi.

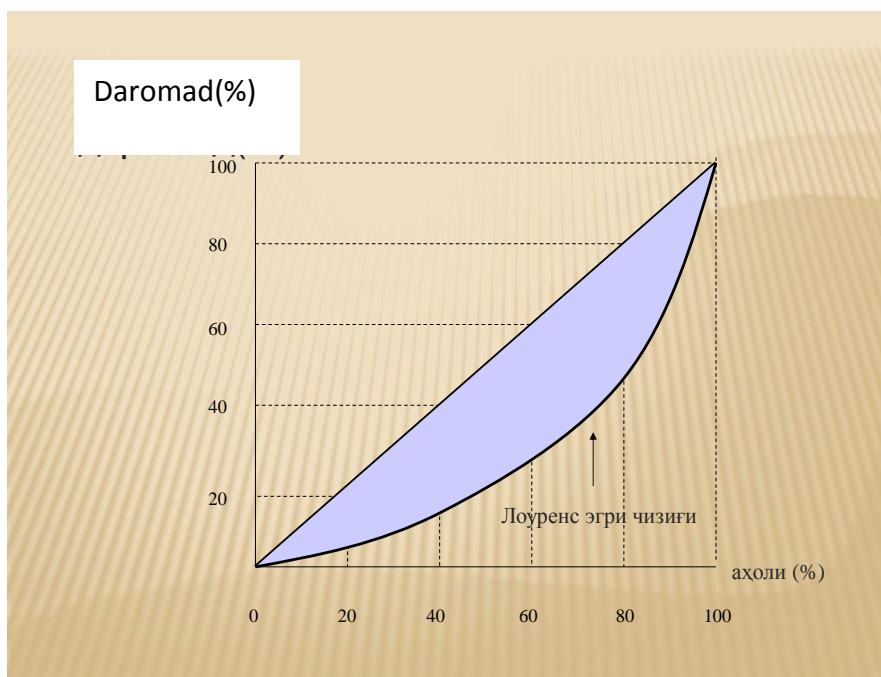
O'z-o'zidan aniqki, iqtisodiy o'sish daromadlarning ko'payishiga olib keladi. Bunda butun aholi daromadlari mutloq miqdorda asta-sekin o'sib boradi. Daromadlarning mutloq miqdori ko'payib borsada, har doim ham daromadlar tengsizligi darajasiga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

Daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi sabablar:

- kishilarning aqliy va jismoniy qobiliyatidagi farqlar;
- yangidan yaratilgan qiymatning taqsimotidagi notenglik;

- ayrim kishilarning merosga egaligi, tasodifiy omadi kelishi;
- kishilarning tadbirkorlik layoqatidagi farqlar;
- mehnat bozoridagi monopoliya va turli xil kamsitishlar;

Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida Lorens egri chizig'idan foydalaniladi.

8.1.-rasm. Lorens egri chizig'i

Nazariy jihatdan daromadlarning mutloq teng taqsimlanish imkoniyati burchakni teng ikkiga bo'luvchi bissektrisa o'qida ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi. Oilalarning 20%, 40% va 60%i mos ravishda barcha daromadlarning 20%, 40% va 60% ni olishi lozim bo'ladi va h.k.

Mutloq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorens egri chizig'i o'rtasidagi farq daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi. Bu farq qanchalik katta bo'lsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutloq teng bo'lsa, bunda Lorens egri chizig'i va bissektrisa o'qi bir-biriga mos kelib farq yo'qoladi.

Bizning misolda AV yoysimon chiziq bilan AV to'g'ri chiziq o'rtasidagi farqqa qanchalik kattalashsa daromatlarda tengsizlik shunchalik kuchli bo'ladi.

Tengsizlikning haddan oshib ketishiga yo‘l bermaslik uchun uning me‘yori kiritilgan. Bunga ko‘ra, boylar qo‘lida jami daromadlarning 25-35 foizi to‘planishi mumkin. Boshqa bir me‘yorga ko‘ra 10 foiz boylar va 10 foiz kambag‘allar daromadi o‘rtasidagi farq 13-15 martadan oshmasligi talab qilinadi. O‘zbekistonda bu farq oxirgi yillarda 11 dan 8 martagacha qisqargan. Buni davlatning faol ijtimoiy siyosati ta‘minlagan.

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko‘proq qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlaridan bir ditsel koeffitsienti hisoblanadi. Bu ko‘rsatkich 10% eng yuqori va 10% eng kam ta‘minlanganlar o‘rtacha daromadi o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Yalpi daromadning aholi guruhlari o‘rtasida taqsimlanishini xarakterlash uchun aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Djini koeffitsiyenti) ko‘rsatkichi qo‘llaniladi. Bu ko‘rsatkich italiya iqtisodchisi va statistigi Korrado DJini (1889-1965) nomi bilan ataladi. Mazkur ko‘rsatkich qanchalik katta bo‘lsa, (ya‘ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo‘ladi. Jamiyat a‘zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko‘rsatkich 0 (nol)ga intiladi.

Larens egri chizig‘i bilan bog‘liq daromadlarining tengsizligi darajasini aniqlashning usullaridan biri Shvetsariya iqtisodchisi Paretoga tegishli. U daromadlar taqsimlanishini tadqiq qilib eng kam va eng yuqori darajada daromad oladigan tabaqalar ulushi aholining kamchilik qismini tashkil etishini ko‘rsatadi. Jumladan, AQSH da barcha aholiga nisbatan eng kam daromad oluvchilar 13,5 foizni, eng yuqori daromad oladiganlar 5-20 foizini tashkil etgan. Daromadlarning asosiy qismi o‘rtahol qatlamlarga to‘g‘ri kelgan. Daromadlarning taqsimlanishidagi bu bog‘lanish iqtisodiy nazariada Pareto qonuni deb yuritiladi.

Aholi daromadga qarab guruhlanishini daromadlar piramidasi orqali tasavvur qilish oson bo‘ladi. Daromadlar tengsizligida katta farqlar mavjud bo‘lishining asosiy sababi, bozor tizimiga asoslangan iqtisodiyotning o‘z xususiyatlaridan kelib chiqadi. Respublikamizda ham bozor iqtisodiyotiga o‘tish, daromadlar tengsizligi muammosini keskinlashtiradi. Bu yerda asosiy rolni mol-mulkka uy-joy, ko‘chmas mulk, aksiya (va boshqalar)ga ega bo‘lish omili o‘ynay boshlaydi. Daromadlarning tabaqalanish jarayoni etarli darajada tez boradi, minimal darajadan bir necha o‘n

baravar yuqori daromadga ega bo'lgan ijtimoiy qatlam shakllanadi. Daromadlarning tabaqalanishi mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqaradi. Vaqt o'tishi bilan oilalarning to'plagan mol-mulki meros qoldirilishi sababli daromadlar tabaqalanishining kuchayishi ro'y beradi. Har xil oilalar uchun turlicha iste'mol muhiti yaratiladi. Ijtimoiy tenglik va daromadlar taqsimotida adolatlilikni ta'minlab borish muammolari yuzaga chiqadi.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi. Daromadlar tengsizligi kamayishining taxminan 80 foizini asosan transfert to'lovlari taqozo qiladi. Aniqroq aytganda davlat transfert to'lovlari eng past daromad oluvchi kishilar guruhi daromadining asosiy qismi (70-75%)ni tashkil qiladi va tengsizlikni yumshatishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

O'zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlari. Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni byudjet tizimi orqali aholi turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarini qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish (masalan, fermerlarga narxlarni kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi. Bundan ko'zlangan "...maqsad – iqtisodiyot va ijtimoiy sohadagi, eng muhimi, odamlarning hayot darajasidagi jiddiy tafovutni bartaraf etishdir"³⁸

O'zbekistonda davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirish maqsadlaridan kelib chiqib, byudjetning ijtimoiy yo'naltirilganlik tavsifi saqlab qolinadi. Davlat byudjeti xarajatlar qismining 60 foizdan ortig'i ijtimoiy ehtiyojlarni moliyalashtirishga qaratiladi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda

³⁸ Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - Har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.–T.: "O'zbekiston", 2017. 14-yanvar.22-bet.

qatnashishi bilan bog‘liq bo‘lmaydi. Ijtimoiy to‘lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyasiya sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi iste‘molchilik tovarlariga narxning o‘shishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya‘ni nominal daromadlarni narxlar o‘shishiga bog‘liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishga qaratilgan ijtimoiy siyosatning muhim yo‘nalishi aholi kambag‘al qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o‘zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning eng kam me‘yori bilan birga ijtimoiy talabning eng kam xarajatlarini ham o‘z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko‘zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo‘naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o‘tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alohida yirik yo‘nalishlarda amalga oshiriladi.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo‘nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o‘rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi. Bunda respublikaning o‘ziga xos yondashuvi ishlab chiqilib, daromadlar nisbatini o‘zgartirish, ish haqi, pensiyalar, stipendiyalarning,

jamg'arma banklardagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorini bir vaqtning o'zida qayta ko'rib chiqish yo'li bilan amalga oshiriladi. Daromadlar nisbatini o'zgartirishda respublikada joriy etilgan yangi yagona ta'rif setkasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu barcha toifadagi xodimlarning mehnat haqi miqdorlarini tarif koeffitsiyentlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o'zaro bog'lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi – ichki iste'mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada ushlab turish hisoblanadi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Milliy valyuta joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsulotlarini me'yorlangan tarzda sotishdan voz kechish erkin narxlarga o'tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi – aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab - quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari - pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib boriladi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish – ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'luvchilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat mahalla orqali yetkazib beriladi. Shu maqsadda mahallalarda byudjet mablag'lari, korxonalar va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari

va ayrim fuqarolarning ixtiyoriy o'tkazgan mablag'lari hisobidan maxsus jamg'armalar hosil qilindi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimi mehnatga rag'batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini ham taqozo qiladi.

Respublika Prezidenti SH.M.Mirziyoyev qayd qilib o'tganidek: "...islohotlarning asosiy maqsadi – aholi uchun munosib hayot darajasi va sifatini ta'minlashdir"³⁹

Davlatning ijtimoiy siyosati ijtimoiy sohani rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. "Harakatlar strategiyasi" da uning ustuvor yo'nalishlari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

- aholining bandligi va real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirish;
- aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish;
- arzon uy-joylar qurish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot sharoitlari yaxshilanishini ta'minlovchi yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish;
- ta'lim va fan sohasini rivojlantirish;
- yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish.

Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

4. Ish haqining iqtisodiy mazmuni va uning omillari, tashkil etish shakllari va tizimlari

Mehnat haqi qilingan mehnatning har qanday turi hisobiga olingan daromad shaklini anglatadi. Yaratilgan yalpi ichki mahsulotning uning ishlab chiqa-

³⁹ Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - Har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.T.: "O'zbekiston", 2017 14-yanvar.6-bet.

ruvchilari o'rtasida ular mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadigan qismi ish haqi deb yuritiladi. Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasida⁴⁰ ish haqi ishchi kuchi bozorida mehnat bahosi sifatida talqin qilinadi. Bunda ish haqi darajasi unga bo'lgan talab va taklif nisbatiga ishchining malakasi, mehnatining intensivligi va ishlab chiqarish natijasiga bog'liq bo'ladi.

Ish haqi iqtisodiy kategoriya sifatida hodimlar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir. Ish haqidan farqli ravishda mehnat haqi turli xodimlar, shu jumladan, aholiga maishiy xizmat ko'rsatuvchi (sartarosh, maishiy texnikani ta'mirlovchi master va boshqa.) mayda mulk egalari mehnat haqi, hamda gonorar, mukofot va ular mehnatini rag'batlantirishning boshqa turlarini o'z ichiga oladi.

Ishchi kuchining aniq bozorida ish haqi uning stavkasini yoki resurslar bozorida mehnatning aniq turi narxini anglatadi. Albatta ishchi kuchini takror hosil qilishda ish haqidan tashqari foiz, renta, foyda, dividend, turli imtiyozlar va nafaqalarning ham roli bor. Ishchi uchun qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. Nominal ish haqi bu ma'lum vaqt davomida pul shaklida olingan ish haqi. Real ish haqi – bu nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori. Boshqacha aytganda, real ish haqi –bu nominal ish haqining «xarid etish layoqati». O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqiga va xarid qilinadigan tovarlar (va xizmatlar) narhiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_p = \frac{V_H}{P}$$

⁴⁰ Jumladan, Ekonomiks darsliklarida, 1998-yilda Moskvada V. D. Kamayev rahbarligida chiqarilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida, 1997-yilda Toshkentda chop qilingan A. O'lmasovning «Iqtisodiyot asoslari» o'quvqo'llanmasida va boshqalarda.

bu yerda V_p —real ish haqi; V_n —nominal ish haqi;

R —iste'mol buyumlari va xizmatlarga narx darajasi.

Nominal ish haqi-ishlab topilgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa xodimlarning haqiqiy iste'moli va farovonlik darajasini tavsiflaydi. Mamlakatda ish haqining umumiy darajasini belgilab beruvchi asosiy omillar quyidagilar:

- Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi;
- Mehnatning asosiy kapital bilan qurollanish darajasi
- Mehnatning tabiiy resurslar bilan ta'minlanganligi;
- Mavjud ishlab chiqarish texnologiyasi;
- Mehnatning umumiy malakaviy darajasi;
- Taqsimotning tarkib topgan tizimi va boshqa iqtisodiy-ijtimoiy omillar.

Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari. Ishlab chiqarishning texnik va texnologik asoslaridagi, ishchilar mehnatining mazmuni va unumdorligidagi ularga bilim berish va kasbga o'rgatish borasidagi o'zgarishlar natijasida ish haqi shakli va tizimlari ham o'zgarib boradi. Ish haqini tashkil etishda uning ikkita vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. Vaqtbay ish haqi xodimning ishlagan vaqtiga qarab to'lanadi. U odatda mehnatning natijalarini aniq hisoblab bo'lmaydigan, balki ular aniq vazifalarni bajargan hollarda (masalan, injener-texnik xodimlar va xizmatchilar, sozlovchilar, elektromontyorlar va shu kabilarga haq to'lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchi mehnatiga bog'liq bo'lmagan paytlarda (masalan, konveyerlar va avtomat liniyalarida ishlash) qo'llaniladi.

Ishbay ish haqi ishlab chiqargan mahsuloti miqdori yoki bajargan ishining hajmiga qarab beriladi. Mahsulot birligi uchun uning miqdori, ta'rif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish normasiga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi. Haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari ish haqining tizimini tashkil qiladi. Chunonchi, ishchilarning bir qismiga to'g'ri ishbay tizimi bo'yicha haq to'lanadi. Bunda ishlab chiqarish normasi qay darajada bajarilishidan qat'iy nazar, ish haqi mahsulot birligi uchun belgilangan ratsenka bo'yicha to'lanadi.

Ishbay-mukofot tizimi bir qancha ko'rsatkichlar uchun mukofot berishni nazarda tutadi. Ishbay-progressiv haq to'lashda belgilab qo'yilgan norma doirasida ishlab chiqargan mahsulotga uning birligi uchun belgilangan ratsenka bo'yicha ish haqi beriladi, normadan yuqorisiga esa oshirilgan ratsenka bo'yicha pul to'lanadi. Ishbay-ish haqining tizimida yakka tartibdagi, jamoa va ijara pudratida qo'llaniladigan mehnatga haq to'lash farqlanadi. Bunda olingan tayyor mahsulot uchun uning sifati va ishlab chiqarish chiqimlarini hisobga olib haq to'lanadi. Haq to'lashning jamoa shaklida ish haqi brigada, sex va boshqa bo'linmaning pirovard faoliyati natijalariga bog'liq qilib qo'yiladi. Bunda har bir xodim faqat o'ziga berilgan shaxsiy topshiriqlargagina emas, balki shu bilan birga bo'linmaning butun ish hajmini ham bajarishdan manfaatdor bo'ladi.

Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo, tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. Tarif tizimi yordamida tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ish haqi darajasi tartibga solib turiladi.

Tarif tizimi tarif-malaka ma'lumotnomalarini va ish haqiga har xil koeffitsiyentlarini o'z ichiga oladi.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari, tarif setkasi ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil ta'rifi, u yoki bu aniq ishni bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'ladi, shuningdek, unda bu ishni ta'riflash uchun qo'yiladigan razryadlar ham ko'rsatiladi. Tarif setkasida razryadlardan tashqari ta'rif koeffitsientlari ham bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif koeffitsiyenti hamma vaqt birga teng).

Tarif stavkalari tegishli razryadga ega bo'lganlar mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi. Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lganda ishchilarga tarif stavkasiga qo'shimcha haqlar belgilanadi. Tarif stavkalariga ustamalar shaklidagi haq (razryadlar bo'yicha farqlantirilgan) professional mahorat uchun belgilanadi.

Alohida tarmoqning iqtisodiyotdagi ahamiyatiga qarab amalda ish haqini va mansab maoshlarini farqlantirish ishlari amalga oshiriladi. Bunda mamlakat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan etakchi tarmoqlarga tajribali, malakali kadrlarni jalb etish, bu tarmoqlarda ishchi va xizmatchilar tarkibi barqaror bo'lishini ta'minlaydigan sharoitlarni vujudga keltirish maqsadi ko'zlanadi.

Respublikamizda ham ta'rif tizimi orqali ish haqi tabaqalashtirilib, turli kasblar va ish turlari uchun ish haqi to'lashning yagona razryadlari aniqlangan. Narxlar o'sishi bilan minimal ish haqi darajasi hamda barcha razryadlar ular o'rtasidagi nisbat saqlangan holda oshirib boriladi.

Mehnatga haq to'lashning tegishli razryadlari bo'yicha ish haqini hisoblashda u eng kam ish haqi miqdoriga ko'paytiriladi. Agar biron kasb 18-razryadga kiritilsa unga to'lanadigan ish haqi shu razryad tarif koeffitsienti (8,522) ni eng kam ish haqi miqdori (2017-yil yanvardan 149775 so'm) ga ko'paytiriladi, ya'ni $8:522 \times 149775 = 1276382$ so'm 55 tiyin.

Ishchi kuchi bozorida ish haqi. Mexnatning alohida turlariga talab darajasining aniqlanishi va ish haqi darajasini belgilovchi bir qator umumiy omillar mavjud. Ularning asosiylari qo'yidagilar:

- Mehnatning aniq turi taklifining cheklanganligi;
- Bajariladigan ishlarning jozibadorligi;
- Ishlovchilarning malakasi, kasbiy tayyorgarligi va mahorati.
- Mamlakatdagi ishchi kuchi umumiy taklifini quyidagi omillar belgilab

beradi:

- Mamlakat aholisining soni;
- Aholining umumiy sonida mehnatga yaroqli bo'lganlar salmog'i;
- Aholining jinsi va yosh tarkibi.

Mehnatning sof raqobatli bozorida ish haqi darajasining shakllanishi quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi:

- ish haqi darajasi alohida mehnat turiga yalpi talab va uning yalpi taklifi ta'sirida shakllanadi;

- alohida ishga yollanuvchilar va ishga yollovchilar ish haqi darajasiga ta'sir ko'rsata olmaydi;

- mehnatga umumiy talab yoki uning umumiy taklifidagi ancha katta o'zgarishlar ish haqi darajasida o'zgarish bo'lishiga olib keladi.

Monopsoniya sharoitida ish haqi darajasi quyidagicha aniqlanadi:

- ishga yollovchilar ish haqi darajasini belgilashda nisbiy hukmronlikka ega bo'ladi;

- alohida mehnat turi taklifining cheklanishi ish haqi o'rtacha darajasining ko'tarilishiga olib keladi;

- mehnat turiga talab kamayganda ish haqi darajasi pasayadi.

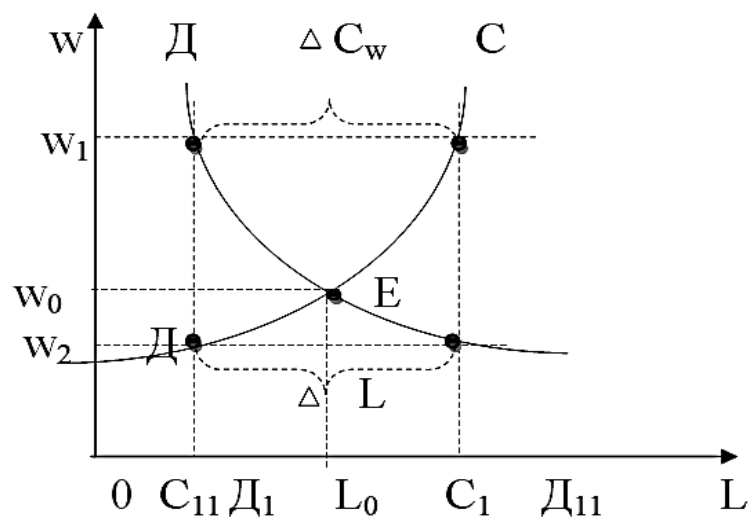
Ishchi kuchi bozorida ish haqi darajasi (W) va band bo'lganlar soni (L) talab (D) va taklif (S) ning o'zaro ta'siri natijasida aniqlanadi. Mazkur bozorda muvozanatlik barcha tadbirkorlar W_0 darajasida ish haqi to'lashga roziligini, etarli miqdorda bo'sh qo'llar mavjudligini va ishchi kuchiga talab to'liq qondirilganligini anglatadi.

Bozor muvozanati holatida barcha xodimlar to'liq ish bilan ta'minlangan va ish haqining W_0 darajasida o'zlarining mehnatini tavsiya qilishga tayyor bo'ladi. Shu sababli E nuqta to'liq bandlik holatini ko'rsatadi. Boshqa har qanday sharoitda ish haqi W_0 darajadan farq qilib ishchi kuchi bozorida muvozanatlik buziladi. Real ish haqi muvozanatlik W_0 dan W_1 darajaga ortganda ish kuchi bozorida taklif ($0 S_1$) talab ($0 D_1$) dan $D_1 S_1$ miqdorga ortadi. Bunday sharoitda to'liq bandlikdan foydalanish ro'y beradi, ish o'rinlari barcha xohlovchilarning ish haqining W_1 darajasida ishchi kuchini sotishi uchun etarli bo'lmaydi. Yotiq o'qda $D_1 S_1$ kesma bilan aniqlanadigan ishchi kuchi taklifi ortiqchaligi vujudga keladi. Real ish haqi muvozanatlik darajasiga nisbatan pasayganda ishchi kuchiga talab uning taklifidan $S_{11} D_{11}$ miqdorga ortadi. Har ikki vaziyatda (ishsizlik va band bo'lmagan ish o'rinlari mavjud bo'lgan) sof raqobat bozor sharoitlari barqaror bo'lishi mumkin emas. Haqiqatda, agar ishchi kuchi taklifi unga bo'lgan talabdan ortsa, ishsizlik vujudga keladi, ishlab chiqarishda band bo'lganlar, ish o'rinlarini yo'qotib

qo‘ymaslik uchun, o‘zlarining mehnat qilish layoqatini ancha past ish haqi darajasida ham taqdim qilishga tayyor turadi.

Tadbirkorlar ham ish haqi pasayib borishi sharoitida ko‘proq xodimlarni ishga yollashga harakat qiladi. Shunday qilib, ish haqining pasayish tamoyili ishchi kuchi taklifi va unga bo‘lgan talab sohasida ham qaror topadi.

Ish haqi muvozanatli darajaga nisbatan pasaygan sharoitda ishchi kuchiga talab uning taklifidan ortsa ish beruvchilar bo‘sh ish o‘rinlarini to‘ldirish uchun ish haqini oshirishga tayyor bo‘ladi.

8.2-rasm. Ishchi kuchi bozori modeli

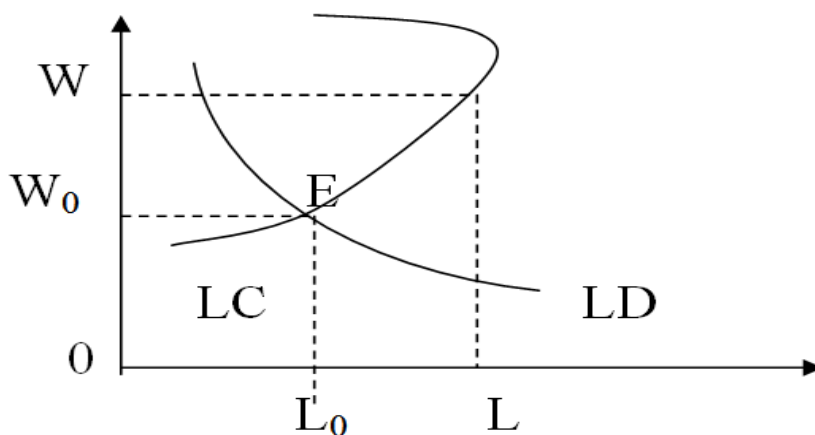
Ish haqining bunday ortishi tufayli ishchi kuchini taklif qilishga tayyor xodimlar doirasi kengayadi. Ham birinchi, ham ikkinchi holatda ishchi kuchi bozorida muvozanatlilik tiklandi va to‘liq bandlik holatiga keladi.

Ishchi kuchi taklifining yana bir xususiyati shundaki, u kishilarning shaxsiy erki va afzal ko‘rishiga bog‘liq bo‘ladi. Xodim qancha vaqt ishlashini hamda vaqtning qancha qismini dam olish va boshqa muqobil ishlarga ajratishini o‘zi hal qiladi.

Ishchi kuchi bozoriga tadbiquan o‘rnini bosish samarasi shunda namoyon bo‘ladiki, xodim tomonidan bo‘sh vaqtning har bir soati yo‘qotilgan naf sifatida qaraladi. Shundan kelib chiqib, u bo‘sh vaqtini qo‘shimcha ish bilan to‘ldirishga harakat qiladi va demak ish haqining o‘sgan qismiga boshqa tovar (xizmat) larni ham sotib olish mumkin bo‘ladi. Daromad samarasi shunda namoyon bo‘ladiki,

xodim moddiy ta'minlanishning yetarlicha yuqori darajasiga erishganda ish haqining yanada oshishi bo'sh vaqt foydasiga mehnat taklifining qisqarishiga olib keladi.

Ishchi kuchi bozorida kishilar xulqidagi aynan shunday qonuniyat uzoq vaqt davomida ish haftasi qisqarish tamoyili asosida yotadi. Rivojlangan g'arb davlatlarida oxirgi 100 yil davomida ish haftasi 40% ga qisqarib, uning hisobiga bo'sh vaqt keskin ortgan. Inson hayot davri cheklanganligi sababli bo'sh vaqt eng qadrlı ne'mat hisoblangan sharoitda uning ortishi nihoyatda ahamiyatli.

8.3.-rasm. Individual ishchi kuchi taklifi

Rasmda LS egri chiziq ish haqi o'sib borganda ishchi kuchi taklifi L nuqttagacha ortib borishini, biroq, keyin o'z yo'nalishini o'zgartirib, tik o'qqa yaqinlashib borishini, ya'ni uning taklifi ish haqi oshganda qisqarishini ko'rsatadi.

5. Bandlik tushunchasi. To'liq va samarali bandlik muammosi. Ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.

Mavjud qonunchilikka muvofiq ish bilan bandlik deganda fuqarolarning qonunda taqiqlanmagan va ularga daromad keltiradigan faoliyat turi bilan shug'ullanishlari tushuniladi. "Bandlik mehnat layoqatiga ega bo'lgan va mehnat qilishga ishtiyoqi bor kishilarning ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishlaridir". Ish bilan band aholiga yollanib ishlovchilar va o'zlarini mustaqil ravishda ish bilan ta'minlagan shaxslar kiradi.

Ish bilan band bo'lish uchun mehnatga layoqatli, ya'ni mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lish kerak, unga ega bo'lgan kishilar mehnat resurslarini tashkil etadilar. O'zbekistonda mehnat resurslariga aholining quyidagi guruhlari kiradi:

I. Mehnatga layoqatli yoshdagilar:

- 16 yoshdan 54 yoshgacha bo'lgan ayollar;
- 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar.

II. Mehnatga layoqatli yoshdan katta yoshdagi (mehnat nafaqasidagi) ishlovchilar.

III. Balog'at yoshiga etmagan ishlovchi o'smirlar (16 yoshgacha bo'lganlar).

Mehnat resurslari iqtisodiy faol va iqtisodiy nafaol aholi qatlamlaridan iborat bo'ladi. O'zbekistonda mehnat resurslarining o'rtacha 70-72 foizi, iqtisodiy faol, 28-30 foizi iqtisodiy nafaol hisoblanadi. Iqtisodiy faol aholining 95% ga yaqini iqtisodiyotda band qilingan. Iqtisodiy nafaol aholining 57,0% dan ortiqrog'ini band qilinmaganlar tashkil qilsa, 43,0% ga yaqini mehnatga layoqatli yoshdagi o'quvchilar va ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotganlardan iborat.

Iqtisodiy faol aholi qatlami yalpi ishchi kuchini tashkil qiladi. Yalpi ishchi kuchining miqdor o'lchami – bu mehnatga layoqatli kishilarining (mehnat resurslarining) umumiy sonidir.

Yalpi ishchi kuchining sifat o'lchami esa ularning bilimi, malakasi, mahorati, ko'nikmasi va ish tajribasining o'rtacha ko'rsatkichlarida mujassamlashadi.

Boshqa resurslar kabi mehnat resurslari ham takror hosil qilib turilishi kerak.

Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz kengaytirilgan tarzda tiklab turish, ularning mehnat malakasini, umumiy bilimi, kasbiy tayyorgarlik darajasini yangilab va o'stirib borish hamda ishchi avlodini tayyorlash kabilarni o'z ichiga oladigan jarayondir.

Ishchi kuchini takror hosil qilish quyidagilarni anglatadi:

- aholining tabiiy harakati, tabiiy o'sishning umumiy shart-sharoitlarini yaratish;

- xodimlarni ishlab chiqarishga jalb qilish va bo'shatish;
- mehnat resurslarini tarmoqlar, sohalar va hududlar o'rtasida taqsimlash

hamda qayta taqsimlash;

- aholining ijtimoiy, ma'naviy va madaniy ehtiyojlarini qondirib borish;
- ishchi kuchini to'liq va samarali bandligini ta'minlash.

Milliy iqtisodiyot faoliyat qilishining asosiy maqsadlaridan biri to'liq ish bilan bandlikni ta'minlash hisoblanadi. "To'liq bandlik" va "samarali" yoki "oqilona" bandlikni ham taqozo qiladi.

Ish bilan to'liq bandlik mehnatga layoqatli bo'lgan va ishlashni hohlagan barcha kishilarning ish bilan ta'minlanganini anglatadi. Shuningdek, ish bilan to'liq bandlik bir tomondan iqtisodiyotda ishsizlikning tabiiy darajasi mavjud bo'lishini inkor etmaydi, boshqa tomondan, bu mehnatga layoqatli barcha kishilarning ishlab chiqarishga jalb etilish zarurligini anglatmaydi.

Bandlik miqdor o'lchamda qancha kishi va qancha vaqt ish bilan mashg'ul bo'lishini bildiradi. Sifat jihatidan esa bu ishlagan vaqt davomida qancha miqdorda tovar va hizmatlar yaratilishi, ular qanday narxda sotilishi, natijada qancha pul daromad olinishini bildiradi. To'liq bandlik belgilangan ish kuni, haftasi va oy davomida har doim ish bilan mashg'ul bo'lishini bildiradi. Aks holda to'liq bo'lmagan bandlik kelib chiqadi.

"Samarali" yoki "oqilona" va "samarasiz" bandlik ham mavjud. Oqilona bandlik bu yuqori mehnat unumdorligi va shunga binoan yuqori daromad keltiradigan va ishlovchining mehnatdan qoniqishini ta'minlovchi bandlikdir. Samarasiz bandlik mehnat unumdorligi past, ish haqi kam va ishlovchi o'z mehnatidan qoniqmagandagi bandlikdir. Bunday bandlikda texnologiya yuqori bo'lmaydi, malakasi va ish tajribasi kam kishilarning mehnati talab qilinadi. Oqilona bandlikka misol qilib kompyuter dasturchisining bandligini olish mumkin. U zamonaviy kompyuterlarda ishlaydi, uning mehnati maxsus iste'dod va tayyorgarlik talab qiladi va ish haqi ham boshqalarnikidan ancha yuqori bo'ladi. Samarasiz bandlikka misol qilib qishloq xo'jaligi xodimlari bandligini olish mumkin. Ish bilan samarali bandlik, xodimlarning o'z mehnati natijalaridan to'liq

iqtisodiy manfaatdorligining ta'minlanishi zarurligini anglatadi. Bu o'z navbatida mehnat resurslarining oqilona band qilinishini va ulardan foydalanishning intensiv turiga tayanishini taqozo qiladi.

Bandlik ishlovchi uchun ahamiyatiga qarab birlamchi va ikkilamchi bandlikka ajratiladi. Birlamchi bandlik bu asosiy ish bilan, ya'ni daromadning asosiy qismini beruvchi faoliyat turi bilan band bo'lishidir. Ikkilamchi bandlik qo'shimcha ish bilan, ya'ni qo'shimcha daromad beruvchi faoliyat bilan band bo'lishidir. Ko'pchilik ishlovchilar birlamchi bandlikka moyil bo'ladi, u keltirgan daromad ishlovchini qoniqtirmaganda, u ikkilamchi bandlikka harakat qiladi. Ikkilamchi bandlik o'rindoshlik asosida ishlash shaklida ro'y beradi. Mehnat bozordagi holatni faqat ish haqi miqdori emas, balki bandlik darajasi ham ifoda etadi. Bu daraja taklif etilgan mehnatning qanchasi sotilganini bildiradi.

Bandlik darajasi ishlashga layoqati bo'lganlarning qanchasi amalda ishlab turishlarini bildiradi.

Bandlik darajasi iqtisodiyotda band bo'lganlarning mehnat resurslariga nisbatan hisoblanadi. Bunda mehnat qobiliyati borlarning hammasi ishlashni xohlaydi deb faraz qilinadi. Bandlik darajasi (Bd) ishlovchilarning (I) mehnat resurslaridagi (Mr) hissasi bo'lib, foizda ifodalanadi. Bunda $Bd = I/Mr \cdot 100\%$. Bandlik darajasi mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga va iqtisodiyotining ishlab chiqarish imkoniyatiga bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish yuz berayotgan sharoitda bandlik yuqori bo'lib, ya'ni taklif etilgan ish kuchining katta qismiga talab bildiriladi. Mazkur mamlakatlar uchun mehnatga layoqatli aholining 94%ining band bo'lishi bandlikning tabiiy darajasi deb qabul qilingan.

Keyns nazariyasiga ko'ra bandlik darajasi samarali talabning hosilasidir.

Boshqacha aytganda bandlik yalpi talab miqdoriga bog'liq. Iste'mol va investitsion tovarlarga talabning o'sishi jamiyatning samarali talabini ko'paytiradi va shu asosda bandlik tartibga solinadi. Keyns davlat tomondan ijtimoiy ahamiyatga molik ishlarni (yo'l qurish, ko'priklar va boshqa infrastrukturani) tashkil etish orqali faol aholini ish bilan band qilish masalasini ilgari suradi.

Bandlikni ta'minlashda sotsial-demografik jarayonlarning ahamiyati ham muhim hisoblanadi. Jumladan, respublikamizda mehnat resurslari nisbatan ko'p, aholining tabiiy o'sishi yuqori. Lekin, ular hududlar, tarmoqlar va faoliyat turlari bo'yicha bir tekis taqsimlanmagan.

Yaratilayotgan ish joylari soni mehnatga layoqatli aholining o'sish sur'atlariga har doim ham mos kelavermaydi. Xo'jalik aloqalarining murakkablashuvi, ishlab chiqarish tarmoqlarida o'sish sur'atlarining har xil darajasi, iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o'zgarishlar bandlik sohasidagi muammolarni biroz keskinlashtirdi.

Ko'pincha aholining bilim va malaka darajasi bozor munosabatlarining yuqori talablariga to'liq javob beravermaydi. Ayniqsa, yoshlarning mehnatga layoqatli qismida ish bilan ta'minlanmaganlik muammosi mavjud bo'lib qoladi.

Respublikada bu muammoning oqilona echimi – kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, xizmat ko'rsatish va servis sohasini jadal rivojlantirish hisobidan yangi ish joylari sonini keskin ko'paytirib borish hisoblanadi.

Aholi bandligini ta'minlash orqali mehnatning qo'llanish doirasi kengayadi, tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmi ko'payadi, kishilarning turmush darajasi ko'tariladi, jamiyatdagi ijtimoiy tanglik yumshatiladi.

Ishsizlarni ijtimoiy himoyalash. Ishchi kuchi bozori xaridorlar – ish beruvchilar va sotuvchilar – ish kuchi egalardan iborat bo'ladi. Ish beruvchilar davlat idora tashkilotlari, xususiy va jamoat tashkilotlari, mehnatni taklif etuvchilar – ish kuchi egalari bo'lib, ular mehnat qobiliyatiga ega va o'z ishchi kuchini sotishga ishtiyoqi bo'lgan kishilardan tashkil topadi. Ishchi kuchi bozorining aniq shakllari bular - mehnat birjalari va ishga yollovchi firmalardir.

Respublikada axolining yuqori sur'atlar bilan o'sib borayotganligini, shuningdek, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozning salbiy ta'sirini hisobga olgan holda ish bilan bandlikni ta'minlash uchun mamlakatimizda bir qator tadbirlarni amalga oshirish mo'ljallangan:

Birinchi, keng faoliyat turlari, shuningdek, yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xo'jaligi ashyosini

qayta ishlash, iste'mol mollari, mahalliy xomashyodan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni rag'batlantirish.

Ikkinchidan, xizmat ko'rsatish sohasi va kasanachilikning turli shakllarini keng joriy etish, qishloq joylarda chorvachilikni rivojlantirishni rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratish.

Uchinchidan, qishloqlarda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratish, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.

To'rtinchidan, ishdan bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish.

Beshinchidan, vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo'lmagan mehnatga yaroqli aholini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish va kafolatli tirikchilik manbalariga ega bo'lishiga qaratiladi.

Aholining ish bilan bandligi muammosi ko'p qirrali bo'lib, u barcha odamlarga o'z qobiliyatlarini ishga solish imkoniyatini berish bilan birga, aholi ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizmini vujudga keltirish, ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish, zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o'rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Tayanch tushunchalar

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (IDTTS) - qonunchilik, ijro va nazorat qilish xarakteridagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirishdir.

IDTTS maqsadi – iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirishga qaratiladi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari – iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o‘shishni ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlardan iborat bo‘ladi.

IDTTS usullari – tartibga solishning ma’muriy va iqtisodiy dastaklari birligidir.

Bevosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning ta’qiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xarakteridagi ma’muriy vositalari.

Bilvosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Davlatning iqtisodiy siyosat – bu iqtisodiyotni tartibga solish va iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirish, bandlikni ta’minlash va inflyatsiyaning oldini olish orqali aholi farovonligini oshirib borishga qaratilgan chora-tadbirlaridir.

Davlatning monetar siyosati – bu pul-kredit siyosati bo‘lib, pul muomalasini tartiblashni ko‘zda tutadi.

Davlatning fiskal siyosati – bu soliq-byudjet siyosati bo‘lib, u soliqlar vositasida byudjetga mablag‘larni jalb qilish hamda uni iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlar uchun sarflashni nazarda tutadi.

Global iqtisodiy siyosat – dunyodagi etakchi mamlakatlar hukumatlari, xalqaro banklar, moliya korporatsiyalari, transmilliy korporatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi.

Ijtimoiy siyosat – insonni kamol toptirishga qaratilib, tarkiban bandlik, daromad va ijtimoiy himoya siyosatlaridan iborat bo‘ladi.

Aholi daromadlari – aholining ma’lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlar summasi.

Ixtiyorida bo‘lgan daromad – shaxsiy iste’mol va jamg‘arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo‘lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ular ehtiyojlarining bu ne'matlar bilan qondirilish darajasidir.

Lorens egri chizig'i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlashni tavsiflaydi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatish iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat

Ish haqi – ishlab chiqaruvchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.

Vaqtbay ish haqi – ishchining ishlagan vaqti (kun, hafta, oy) hisobga olinib to'lanadi.

Ishbay ish haqi – ishlab chiqargan mahsuloti miqdoriga yoki bajargan ishi hajmiga qarab to'lanadi.

Nominal ish haqi – pul shaklida olingan ish haqi summasi.

Real ish haqi – nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

Ishchi kuchini takror hosil qilish – insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash, yosh ishchilar avlodini etkazib berish demakdir.

Bandlik – mehnat layoqatiga ega bo'lgan va mehnat qilishga ishtiyoqi bor kishilarning ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishlaridir.

To'liq bandlik – mehnatga layoqatli bo'lgan va ishlashni hohlagan barcha kishilarning ish bilan ta'minlanganini anglatadi.

Samarali bandlik – xodimlarning o'z mehnati natijalaridan to'liq iqtisodiy manfaatdorligining ta'minlanishi zarurligini anglatadi.

Birlamchi bandlik – bu asosiy ish bilan, ya'ni daromadning asosiy qismini beruvchi faoliyat turi bilan band bo'lishidir.

Ikkilamchi bandlik – qo'shimcha ish bilan, ya'ni qo'shimcha daromad beruvchi faoliyat bilan band bo'lishidir.

Bandlik darajasi – iqtisodiyotda band bo'lganlarning mehnat resurslariga nisbatan hisoblanadi.

Mehnat birjasi – ishchi kuchini taqdim qiluvchilar hamda ishga yollovchilar o'rtasida ish kuchini sotish va sotib olish bo'yicha kelishuvni amalga oshirishda vositachi vazifasini bajaruvchi maxsus muassasadir.

Muhokama uchun savollar

1. Davlatning iqtisodiyotdagi roliga turlicha qarashlarini baholang?
2. Davlatning asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering?
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi? Tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?
4. IDTTSning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.
5. IDTTSda davlat sektori qanday rol o'ynaydi? Davlat iqtisodiy dasturlari qanday amalga oshiriladi?
6. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz? Ijtimoiy adolatni ta'minlashda bu siyosatning roli qanday?
7. Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab ko'rsating.
8. Turmush darajasi tushunchasiga izoh bering. Turmush darajasini qanday ko'rsatkichlar tavsiflab beradi?
9. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va ularga tushuntirish bering.

10. O‘zbekistonda davlat maqsadli ijtimoiy yordam dasturlarini amalga oshirish va uning hozirgi davrdagi asosiy yo‘nalishlariga o‘zingizning fikringizni bildiring.

11. Yaratilgan milliy mahsulotning qanday qismi ish haqi shaklini oladi?

12. Ish haqining turlicha nazariyalarini tahlil qilib, ularga o‘z qarashingizni bildiring.

13. Real ish haqi darajasi qanday omillar ta’siri ostida o‘zgaradi?

14. Nima uchun ish haqining umumiy darajasi har xil mamlakatlarda turlicha?

15. Tarif tizimi o‘z ichiga qanday tarkibiy qismlarni oladi? Ularning har birining ahamiyati va farqlanishini tushuntirib bering.

16. Mehnat munosabatlari deganda nimani tushunasiz? Mehnat munosabatlari kimlar tomonidan tartibga solinadi?

17. Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?

18. Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog‘liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kuchayadi?

19. Ish bilan to‘la bandlik nima uchun nisbiy ma’noda tushuniladi? Qanday qilib ishchi kuchidan samarali foydalanishga erishiladi?

20. Ish bilan birlamchi va ikkilamchi bandlik tushunchalarini izohlang.

21. Mehnat birjasi nima va u qanday vazifalarni bajaradi?

IX BOB. JAHON XO‘JALIGI, XALQARO VALYUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA

1. Jahon xo‘jaligi. Jahon xo‘jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob‘ektiv asoslari. Qiyosiy ustunlik nazariyasi.

3. Xalqaro savdo, to‘lov balansi va valyuta munosabatlari.

1. Jahon xo‘jaligi. Jahon xo‘jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.

Jahon xo‘jaligi va uning rivojlanish tamoyillari tarkibi xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi bilan o‘zgarib borgan. Jumladan, jahon xo‘jaligi rivojlanishining birinchi bosqichi jahon kapitalistik xo‘jalik tanho hukmronlik qilgan davrni qamrab oladi. Bu davrda mustamlakachi davlatlarning xo‘jaligi, qaram davlatlar boyligi hisobiga rivojlangan. Jahon xo‘jaligi rivojlanishining ikkinchi bosqichi 1917-yildan 1990-yillargacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga olib, bu davr jahon iqtisodiyoti bir-biriga qarama-qarshi ikki tizim ya’ni, jahon kapitalistik va sotsialistik xo‘jaligi mavjud bo‘lganligi bilan tavsiflanadi. 1991-yildan boshlab jahon xo‘jaligi rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi. Bu bosqich hozirgi yaxlit umumjahon xo‘jaligining shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Hozirgi davrda jahon xo‘jaligi iqtisodiy rivojlanishining muhim xususiyati – bu turli mamlakatlar va xo‘jalik regionlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarning o‘sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo‘jaligida har bir o‘zgarishlar (jahon bozoridagi narxlar, alohida mamlakatning eksport imkoniyati, dunyo iqtisodiyotidagi tarkibiy siljishlar va xalqaro monopoliyalar faoliyati) dunyodagi barcha mamlakatlar manfaatini o‘ziga tortadi. Mamlakatning savdo, ishlab chiqarish, valyuta-moliya sohalaridagi jahon tamoyillariga bog‘liqlik ob‘ektiv reallik hisoblanadi. Hozirgi davrda har qanday mamlakatni uning iqtisodi qanday rivojlangan bo‘lishidan qat’iy nazar, jahon

xo'jaligi aloqalariga jalb qilmasdan uning to'la qonli iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas.

Dunyo bir-biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlarga bo'lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi. YAqin vaqtlargacha bizning ilmiy adabiyotimiz sotsializm dunyosi, kapitalizm dunyosi va uchinchi dunyo mamlakatlari degan tushunchani singdirib keldi.

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib xo'jalik tizimlarining xususiyatlariga mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko'rsatish mumkin: rivojlangan, bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan va bozor iqtisodi mavjud bo'lmagan mamlakatlar. Rivojlanganlik darajasi bo'yicha ham o'z navbatida uchta guruh farqlanadi: kam, o'rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlar. Shimoliy-Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar (YAIM), yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqalar) eng kam rivojlangan mamlakatlar (EKVI), shu jumladan eng kambag'al mamlakatlar (CHad, Bangladesh, Efiopiya), har xil regional ittifoqlar va internatsional guruhlarga ajratiladi.

Bu barcha turli-tumanlik bir butun yaxlitlikka o'zaro iqtisodiy bog'liqlikning har xil jihatlari orqali tortiladi. Hozirgi xo'jalik aloqalarining chuqurlashib borayotganligi baynalminallashuvning kuchayishi hamda fan-texnika taraqqiyotining keng qamrovli xarakteri, aloqa va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi roli sharoitida milliy iqtisodiyot o'z-o'zini ta'minlash orqali samarali amal qilish mumkin emas.

Jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi shunday davrlarga to'g'ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan tashqariga chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo'jalik aloqalarining umumjahon tamoyillarini ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi, ya'ni u milliy chegaradan o'sib chiqadi va ob'ektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuviga olib keladi.

Milliy xo‘jaliklar va ular o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo‘jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma‘lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo‘naltirilgan **xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarining** shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki davrlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan. Binobarin, faqat sanoat to‘ntarishidan keyin, ya‘ni ishlab chiqaruvchi kuchlar baynalminal xususiyat kasb etib, milliy xo‘jaliklar doirasidan tashqariga chiqa boshlagach, ularning negizidan barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topgan. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o‘z ichida oluvchi umumjahon xo‘jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayriboshlashda qatnashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitda emas. Bu hol ularning turli jo‘g‘rofiy ahvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko‘lami, darajasi va iqtisodiyotini tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajatlar darajasi ham turlicha bo‘ladi. Shuning uchun har bir mamlakat o‘zi nisbatan qulayroq, kamroq xarajat bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga va aksincha, jahon bozoridan o‘zidan ishlab chiqarish uchun xarajat ko‘proq bo‘ladigan yoki tabiiy yoxud boshqa sharoitlarga ko‘ra umuman ishlab chiqarib bo‘lmaydigan tovarlarni sotib olishga intiladi.

Tovarlar mamlakatlar o‘rtasida jahon narxlari asosida ayriboshlanadi. Ular baynalminal qiymatga asoslanadi. Buning ma‘nosi shuki, baynalminal mehnat sarflari jahon bozorida e‘tirof qilinadi.

Umuman olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odatda, sof holida amalga oshmaydi. Baynalminal qiymatning hosil bo‘lishiga to‘sqinlik qiluvchi

o'ziga xos omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Bular tashqi savdo va valyuta cheklashlari, valyutalar qiymatining o'zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati, birjadagi chayqovchilik va boshqa shu kabilar. Shu sababli ayrim mamlakatlarning jahon bozoridagi raqobatlashuv layoqatidagi farqlar, pirovard natijada mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning keyingi yillarda yangi texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi bilan birga boradi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalminallashuvi o'zining har ikkala shaklida: integratsion (milliy xo'jaliklarning yaqinlashuvi, o'zaro moslashuvi orqali) va transmilliy (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali) shakllarida kuchayadi. Jumladan, butun dunyoda regional davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qaror topish tamoyili kuzatiladi. Jumladan, rivojlangan Evropa integratsion hamjamiyati (EI) doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshiriladi. Shimoliy Amerika umumiy iqtisodiy hamkorlik AQSH, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko'zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi janubiy-sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo, arab dunyosi, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xarakterli bo'lib bormoqda.

Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish. Jahon xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi davlatlararo xo'jalik aloqalarini tartibga solish mexanizmini yaratish zarurligiga olib keldi. Hozirgi davrda qandaydir tartibga soluvchi tuzilma amal qilmaydigan xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasini topish qiyin. Jumladan, moliya, valyuta va kredit sohaslarida xalqaro valyuta fondi (XVF), xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB), jahon savdosi sohasida-tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK) ni ko'rsatish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish milliy tashkiliy shakllardan boshlanadi. Xo'jalik hayotining baynalminallashuv jarayoni dastlab milliy davlatlar faoliyatini xalqaro uyg'unlashtirishga, keyin esa davlatlararo va xalqaro tashkilotlar tuzilishiga olib keldi.

Huquqiy ma'noda tartibga solish xalqaro tartiblarni o'rnatishga, ya'ni me'yoriy normalar va qoidalarni aniqlovchi kelishuvlarni ishlab chiqishni yoki

xalqaro aloqalarning qandaydir sohasini hal qilishda tomonlarga majburiyatlarga amal qilishni yuklaydi. Umumqabul qilingan standartlar va qoidalarini o'z ichiga oluvchi xalqaro tartiblar o'z navbatida milliy tartibga solish tizimiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinchi xalqaro tashkilotlar o'tgan asrning 20-yillarda tuzilgan bo'lsa-da, (Millatlar ligasi 1919-y, Xalqaro hisob-kitoblar banki 1929-y.) xalqaro darajada jahon xo'jalik aloqalarini ko'p tomonlama tartibga soluvchi tuzilmalar ikkinchi jahon urushidan keyin shakllana boshladi.

1945-yilda maxsus xalqaro moliyaviy muassasalar –Xalqaro valyuta fondi (XVF) va Xalqaro tiklanish taraqqiyot banki (XTTB) tashkil topdi. Hozirgi davrda ham ularning ikkalasi muhim xalqaro tashkilot hisoblanadi: jahon savdosi, xalqaro kredit va valyuta munosabatlari sohalarini davlatlararo tartibga solishning tartib-qoidalarini aniqlab beradi. Urushdan keyingi davrda tuzilgan tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK) Evropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti (EIXT), NATOning iqtisodiy masalalarni uyg'unlashtiruvchi komiteti (IMUK) xalqaro iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish davriga to'g'ri keladi.

Jahon savdosini erkinlashtirish ko'p tomonlama shartnoma asosida harakat qiluvchi, xalqaro savdo tartib qoidalarini qayd qiluvchi xalqaro tashkilot (TSBK) doirasidagi faoliyat bilan bog'liq. Hozirgi davrda TSBK jahon savdo aylanmasining 4/5 qismidan ko'prog'ini tartibga soladi. TSBK milliy va regional darajada vaqt-vaqti bilan kuchayib boruvchi proteksionizmga qarshi turadi, milliy manfaatlarni o'zaro kelishtirishga yordam beradi. Uning faoliyati savdoda kamsitmaslik, savdoda tarifli va tarifsiz cheklashlarni aniqlashda teng asosda maslahatlashish kabi tartiblarga asoslanadi. TSBK faoliyatining asosiy shakli qatnashuvchi tomonlarining ko'p tomonlama savdo muzokaralarini o'tkazish hisoblanadi.

Ammo jahon savdosi raqobat kurashi asosida boradi, shu sababli o'zaro maqbul qarorlarni qidirib topishga va savdoni xalqaro darajada tartibga solishga ko'plab qiyinchiliklar bilan erishiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yana bir ahamiyatga molik sohasi bu valyuta-moliya sohasi. Xalqaro moliyaviy munosabatlarni uyg'unlashtirish XVF, XTTB, iqtisodiy xamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IXRO), xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) va shu kabilar doirasida amalga oshiriladi. G'arbdagi yetti yetakchi mamlakatlarning har yillik kengashi bu sohada muhim rol o'ynaydi.

Valyuta – moliyaviy sohani xalqaro uyg'unlashtirishning kuchayishi ko'p jihatdan XVFning faoliyati bilan bog'liq. U o'zining nizomiga muvofiq valyuta kurslari va a'zo mamlakatlar to'lov balanslarini tartibga soladi, ko'p tomonlama to'lov tizimlari va rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzlarni nazorat qiladi, a'zo mamlakatlarga ularning valyuta moliya muammolarini hal qilish uchun kredit beradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarkibiy qayta qurishlarni moliyalashtirish bilan XTTB faol shug'ullanadi. XTTB va u bilan birga jahon banki tarkibiga kiruvchi Xalqaro rivojlanish Uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) har xil investitsion ob'ektlarni o'rta va uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi, loyihalarning moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tayyorlaydi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tarkibiy qayta o'zgartirishlarga yordam beradi.

Davlatlararo tashkilotlar ichida barcha sanoat jahatdan rivojlangan mamlakatlarni birlashtiruvchi IXRO muhim rol o'ynaydi. Uning doirasida ichki iqtisodiy tadbirlarning boshqa mamlakatlar milliy iqtisodi samaradorligiga ta'sirini, ularning to'lov balansi holatini o'rganish amalga oshiriladi, milliy iqtisodning jahon xo'jaligi tamoyillariga tez moslashishini ta'minlash maqsadida makroiqtisodiy tartibga solish bo'yicha tavsiyanomalar beriladi. IXRO jahon xo'jaligi doirasida ko'p omilli funksional aloqalarni o'rganishni amalga oshiradi, valyuta va byudjet siyosati, narxlar, savdo va boshqa sohalar bo'yicha ilmiy asoslangan iqtisodiy prognozlar tavsiya etadi.

Sharqiy Evropa mintaqasida tarkibiy qayta qurishga moliyaviy ta'sir ko'rsatish va yordam tashkil qilish maqsadida 1991 yil Evropa tiklanish va taraqqiyoti banki (ETTB) tuzildi.

Shuni ta'kidlash lozimki, jahon iqtisodiy munosabatlarini xalqaro tartibga solish tizimida doimiy o'zgarishlar ro'y berib turadi. XX asrning 80-yillarida iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sabablar taqozo qilgan dunyo siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlar, jahon xo'jalik aloqalari tizimini ko'p tomonlama tartibga solish shakllari evolyutsiyasiga olib keldi. Bular ichida sobiq sotsialistik mamlakatlarda vaziyatning o'zgarishi, tashqi faoliyatida mustaqil subyektlarni tashkil qiluvchi davlatlar sonining keskin ko'payishi hamda dunyo mamlakatlari ichida ro'y beradigan o'zgarishlar muhim o'rin tutadi.

O'tgan asrning oxirlarida dunyoda AQSH, G'arbiy Yevropa, Xitoy va Yaponiyadan iborat ancha qudratli raqobatlashuv markaz vujudga keldiki, bu ham jahon iqtisodiy munosabatlarini tartibga solishga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Jahon xo'jalik aloqalarini tartibga solishga xalqaro tashkilot a'zolari tarkibidagi o'zgarishlarning ham ta'siri bo'ldi. XVF, XTTB, TSBKga Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi ozod bo'lgan mamlakatlar va keyin qator sobiq sotsialistik mamlakatlar faol kira bordiki, bu ham jahon xo'jaligi aloqalarini tartibga solishda ma'lum o'zgarishlarga olib keladi.

Yevropa Ittifoqi (EI) doirasida yagona bozorni bunyod etishga harakat tufayli yagona umumevropa fuqaroligi, iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoq ta'sis etiladi. Bu ittifoqning shartnomada belgilangan vazifalarni bajarish uchun bir qator Evropa muassasalari tuzildi.

Yevropa Ittifoqining ijroiya organi – Yevropa hamjamiyati Komissiyasi (EHK)dir. Uning a'zolarini milliy hukumatlar tayinlaydi, lekin ular o'z faoliyatlarida mutlaqo mustaqildir.

Ittifoqning qarorlar qabul qilish organi – Vazirlar Kengashi hisoblanadi. Uning tarkibida ichki ishlar, moliya, ta'minot, qishloq xo'jaligi kabi Vazirlar kengashi mavjud bo'ladi.

Yevropa hamjamiyati Komissiyasi faoliyatini nazorat qilish, hamjamiyat byudjeti va qonunlarini ma'qullash hamda ularga o'zgartirish kiritish huquqi Yevroparlament zimmasiga yuklatiladi.

Yevropa Ittifoqida 1999-yildan boshlab yagona pul-kredit siyosati o'tkazila boshlandi. Shu munosabat bilan yagona valyuta-evro joriy etildi va yangi muassasa - Yevropa Markaziy banki tuzilib, u milliy banklar bilan birga Yevropa banklar tizimining asosini tashkil qiladi.

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va obyektiv asoslari. Qiyosiy ustunlik nazariyasi

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu mamlakatlarning chuqur, o‘zaro aloqalarining barqaror rivojlanishi va milliy xo‘jaliklar o‘rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo‘jalik-siyosiy aloqalarining birlashish jarayonlaridir.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning **asosiy shakllari** quyidagilar:

- erkin savdo zonalar. Bu iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo‘lib, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o‘rtasidagi savdo cheklashlari bekor qilinadi. Bunga Yevropa erkin savdo uyushmasi va MDH mamlakatlari o‘rtasidagi o‘zaro bitimlar misol bo‘la oladi;

O‘zbekistonda ham erkin savdo zonalarini tashkil qilishda “ma’lumki ijtimoiy sohada aholi salomatligi, onalik va bolalikni muhofaza qilish, dori vositalari bilan ishonchli ta’minlash, jismoniy baquvvat va ma’naviy jihatdan sog‘lom avlodni kamol toptirish masalalariga alohida ustuvor ahamiyat berish”⁴¹ga ustuvor yo‘nalish sifatida qaraladi.

- boj ittifoqi. Iqtisodiy integratsiyaning bu shakli erkin savdo zonalarining faoliyat qilishi bilan birga yagona tashqi savdo ta’riflari o‘rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. Yevropa Ittifoqi (EI) boj ittifoqiga yorqin misoldir;

- to‘lov ittifoqi. Bu milliy valyutalarning o‘zaro erkin almashuvini va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishini ta’minlaydi. Yevropa hamjamiyati,

⁴¹ Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - Har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.T.: "O'zbekiston", 2017 14-yanvar.18-bet.

Janubiy-Sharqiy Osiyo va MDH mamlakatlari uchun to'lov ittifoqi pirovard maqsaddir;

- umumiy bozor. Bu iqtisodiy integratsiyaning ancha murakkab shakli bo'lib, uning qatnashchilariga erkin o'zaro savdo va yagona tashqi savdo ta'rifi bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin harakati hamda o'zaro kelishilgan iqtisodiy siyosat ta'minlanadi. Bunga Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozorini misol qilib keltirish mumkin. Uning doirasida barcha boj to'lovlari va import me'yor (kvota)lari bekor qilinadi, boshqa mamlakatlardan Yevropa bozoriga tovarlar kirishi bir xil tartibga solinadi, pul mablag'lari va ishchi kuchining chegaradan erkin o'tishi ta'minlanadi hamda umumiy muammolarni hal etishda yagona siyosat o'tkaziladi;

- iqtisodiy va valyuta ittifoqi davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli hisoblanadi. Bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari umumiy iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini obyektiv xarakterdagi **bir qator omillar taqozo qiladiki**, ularning ichidan quyidagilar asosiy o'rinni egallaydi:

- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- umum jahon fan-texnika revolutsiyasi;
- milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. Iqtisodiy rivojlanishning milliy andozasidan jahon xo'jaligiga o'tish va xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi hamda alohida olingan mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda qatnashishi asosida nima yotadi? – degan savol tug'iladi. Bu savolga javob topishga iqtisod fani ancha oldindan qiziqib kelgan. Jumladan, A.Smit xalqaro mehnat taqsimoti masalasini tahlil qilib, qanday tovarlarni eksport qilish va qaysilarini import qilish qulayligi to'g'risidagi o'z qarashlarini bayon qilish asosida «mutloq ustunlik» nazariyasini ilgari surgan. D.Rikardo o'zaro foydali savdo va xalqaro ixtisoslashuvning ancha umumiy prinsiplarini shakllantirib, «qiyosiy ustunlik» -

nazariyasini ishlab chiqqan. U nafaqat milliy xo‘jaliklar o‘rtasidagi, balki milliy xo‘jalik ichidagi mintaqalar, korxonalar o‘rtasidagi har qanday mehnat taqsimotining ustunliklarini asoslab beradi.

Rikardoning xalqaro ixtisoslashuv ustunliklari haqidagi xulosalari mamlakatlar o‘rtasida xalqaro savdo munosabatlari o‘rnatilganda ayriboshlash qanday nisbatlar asosida ro‘y beradi?- degan savolga javob topishda boshlang‘ich nuqta bo‘ladi. Dj. Mill ishlab chiqarish xarajatlarining turli nisbatlari o‘rtasida o‘rnatiladigan almashuv mutanosibligi tovarning har biriga jahon taklifi va talabi hajmiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy nazariyada xalqaro ixtisoslashuvning ustunliklarini asoslash Rikardoning klassik sxemasi bilan cheklanmagan. XX asrda xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini ko‘plab iqtisodchilar: jumladan, S. Xeksher, B. Olin, Dj. Keynos, V. Leontev va boshqalar tadqiq qilgan. Xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini yanada chuqurroq tushunish qiyosiy xarajatlar tahlili asosida ko‘p omilli andoza tuzishga olib keldiki, unda tovarlar harakati bilan birga ishlab chiqarish omillarining davlatlararo erkin harakati imkoniyatlari hisobga olindi. O‘tkazilgan tadqiqotlarda nafaqat tarmoqlararo, balki tarmoqlar ichida va mintaqa o‘rtasidagi ixtisoslashuvning qonuniyatlari, mamlakatning material, kapital, mehnat va fan sig‘imli tovarlarga ixtisoslashuv sabablari ochib berildi. Ixtisoslashuvga fan va texnika taraqqiyoti hamda texnologik o‘zgarishlar sur‘ati va xarakteri ta’sirining xususiyatlari aniqlanadi.

3. Xalqaro savdo, to‘lov balansi va valyuta munosabatlari

Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari. Milliy iqtisodiyotning dunyo mamlakatlari bilan bog‘langan murakkab iqtisodiy munosabatlar tizimining tarkibiy qismi xalqaro savdo munosabatlaridir. Hozirgi jahon rivojining xarakterli belgisi tashqi iqtisodiy aloqalarning, avvalo, jahon savdosining tez o‘sishi hisoblanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblangan **jahon savdosi tashqi savdo aylanmasi, eksport va import**

kabi ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi. Eksport-tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Ko'plab mamlakatlar, cheklangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo'lib, o'zlarining ichki iste'moli uchun zarur bo'lgan barcha tovarlarni yetarli samaradorlik bilan ishlab chiqarish holatida bo'lmaydi. Bunday mamlakatlar uchun eksport kerakli tovarlarni olishning asosiy yo'li hisoblanadi.

Jahon savdosida tovarlarning **eksport tarkibi** fan-texnika taraqqiyoti va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgaradi. Hozirgi davrda jahon savdosining eksport tarkibida qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari etakchi o'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar ayirboshlashining 3/4 qismi to'g'ri keladi. Oziq-ovqat, xom-ashyo va yoqilg'i ulushi faqat 1/4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, chet el valyutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi. Masalan, chet el kompaniyasi vakillariga pochta, telegraf xizmati ko'rsatish, chet el fuqarolariga sayyohlik xizmati ko'rsatish va h.k.

Respublika tashqi savdo aylanmasidagi ijobiy tamoyillar bilan birga 2010-2016-yillarda "xom ashyo import qilish 1,3 barobarga ko'paygan"⁴². Shu sababli 2017-2021 yillarda mamlakatimiz oldiga "...neft-gaz mahsulotlari eksportini ko'paytirish, importni keskin kamaytirish va asbob-uskunalar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish hajmini oshirish"⁴³vazifasi qo'yiladi. Bunda "...eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, eksportning tuzilmasi va geografiyasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarining eksport salohiyatini kengaytirish yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, iqtisodiyot, ijtimoiy sohaga, boshqarish tizimiga informatsion-

⁴² Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - Har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.-T.: "O'zbekiston", 2017. 14-yanvar.11-bet.

⁴³ O'sha joyda. 12-bet.

kommunikatsion texnologiyalarni joriy etish⁴⁴ tashqi savdo siyosatida ustuvor yoʻnalish boʻlib qoladi.

Kapital eksport qilishham oʻziga xos xususiyatlarga ega. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalari aksiyalariga maqsadli qoʻyilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablagʻlar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida boʻlgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan boʻlgan qarzlarini koʻpaytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib chet ellik mijozlardan tovarlar sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Tovarlar eksporti va importi summasi tashqi savdo aylanmasi yoki tovar aylanmasi beradi. Qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarni oʻz isteʼmoli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun olgan taqdirda reeksport roʻy beradi. Reeksport bilan reimport uzviy bogʻliq. Reimport isteʼmolchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.

Eksport hajmi bilan import hajmi oʻrtasidagi farq *sof eksport* deb ataladi. Agar mustaqillikning birinchi yillarida paxta tolasi umumiy eksport hajmining 50 foizdan koʻprogʻini tashkil etgan boʻlsa, hozirgi paytda bu koʻrsatkich 6,0-7,0 foizdan ortmaydi. Ayni paytda paxtadan tayyorlangan ip-kalava va gazlamalar, shuningdek, plastmassa va kimyoviy mahsulotlar, avtomobillar, xizmatlar va boshqa mahsulotlar eksporti keskin ravishda oʻsdi. Tashqi savdo aylanmasining yarmidan koʻprogʻi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar hissasiga toʻgʻri keladi.

Oʻzbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi quyidagi maʼlumotlar bilan xarakterlanadi.

Xalqaro savdo bir qator oʻziga xos xususiyatlarga ega:

⁴⁴ Mirziyoev Sh.M.. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishlari boʻyicha Harakatlar strategiyasi. www.lex.uz.

1. Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o'rtasida, mamlakat ichidagiga qaraganda ancha past bo'ladi. Masalan, ishchilar mamlakat ichida viloyatdan viloyatga, hududdan hududga erkin o'tishi mumkin. Mamlakatlar o'rtasidagi til va madaniy to'siqlar haqida gapirmaganda ham, immigratsion qonunlar ishchi kuchining mamlakatlar o'rtasidagi migratsiyasiga qattiq cheklashlar qo'yadi. Soliq qonunchiligidagi, davlat tomonidan tartibga solishning boshqa tadbirlaridagi farqlar va boshqa qator muassasaviy to'siqlar real kapitalning milliy chegara orqali migratsiyasini cheklaydi.

2. Har bir mamlakat har xil valyutadan foydalanadi. Bu mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklar tug'diradi.

3. Xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo'lib, bu ichki savdoga nisbatan qo'llaniladigan tadbirlardan xarakteri va darajasi bo'yicha sezilarli farqlanadi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasiga ko'ra erkin savdo tufayli, jahon xo'jaligi resurslarni samarali joylashtirishga va moddiy farovonlikning yuqori darajasiga erishishi mumkin.

Biroq **Proteksionizm, ya'ni erkin savdo yo'lidagi to'siqlar** xalqaro ixtisoslashuvdan olinadigan nafni kamaytiradi yoki yo'qqa chiqaradi.

Erkin savdo yo'lida juda ko'p to'siqlar mavjud bo'ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- **boj to'lovlari** import tovarlarga aksiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;
- **import kvotalari** yordamida ma'lum bir vaqt oralig'ida import qilinishi mumkin bo'lgan tovarlarning eng yuqori hajmi o'rnatiladi;
- **ta'rifsiz to'siqlar** deyilganda litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo'yish yoki oddiy ma'muriy taqiqlashlar tushuniladi;
- **eksportni ixtiyoriy cheklashlar** savdo to'siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el firmalari o'zlarining ma'lum mamlakatga eksportini «ixtiyoriy» cheklaydi.

Mamlakatlar xalqaro savdo yordamida o'zlarining davlatlararo ixtisoslashuvini rivojlantirishi, resurslar unumdorligini oshirishi va shu orqali ishlab chiqarishning umumiy hajmini ko'paytirishi mumkin. Alohida davlatlar, eng yuqori nisbiy samaradorlik bilan ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlarga ixtisoslashishi va ularning o'zlari samarali ishlab chiqarish holatida bo'lmagan tovarlarga ayirboshlash hisobiga yutish mumkin.

Bu yerda «mamlakatlar nima uchun savdo-sotiq qiladi?» degan savol tug'iladi. Birinchidan, iqtisodiy resurslar dunyo mamlakatlari o'rtasida juda notekis taqsimlangan: mamlakatlarning iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi keskin farqlanadi. Ikkinchidan, turli xil tovarlarni samarali ishlab chiqarish har xil texnologiya yoki resurslar uyg'unlashuvini talab qiladi. Bu ikki holatning xalqaro savdoga ta'sirini oson tushuntirish mumkin. Masalan, Yaponiya ko'p va yaxshi tayyorlangan ishchi kuchiga ega, malakali mehnat ortiqcha bo'lganligi sababli arzon turadi. Shu sababli, Yaponiya tayyorlash uchun ko'p miqdorda malakali mehnat talab qilinadigan turli-tuman mehnat sig'imli tovarlarni samarali ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Avstraliya esa aksincha, juda keng maydonlarga ega bo'lgan holda yetarli bo'lmagan miqdorda inson resurslari va kapitalga ega. Qisqacha aytganda, himoya qilinadigan tarmoqlar savdo to'siqlarini kiritishdan oladigan foyda, butun iqtisodiyot uchun ancha katta yo'qotish hisoblanadi.

To'lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi. *To'lov balansi* – mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlardir. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Bitta bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

Kredit – qiymatning mamlakatdan chiqib ketishi bo‘lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari chet el valyutalarida qoplovchi to‘lovlar ekvivalentini oladi. *Debet* – qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo‘lib, uning hisobiga rezidentlar chet el valyutalarini sarflaydi. To‘lov balansida kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo‘lishi zarur.

To‘lov balansidagi barcha bitimlar o‘z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli u uchta tarkibiy qismdan iborat bo‘ladi:

- joriy operatsiyalar hisobi:
- kapital harakati hisobi:
- rasmiy zahiralarning o‘zgarishi.

Mamlakatning tashqi to‘lov balansi mazkur davlatning chet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning kredit-pul, valyuta, byudjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarini tartibga solishi uchun indikator bo‘lib xizmat qiladi.

Joriy operatsiyalar hisobi o‘z ichiga tovar va xizmatlar eksporti («+» belgisi bilan), import («-» belgisi bilan), investitsiyalardan sof daromad va sof transfertlarni oladi. Tovarlar eksporti va importi o‘rtasidagi farq savdo balansini tashkil qiladi.

Tovar eksporti kredit sifatida chiqib, milliy bankda chet el valyutalari zahiralarni vujudga keltiradi. Import esa («debet» grafasida «-» belgisi bilan) mamlakatdagi chet el valyutalari zahirasini qisqartiradi.

Investitsiyalardan sof daromadlar (chet eldan sof omilli daromadlar) kreditli xizmatlardan olinadigan daromad hisoblanib, u chet ellarga qo‘yilgan milliy pul kapitali hisobiga kirib keladi. Agar chet elga qo‘yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo‘yilgan chet el kapitaliga qaraganda foiz va dividendlarning ko‘proq hajmini keltirsa, bunda investitsiyalardan olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo‘ladi.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag‘larning boshqa mamlakatlarga o‘tkazilgan summasini bildiradi (pensiya, sovg‘a, chet elga pul o‘tkazishlar yoki

chet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari). Bunday to'lovlar mamlakatda mavjud chet el valyutalari zahirasi kamaytiradi.

Absorbatsiya – yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatga sotiladigan qismi.

Importga to'lovlar eksportdan olingan daromaddan ortiqcha bo'lsa, bu mamlakatning joriy operatsiyalar bo'yicha balansi taqchilligini bildiradi. Bu taqchillik chet el qarzlari yordamida, yoki aktivlarning bir qismini chet elliklarga sotish yo'li bilan moliyalashtiriladi va bu kapital harakati hisobida aks etadi.

Eksportdan olinadigan daromad importga sarflardan ortiq bo'lsa joriy operatsiyalar hisobi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan amalga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o'z ifodasini topadi. Bular chet elliklarga aksiyalar, obligatsiyalar, ko'chmas mulk va h.k. sotishdan olinadigan daromadlar hamda chet eldan aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan sarf xarajatlar.

Kapital		Aktivlar		Chetdan aktivlar
harakati	=	sotishdan	-	sotib olishga
balansi		tushumlar		sarflar

Chet el aktivlarini sotish ularning zahiralarini ko'paytiradi, ularni sotib olish esa kamaytiradi. Kapital harakati hisobi ham taqchillikka va ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

To'lov balansining taqchilligi Markaziy bank (MB) rasmiy zaxiralarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Rasmiy zahiralarining asosiylari quyidagilar:

- chet el valyutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFdagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k.

Balans taqchilligi rasmiy zahiralari hisobiga moliyalashtirilganda, ichki bozorda chet el valyutalari taklifi ortadi, milliy valyutalar taklifi esa nisbatan kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o'sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta'sir ko'rsatadi.

Aksincha, to'lov balansining aktiv qoldig'i MB rasmiy valyuta zaxiralarining o'sishi bilan birga borganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifini kamaytiradi, milliy valyuta taklifi esa nisbatan ortadi va uning ayirboshlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

MB tomonidan chet el valyutalarining bunday sotilishi va sotib olinishi rasmiy zahiralari bilan operatsiyalar deyiladi. Rasmiy zahiralari bilan operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va zahiralari miqdorining o'zgarishi «nol»ni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikni bartaraf qilishni kechiktirishi va o'zining rasmiy valyuta ehtiyojlarini to'liq sarflashi natijasida to'lov balansi inqirozi kelib chiqadi. Mamlakat tashqi qarzlarni to'lash holatida bo'lmaganligi sababli, chet eldan kreditlash imkoniyati mavjud bo'lmaydi.

Iqtisodiyot sub'ektlarining davlat va MB siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi. Bu MB ning milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini ancha qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valyuta ehtiyojlari bir vaqtda to'lov balansining taqchilligini moliyalashtirish va chet el valyutalariga o'sib boruvchi chayqovchilik talabini qondirish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Bunday holda valyutalarning, «xufyona bozori» vujudga kelib, rivojlana boshlaydi.

Bugun keng ko'lamda tarqalib borayotgan jahon moliyaviy inqirozining asosiy sabablaridan biri tashqi qarz va uni uzish muammolari bilan bog'liq. Shuni aytish kerakki, ko'plab davlatlarning tashqi qarz masalasidagi puxta o'ylanmagan siyosati ularning iqtisodiyotini zaif, tashqi omillarga qaram, xatarli vaziyatlar oldida himoyasiz va nochor ahvolga solib qo'yganini kuzatish qiyin emas.

O'zbekiston o'zining mustaqil taraqqiyoti davrida qisqa muddatli spekulyativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatli va imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etish tamoyiliga doimo amal qilib kelmoqda.

Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari. Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, fan-texnika ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar-xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. U pulning **xalqaro to'lov munosabatida amal qilish** jarayonida vujudga keladi. **Valyuta**– bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so'm, dollar, funt sterling va h.k.). Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. **Milliy valyuta tizimi** – valyuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda tashkil qilinish shaklini ifodalaydi.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli. Uning **tarkibiy elementlari** quyidagilar hisoblanadi: asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari-SDR, Evro), valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi, xalqaro to'lovlarini balanslashtirish tartibi, valyutaning qaytaruvchanlik sharoiti, xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi, valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Jahon valyuta tizimi o'zining rivojlanishida **uchta bosqichdan** o'tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o'ziga xos turlari mos keladi. **Birinchi bosqich** 1879-1934-yillar davrini o'z ichiga olib, bunda oltin standart sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo'lgan. Ikkinchi jahon urushi oxiri (1944-y.) dan 1971-yilgacha oltin – devizli (Breton-Vuds tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. Hozirgi davrda amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971-yilda tashkil topgan bo'lib, bu tizim **boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta tizimi** nomini

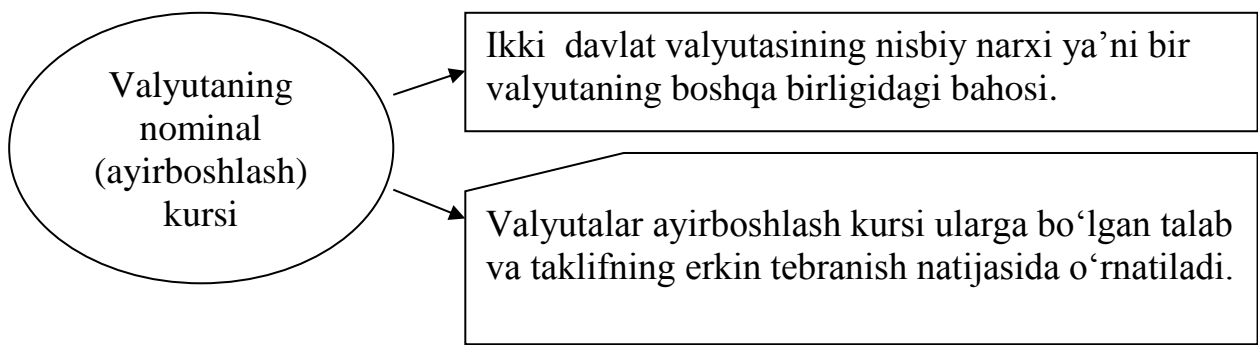
oldi. Chunki davlat ko‘pincha o‘z valyutalarining xalqaro qiymatini o‘zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat yuritishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo‘lishini ko‘zda tutadi. Banklar o‘zlari chiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Xalqaro to‘lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo‘lib, oltinni erkin chiqarish va kiritish xizmat qilgan. Mamlakat, uchta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan deb hisoblangan: a) o‘z pul birligining ma’lum oltin mazmunini o‘rnatadi; b) o‘zining oltin zahirasi va pulning ichki taklif o‘rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; d) oltinning erkin eksport va importiga to‘sqinlik qilmaydi. Oltin standart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbati ularning rasmiy oltin mazmuni bo‘yicha o‘rnatiladi.

Oltin standart barbod bo‘lgandan keyin, valyuta sohasini tartibga solishning o‘zaro maqbul yo‘lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valyuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944-yil Bretton-Vudsa (AQSH) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferensiyasi chaqirildi. Bu konferensiyada o‘zaro bog‘liq valyuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko‘pincha Bretton - Vuds tizimi deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida *oltin - valyuta standart* (AQSH dollari) yotadi va bu yerda rezervlar sifatida *oltin va dollar chiqadi*.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to‘xtagandan keyin, valyutaning qayd qilingan kursi, **suzib yuruvchi kursiga o‘rin** bo‘shatadi. Xalqaro valyuta tizimidagi bu o‘zgarish 1976-yil Kingston (Yamayka) dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog‘oz pul tizimiga o‘tish bilan, qog‘oz pullar oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valyuta kursi ham har qanday boshqa narx turlari kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilanadi.

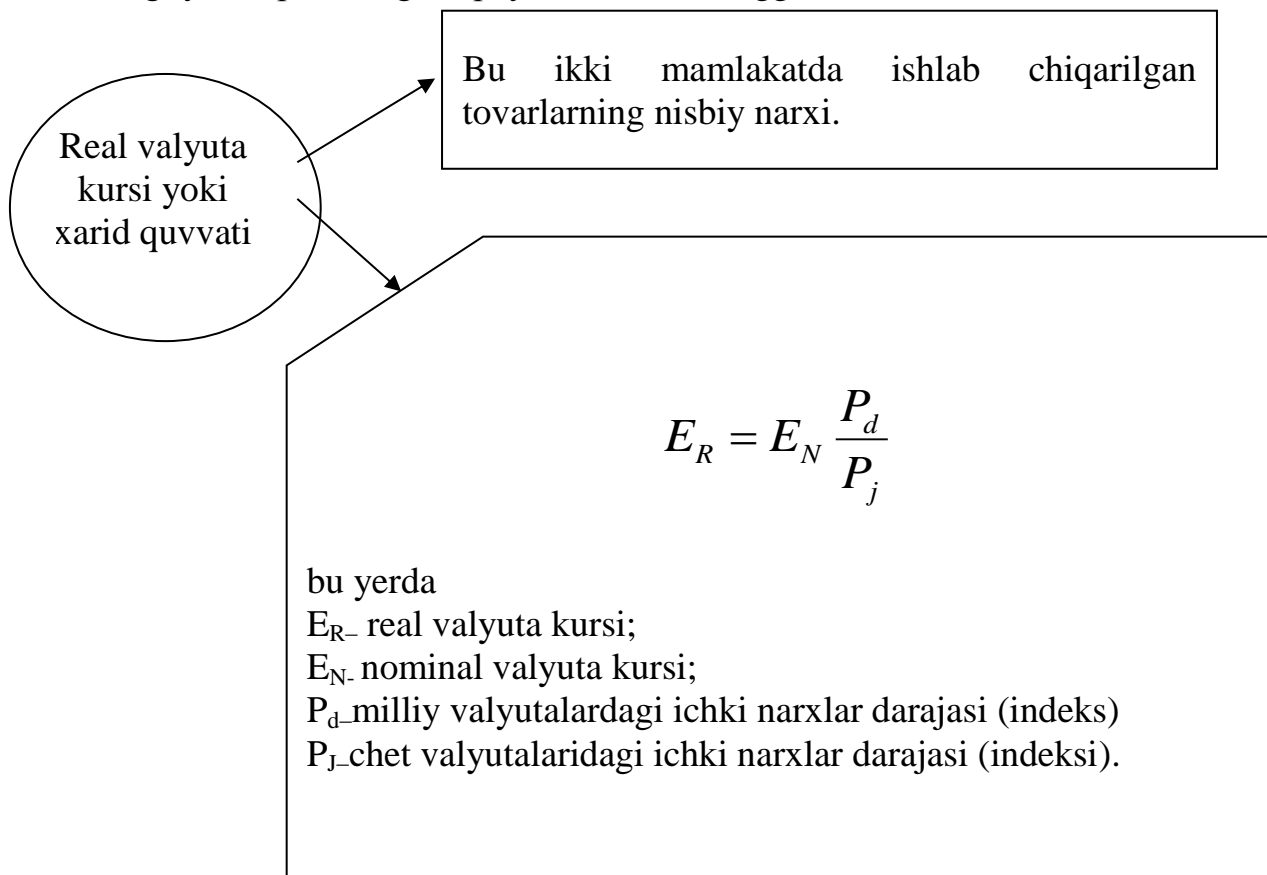
Valyuta kursi va uning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillar. Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. **Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalinishini ko‘rsatadi. Uning nominal va real kursi farqlanadi.**

9.1.-rasm. Valyutalar ayirboshlash

Funt sterling taklifi 250 milliarddan 300 milliardgacha ko'paysa, ayirboshlash kursi 1 funt sterlingga 1,18 dollardan 1,0 dollargacha pasayadi. Buning oqibatida:

- amerikaliklar uchun Angliya tovarlari nisbatan arzonlashadi;
- Angliya eksportining ko'payishi funt sterlingga talabni oshiradi.

Valyuta kurslariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;

- milliy iste'molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;

- valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati;

- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;

- valyutaga jahon bozoridagi ishonch va h. k.

Valyuta kurslarining tebranishini tushuntirishga, xarid qilish layoqatining paritet (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) nazariyasi yordam beradi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun, ikki mamlakat iste'molchilik tovarlari «savati» narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Agar O'zbekistonda muomaladagi pul massasining ko'payishi oqibatida, tovarlar narxi ikki marta oshsa, barcha sharoitlar teng bo'lganda dollarning so'mga ayri-boshlash kursi ikki marta oshadi. Valyuta kursi tebranishi valyuta bozorida juda ko'p omillar ta'sirida shakllanadi. Bu omillarni shartli ravishda 3 guruhga bo'lish mumkin: uzoq, qisqa, o'rta muddatli.

a) uzoq muddatli omillar: mamlakat iqtisodiyotining umumiy holati, mehnat unumdorligi darajasi, YAMM o'sish sur'ati, pul tizimi;

b) o'rta muddatli omillar: to'lov balansi holati, byudjet taqchilligi darajasi, kapital qo'yilmalar holati, inflyatsiya sur'ati, pul-kredit emissiyasi, real foiz stavkalari, valyutaga bo'lgan ishonch, davlat iqtisodiyotini tartibga solish siyosati va boshqa shu kabilar.

d) qisqa muddatli omillarga bozorda kutilayotgan o'zgarishlar, milliy va xalqaro miqyosda iste'molchilarning didi va daromadlarining o'zgarishi, yirik banklar, valyuta dillerlarining ijtimoiy fikri va boshqa shu kabilar kiradi.

Valyuta kursining har qanday tebranishi ikki xil oqibatga olib keladi: Eksportni yoki importni afzal qilib qo'yadi. Bunda eksport foyda yoki zarar keltirishi, import tovarlari qimmatlashishi yoki arzonlashishi mumkin. Eksport-import ko'lamiga qarab mamlakat iqtisodiyotining valyuta kursiga bog'lanishi kuchayadi.

Tayanch tushunchalar

Xalqaro mehnat taqsimoti – alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlar ayrim turlarining ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – jahon mamlakatlari o‘zaro iqtisodiy aloqalarining chuqurlashuvi va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo‘jaliklar o‘rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo‘jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi – mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta‘minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko‘chib o‘tishi.

Emigratsiya – ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya – ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Erkin savdo zonalari – iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo‘lib, uning dorasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Boj ittifoqi – yagona tashqi savdo ta‘riflari o‘rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi.

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo‘lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o‘z iste‘moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – iste‘molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valyuta kursi – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan narxi.

To'lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayriboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Muhokama uchun savollar

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o'ziga xos xususiyati nimadan iborat? Jahon xo'jaligining milliy iqtisodga ta'siri qanday?

2. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash qanday mezonlarga asoslanadi? Ularni turkumlashga hozirgi davrda yondashuvlarga asoslanib davlatlarning asosiy guruhlarini ajratib ko'rsating.

3. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi? Unda tabiiy sharoitdagi tafovutlar qanday rol o'ynaydi?

4. Jahon narxlari qanday qiymatga asoslanadi? Jahon narxlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tavsifini bering.

5. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nima uchun turli shakllarga ega bo'ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko'rsating.

6. Jahon infratuzilmasi tarkibiy qismlarining tavsifini bering va ular har birining ahamiyatini ko'rsating.

7. Xalqaro mehnat taqsimotini mutloq va qiyosiy ustunlik nazariyasidan foydalanib tahlil qiling. Qiyosiy ishlab chiqarish xarajatlari nima?

8. Ichki va tashqi savdoning o'xshashliklari nimadan iborat? Ularning farqi-chi? Xalqaro savdo qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

9. Nima uchun xalqaro savdoda sun'iy to'siqlar mavjud bo'ladi? Ularning tavsifini bering.

10. Proteksionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.

11. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qandayligi va unda O‘zbekistonning ishtirok etishi imkoniyatlarini aniqlang.

12. Xalqaro valyuta tizimini tushuntiring. Har bir tizim qanday ustunlik va kamchiliklarga ega?

13. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi? Chet el valyutalariga talab va taklifga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?

IQTISODIYOT NAZARIYASI FANIDAN

MASALA VA MASHQLAR

1. Quyidagilar berilgan:

Ko'rsatkichlar	mlrd. so'm
1. Foizlar	12
2. Yalpi xususiy investitsiyalar	55
3. Ish haqi va maosh	218
4. Korporatsiya foydasi	113
5. Biznesga egri soliqlar	22
6. Renta to'lovlari	20
7. Korporatsiya foydasiga soliq	50
8. Tovar va xizmatlar sof eksporti	7
9. Tovar va xizmatlarning davlat xaridlari	90
10. Sof xususiy investitsiyalar	45
11. Mulkdan daromadlar	21
12. Davlat korxonalariga sof subsidiyalar	2
13. Aholiga transfert to'lovlari	23
14. Aholi iste'mol xarajatlari	280

Ular asosida: a) YAIMni daromad va xarajatlar bo'yicha hisoblang;

b) sof milliy mahsulot hajmini hisoblang;

d) milliy daromad hajmini hisoblang. YAIMni hisoblashning qanday usullari bor? YAMM YAIMdan nimasi bilan farq qiladi? Izohlang.

2. Yil davomida mamlakatning yalpi xarajatlari va daromadlari tarkibi quyidagicha bo'lgan:

Ko'rsatkichlar	mlrd. so'm
1. Davlatning tovar va xizmatlar sotib olish uchun sarflari	670
2. Aholining shaxsiy iste'mol sarflari	2475
3. Mulkdan olingan daromadlar	520
4. Material, aylanma vositalar zahirasi o'sishi	45
5. Tugallanmagan ishlab chiqarish	30
6. Iste'mol qilingan kapital xarajatlari (amortizatsiya)	370
7. Yollanma ishchilarning ish haqi	2170
8. Biznesga egri soliqlar	344
9. Sof ichki investitsiyalar	570
10. Transfert to'lovlari	220
11. Korporatsiya daromadiga soliqlar	257
12. Qo'yilgan kapitalga olingan foizlar	210
13. Korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi	170

14. Chet el ishlab chiqarish omillari bilan yaratilgan sof daromad	5
15. Sof eksport	460
16. Ijtimoiy sugʻurta, ishsizlarga yordam va boshqa toʻlovlar	276
17. Aholining uy-joy qurishga sarflari	200
18. Renta toʻlovlari	18
19. Dividendlar	115

Ular asosida: a) YAIM, YAMM, b) sof milliy mahsulot, milliy daromad hajmini aniqlang; d) sof milliy mahsulot va milliy daromad qanday iqtisodiy koʻrsatkich, ularning oʻzgarishi nimani bildiradi. Izohlang.

3. Quyidagi berilganlar asosida mamlakatda yaratilgan YAIMni xarajatlar va daromadlar boʻyicha hamda sof milliy mahsulot, milliy daromad, shaxsiy daromad, uy xoʻjaliklari ixtiyoridagi daromadni hisoblang. Shaxsiy daromad va uy xoʻjaliklari ixtiyoridagi daromad nimasi bilan farqlanadi? Sizningcha nima sababdan rivojlangan mamlakatlarda ish haqining ulushi yuqori? Fikringizni izohlang.

Koʻrsatkichlar	mlrd. soʻm
1. Davlatning tovar va xizmatlar sotib olish uchun sarflari	72
2. Aholining shaxsiy isteʼmol sarflari	245
3. Pensiya fondiga ajratmalar	15
4. Isteʼmol qilingan kapital sarflari (amortizatsiya)	7
5. Dividendlar	16
6. Import	17
7. Yollanma ishchilarning ish haqi	141
8. Biznesga egri soliqlar	18
9. Sof ichki xususiy investitsiyalar	13
10. Transfert toʻlovlari	12
11. Korporatsiya daromadiga soliqlar	19
12. Qoʻyilgan kapitalga olingan foizlar	13
13. Korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi	21
14. Ishsizlarga yordam koʻrsatadigan fondlarga ajratma	15
15. Eksport	15
16. Ijtimoiy sugʻurta badallari	14
17. Ijara haqi	9
18. Individual soliqlar (jismoniy shaxslarga soliqlar)	26
19. Individual mulkdan daromad	31

4. Yuqorida (3-masalada) berilganlar asosida YAIMni aniqlang. Inflyatsiya darajasi 20% desak, real YAIM, SMM hajmini hisoblang. Ularni hajmini qanday qilib ko'paytirsa bo'ladi? Javobingizni izohlang.

5. Fermer xo'jaligi etishtirgan bug'doyini qayta ishlash korxonasiga 150000 so'mga sotdi. Korxonada bug'doyni tegirmonda tortib, unni 300000 so'mga nonvoyxonaga sotdi. Nonvoyxona undan bulka, baton, obi non, patir yopib, oziq-ovqat, non va non mahsulotlari bilan savdo qiluvchi magazinlarga 450000 so'mga sotdi. Ular bu mahsulotlarni 520000 so'mga aholiga sotishdi.

Har bir xo'jalikning yalpi mahsulotdagi hissasini hisoblang. Ularni qaysi tarmoq ulushiga qo'shamiz, nima sababdan? YAIMni qo'shilgan qiymati bo'yicha hisoblashning qanday afzalliklari bor? Ko'rsating.

6. Kichik korxonada jun ipdan paypoq to'qishni yo'lga qo'ydi. Bu jarayon quyidagi bosqichlar va tegishli xarajatlardan iborat:

Ishlab chiqarish bosqichlari	Sotilgan mahsulot narxi, ming so'm	Qo'shilgan qiymat
1. Fermer xo'jaligi qo'y junini xom ashyo sifatida sotdi.	250	
2. Xom ashyoni yuvish, yigirishga tayyorlash.	410	
3. Ip yigirish.	560	
4. Paypoq to'qish.	720	
5. To'qilgan paypoqni sotish.	850	

Ular asosida sotilgan mahsulotning umumiy qiymati (jami ijtimoiy mahsulot) va pirovard mahsulot, qo'shilgan qiymatni hisoblang. Bo'sh ustunni to'ldiring. Pirovard mahsulot deb qanday mahsulotga aytamiz?

7. Quyidagilarni diqqat bilan o'qing. Ular asosida YAIMni qanday usul bilan hisoblaganda qaysilari qo'shiladi. Har biri qanday faoliyat turiga kiradi, ko'rsating, hisobga olinmasa hisoblanmaydi deb yozing, sababini ko'rsating.

1) o'zingiz va o'rtog'ingizga 2000 so'm to'lab kinoga tushdingiz va 500 so'mdan 2 ta muzqaymoq oldingiz;

2) joriy yilda 5 mln. so'm sarflab uy qurdingiz;

3) 3 mln. so'mga besh yil avval qurilgan uyni sotib oldingiz;

4) mijoz ko'ylagini tikkan uchun tikuvchiga 10000 so'm berdi;

5) davlat xavfsizlikni mustahkamlash maqsadida mudofaa uchun qo‘shimcha 1 mlrd. so‘m sarfladi;

6) fond bozorida 120000 so‘mga «Yangiyo‘lyog‘» AJ aksiyalarini sotib oldingiz;

7) davlat pensionyerga ijtimoiy ta‘minot va salomatlikni saqlash dasturiga binoan 20000 so‘m yordam berdi;

8) yilning oxirida «Namangantegirmon» aksionerlik jamiyatida yil boshiga qaraganda don va un mahsulotlari zaxirasi 1 mln. so‘mga ko‘pligi aniqlandi;

9) uy bekasi oilasi uchun meva-sabzavotlardan konserva tayyorlab, qishga olib qo‘ydi;

10) O‘zDEU avtomobil ishlab chiqarish uchun 250 mln. dollarlik yangi robotlar sotib oldi;

11) Siz uy egasiga oyiga 10000 so‘m ijara haqi to‘layapsiz;

12) Siz 800 ming so‘m sarflab, Yaponiyada ishlab chiqarilgan yangi video-kamera sotib oldingiz;

13) ota-onangiz Toshkent Moliya institutida o‘qishingiz uchun 5,0 mln. so‘m kontrakt puli to‘lashdi;

14) «Fayz-xolding» Namangan mebel korxonasi aksiyalari nazorat paketini sotib oldi.

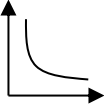
8. Quyidagilarni diqqat bilan o‘qing. Tushunchalar orasida guruhga taalluqli bo‘lmaganlarini aniqlang va ularni ro‘yxatdan chiqaring. Sababini izohlang.

Tushunchalar: yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, sof milliy mahsulot, milliy daromad, doimiy xarajatlar, davlat byudjeti taqchilligi, inflyatsiyaning o‘shish darajasi, narxlar indeksi, yalpi ichki investitsiya, ishsizlik darajasi, milliy boylik, foyda, to‘lov balansi holati.

9. 2018-yilda YAIM 5000 birlikni tashkil etdi. Yalpi talab AD egri chizig‘i $Y = 6250 - 2R$ tengligida ifodalangan. Yil davomida YAIM 2,5% ga o‘sd. Yalpi talab egri chizig‘i esa $Y = 6375 - 2R$ ko‘rinishini oldi.

Yil davomida muvozanatli narx darajasi o‘zgaradimi. Narx darajasini o‘zgarishiga qanday omillar ta‘sir ko‘rsatadi?

10. 2018 yilda YAIM 1500 birlik edi. 18750 - 3R yalpi talab egri chizig'ini ifodalaydi. Yil davomida YAIM 4% ga o'sdi. YAlpi talab egri chizig'i esa 21900 - 3R ko'rinishini oldi. Yil davomida muvozanatli narx darajasi o'zgaradimi, yo'qmi

aniqlang. Yalpi talab egri chizig'i ko'rinishida bo'lishi sababini izohlang.

11. Mamlakatda real ishlab chiqarish hajmi bilan uni yaratish uchun zarur resurslar hajmi quyidagicha bo'lsin:

	Resurslar miqdori	Real yalpi ichki mahsulot
1	300,0	800
2	225,0	600
3	150,0	400

Quyidagilarni hisoblang:

- Iqtisodiyotdagi resurslar unumdorligi qanday?
- resurslar birligining narxi 5000 so'm deb faraz qilinsa, bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun xarajatlar qanday o'zgaradi?
- agar resurslar narxi 5000 so'mdan 7500 so'mga etsa, unumdorlik o'zgaragan holda, mahsulot birligiga sarflanadigan ishlab chiqarish xarajatlari qanday o'zgarishini hisoblang;

e) yalpi taklif egri chizig'i narx ortishi bilan qaysi tomonga siljiydi? Ko'rsating.

12. Mamlakatda 1000 birlik real yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarish uchun 400 birlik resurslar sarflandi, resurslar narxi 8000 so'm bo'lsin, deylik. Narx o'zgarmay, resurslar unumdorligi 2 barobar o'sdi. Bir birlik mahsulotga to'g'ri keladigan xarajatlar qanday o'zgaradi? U taklif egri chizig'ini qanday o'zgartiradi? Narx va ishlab chiqarishning real hajmini-chi?

13. t - yilda potensial yalpi milliy mahsulot miqdori 500000 birlik bo'ldi. AD yalpi talab egri chizig'i $Y = 635000 - 2R$ tenglamasida ifodalanadi. t_n - yili potensial yalpi ichki mahsulot 2,5% o'sdi. Yalpi talab egri chizig'i tenglamasi $Y = 647500 - 2R$ ko'rinishini oldi. t_n - yili muvozanat narxi darajasi o'zgaradimi?

Masalani echish:

t - yili narx darajasi quyidagicha bo'lgan:

$$(S+I+G+X) = Y;$$

$$635000 - 2R = 500000;$$

$$135000 = 2R; R = 67500;$$

Agar potensial yalpi ichki mahsulot t_n - yili 2,5% ko'paysa, u holda:

$$Y_t = (Y_n + 2,5\% \times 500000 : 100\%) = (500000 + 12500) = 512500;$$

$$Y_t = 512500$$

YAngi tenglama quyidagicha

$$Y_i = A_{Di} : 512500 = 647500 - 2R;$$

$$2R = 647500 - 512500;$$

$$R = 67500;$$

Muvozanat narx darajasi o'zgarmagan. Shunga o'xshash masala tuzib yeching.

14. Beshinchisi ortiqcha.

Quyidagilarni diqqat bilan o'qing. Ulardan qaysi biri ortiqcha va nima sababdan? Ko'rsating.

Tushunchalar: iste'mol xarajatlarining o'zgarishi, investitsion xarajatlarning o'zgarishi, davlat xarajatlaridagi o'zgarishlar, resurslar narxining o'zgarishi, sof eksport xarajatlarining o'zgarishi.

15. Aytaylik, mamlakatning real YAIMM 2018-yil 3,5 mlrd. dollar, 2019-yili esa 4,5 mlrd. dollarni tashkil etdi. Aholisi esa shu davr ichida 2 mln. kishidan 2,3 mln. kishiga ko'paydi.

a) YAIMni o'sish sur'ati;

b) YAIMni aholi jon boshiga o'sish sur'atini hisoblang;

YAIM hajmi, o'sish sur'ati va aholi jon boshiga o'sish sur'atiga ko'ra qanday xulosa chiqarish mumkin? Fikringizni izohlang.

16. YAIM 2018-yili 18 mlrd. dollarni 2019-yili esa 25 mlrd. dollarni tashkil etgan. Shu davrda narxlar 25% o'sgan. Nominal va real YAIM o'sish sur'atini hisoblang. Iqtisodiy o'sishga qanday omillar ta'sir qiladi?

17. O'zbekistonda joriy yili yaratilgan YAIM hajmi joriy baholarda 77790,6 mlrd. so'mni tashkil etdi. Bu ba'zis yilga ishlab chiqarilgan YAIMdan 15959,4 mlrd. so'mga ko'p. Aholi esa 29,5 mln. kishiga etdi. Ba'zis yili esa 29,1 mln. kishi

edi. Narx o'rtacha 7,6% ga ortdi desak, nominal va real YAIM o'sish sur'ati, YAIMning aholi jon boshiga qanday o'zgargan hisoblang.

Mamlakatimizda barqaror iqtisodiy o'sishga erishish uchun qanday chora-tadbirlar ko'rilayapti? Izohlang.

18. Berilgan ishlab chiqarish funksiyasi $u = AK^{0,2} - L^{0,3}$. O'lcham A yil davomida 4%ga, o'sgan. Band bo'lganlar 5%, kapital esa 3% ga o'sgan. Real ishlab chiqarish xajmi necha foizga o'sgan. Bu iqtisodiy o'sishning qaysi modeli, deb hisoblaysiz?

19. Oltinchisi ortiqcha. Quyidagilarni diqqat bilan o'qing. Tushunchalar ichida guruhga taalluqli bo'lmagan tushunchani aniqlang va uni ro'yxatdan chiqaring. Sababini izohlang.

Tushunchalar: tabiiy resurslar miqdori va sifati, mehnat resurslari miqdori va sifati, asosiy kapital hajmi, texnik taraqqiyot va texnologiya, daromadning iste'mol va jamg'arishga ajratilishi, investitsiyaning o'sishi.

20. Makroiqtisodiy muvozanatga erishish muammosini grafik yordamida quyidagi modellar yordamida ko'rsatish mumkin:

- 1) «Keyns kresti» modeli;
- 2) «Yalpi talab va yalpi taklif» modeli.

Har ikki model o'rtasida farq bormi? Fikringizni qanday izohlagan bo'lar edingiz?

21. Aytaylik, mamlakatning iqtisodiyoti quyidagi berilganlar bilan

xarakterlanadi: $Y = C + I$; $C = 300 + \frac{1}{4}Y$; $I_n = 150$.

Muvozanatlashgan ishlab chiqarish hajmi va daromadlarni aniqlang.

Umumiy va xususiy muvozanat qanday muvozanat? Misollar keltiring.

22. Mamlakatlarda yaratilgan YAIMda davlat xarajatlari va soliqlar nolga teng. Eksport va import yo'q, deb faraz qilsak, $Y = S + I$; ko'rinishda bo'ladi.

Agar $C = 600 + \frac{1}{5}Y$; $I_n = 100$ bo'lsa, jamg'arma va iste'molning muvozanatlashgan darajasini aniqlang. $S = I_n$ haqida qanday fikr bildira olasiz?

23. Mamlakatning makroiqtisodiy holati quyidagi berilganlarda ifodalanadi:

$$C = 500 + \frac{1}{5}Y; \quad I_n=200; \quad G=0; \quad X=0;$$

Agar ishlab chiqarish hajmi 860ga teng bo'lsa, yalpi xarajatlar avvalgi darajada qolsa, mahsulotning rejalashtirilmagan zaxirasi qanchaga ortadi? U qanday oqibatlarga olib keladi. Qanday qilib yalpi talab va yalpi taklif muvozanatiga erishiladi?

24. Mamlakatning iqtisodiy ko'rsatkichlari $C = 800 + \frac{1}{5}Y$; $I_n=200$ ga teng. Iqtisodiyotga qo'shimcha 87,2 birlik avtonom investitsiya qo'yildi. Muvozanatli ishlab chiqarish qanday o'zgardi? Investitsiya multiplikatorining ahamiyati qanday? Izohlang.

25. Quyidagilarni diqqat bilan o'qing. Tushunchalar ichida guruhga taalluqli bo'lmagan tushunchani aniqlang va uni ro'yxatdan chiqaring. Sababini izohlang.

Tushunchalar: iste'molga yo'naltirilgan, eksportga yo'naltirilgan tarmoqlarni rivojlantirish, undirma sanoatni rivojlantirishga qaratilgan, qayta ishlovchi sanoatni rivojlantirishga qaratilgan, iqtisodiyotning tarmoq va texnologik tarkibini takomillashtirishga qaratilgan, import o'rnini bosadigan tovarlar ishlab chiqarish.

26. Yettinchisi ortiqcha.

Quyidagi tushunchalarni o'qing. Ulardan qaysi biri ortiqcha. Uni ro'yxatdan chiqaring. Sababini izohlang.

Tushunchalar: aholi sarflari va daromadlari muvozanati, yalpi talab va yalpi taklif muvozanati, ishlab chiqarish omillari muvozanati, daromad va iste'mol muvozanati, tovar va pul muvozanati, yalpi xarajatlar va ishlab chiqarish muvozanati, jamg'arma va investitsiya muvozanati.

27. AQSHda 1929-yili yaratilgan YAMM 103,1 mlrd. dollardan 1933-yilga kelib 55,6 mlrd. dollarga, amortizatsiya 9,9 mlrd. dollardan 7,6 mlrd. dollarga tushdi. Real YAMM 1987-yil baholarida 821,8 mlrd. dollardan 587,1 mlrd. dollarga qisqardi. Inflyatsiya darajasi 1933-yili -5,1%ni tashkil etdi. Ishsizlar 1,6 mln. kishidan 12,8 mln. kishiga ko'paydi. Xususiy investitsiyalar 16,7 mlrd. dollardan 1,6 mlrd. dollargacha qisqardi.

Tushkunlik 1940-yilga kelibgina to'xtatildi. 1933-yilda 1929-yilga nisbatan YAMM, (joriy va 1987-yil o'zgarish narxlarida) amortizatsiya, ishsizlar, investitsiya qanchaga qisqarganini hisoblang. Nima sababdan bu tanglik tarixga «Buyuk depressiya» nomi bilan kirgan? Izohlang.

28. Respublikamizda 1995-yili joriy baholarda YAMM hajmi 302,8 mlrd. so'mni tashkil qilib, sanoat mahsuloti 51,7 mlrd. so'mni, qurilishniki 21,5 mlrd. so'm bo'lgan. 2003-yilga kelib, YAMM 9664,1 mlrd. so'mni sanoat mahsuloti 15%, qurilishniki 4,5%ni tashkil etgan. 1995-yilda YAMMda sanoat va qurilishning hissasini toping. 2003-yil bilan taqqoslang. Ularga asoslanib, sanoat va qurilishda tarkibiy tanazzul ro'y bergan deb ayta olamizmi?

YAMMda sanoat va qurilishni ulushini oshirish uchun hukumat tomonidan qanday chora-tadbirlar ko'rilmogda?

29. Mamlakatda o'rtacha xizmat ko'rsatishdan kunlik tushum 68 mln. so'mni tashkil etar edi. Yangi yil bayramidan 15 kun avval tushum kuniga o'rtacha 2%dan o'sib borib, 30 dekabrda o'rtacha 30%ga ortdi. Ayniqsa, chakana savdo umumiy xizmatlarning 80%ini tashkil etishini hisobga oladigan bo'lsak, o'sishning asosiy qismi ham chakana savdoga to'g'ri keladi.

Savdoning o'sishi ishlab chiqarish hajmini oshirib, talabga moslashishga undadi. Agar xizmatlarga talabning o'sishida savdoning ulushi 80% desak, 30 dekabrga kelib kunlik tovar aylanmasi qancha bo'lganini, hisoblang. Bu holatga ko'ra, iqtisodiyot siklining yuksalish fazasiga o'tdi, deb ayta olamizmi? Mavsumiy, vaqtinchalik tebranishlar sikllardan qanday farqlanadi?

30. Quyidagilarni diqqat bilan o'qing. Tushunchalar ichida guruhga taalluqli bo'lmagani aniqlang va uni ro'yxatdan chiqaring. Sababini izohlang.

Tushunchalar: pul-kredit inqirozi, valyuta inqirozi, moliyaviy inqiroz, birja inqirozi, ekologik inqiroz, o'rta muddatli Kli-ment Juglyar sikli, tarmoqlar inqirozi, agrar inqiroz, struk-tura-tarkibiy inqiroz.

31. Mamlakatda band bo'lganlar 15 mln. kishi edi. Ishsizlar 3 mln. kishini tashkil etadi. Bir oy o'tgach 15 mln. ishlab turganlardan 0,5 mln. kishi ishdan bo'shatildi; mehnat birjasidan rasman ishsiz, deb ro'yxatdan o'tgan 1 mln. kishi ish

qidirishni to'xtatdi. Ishsizlik darajasini, band bo'lganlar soni, ishsizlar sonini aniqlang.

32. Mamlakatda iqtisodiy faol aholi 11 mln. kishini tashkil etadi. Undan 2 mln. kishi ishlamaydi. Yaratilgan YAIM 16 mlrd. dollarni tashkil etadi. Agar ishsizlikni tabiiy darajasi mamlakat uchun 5 % ni tashkil etsa, Ouken qonuniga binoan potensial YAIM ni hisoblang. Ishsizlik tufayli qancha YAIM kam yaratilgan? Ouken qonuni nimani ifodalaydi, koeffitsienti-chi? Izohlang.

33. Mamlakatda ishlab chiqarish quvvatlarini ishga solinishining me'yordagi darajasiga nisbatan ish bilan ta'minlanganligi 75% ni tashkil etadi. Iqtisodiyotda potensial YAIM ishlab chiqarish quvvatlarini 90% band bo'lishiga to'g'ri keladi.

Yilning oxiriga kelib yaratilgan mahsulot 600 mlrd. dollarni, ishsizlik iqtisodiy faol aholiga nisbatan 11,5 %ni tashkil etadi. Agar ishlab chiqarish quvvatlari qisqarmagan bo'lib, Ouken qonuni bo'yicha hisoblangan koeffitsient shu mamlakat uchun ham to'g'ri desak:

A) Potensial YAIMni;

B) To'la bandlik ta'minlanmagani sababli yo'qotilgan YAIM hajmini potensial YAIM ga nisbatan;

D) Siklli ishsizlik tufayli yo'qotilgan YAIM hajmini (mlrd. dollar va % da);

34. Ishsizlikni tabiiy darajasini hisoblang.

35. Quyidagilarni o'qing:

Ularni uch kategoriya: «Bandlik» (**B**), «Ishsizlik» (**I**), «Ishsizlar tarkibiga qo'shilmaydigan» (**Q**) kategoriyalardan qaysi biriga kiritish mumkin, ko'rsating:

a) faqat o'z uyidagi ishlar va bolalari tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi uy bekasi;

b) moliya institutida o'qiyotgan talaba;

d) to'la ish kunida ishlamayotgan ishchi;

e) o'z vaqtining ma'lum bir qismida ko'chmas mulk oldi-sotdisi bilan shug'ullanayotgan uy bekasi;

f) o'z xohishi bilan ishdan bo'shayotgan ishchi;

g) ishdan tashqari vaqtda shofyorlikka o'qiyotgan sotuvchi;

- h) sogʻligʻining yomonligi tufayli boshqa ishlay olmaydigan xizmatchi;
- i) korxonaga yopilganligi sababli ishdan boʻshab, mehnat birjasida roʻyxatdan oʻtib, ish qidirayotgan toʻquvchi;
- j) ishdan boʻshatilib, uzoq vaqt ish topolmay ish qidirishni toʻxtatgan ishchi.

36. Quyidagi ishsizlikning namoyon boʻlishini uning qaysi shakllariga kiritishimiz mumkin?

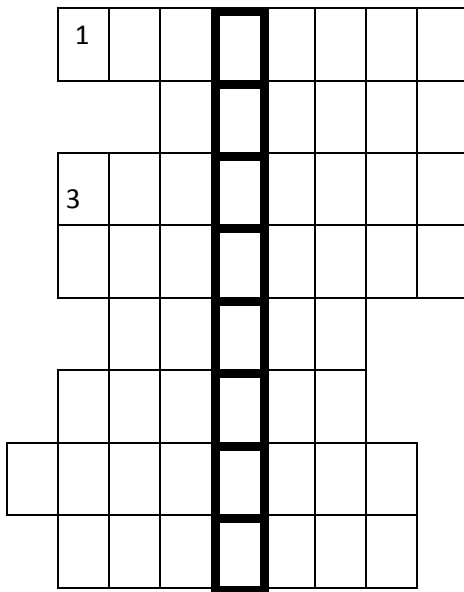
- a) ona bolalariga qarash uchun oʻz xohishi bilan ishdan boʻshadi;
- b) inqiroz paytida korxonaga yopilib, ishchi ishdan boʻshadi;
- d) abituriyent oʻqishi boshlangani tufayli ishdan boʻshadi;
- e) muqobil energiyadan foydalanishga oʻtish tufayli shaxtyor ishdan boʻshadi;
- f) olayotgan maoshi qoniqtirmagani sababli ishchi ishdan boʻshadi;
- g) dastgohlar talabga javob bermagani uchun korxonaga yopilib, toʻquvchi ishdan boʻshadi;
- h) iqtisodiyotdagi tanglik tufayli televizor ishlab chiqaruvchi qoʻshma korxonaga faoliyatini toʻxtatdi.

37. Topqirlik mashqi.

Chizmaning gorizontali boʻylab, katakchalarga mos ravishda iqtisodiy tushunchalarning harfini joylashtirsangiz, vertikaliga qora chiziq bilan ajratilgan katakchalarda ish kuchi taklifini unga boʻlgan talabdan ortib ketishi tufayli, iqtisodiy faol aholining maʼlum bir qismini, yaʼni ishlashni xohlaganlarning ish topa olmasligi mazmunini ifodalovchi kategoriya kelib chiqadi.

Gorizontali:

- 1) oʻz xohishi bilan ishlamaslik;
- 2) ishlab chiqarishda keragidan ortiqcha ishchining band boʻlishi yoki hayot kechirish uchun zarur boʻlgan darajada ish bilan taʼminlanmaslik;
- 3) aniq tarmoqlarning ishlab chiqarishdagi mavsumiy tebranishlari bilan bogʻliq ishsizlik;

4) mehnat bozoridagi rezerv, iqtisodiy yuk-salish davrida ishlab chiqarish quvvatini tezda o‘stirish, xaridorni tanlab olish imkonini beradigan ishsizlik turi;

5) tovar va xizmatlar ayirboshlash, jumladan ishga yollashni tashkil qilish munosabati va ana shu iqtisodiy aloqalarni ma’lum bir tartib asosida amalga oshiriladigan joy;

6) Iqtisodiyotning siklli o‘sishi bilan bog‘liq, uning fazalariga ko‘ra o‘zgaruvchi ishsizlik;

7) iste’mol talabi va tarkibida, texnologiyada muhim o‘zgarishlar yuz berishi tufayli ishchi kuchiga bo‘lgan umumiy talab tuzilmasining o‘zgarishi natijasida kelib chiqadigan ishsizlik;

8) ish qidirish yoki kutish bilan bog‘liq ishsizlik.

38. Bitim tuzish uchun mo‘ljallangan har bir so‘m, yil davomida o‘rtacha 5 marta aylanadi va tovar xizmatlar sotib olish uchun sarflanadi. YAMMning nominal hajmi 9664 mlrd. so‘mni tashkil etsin.

Bitimlar uchun zarur bo‘lgan pul miqdorini aniqlang.

Muomala uchun zarur pul miqdori qanday omillarga bog‘liq?

39. Pulga jamg‘arma tarzidagi talab turli foiz stavkalarida quyidagicha bo‘lsin.

Foiz stavkasi	Pulga talab mlrd. so‘m	
	Jamg‘arma sharoitida	Umumiy
30	50	
25	70	
20	90	
15	130	
10	150	

Agar bitimlar uchun pulga talab 1932,8 mlrd. so‘m bo‘lsa, pulga umumiy talabni hisoblang.

Pul muomalasini tartibga solishda sizningcha qanday choralar qo‘llagan ma’qul. Pulga talab va uning tarkibi qanday pul turida ifodalanishi rol o‘ynaydimi?

40. Muvozanatli foiz stavkasi 10% bo'lganda jamg'arma sifatidagi pulga talab 150 mlrd. so'm edi. Foiz stavkasi 12%ga ko'tarilgach, uning miqdori 2%ga kamaydi. Shu bilan birga YAIM hajmi avvalgi 900 mlrd. so'mga nisbatan 200 mlrd. so'mga ko'paydi. Pulning aylanish tezligi 5 bo'lgani holda, pulga umumiy talab qanday o'zgaradi. Hisoblang.

Pulga talab va taklif muvozanatining buzilishi qanday oqibatlarga olib keladi, izohlang.

41. Inflyatsiyaning giperinflyasiyadan farqi nimada? Bu tushunchalarni farqlashga iqtisodchilar o'rtasida shunday latifa bor. Inflyatsiya kuchayib borayotgan sharoitda siz bir sumka to'la qog'oz pul bilan maosh oldingiz. Uyga qaytayotganda pulni tashqarida qoldirib, telefon avtomatdan tanishingizga qo'ng'iroq qilish uchun to'xtadingiz. Agar gaplashib bo'lib, kabinadan chiqqaningizdan so'ng bo'sh xalta yotganini ko'rsangiz – bu inflyatsiya. Agar pullar yerda sochilib yotib, sumkani o'g'irlab ketgan bo'lishsa, bu giperinflyatsiya. Siz ana shu latifani iqtisodiyot nazariyasi nuqtai nazaridan qanday izohlagan bo'lar edingiz?

42. Inflyatsiya jarayonining boshlanib ketishga nima sabab bo'ldi, pul massasini ko'payishimi yoki narx o'sishi?

a) mamlakatda muomaladagi pul massasi 90 mlrd.so'mdan 1,4 trillion so'mga ko'paydi. Yaratilgan YAMM darajasi o'zgarmadi.

b) narx darajasi 1,4 martaga o'sdi. U o'z navbatida muomala uchun qo'shimcha pul massasini talab qiladi. Javobingizni izohlang.

43. Oltinchisi ortiqcha.

Quyidagilarni diqqat bilan o'qing. Tushunchalar ichida guruhga taalluqli bo'lmagan tushunchani aniqlang va uni ro'yxatdan chiqaring. Sababini izohlang.

Tushunchalar: pulini noyob narsalarga sarflaganlar; tovarlar, qimmatbaho qog'ozlar, valyuta oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi vositachilar; kredit olgan iqtisodiy agentlar va jismoniy shaxslar; puliga ko'chmas mulk sotib olganlar; kam daromad oluvchilar; pulini qadrli valyutalarga almashtirganlar.

44. Fond birjasida ayiq o'ynatuvchi mijoz bilan unga olti oy-dan so'ng 5 ming so'mlik kurs bo'yicha 200 dona aksiyani sotish uchun bitim tuzdi. Oradan olti oy o'tgach aksiya kursi 4 ming so'mga tush-di. «Ayiqlar» yutadimi yoki yutqazadimi, uning yutug'i yoki zararini hisoblang.

Birjada «ayiq» kim-u, «buqalar» kim? Broker, dilerchi?

45. Fond birjasida o'ynovchi «Buqa» 500 dona aksiyani 7 ming so'mdan sotib oldi. Ma'lum muddat o'tgach aksiya kursi 10 ming so'mga ko'tarildi. U yutdimi yoki yutqazdimi? Yutuq yoki zararining miqdori qancha?

Nima sababdan fond birjasida ma'lum darajada chayqovchilik uchun yo'l beriladi?

46. «Talaba» aksionerlik jamiyati»ning nizom kapitali nominal bahosi 1000 so'mdan 100000 aksiyadan iborat. Jamiyat 90000 aksiya chiqardi va shu vaqtga qadar 5000 dona aksiyani qaytarib sotib oldi.

a) aksionerlik jamiyatining qancha aksiyasi muomalada yuribdi?

b) agar aksiyalarni 2 barobar qimmatiga sotish mumkin bo'lsa, jamiyat maksimal darajada qancha mablag' to'plashi mumkin?

Obligatsiya bilan aksiyaning farqi nimada? Izohlang

47. Mamlakatda rejalashtirilayotgan iste'mol sarflari (mlrd. so'm hisobida) $S = 110 + 0,75Di$ ga teng. Davlat sarflari 500. Rejalashtirilgan investitsiya sarflari 360, soliqlar 260 ga teng. Eksport va import farqi nolga teng desak, $Di = YAMM - T$ bo'lsa, a) muvozanatli YAMM; b) davlat sarflari multiplikatori; d) soliqlarni 1 mlrd. so'mga o'sishi YAMM hajmiga qanday ta'sir ko'rsatadi, hisoblang. Soliq multiplikatori nima? Izohlang.

48. Quyidagi jadvalda turli foiz stavkalarida investitsiyaga talab hajmi berilgan. Iste'molga me'yoriy moyillik 0,75.

Foiz stavkasi	Rejalashtirilgan sof investitsiyalar, mlrd. so'm
24	180
22	200
20	220

18	250
16	270

a) agar davlatning tovar (xizmat)larni sotib olish hajmi 15 mlrd. so‘mga o‘ssa, sof milliy mahsulotning real muvozanatli hajmi qanday o‘zgaradi?

b) agar ana shu davlat sarflarini 15 mlrd. so‘mga o‘sishi, soliqlarni ham 15 mlrd. so‘mga o‘sishi bilan yuz bersa, real sof milliy mahsulot va daromadning real hajmi qanday o‘zgaradi, hisoblang.

Davlatning fiskal siyosati YAMM, SMM, milliy daromadga qanday ta’sir ko‘rsatishini izohlang.

49. Mamlakatda qattiq inqiroz yuz berayapti. Agar iste’molga me’yoriy moyillik 0,8 ga teng bo‘lsa, yalpi talab egri chizig‘i 25 mlrd. so‘m hajmida o‘ngga siljishi uchun, ya’ni G hajmini 25 mlrd. so‘mga ko‘paytirish uchun davlat sarflarini qanchaga ko‘tarish kerak?

Shu miqdorda yalpi talab o‘sishi uchun soliqlarni qanchaga pasaytirish kerak. Farqi nimada?

50. Oltinchisi ortiqcha.

Quyidagilarni diqqat bilan o‘qing. Ulardan qaysi biri ortiqcha va nima sababdan ko‘rsating.

Tushunchalar: Iqtisodiyotning nochorligi sharoitida daromadlarning kamayishi, milliy daromad o‘shish sur’atining pasayib ketishi, soliqlarning kamayishi, moliyalashtirishdan kreditlashga o‘tish, byudjet xarajatlarining ko‘payishi, beqaror moliyaviy siyosat yuritish.

51. Quyidagi jadvalda to‘rtta iste’molchining ma’lum bir mahsulotga talabining individual hajmi berilgan.

	Narx (ming so‘m), talab hajmi, dona	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
	Abduhamid	0	0	0	1	2	3	4	5	6	7
	Odiljon	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Olimjon	0	0	1	2	3	4	5	6	7	8

Erkinjon	0	1	2	3	4	5	6	7	8	7
----------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

a) agar bu sof xususiy ne'mat bo'lsa, bozor talabi hajmini aniqlang;

b) agar u sof ijtimoiy ne'mat bo'lsa, unga jamoa talabi miqdorini aniqlang.

52. Sof ijtimoiy ne'matlar taklifi quyidagicha

Narx	23	20	17	14	11	8	5	2	X
Taklif hajmi	9	8	7	6	5	4	3	2	X

Birinchi masalada berilganlardan foydalanib:

a) sof ijtimoiy ne'matlarning samarali hajmini aniqlang.

b) agar u xususiy sektorda ishlab chiqarilganda hajmi qancha bo'lar edi?

53. Kichik shaharchada 240 ming aholi yashaydi. Ular teng uch guruhdan (80 ming kishidan) iborat deylik. Ijtimoiy ne'mat: yoritish uchun chiroq o'rnatish qadri qimmatini har bir guruh uchun turlicha. Har bir guruh turli miqdorda chiroq o'rnatish tarafdorlari: A guruh uchun individual talab $P = 1 - 0,01Q$ formulasida ifodalangan. Bu yerda: P – narx, Q – shaharchada chiroqlar miqdori;

Ikkinchi V guruh uchun $P = 2 - 0,02Q$. Uchinchi S guruh uchun esa,

$P = 3 - 0,03Q$.

Yo'lga chiroqlar o'rnatishdagi me'yoriy xarajatlar doimiy bo'lib, 240 ming so'mni tashkil qiladi. Shaharchada yo'lga o'rnatiladigan chiroqlarning optimal miqdori nechta?

54. Quyida davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdan ko'zlan-gan maqsadlari ko'rsatilgan. O'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatuvchi va bir-biriga zid maqsadlarni ajratib ko'rsating:

a) Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish;

b) narxning o'sishini to'xtatish uchun importni ko'paytirish;

d) to'lov balansini taqchilligini tugatish;

e) o'rta va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash;

f) ishsizlikni qisqartirish;

g) kapitalning markazlashuvini rag'batlantirish;

h) yangi texnologiyani joriy qilish va raqobatga dosh berolmaydigan tarmoqlarni tugatish.

55. Ijobiy yoki salbiy samara ta'sirida kelib chiqadigan muammolarning ma'lum bir qismini davlat aralashmay echish mumkin, qachonki:

- 1) mulk huquqi aniq belgilanganda;
 - 2) uncha ko'p bo'lmagan kishilar o'rtasida;
 - 3) bitim qiymati nisbatan kichik bo'lsa;
- boshqa hollarda davlat miqyosida echiladi.

Bildirilgan fikrlar kimniki va u qanday ataladi? Ijobiy va salbiy samara deganda nima tushuniladi?

56. Quyidagilarni diqqat bilan o'qing. Ular ichida guruhga taalluqli bo'lmaganini aniqlang va uni ro'yxatdan chiqaring. Sababini izohlang.

- 1) Ilyosjon kontrakt asosida Toshkent Moliya institutida o'qiyapti;
- 2) Ra'no xususiy poliklinikaga murojaat qilib, pullik tibbiyot xizmatlaridan foydalandi;
- 3) Abbas sport klubiga a'zo bo'lib, tennis kortidan foydalanish huquqiga ega bo'ldi;
- 4) Dildora qizini ingliz tili va raqsga o'rgatadigan bog'chaga berdi;
- 5) Asqar Yo'ldoshev chegarani qo'riqlamoqda;
- 6) Rahbaroy iqtisodiyotga tegishli ma'lumotlarni olish uchun axborot yig'ish bilan shug'ullanuvchi mas'uliyati cheklangan jamiyatga murojaat qildi.

57. O'zbekistonda joriy yili aholining pul daromadlari 6488,6 mlrd. so'mni tashkil etdi. Undan 36691 mlrd. so'mi ish haqi, 2078,8 mlrd. so'mi tadbirkorlik va boshqa daromadlar, qolgani ijtimoiy transfertlarni tashkil etadi. Aholi daromadlarida ish haqi, tadbirkorlik va boshqa daromadlar, transfert to'lovlari ulushini hisoblang. Agar respublika aholisi 25,5mln. kishi desak, oilalar soni, aholi jon boshiga o'rtacha daromadni hisoblang.

Daromadning funksional va shaxsiy taqsimlanishi nima? Adolatli taqsimot deganda qanday taqsimot tushuniladi? Shu ko'rsatkichlar asosida ularni keyingi yil ma'lumotlari bilan taqqoslang.

58. O'zbekistonda aholi pul daromadlari ba'zis yili 5196,7 mlrd. co'm edi. Joriy yili 6488,6 mlrd. so'mga etdi. Iste'mol narxlarining o'sish sur'ati 2002-yilga

nisbatan 10,3%ni tashkil etsa, agar aholi 25,4 mln. kishidan 25,5 mln. kishiga ko'paydi desak, aholi jon boshiga pul daromadlari va real daromadlar qanday o'zgarganini hisoblang.

Aholining nominal va real daromadlari qanday daromad. Ularni o'zgarishiga qanday omillar ta'sir qiladi. Izohlang.

59. Aholining pul xarajatlari va jamg'armasi 6211,0 mlrd. so'mni tashkil etadi, shundan 5107,4 mlrd. so'mi tovar va xizmatlar sotib olish uchun sarflangan. Agar joriy yili, bu ko'rsatkichlar muvofiq ravishda 5248,1 va 4387,6 mlrd. so'm bo'lib, aholi soni 25,4 mln. kishidan 25,5 mln.ga etdi desak, aholi jon boshiga iste'mol va jamg'arma qanday o'zgarganini hisoblang. Iste'mol darajasi va tarkibiga qanday omillar kiradi, ko'rsating.

60. To'rt kishidan iborat Odiljonlar oilasining oylik pul daromadi 825 ming so'mni tashkil etdi. Qo'shnilari Olimjonlarning oilaviy daromadi esa 1025 ming so'm. Undan tashqari natura shakldagi daromadlari pulga chaqilsa 250 ming so'mga teng bo'ladi. Oila 5 kishidan iborat. Har ikki oilada ham ikki kishi ishlaydi. Oila jon boshiga va ishlovchilarning har biriga to'g'ri keladigan umumiy va pul daromadlarni hisoblang. Aholi daromadlari tabaqalanishiga qanday omillar ta'sir qiladi. Ko'rsating.

61. Bozor iqtisodiyotida taqsimot quyidagicha amalga oshiriladi:

- 1) mehnat va uning natijalariga qarab;
- 2) mulk va kapitalga qarab;
- 3) ehtiyojlarga qarab;
- 4) ishbilarmonlik qobiliyatiga qarab;
- 5) nufuziga qarab;
- 6) talab va taklif qonuniga asosan taqsimlanadi.

Mazkur taqsimotga mos ravishda tashkil topishi hamda kelib tushish shakli jihatidan farqlanuvchi, shaxsiy daromad turlarini sanab bera olasizmi?

62. Quyidagi ko'rsatkichlarga e'tibor qiling. Ular asosida qanday indeks hisoblanadi:

- 1) sog'liqni saqlash ahvoli;

- 2) ta'lim darajasi;
- 3) o'rtacha yashash yoshi;
- 4) aholining bandligi;
- 5) siyosiy hayotga yo'l berilishi.

Bu indeks nimani ko'rsatadi, u eng yuqori bo'lgan mamlakatlarni ko'rsata olasizmi?

63. Aytaylik, AQSHda eksportning umumiy hajmi 933,9mlrd. dollar. YAIM hajmi 8728,0 mlrd. doll. Malayziyada esa eksport hajmi 71,9 mlrd. dollar, YAIM hajmi esa 728,5 mlrd. doll.

Har ikki mamlakat eksport kvotasini hisoblang, ularni solishtiring. Eksport kvotasini eksportning YAIMdagi ulushi sifatida qaray olasizmi? Fikringizni izohlang.

64. O'zbekistonda joriy yili 14948,6 mlrd. so'mlik YAIM yaratildi. Eksportning umumiy hajmi esa 3725 mln. dollarni tashkil etdi. Agar joriy yili so'mning dollarga nisbatan kursi 1 dollar = 975 so'm bo'lsa, eksport kvotasini hisoblang.

Agar ba'zis yili bu ko'rsatkich 18,7% bo'lgan bo'lsa, joriy yil bilan taqqoslab, qanday xulosa chiqarish mumkin? Hozirda-chi?

65. Dunyo bo'yicha eksport hajmi 5473 mlrd. dollar bo'lib, uning 273,5 mlrd. dollari energiya tashuvchi resurslarni tashkil etadi. Qozog'istonda umumiy eksport hajmi 5,2 mlrd. doll., shundan 2,08 mlrd. dollarini neft va neft mahsulotlari tashkil etadi. Qozog'istonning eksport bo'yicha ixtisoslashuv koeffitsientini hisoblang. Bu koeffitsient nimani ko'rsatadi va undan qanday foydalanilishini izohlang.

66. Joriy yili jahon miqyosida 29232,1 mlrd. doll. YAIM yaratilgan. Yer shari aholisi 5975 mln. kishi. 35 ta rivojlangan mamlakatlarda aholi jon boshiga 25730 dollardan YAIM yaratilgan, 59ta qoloq mamlakatlarda esa 987,6 mlrd. dollarlik YAIM ishlab chiqarilgan. Bu mamlakatlarda 2417 mln. kishi istiqomat qiladi.

O'rtacha va qoloq mamlakatlarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YAIM miqdorini aniqlang. Ulardan qanday xulosa chiqarish mumkin?

Globalizatsiya jarayoni taraqqiyotning tezlashishiga katta ta'sir ko'rsatishiga qaramay, nima sababdan antiglobalistlar safi o'sib, ularning noroziligi kuchayib borayapti?

67. Quyidagilarni diqqat bilan o'qing. Ular ichida guruhga taalluqli bo'lmaganini aniqlang va uni ro'yxatdan chiqaring. Sababini izohlang.

«IBM», «Koka-Kola», «Prokter end Gembl», «Royyal-Datch-SHell», «Nestle». «Simens».

68. O'zbekiston va Qozog'istonning ishlab chiqarish imkoniyat-lari quyidagicha:

O'zbekiston va Qozog'istonning bir birlik xarajatlarga ishlab chiqarish imkoniyatlari

Tovar	O'zbekiston	Qozog'iston
Muzlatgich (ming dona)	100	100
Poyabzal (mln. juft)	80	50

O'zbekiston va Qozog'istonda muzlatgich va poyabzal iste'moli

Tovar	O'zbekiston	Qozog'iston
Muzlatgich (ming dona)	50	60
Poyabzal (mln. juft)	40	20

a) Ishlab chiqarish xarajatlari nisbatan qanday va mamlakatlar o'rtasida ixtisoslashuv asosida savdo olib borish mumkinmi?

b) mamlakatlar o'rtasida tovar ayriboshlash munosabatlari o'rnatilgach, iste'mol tarkibini hisoblang. Mamlakatlar to'la ixtisoslashuvga o'tsa, import (eksport) 30 mln. juft poyabzal bo'ladi. Jahon narxi: 600 ming juft poyabzal = 1 ming dona muzlatgich;

d) har ikki mamlakat ishlab chiqarish va savdo imkoniyatlarini hisoblang.

69. A mamlakat avtomobil ishlab chiqaradi, ichki bozorda 5 ming dollardan sotiladi. Uning 1,0 ming dollari moddiy xarajatlar, 4 ming dollari esa qo'shilgan qiymat.

O'z ishlab chiqaruvchilarini himoyasi uchun mamlakat boj tarifini kiritadi. Unga muvofiq avtomobil importiga 20% li advalor boji belgilanadi. (Advalor boji

tovarning boj qiymatidan foiz sifatida undiriladi) Advalor (poshina bojini aniqlash uchun tovarning bojxona qiymatini aniqlash zarur. Tovarning bojxona qiymati o'z ichiga uning narxi, tovarni tashish uchun transport xarajatlari va sug'urta xarajatlarini oladi.) boji, qo'yilayotgan butlovchi uskunalarga 10%. Avtomobil ishlab chiqarishning boj orqali himoyalash darajasini aniqlang.

70. Mamlakat ichki bozorida A tovarga talab $Q_D = 20 - 3R$ formulasida ifodalanadi. Taklif yopiq ichki bozorda $Q_S = 2R + 2$; (R – narx, ming so'mda; Q – miqdor, ming dona). Shu tovarning jahon bozoridagi narxi $R_M = 2$; hukumat ana shu vaziyatda importga ruxsat beradi, lekin bozorda A tovar bo'yicha tartibga solish maqsadida quyidagi choralarni qo'llashni ko'zda tutadi:

- tovarning har bir donasidan ming so'm miqdorida import boji olinadi;
- import kvotasi – 4 ming dona;
- A tovarni mamlakatda sotishning eng yuqori narxi 3,5 ming so'm.

Aniqlang:

a) yuqoridagi shartlarni hisobga olib A tovar importiga ruxsat berilgach, uning ichki bozordagi narxini;

b) shu narx bo'yicha A tovarga talab miqdorini;

d) shu narx bo'yicha mamlakatdagi ishlab chiqaruvchilarning taklifi miqdorini;

e) importdan davlat byudjetiga tushumlar summasini.

71. Aytaylik, AQSH da 3 oylik depozitlar bo'yicha foiz stavkasi 4%, O'zbekistonda 6%. O'zbekistondagi firma eksportdan 200 ming dollar ishlaydi. Bu mablag'dan qanday samarali foydalanish mumkin, agar:

a) so'mga nisbatan dollar kursi o'zgarmaydi, valyuta kursi: 1 doll. = 1100 so'm;

b) valyuta kursi: 1 dollar uch oydan so'ng 1200 so'm bo'ladi;

d) valyuta kursi: 1 dollar = 1000 so'm bo'lsa.

72. Bir soat mobaynida Yaponiya va Kanadada quyidagicha miq-dorda mahsulot ishlab chiqarish lozim (birlik, hisobida).

	Kompakt disk	Pishloq
Yaponiya	8	4
Kanada	8	12

a) qaysi mamlakat kompakt disk, qaysi biri pishloq ishlab chiqarishda mutlaq afzallikka ega?

b) qaysi mamlakat kompakt disk, qaysi mamlakat pishloq ishlab chiqarishda qiyosiy ustunlikka ega?

d) Yaponiya qanday mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgani ma'qul? Kanadachi?

73. Topqirlik mashqi. Katakchalarga mos ravishda iqtisodiy tushunchalarning harfini joylashtiring.

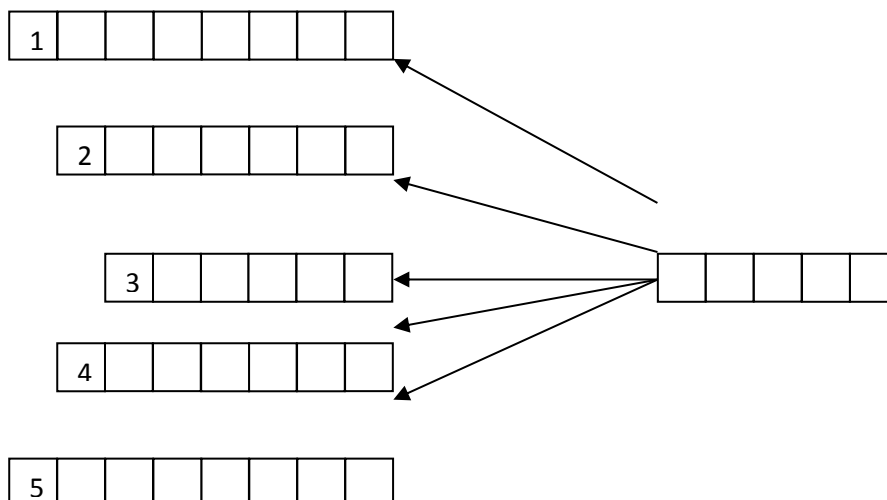
1) har bir mamlakat iqtisodiyoti jahon iqtidoliyotining bir qismiga aylanib, yagona tovar va xizmatlar, kapital, ish kuchi, intellektual bozor sifatida ifodalanishi;

2) chetdan qo'yilgan investitsiya evaziga olingan foydani chet elga olib ketilishi;

3) mehnat resurslarini chetdan, boshqa mamlakatlardan ko'chib kelishi;

4) eski pul birliklarini ma'lum nisbatda yangilari bilan almashtirish;

5) rivojlanayotgan mamlakatlarda mehnat taqsimoti chetdan kapital jalb qilishga qaratilgan bo'lishi va rivojlangan mamlakatlardan importga yo'l ochish kerakligini targ'ib qiluvchi nazariya.

MASALA VA MASHQLAR JAVOBI

1. a) 414 mlrd. so‘m; b) 404 mlrd. so‘m; v) 384 mlrd. so‘m.
2. YAIM=4450; SMM=4085; MD=3741.
3. YAIM (xarajatlar va daromadlar bo‘yicha) = 335; SMM = 328; Milliy daromad = 310; shaxsiy daromad = 268; shaxs ixtiyoridagi daromad = 242.
4. Real YAIM=2791,6; real SMM=273,3.
5. Qishloq xo‘jaligida yaratilgan mahsulot 150000 so‘m, jami mahsulotning 28,8 %i;
ozuq-ovqat sanoati 300000 so‘m, 57,7%; xizmat ko‘rsatish 70000so‘m, 13,5%.
6. Umumiy qiymat 2790 ming so‘m, pirovard mahsulot qiymati, qo‘shilgan qiymat 850 ming so‘m.
 7. 1) shaxsiy iste‘mol xarajati? S
 - 2) investitsiya, I
 - 3) hisoblanmaydi, faqat joriy yilda qurilgan bo‘lsa hisoblanadi;
 - 4) xizmat, shaxsiy iste‘mol? S
 - 5) davlat iste‘moli, G
 - 6) hisoblanmaydi, sof moliya bitimlari;
 - 7) hisoblanmaydi, transfert to‘lovlari;
 - 8) zaxiradagi o‘zgarish, investitsiya, I
 - 9) xizmat, iste‘mol xarajatlari, C
 - 10) import, sof eksport satri, X
 - 11) xizmat; iste‘mol xarajatlari, S
 - 12) import, X
 - 13) investitsiya, I
 - 14) hisoblanmaydi; sof moliya bitimi.
8. Guruhga taalluqli bo‘lmagan tushunchalar: doimiy xarajatlar va foyda, ya’ni mikroiqtisodiy ko‘rsatkichlar, qolganlari makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar.
9. Yil davomida muvozanat narxi o‘zgarmagan, 625 birlik.
10. Yil davomida muvozanat narx 5750 dan o‘zgarib 6780 ga etgan.

11. Resurslar sarfining natijasi:

a) 2,667;

b) 1875 so‘m;

d) 2812,5 so‘m;

g) Yalpi taklif egri chizig‘i AS chapga siljiydi. Narx o‘sadi, real YAIM hajmi qisqaradi.

12. Resurslar unumdorligi 0,4, bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun 3200 so‘m sarflangan. Resurs unumdorligi 0,8 bo‘lib, xarajatlar 1600 so‘mga tushgan. Taklif egri chizig‘i AS o‘ngga siljiydi. Narx darajasi tushadi, real ishlab chiqarish ortadi.

13. Ortiqcha tushuncha, resurslar narxining o‘zgarishi. U yalpi taklif determinanti, qolganlari esa yalpi talab determinantla-ridir.

14. a) real YAIM o‘shish 12,5%, -5% (aholi jon boshiga esa kamayib 2018 yilga nisbatan 95% darajasini tashkil etgan).

15. Nominal YAIM 1,39 marta o‘sgan, real YAIM 11% ga o‘sgan.

16. Nominal YAIM o‘shish sur‘ati 29%, real YAIM o‘shish sur‘ati 4,4%, aholi jon boshiga: nominal YAIM o‘shish sur‘ati 28,9, real YAIM 3,9% o‘sgan.

17. Ishlab chiqarish funksiyasi formulasini differensiallash va logarifmlash asosida $Y = a + ak + BL$ formulasiga keltirib hisoblanadi. $4 + (0,2 \times 3) + (0,3 \times 5) = 6,1$ foiz, Kobb-Duglas modeli.

18. Ortiqchasi: beshinchisi, u iqtisodiy o‘shishning taqsimlash omili, qolganlari iqtisodiy o‘shishning taklif omillari.

19. Farq bor. Yalpi talab – yalpi taklif modeli ishlab chiqarishning real hajmi bilan narx darajasi o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rsatadi. Ular o‘zgarishi mumkin.

Keyns kresti – bu ishlab chiqarishning real hajmi bilan o‘zgarmas narxlar darajasidagi yalpi xarajatlar miqdorini o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi.

20. Muvozanatlashgan ishlab chiqarish hajmi va daromad: $Y = 600$ birlik.

21. $Y = 875$; $S = 775$; $S = 100$.

22. $Y = 800$; Agar ishlab chiqarish hajmi 860 bo‘lib yalpi xarajatlar 800 bo‘lsa, u holda 60 birlik tovar zaxiraga qo‘shiladi.

23. $I_n=287,2$; $Y=1609$; investitsiya 87,2 birlikka, milliy daromad esa 359 birlikka o'sgan. Avval muvozanatlashgan milliy daromad hajmi 1250 edi. Yangi muvozanati 1609 birlikka ko'chdi. Multiplikator koeffitsiyenti $\frac{\Delta Y}{\Delta I} = 4,1$ ga teng.

24. Guruhga taalluqli bo'lmagani, import o'rnini bosadigan tovarlar ishlab chiqarish, u tarkibiy siljishlardan ko'zlangan maqsadlardan birini ifodalaydi. Qolganlari esa, tarkibiy islohotlarning asosiy modellari.

25. Ortiqchasi uchinchi, ishlab chiqarish omillari muvozanati, u xususiy muvozanatga tegishli, qolganlari umumiy muvozanatni ifodalaydi.

26. YAMM joriy narxlarda 46,1%ga, 1987-yil o'zgarmas narxlarda 28,6%ga, Amortizatsiya 23,3% ga, Investitsiya 9,42% qisqargan. Ishsizlar 8 marta ko'paygan.

Jamiyat tarixida bu qadar uzoq muddatli chuqur tushkunlik bo'lmagan.

27. 1995-yili YAMMda sanoatning hissasi 17,1% qurilishni 7,1% bo'lgan, 2003 yili sanoatning hissasi 2,1 punktga, qurilishni 2,6 punktga kamaygan.

28. Xizmat ko'rsatish, 88,4 mln. dollarga etgan, chakana savdo 54,4 dan 70,72 mln. dollarga o'sgan. Bu o'sish mavsumiy tebranishlarga misol bo'la oladi.

29. Guruhga taalluqli bo'lmagani: o'rta muddatli Juglyar sikli. U davriy, takrorlanib turuvchi (7–12 yil). Bu siklda tebranishlar katta, bu muvozanatni ancha chuqur buzilganini ko'rsatadi. Qolganlari, xo'jalik tizimining ayrim sohalarida yuz beradigan inqirozlar bo'lib, ayrim sohalar yoki tarmoqlarga xos tanglik tarzida nomuntazam holda yuz beradi.

30. Dastlab, ishsizlik darajasi 16,6 % bo'lgan;

31. Bir oydan so'ng ishlovchilar 15,5 mln. kishi, ishsizlar 2,5 mln. kishi; ishsizlar darajasi 13,9%.

31. 1) ishsizlikni haqiqiy darajasi 18%

31. 2) ishsizlik evaziga 32.5% YAİM yo'qotilgan

31. 3) agarda ishsizlik to'la bandlik darajasida bo'lganda 23.7 mlrd. dollarlik mahsulot yaratilgan bo'lar edi. 7,7 mlrd. dollar mahsulot potensial YAİM dan kam yaratildi.

32. A) potensial YAIM 1018,8 mlrd. doll.

B) $\frac{100 * 53}{73} = 27,6\%$ ish kuchining normal darajada ish bilan

ta'minlanganlik darajasi 70,6; shunga muvofiq haqiqiy YAIM =799,2;

Jamiyat potensial YAIMga nisbatan o'zgarish narxlarida 199,2 mlrd doll yoki 19,5 % YAIM yuqotgan.

D) Yillik ishsizlik natijasida jamiyat 219,7 mlrd. so'mlik yoki 21,5 % YAIM yo'qotayapti.

33. Oukun qonuni bo'yicha 21,5 % YAIM yo'qotilgan. U holda haqiqiy

ishsizlik tabiiy ishsizlik darajasidan $\frac{1 * 21,5}{2,5} = 8,6\%$ ga ko'p. Ishsizlikni haqiqiy darajasi -2.9% ga teng.

34. B-kategoriyasiga V); G); E); I-kategoriyasiga – D); Z); Q - kategoriyasiga A); B); J); I).

35. A); V); D) – friksion ishsizlik; B); YO) – siklli ishsizlik; G); E); tarkibiy;

36. Topqirlik mashqi: 1) ixtiyoriy; 2) yashirin; 3) mavsumiy; 4) tabiiy; 5) bozor; 6) siklli; 7) tarkibiy; 8) friksion; vertikaliga, ishsizlik.

37. Fisher tenglamasiga ko'ra 1932,8 mlrd. so'm.

38. 2-ustun + 1932,8 mlrd. so'm.

Masalan, foiz stavkasi 104 bo'lganda, pulga umumiy talab 2082,8 mlrd. so'm.

39. Jamg'arma sifatida talab 120 mlrd. so'm, bitimlar uchun talab sifatida 220 mlrd. so'm, umumiy talab 340 mlrd. so'm.

40. Bu latifa giperinflyatsiyaga xos belgi - milliy pul birligiga ishonch yo'qolgani, hamma o'z pulini ko'chmas mulk, uzoq muddat foydalaniladigan tovar, zargarlik buyumlari, obro'li chet el valyutasida saqlashga intilishini alohida ta'kidlaydi.

41. Har ikki holda ham narx 1,4 martaga o'sayapti: birinchisida talab inflyatsiyasi mavjud pul bozorga talab bo'lib chiqyapti; ikkinchisida taklif yoki xarajatlar inflyatsiyasi.

42. Guruhga taalluqli bo‘lmagani beshinchisi, inflyatsiyadan eng ko‘p talafot ko‘radigan qatlam, qolganlari inflyatsiya sharoitida "yutuvchi" qatlam.

43. «Ayiq» yutadi. Chunki u 200 dona aksiyani 1 mln. so‘mga sotgan, shu aksiyalarni endi u 800000 so‘mga sotib oladi. Yutug‘i 200 ming so‘m.

44. «Buqa» yutdi. Uning yutug‘i 1,5 mln. so‘m.

45. a) 95 000 dona;

b) $100000 - 85000 = 15000$ dona aksiya jamiyat tasarrufida;

Agar $2000 \times 15000 = 30\,000\,000$ so‘m.

46. a) muvozanat, real YAMM = $S+1+G+X_n = 3100$ mlrd. so‘m; b) davlat xarajatlari multiplikatori $MR_G = 4$; v) YAMM 3 mlrd. so‘mga kamayadi.

47. a) sof milliy mahsulotning real muvozanatli hajmi 60 mlrd. so‘mga o‘sadi;

b) $60 - 45 = 15$ mlrd. so‘m;

v) SMM va milliy daromadning real hajmi 15 mlrd. so‘mga o‘zgaradi.

48. Davlat sarflarini 5 mlrd. so‘mga ko‘paytirish yoki soliqlarni 6,125 mlrd. so‘mga kamaytirish kerak. Multiplikator soliqlarni tushirishga ishlaydi, chunki iste‘molni ko‘paytiradi.

49. Ortiqchasi, moliyalashtirishdan kreditlashga o‘tish. U byudjet taqchilligini kamaytirish chora-tadbirlaridan biri, qolganlari esa byudjet taqchilligi sabablarini ifodalaydi.

50. Agar bu mahsulot sof xususiy ne‘mat bo‘lganda bozor talabi hajmi quyidagicha bo‘ladi.

Baholar	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Bozor talab hajmi	1	3	6	10	14	18	22	26	30	32

D) agar u sof ijtimoiy ne‘mat bo‘lsa, unga jamoa (jamiyat) talabi hajmi quyidagicha bo‘ladi.

Jamoa talaba hajmi	1	2	3	4	5	6	7	8
Baho (ming. so‘m)	32	30	26	22	18	14	10	6

51. a) sof ijtimoiy ne'matlarning samarali hajmi 6 birlik, bahosi 14 ming so'mga teng, ya'ni jamoa talabi bilan 10 individual talab teng, me'yoriy xarajatlar bilan narx teng;

b) ana shu sof ijtimoiy ne'matni davlat emas, xususiy sektor ishlab chiqarganda 5 ta 18 ming so'mdan ishlab chiqargan bo'lar edi.

52. Ko'chaga o'rnatilishi zarur bo'lgan chiroqlarning optimal sonini barcha iste'molchilar talabi asosida hisoblaymiz. U holda: $MSB = MB_1 + MB_2 + MB_3 + \dots$; $MSB = MV$; $MSB = MS$; Bu yerda: MV –marginit benefit – me'yoriy naflik; MS – marginal cost – me'yoriy xarajatlar;

U holda: $MSB (P_D = P_1 + P_2 + P_3 = (40\,000 - 400Q) + (80\,000 - 800Q) + (120\,000 - 1200Q) = 240\,000 - 2400Q$.

$MSB = MS$ bo'lgani uchun: $240\,000 - 2400Q = 120\,000$; $Q = 50$.

Demak, o'rnatilishi zarur bo'lgan chiroqlarning optimal soni 50 dona.

53. a) va d); a) va j) o'zaro, bir-biriga ta'sir ko'rsatuvchi;

a) va b), b va v), g va e), d) va j) bir-biriga zid amal qiladigan.

54. Bu fikr taniqli iqtisodchi R. Kouzniki, uni iqtisodiyotda Kouz teoremasi deb ataladi.

Ijobiy tashqi samara tovar(xizmat) narxida aks etmagan nafni ifodalaydi. Ijobiy tashqi samaradan **qo'shimcha ko'rila-digan naf tovarlarning narxida aks etmagani uchun bunday mahsulotlarni ishlab chiqarish ham, iste'mol ham yetarli bo'lmaydi.**

Tashqi samara salbiy bo'lsa, u yoki bu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish tufayli kelib chiqadigan zarar «uchinchi shaxs», ya'ni aynan shu mahsulotni ishlab chiqarish yoki iste'moliga aloqasi yo'q kishilar zimmasiga yuklanadi.

Salbiy tashqi samarada qo'shimcha xarajatlar narxda aks etmagani uchun bunday tovarlar ko'plab ishlab chiqariladi va iste'mol qilinadi. Shuning uchun ular davlat tomonidan tartibga solinishi zarur.

55. Guruhga taalluqli bo'lmagani beshinchisi, «Askar M. Yo'ldoshev chegarani qo'riqlamoqda». Uning xizmati **sof ijtimoiy ne'mat**. Ular hamma

iqtisodiy subyektlarning birgalikda iste'mol qilishi bilan xarakterlanadi. Sof ijtimoiy tovar va xizmatlarni iste'moldan istisno qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ular har bir kishi uchun alohida pulda baholanmaydi. Qolganlari **aralash ijtimoiy ne'mat**lardan foydalanishayapti. Bunday ne'matlar raqobatlilik past, lekin yuqori darajada istisno qilish mumkin, ularga narx belgilash oson. Bunday xizmatlardan foydalanish uchun alohida subyektlarga to'lov joriy qilish mumkin. Shu sababli bunday ne'matlar uchun xarajatlarni davlat byudjetidan moliyalashtirish bilan birga bozor usullaridan foydalaniladi.

56. Ish haqi 56,6%, tadbirkorlik faoliyati va boshqa daromadlar 32%, ijtimoiy transfertlar 11,4%, aholini jon boshiga o'rtacha yillik pul daromadi 252,8 ming so'm.

57. Aholi jon boshiga o'rtacha yillik jami daromad ba'zis yili 204,9 ming so'm, joriy yili 252,8 ming so'm, 123,3%. 2002 yilgi narxlarda 254,9 ming so'm, joriy yil 229,8 ming so'm, 111,8 % ga o'sgan.

58. Aholi jon boshiga tovar-xizmatlar ba'zis yili 173 ming so'm, 2003 yili 199 ming so'm bo'lgan. Joriy yil 115% o'sgan; 2002yili 35,2 ming, joriy yili 43 ming so'm jamg'arilgan. Joriy yil jamg'arma ba'zis yilga nisbatan 12,2%ga o'sgan.

59. Odiljonlar oilasidagi har bir ishlovchiga umumiy daromad ham pul daromadi ham 412,5 ming so'm, oila jon boshiga 206,25 ming so'mni tashkil etsa, Olimjonlar oilasi umumiy daromadi ishlovchilarga 637,5 ming so'm, jon boshiga 212,5 ming so'm, pul daromadi ishlovchilarga 512 ming so'm, jon boshiga 170,8 so'm to'g'ri keladi.

60. Shaxsiy daromad turlari:

- 1) kishining mehnati va uning natijalariga mos bo'lgan shaxsiy daromadlar;
- 2) moddiy resurslarga egalik qilish natijasi bo'lgan shaxsiy daromadlar;
- 3) muhtojlikni hisobga olgan holda ijtimoiy fondlardan tushadigan shaxsiy daromadlar.
- 4) qayta taqsimlash jarayoni natijasida tushadigan shaxsiy daromadlar;

5) moliya-kredit tashkilotlari va boshqa mustaqil tarkibiy bo‘linmalardan tushadigan shaxsiy daromadlar;

6) merosga qoladigan, bepul beriladigan, hadya qilinadigan, omad kelishidan va boshqa turdagi shaxsiy daromadlar.

61. Ular asosida aholining turmush farovonligi darajasini ko‘rsatuvchi «Turmush sifati indeksi» hisoblanadi. Turmush sifati indeksi eng yuqori mamlakatlar Yaponiya, Kanada, Norvegiya, Shveysariya, AQSH bo‘lib, respublikamiz hozircha dunyo mamlakatlari ichida 80 - o‘rinda turadi. Mustaqillikka erishganimizning uncha ko‘p bo‘lmaganini nazarda tutsak, 210 dan ortiq mamlakatlar orasida bu natija yomon emas.

62. AQSH eksport kvotasi 10,7, Malaziya 98,7.

63. 41% ; bu ba’zis yildan 22,3 punktga ko‘p.

64. Qozog‘istonning energiya tashuvchi resurslar, xususan neft eksporti bo‘yicha ixtisoslashuv koeffitsienti 8 ga teng.

65. Jahon miqyosida aholi jon boshiga 5925 dollar, qoloq mamlakatlarda 410 dollar yoki o‘rtachadan 14,5 marta kam.

66. Guruhga taalluqli bo‘lmagani «Royyal-Datch-SHell», u xalqaro korporatsiya, qolganlari transmilliy korporatsiyalar.

67. a) Qozog‘istonda xarajatlar nisbati: $80/100 = 0,8$ ya’ni O‘zbekistonda poyabzalning nisbiy bahosi 0,8 mln. juft poyabzal = 1 ming dona muzlatgichga.

O‘zbekistonda $50/100$, ya’ni 0,8 teng emas 0,5; Demak mamlakatlar o‘rtasida savdo olib borish har ikkisi uchun ham foydali.

b) savdo munosabatlarini o‘rnatguncha O‘zbekistonda iste’mol tarkibi 40 mln. juft poyabzal : 50 mln. dona muzlatgich = 0,8 mln. juft poyabzal /1 ming muzlatgich. Qozog‘istonda 20 mln. juft poyabzal/ 60 ming muzlatgich = 0,333 juft poyabzal /1 ming muzlatgich.

Savdo munosabatlari o‘rnatilgach:

- O‘zbekistonda 0 muzlatgich, 80 mln. juft poyabzal;
- Qozog‘istonda 100 mln. muzlatgich, 0 juft poyabzal;
- O‘zbekistonda poyabzal iste’moli: $80 - 30 = 50$ (mln. juft)

- Qozog‘istonda poyabzal istemoli: $0+30 = 30$ mln.
- O‘zbekistonda muzlatgich iste‘moli $0+30/0,6 = 50$ mln. juft poyabzal
- Qozog‘istonda muzlatgich iste‘moli $100-50 = 50$ (mln. juft poyabzal)

1) O‘zbekistonda iste‘mol tarkibi 50 mln. juft poyabzal / 50 ming muzlatgich = 1 mln. juft poyabzal ming dona muzlatgich;

2) Qozog‘istonda iste‘mol tarkibi – 30 mln oyoq kiyimi / 50 ming muzlatgich – 0,6 mln. juft poyabzal, ming dona muzlatgich;

O‘zbekiston va Qozog‘istonda muzlatgich va poyabzal iste‘moli

Tovar	Savdo munosabatlari o‘rnatguncha		Savdo munosabatlari o‘rnatilgach	
	O‘zbekiston	Qozog‘iston	O‘zbekiston	Qozog‘iston
Muzlatgich ming dona	50	60	50	50
Poyabzal (mln.juft)	40	20	50	30

68. $20\% - 1/5 * 10\% / 1 - 1/5 = 22,5\%$; Javob: 22,5%.

69. a) A tovarining muvozanatli narxi 3,6 ming so‘m, importga ruxsat berilgach $R = 3$ ming so‘m;

b) $Q_d = 11$ ming dona;

d) mamlakatdagi ishlab chiqarish $Q_s = 8$ ming dona;

e) import miqdori 3 ming dona kvota v_1 3,5 ming so‘mdan oshmasligi talabi rol o‘ynamaydi chunki taklif 3 ming dona;

f) boj to‘lovlari sharoitida byudjetga $3000 \times 1000 = 3000\ 000$ so‘m tushadi.

70. a) firmaning daromadi AQSH depozitlari bo‘yicha $(200\ 000 \times 0,05) = 8000$ dollar yoki $80\ 000 \times 1100 = 8800\ 000$ so‘m;

b) O‘zbekiston so‘mida $(200\ 000 \times 1100) = 220\ 000\ 000$ so‘m;

71.220 mln. so‘m $\times 0,06 = 1\ 320$ mln. so‘m; d) har qanday kursda O‘zbekistonda saqlagan ma‘qul.

72. a) kompakt disk uchun bir xil. Pishloq ishlab chiqarishda Kanada mutlaq ustunlikka ega $12/4$;

b) kompakt disk ishlab chiqarishda $8/4$ $8/12$ Yaponiya qiyosiy ustunlikka ega. Kanada esa pishloq ishlab chiqarishda $4/8:12/8$ $1/2$ $3/2$;

d) Yaponiya kompakt disk, Kanada pishloq ishlab chiqargani ma'qul.

73. Topqirlik mashqi:

1) globalizatsiya; 2) repatriatsiya; 3) immigratsiya; 4) denomi-natsiya; 5) modernizatsiya.

IQTISODIYOT NAZARIYASI FANIDAN TEST SAVOLLARI

1. Shaxsiy daromad bu –

- A) yil davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati;
- B) yil davomida uy xo'jaliklari tomonidan olingan daromad;
- D) individual soliqlar to'langandan so'ng shaxsiy xarajatlarga mo'ljallangan daromad;
- E) mamlakt aholisining jamg'argan daromadi;
- F) yalpi ichki mahsulot minus amortizatsiya.

2. Yalpi mahsulot tarkibiga sanab o'tilganlardan qaysi birlari kiradi?

- A) Uy bekasining oiladagi bajargan xizmatlari.
- B) Qarindoshdan foydalanib yurgan avtomobilini sotib olish.
- D) Brokyerdan aksiyalar sotib olish.
- E) Kitob magazinidan sotib olingan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligi.
- K) Yashirin sexda tayyorlangan makaron mahsulotlari.

3. Agar real yalpi ichki mahsulot hajmi 6%ga, aholi soni 3% ga qisqarsa

- A) aholi jon boshiga real yalpi ichki mahsulot qisqargan;
- B) aholi jon boshiga real yalpi ichki mahsulot o'sgan;
- D) real yalpi ichki mahsulot o'sgan, nominal YAIM qisqargan;
- E) nominal yalpi ichki mahsulot o'zgarmagan;
- F) narxlar 3% ga tushgan.

4. Yalpi xususiy investitsiyalar hisobga olinadi:

- A) yalpi ichki mahsulotni daromadlar bo'yicha hisoblaganda;
- B) sof milliy mahsulotni hisoblaganda;

- D) yalpi ichki mahsulotni xarajatlar usuli bo'yicha hisoblaganda;
- E) shaxs ixtiyoridagi daromadni hisoblaganda;
- F) shaxsiy daromadni hisoblaganda.

5. Agar nominal yalpi ichki mahsulot hajmi va narxlar darajasi ko'tarilsa:

- A) real yalpi ichki mahsulot o'zgarmagan;
- B) real yalpi ichki mahsulot o'sgan, lekin narxga nisbatan kamroq;
- D) real yalpi ichki mahsulot qisqargan;
- E) bu yalpi ichki mahsulot dinamikasini aniqlash uchun kamlik qiladi;
- F) hamma javoblar noto'g'ri.

6. YAİM (YAMM)ni qo'shilgan qiymat (ishlab chiqarish) asosida hisoblash:

- A) mamlakat iqtisodiyotida davlat sektorining rolini;
- B) undiruvchi va qayta ishlovchi tarmoqlarning YAİM tarkibi-dagi o'sish sur'atini aniqlash;
- D) sanoat va qishloq xo'jaligida unumdorlikni aniqlash;
- E) milliy iqtisodiyotda kapital qurilish sur'atini;
- F) barcha tarmoq va sohalarning ulushini aniqlash imkonini beradi;

7. YAİM(YAMM)ni daromadlar bo'yicha hisoblash:

- A) aholining umumiy daromadlarida transfertlar hissasini;
- B) mehnat evaziga daromad bilan mulk evaziga daromad nisbatini;
- D) iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari va ularning tabaqalanishini;
- E) aholi daromadlarining tabaqalanishini;
- F) barcha daromad turlari ulushini aniqlash imkonini beradi.

8. Yalpi ichki mahsulot bu - ...

- A) mamlakat hududida yaratilgan barcha pirovad mahsulot(tovar va xizmatlar) summasi;
- B) sotilgan tovar va xizmatlar summasi;
- D) ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar summasi;

E) mamlakatning o'zida va chet elda ishlab chiqargan tovar va xizmatlar summasi;

F) pirovard tovar va xizmatlar summasi;

9. Nominal yalpi ichki mahsulot aniqlanadi:

A) eksport narxlarida;

B) joriy yil bozor narxlarida;

D) o'zgarmas narxlarda;

E) o'tgan davr narxlarida;

F) jahon narxlarida;

10. Makroiqtisodiyot qaysi darajadagi iqtisodiyot?

A) yaxlit milliy iqtisodiyot;

V) iqtisodiyotning davlat sektori;

S) iqtisodiyotning kooperativ sektori;

D) iqtisodiyotning xususiy sektori;

E) butun milliy va jahon iqtisodiyoti.

11. Milliy iqtisodiyot tarmoq tuzilishining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil nima?

A) fan-texnika taraqqiyoti;

B) mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;

D) iqtisodiy integratsiya;

E) mehnat korporatsiyasi;

F) mehnat unumdorligining o'sishi.

12. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida nimalar tahlil qilinadi?

A) milliy ishlab chiqarish hajmi hisoblanadi;

B) milliy iqtisodiyot faoliyat qilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlanadi;

D) yalpi milliy mahsulot va uning harakat shakllari hisoblanadi;

E) milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik va bandlikka baho beriladi;

F) yuqoridagilarning barchasi tahlil qilinadi.

13. Bozor xo'jaligi subyektlari.

A) ishlab chiqarish korxonalarini;

- B) uy xo'jaliklari;
- D) davlat tashkilot va muassasalari;
- E) chet ellik jismoniy va yuridik shaxslar;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

14. Milliy ishlab chiqarishning umumiy natijasi qaysi ko'rsatkichda to'laroq ifodalanadi?

- A) turli tarmoqlar mahsuloti;
- B) yalpi milliy mahsulot,
- D) yalpi ichki mahsulot;
- E) sof milliy mahsulot;
- F) milliy daromad.

15. Yalpi milliy mahsulot tushunchasi.

- A) yil davomida ishlab chiqarish sohasida yaratilgan barcha mahsulotlar qiymati;
- B) yangidan vujudga keltirilgan qiymat;
- D) oraliq mahsulotlar qiymati;
- E) bir yil davomida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxida hisoblangan hajmi;
- F) investitsion va iste'mol tovarlari qiymati.

16. Mamlakatlarning iqtisodiy potensialini qaysi ko'rsatkich bilan umumiy baholash mumkin?

- A) yalpi milliy mahsulot;
- B) yalpi ichki mahsulot,
- D) sof milliy mahsulot;
- E) milliy daromad;
- F) yuqoridagi barcha ko'rsatkichlar bilan.

17. Nima uchun jami ijtimoiy mahsulot ko'rsatkichi milliy iqtisodiyotining rivojlanishi darajasini to'liq tavsiflab berolmaydi?

- A) faqat moddiy ishlab chiqarish sohasi natijalarini hisobga olish bilan cheklanadi;

- B) xizmatlar qiymatini o'z ichiga olmaydi;
- D) oraliq mahsulotlar qiymati bir necha marta hisobga olinadi;
- E) bozor narxlari bo'yicha hisoblanmaydi;
- F) yuqoridagi barcha sabablarga ko'ra.

18. Pirovard mahsulot tushunchasi.

- A) ishlov beriladigan mahsulot;
- B) kayta ishlanadigan mahsulot;
- D) sotish maqsadida xarid qilingan tovarlar;
- E) iste'mol uchun tayyor bo'lgan, sotilgan yoki sotiladigan tovar va xizmatlarning bozor narxidagi hajmi;
- F) iste'mol qilingan mahsulot.

19. Qo'shilgan qiymat qanday miqdor?

- A) pirovard mahsulot hajmidan boshqa korxonada va firmalardan sotib olingan xom ashyo va materiallar qiymatini chiqarib tashlangan miqdor;
- B) pirovard mahsulot hajmidan ish haqi chiqarib tashlangan miqdor;
- D) pirovard mahsulot hajmidan amortizatsiya ajratmasi chiqarib tashlangan miqdor;
- E) pirovard mahsulot hajmidan o'zgaruvchi xarajatlarni chiqarib tashlangan miqdor.
- F) yuqoridagilarning barchasi.

20. Yalpi milliy mahsulotni hisoblashda quyidagilardan qaysi biri hisobga olinmaydi?

- A) davlat byudjetidan ijtimoiy to'lovlar;
- B) qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish;
- D) xususiy ijtimoiy to'lovlar;
- E) ishlatilgan tovarlarni sotish;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

21. Quyidagi tengliklardan qaysi biri to'g'ri?

- A) $YAMM - \text{sof eksport} = SMM$;
- B) $YAMM - \text{amortizatsiya} = SMM$;

- D) YAMM - egri soliqlar = SMM;
- E) YAMM - joriy moddiy xarajatlar = SMM;
- F) YAMM – to‘g‘ri soliqlar = SMM.

22. Quyidagi tengliklardan qaysi biri to‘g‘ri?

- A) SMM - amortizatsiya = milliy daromad;
- B) SMM - egri soliqlar = milliy daromad;
- D) SMM - ish haqi = milliy daromad;
- E) SMM – to‘g‘ri soliqlar = milliy daromad;
- F) SMM - sof eksport = milliy daromad.

23. YAIMni xarajatlar bo‘yicha hisoblashda sarflarning qanday turlari hisobga olinadi?

- A) uy xo‘jaliklarining iste‘mol sarflari;
- B) yalpi xususiy investitsiya sarflari;
- D) davlat sarflari;
- E) sof eksport;
- F) yuqoridagi sarflarning barchasi.

24. YAIMni daromadlar bo‘yicha hisoblashda nimalar hisobga olinadi?

- A) ish haqi va u bilan bog‘liq boshqa to‘lovlar;
- B) mulkdan olinadigan daromadning barcha turlari: renta, foiz va dividend, foyda;
- D) iste‘mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya);
- E) biznesga egri soliqlar;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

25. Nominal YAIM(YAMM) qanday narxlarda hisoblanadi?

- A) o‘zgarmas narxlarda;
- B) joriy narxlarda;
- D) chakana narxlarda;
- E) ulgurji narxlarda;
- F) qiyosiy narxlarda.

26. Real YAIM(YAMM) nima?

- A) joriy bozor narxlarida hisoblangan **YAIM(YAMM)**;
- B) pulning o'zgarib turuvchi kurslarida hisoblangan **YAIM (YAMM)**;
- D) doimiy narxlarda,pulning o'zgarish kursida hisoblangan **YAIM(YAMM)**;
- E) iqtisodiy xarajatlar bo'yicha hisoblangan **YAIM(YAMM)**;
- F) resurslarga olingan daromadlar bo'yicha hisoblangan **YAMM**.

27. Nominal YAIM(YAMM) qanday usul bilan real YAIM (YAMM) ga aylantiriladi?

- A) nominal **YAIM(YAMM)** : narx indeksi;
- B) nominal **YAIM(YAMM)** x narx indeksi;
- D) nominal **YAIM(YAMM)** : joriy narxlar;
- E) nominal **YAIM(YAMM)** : doimiy narxlar;
- F) yuqoridagi barcha usul to'g'ri.

28. Quyidagilarning qaysi biri YAMM tarkibiga kiradi?

- A) uy bekasining xizmatlari;
- B) qo'shnidan eskiroq avtomobilni sotib olish;
- D) Brokyerdan yangi aksiyalarni sotib olish;
- E) kitob do'konidagi yangi kitoblarning qiymati;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

29. O'zbekiston fuqarosi vaqtinchalik Rossiyada ishlaganda, uning olgan daromadi quyidagilarning qaysi biriga kiradi?

- A) O'zbekiston yalpi milliy mahsuloti (YAMM)ga va Rossiya yalpi ichki mahsulot (YAIM)ga;
- B) O'zbekiston YAIMga va Rossiya YAMMga;
- D) O'zbekiston YAMMga va Rossiya YAMMga;
- E) O'zbekiston YAIMga va Rossiya YAIMga;
- F) O'zbekiston milliy daromadiga va Rossiya sof ichki mahsulotiga;

30. Quyida sanab o'tilganlarning qaysi biri Milliy daromad tarkibida hisobga olinmaydi?

- A) korporatsiyalar foydasi;
- B) davlat transfert to'lovlari;

- D) renta daromadlari;
- E) ish haqi;
- F) me'yoridagi foyda.

31. Yalpi milliy mahsulot sarf-xarajatlar usuli bilan aniqlanganda quyidagilarning qaysi biri hisobga olinmaydi?

- A) yalpi investitsiyalar;
- B) iste'molchilik sarflari;
- D) davlat sarf-xarajatlari;
- E) amortizatsiya ajratmalari;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

32. Narxlar indeksidan qaysi holda foydalaniladi?

- A) ikki davlat o'rtasidagi narxlar darajasi taqqoslanganda;
- B) ulgurji va chakana narxlar o'rtasidagi farq hisoblanganda;
- D) bazis va joriy davradagi ishlab chiqarish hajmi taqqoslanganda;
- E) ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlarni aniqlashda;
- F) yuqoridagi barcha hollarda.

33. Asosiy natijaviy makroiqtisodiy ko'rsatkichni aniqlang?

- A) ishsizlik darajasi;
- B) pulning qadrsizlanish darajasi;
- D) yalpi milliy mahsulot;
- E) bandlilik darajasi;
- F) aholi daromadlarining nisbiy o'sishi.

34. SMM qanday aniqlanadi?

- A) YAMM-egri soliqlar;
- B) YAMM-amortizatsiya;
- D) YAMM-to'g'ri soliqlar;
- E) YAMM-sof eksport;
- F) YAMM-joriy moddiy xarajatlar.

35. Milliy daromad qanday aniqlanadi?

- A) SMM-amortizatsiya;
- B) SMM-egri soliqlar;
- D) SMM-ish haqi;
- E) SMM-sof eksport;
- F) SMM-to'g'ri soliqlar.

36. YAMMni daromadlar bo'yicha hisoblashda quyidagilardan qaysi biri hisobga olinmaydi?

- A) foizlar summasi;
- B) rentalar summasi;
- D) ish haqi summasi;
- E) biznesga egri soliqlar;
- F) transfert to'lovlari summasi.

37. YAMMni sarf-xarajatlar bo'yicha aniqlashda quyidagilardan qaysi biri hisobga olinmaydi?

- A) iste'molchilik sarflari;
- B) davlat sarflari;
- D) investitsion sarflar;
- E) sof eksport;
- F) davlat subsidiyalari.

38. Narxlar indeksidan quyidagilarning qaysi birini hisobga olishda foydalaniladi?

- A) joriy va o'tgan davrlardagi ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishini baholashda;
- B) ikki har xil davrdagi iste'mol savatining bozor qiymatining o'zgarishini baholashda;
- D) ikki mamlakat o'rtasida narxlar darajasidagi farqni baholashda;
- E) ulgurji va chakana narxlar orasidagi farqni ko'rsatishda;
- F) yuqoridagilarning barchasida.

39. Milliy daromadni aniqlang?

- A) investitsiyalar (-) jamg'armalar;
- B) uzoq muddat xizmat qiluvchi tovarlar va xizmatlar qiymati;
- D) shaxsiy daromad (+) individual soliqlar (-) davlat korxonalariga sof subsidiyalar;
- E) renta, ish haqi, kapital uchun foiz, mulkdan olinadigan daromad (ijara haqi) va korporatsiyalar foydasi;
- F) YAMM (-) sof eksport.

40. Quyidagilarning qaysi biri YAMM hajmini sarf-xarajatlar bo'yicha aniqlashda hisobga olinmaydi?

- A) yalpi investitsiyalar;
- B) sof eksport;
- D) tovar va xizmatlar uchun davlat sarf-xarajatlari;
- E) iste'molchilik sarflari;
- F) ish haqi.

41. Yalpi investitsion sarflar quyidagi ko'rsatkichning qaysi birini aniqlashda hisobga olinadi?

- A) daromadlar bo'yicha YAMM;
- B) xarajatlar bo'yicha YAMM;
- D) daromadlar bo'yicha SMM;
- E) shaxsiy daromad;
- F) milliy daromad.

42. YAMMdan SMMni keltirib chiqarish uchun, quyidagi operatsiyalar-ning qaysi birini amalga oshirish zarur?

- A) sof investitsion xarajatlarni qo'shish;
- B) YAMMdan sof investitsiyalarni ayirib tashlash;
- D) YAMMga amortizatsiya hajmini qo'shish;
- E) YAMMdan amortizatsiya ajratmasi summasini ayirish;
- F) YAMMdan egri soliqlarni ayirish.

43. YAMM deflyatorini toping?

- A) nominal YAMMning real YAMMga nisbatiga teng;

- B) real YAMMning nominal YAMMga nisbatiga teng;
- D) inflyasiya jadallashgan sari iste'molning kamayib borishini ko'rsatadi;
- E) bazis davridagi iste'mol savati narxining o'zgarish sur'atlarini ko'rsatadi;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

44. Nominal YAMM bu pirovard tovar va xizmatlarning quyidagi narxlardagi qiymati?

- A) joriy (hozirgi) narxlardagi;
- B) real narxlardagi;
- D) bazis davri narxlardagi;
- E) o'tgan davr narxlaridagi;
- F) jahon bozori narxlaridagi.

45. Iqtisodiyot yaxlit tizim sifatida o'rganilsa, bu tahlil?

- A) mikroiqtisodiy tahlil;
- B) makroiqtisodiy tahlil;
- D) qiyosiy tahlil;
- E) mantiqiy tahlil;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

46. Milliy iqtisodiyot tarmoq tuzilishining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil nima?

- A) fan-texnika taraqqiyoti;
- B) mehnat kooperatsiyasining rivojlanishi;
- D) mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- E) iqtisodiy integratsiya;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

47. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida nimalar tahlil qilinadi?

- A) milliy ishlab chiqarish hajmi hisoblanadi;
- B) bandlik darajasiga baho beriladi;
- D) milliy iqtisodiyot faoliyat qilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlanadi;
- E) inflyatsiya sur'atlari aniqlanadi;
- F) barcha javoblar to'g'ri.

48. Milliy ishlab chiqarishning umumiy natijasi qaysi ko'rsatkichda to'laroq ifodalanadi?

- A) turli tarmoqlar mahsulotida;
- B) milliy daromadda;
- D) sof mahsulotda;
- E) yalpi ichki mahsulotda;
- F) yuqoridagilarning barchasida.

49. SMMdan egri soliqlar summasi chiqarib tashlansa qaysi ko'rsatkich hosil bo'ladi?

- A) milliy daromad;
- B) yalpi milliy mahsulot;
- D) yalpi ichki mahsulot;
- E) yalpi investitsiyalar;
- F) shaxsiy daromad.

50. Milliy daromad qanday aniqlanadi?

- A) renta+ish haqi+foiz+sof eksport;
- B) sof milliy mahsulot-egri soliqlar;
- D) ish haqi+ssuda kapitali+renta;
- E) eksport-import;
- F) YAMM-amortizatsiya.

51. Real YAIM(YAMM) qanday narxlarda hisoblanadi?

- A) joriy narxlarda;
- B) qiyosiy yoki solishtirma narxlarda;
- D) jahon narxlarida;
- E) chakana narxlarda;
- F) ulgurji narxlarda.

52. Agar davlat xarajatlari ko'paysa, u holda:

- A) Yalpi taklif qisqaradi, yalpi talab ko'payadi.
- B) Yalpi talab ham taklif ham ko'payadi.
- D) Yalpi talab ortadi, yalpi taklif o'zgarmaydi.

E) Yalpi taklif ortadi, yalpi talab qisqaradi.

F) Yalpi talab ham taklif ham qisqaradi.

53. Agar shaxsiy daromad solig'i oshirilsa, u holda:

A) Yalpi talab ham taklif ham ortadi.

B) Yalpi taklif qisqaradi, yalpi talab esa o'zgarmaydi.

D) Yalpi talab ham taklif ham qisqaradi.

E) Yalpi talab qisqaradi, yalpi taklif o'zgarmaydi.

F) Yalpi talab ortadi, yalpi taklif o'zgarmaydi.

54. Milliy iqtisodiyotning holati taklif egri chizig'ining qaysi bo'lagiga to'g'ri kelsa, yalpi talabning o'sishi:

A) Narxlarning pasayishi va real YAIMning hajmini o'sishiga olib keladi.

B) Real YAIM o'sadi, lekin narx darajasiga ta'sir ko'rsatmaydi.

D) Narxlarning ham, real YAIM hajmining ham o'sishiga olib keladi.

E) Narxlarning o'sishi va real YAIM hajmining qisqarishiga olib keladi.

F) Narxlarning o'sishiga olib keladi, lekin YAIM hajmining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatmaydi.

55. Yalpi talablar egri chizig'i o'ngga siljiydi, agar...

A) energoresurslar narxi oshsa.

B) ishlab chiqarish resurslari narxi tushsa.

D) mehnat unumdorligi pasaysa.

E) investitsion sarflar pasaysa.

F) pulning qadri pasaysa.

56. Bozor talabi bilan yalpi talab o'rtasidagi farq shundaki,

A) bozor talabi barcha individlarga xos, yalpi talab esa – yo'q;

B) yalpi talab tushunchasi ma'lum bir tovarga xos, bozor talabi esa unday emas;

D) iqtisodiy siyosatga ko'ra ko'rilgan chora-tadbirlar bozor talabiga ta'sir ko'rsatadi, yalpi talabga esa – yo'q;

E) yalpi talab tushunchasi iqtisodiyotdagi barcha tovar va xizmatlarga nisbatan qo'llanilsa, bozor talabi tushunchasi – ma'lum bir tovar, xizmatga nisbatan qo'llaniladi.

F) bozor talabi individual talabning o'zgarishini ifodalaydi, yalpi talab esa – yo'q.

57. Qaysi omillar yalpi taklif egri chizig'ini o'ngga siljishiga, ya'ni yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi?

A) kasaba uyushmalari siyosati nisbatan agressiv tus olib, ish haqi oshsa;

B) OPEK neftning narxini ko'targanda;

D) davlat xarajatlari ko'paysa;

E) aholining tug'ilishi kamayib, kelajakda ishchi kuchi sonining qisqarishiga olib kelishi;

F) kompyuter texnologiyasining joriy etilishi bilan sanoatda samaradorlikning ortishi.

58. Yalpi talab egri chizig'i o'ngga siljiydi, ...

A) davlat sarflarini ko'paytirsa;

B) iste'mol sarflari kamaysa;

D) xususiy investitsiya xarajatlari kamaysa;

E) iste'mol xarajatlarini avvalgi darajada saqlab qolishga erishilsa;

F) davlat xarajatlari o'tgan yilgi darajada saqlab qolinsa.

59. Tadqiqot ko'rsatadiki, ta'limdagi islohotlar ishlovchilar va rahbarlarning malakasini oshirishga olib keladi, natijada ...

A) yalpi taklif ortadi, egri chiziq chapga siljiydi;

B) yalpi taklif ortadi, egri chiziq o'ngga siljiydi;

D) yalpi taklif pasayadi, egri chiziq chapga siljiydi;

E) yalpi taklif o'zgarmaydi, egri chiziq chapga siljiydi;

F) yalpi taklif ortadi, egri chiziq o'zgarmaydi.

60. Yalpi talab hajmi va narx umumiy darajasi o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

A) to'g'ridan-to'g'ri;

- B) qarama-qarshi;
- D) ham to'g'ri va ham teskari;
- E) bog'liqlik yo'q;
- F) bog'liqlik uncha sezilmaydi.

61. Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- A) iste'molchi sarflaridagi o'zgarishlar;
- B) investitsion sarflardagi o'zgarishlar;
- D) davlat sarflardagi o'zgarishlar;
- E) sof eksportdagi o'zgarishlar;
- F) yuqoridagi barcha o'zgarishlar.

62. Yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida narxning oshib borishi ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi?

- A) yotiq kesmada;
- B) oraliq kesmada;
- D) tik kesmada;
- E) barcha kesmada;
- F) yotiq va oraliq kesmada.

63. Quyidagi omillardan qaysi biri yalpi taklif hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi?

- A) tovar va xizmatlar narxi;
- B) iqtisodiy resurslar narxi;
- D) soliqlar va subsidiyalar;
- E) texnologiya;
- F) iste'molchilar soni.

64. Import tovarlar narxining oshish sababi?

- A) yalpi taklifning qisqarishi;
- B) yalpi taklifning oshishi;
- D) yalpi talabning qisqarishi;
- E) yalpi talabning oshishi;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

65. Quyidagilardan qaysi biri yalpi talab tarkibiga kirmaydi?

- A) iste'molchilik sarflari;
- B) davlat sarflari;
- D) investitsion sarflar;
- E) sof eksport;
- F) aholi jamg'armalari.

66. Qaysi omil yalpi talab hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi?

- A) texnologiya;
- B) iste'molchilik sarflari;
- D) sof eksport;
- E) davlat sarflari;
- F) investitsion sarflar.

67. Yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida ishlab chiqarish hajmi o'zgarmaydi?

- A) tik kesmada;
- B) oraliq va yotiq kesmada;
- B) oraliq kesmada;
- E) yotiq kesmada;
- F) yuqoridagilarning barchasida.

68. Agar diqqat markazida mamlakatning iqtisodiy, harbiy-siyosiy potentsiali tursa, iqtisodiy o'sish quyidagi ko'rsatkichlar orqali o'lchanadi:

- A) o'rtacha mehnat unumdorligining o'sishi;
- B) YAIM (YAMM), milliy daromadning o'sish sur'ati;
- D) mehnatning kapital bilan qurollanishi o'sish sur'ati;
- E) kapital qaytimining o'sishi;
- F) ishlab chiqarish omillarining o'sish sur'ati.

69. Agar, aholining turmush darajasini taqqoslash zarurati bo'lsa, iqtisodiy o'sish quyidagi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi:

- A) aholi jon boshiga yaratilgan YAIM (YAMM), milliy daromadning o'sish sur'ati;

B) mehnatning kapital bilan qurollanishi o'sish sur'ati;

D) kapital qaytimini o'sish sur'ati;

E) aholi daromadlarining o'sish sur'ati;

F) ishlab chiqarish omillarining o'sish sur'ati.

70. Iqtisodiy o'sish o'zaro bog'liq ikki ko'rsatkich:

A) aholining va YAIMning o'sish sur'ati;

B) YAIM va kapital qaytimining o'sish sur'ati;

D) Aholi jon boshiga yaratilgan YAIM va mehnat unumdorligining o'sish sur'ati;

E) YAIM hajmining va aholi jon boshiga yaratilgan YAIM o'sish sur'ati;

F) YAIM mehnat unumdorligi o'sish sur'ati bilan tavsiflanadi.

71. Ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'i ko'rsatadi:

A) mavjud resurslar asosida ishlab chiqarishning minimal hajmiga erishishni;

B) resurslar o'zgarishi bilan ishlab chiqarish imkoniyati o'zgarishi;

D) mavjud resurslar bilan ikki turdagi tovarlarni ishlab chiqarish variantlarining;

E) mehnat resurslarining ikki turdagi tovar ishlab chiqarishga bo'linishi variantlarini;

F) jamiyatning erishgan samaradorlik darajasini.

72. Iqtisodiy o'sish intensiv bo'ladi, agar:

A) qo'shimcha mehnat omilini jalb qilish natijasida milliy daromad hajmi o'ssa;

B) yollanma ishchilarning ish haqi ko'paysa, mehnat unumdorligining o'sish sur'ati band bo'lganlar o'sish sur'atiga qaraganda yuqori bo'lsa;

D) kapital bilan qurollanish darajasi o'ssa;

E) mahsulot birligiga sarflangan omillar hajmi o'ssa.

F) ishlab chiqarish hajmi va resurslar miqdori mutanosib o'ssa;

73. Agar mehnatning kapital bilan qurollanishi mehnat unumdorligiga nisbatan tezroq o'ssa, u holda:

A) kapital qaytimi pasayadi;

- B) kapital qaytimi o'sadi;
- D) aholi jon boshiga milliy daromad o'sadi;
- E) mamlakatning milliy boyligi ortadi;
- F) kapital samaradorligi ortadi.

74. Iqtisodiy o'sishning sifat darajasini qanday ko'rsatkichlar orqali ifodalab bo'lmaydi?

- A) bir-birlik qo'shimcha milliy daromad yaratish uchun sarflangan xarajatlar kamayib bersa;
- B) 1% iqtisodiy o'sishga erishish uchun sarflangan xarajatlarning o'zgarishi ro'y bersa;
- D) mehnat unumdorligining o'zgarishi sodir bo'lsa;
- E) mamlakatning tabiiy-geografik joylashuvi o'zgarsa;
- F) iqtisodiy o'sishga erishish uchun sarflangan kapital miqdori ortsa.

75. Agar ishlab chiqarish omillari 1,5 baravarga, milliy daromad ham 1,5 baravarga o'ssa, u holda...

- A) ishlab chiqarish hajmiga ko'ra doimiy samaradorlik;
- B) ishlab chiqarish hajmiga ko'ra o'suvchi samaradorlik;
- D) ishlab chiqarish hajmiga ko'ra pasayuvchi samaradorlik;
- E) ishlab chiqarish miqyosida ijobiy o'zgarish;
- F) ishlab chiqarish miqyosida salbiy o'zgarish kuzatiladi.

76. Iqtisodiy o'sishning intensiv omillariga kiradi:

- A) band bo'lgan ishlovchilarning soni ortishi;
- V) mehnat unumdorligining ortishi;
- S) ishlab chiqarish maydonlarining kengayishi;
- D) mavjud texnologiya darajasida investitsiya hajmining o'sishi;
- E) mavjud uskunalarning miqdorining ortishi.

77. Quyidagilardan qaysi biri iqtisodiy o'sishning intensiv omiliga kirmaydi?

- A) fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish;
- B) yer, ishlab chiqarish maydonini ko'paytirish;

- D) ishchilarning malakasini oshirish;
- E) mehnat unumdorligini oshirish;
- F) material sig'imini pasaytirish.

78. Agar YAIM bazis yilda 600 mlrd so'm. joriy yilda 700 mlrd. so'mni tashkil qilgan bo'lsa, uning o'sish sur'ati necha foizni tashkil qiladi?

- A) 14,8 %;
- B) 15,5 %;
- D) 16,6 %;
- E) 17,2%;
- F) 16,8 %.

79. Quyidagi holatlardan qaysi biri iqtisodiy o'sishning intensiv turini xarakterlaydi?

- A) ishlab chiqarish natijasi va iqtisodiy resurslar miqdorining mutanosib o'sib borishi;
- B) ishlab chiqarish natijasining iqtisodiy resurslar miqdoridan tez o'sib borishi;
- D) iqtisodiy resurslar miqdorining ishlab chiqarish natijasidan tez o'sib borish;
- E) mehnat unumdorligining o'sishi;
- F) mehnat intensivligining o'sishi.

80. Quyidagilardan qaysi biri iqtisodiy o'sish ekstensiv turining belgisi hisoblanadi?

- A) mehnat unumdorligining o'sishi;
- V) resurslarning samarali taqsimlanishi;
- C) mehnat va kapital sarflarining ortishi;
- D) texnika taraqqiyoti o'sishi;
- E) resurslardan samarali foydalanish.

81. Mehnat unumdorligi o'sish sur'atining sekinlashuv sabablari nima bilan belgilanadi?

- A) YAMM tarkibida investitsion tovarlar ulushining kamayishi;

- B) fond bilan qurollanishining pasayishi;
- D) jami ishchi kuchi sifatining yomonlashuvi;
- E) texnika taraqqiyotining sekinlashuvi;
- F) yuqoridagi barcha omillar bilan.

82. Agar jamiyat xarajatlarini minimallashtirishga va cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishni optimallashtirishga intilsa, iqtisodiy maqsad:

- A) to'la bandlikka erishish;
- B) iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash;
- D) iqtisodiy xavfsizlik;
- E) iqtisodiy samaralik;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

83. Iqtisodiy o'sishning nisbiy ko'rsatkichini aniqlang?

- A) daromad va ish haqining darajasi;
- B) aholini ijtimoiy himoyalash darajasi;
- D) ishsizlikning nisbiy darajasi;
- E) narxlarning nisbiy o'zgarishi;
- F) bir yil davomida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real daromadlar miqdori.

84. Intensiv iqtisodiy o'sish qanday amalga oshadi?

- A) mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish orqali;
- B) yangi korxonalar qurish yo'li bilan;
- D) ishlovchilar sonini mutloq oshirish hisobiga;
- E) qo'shimcha pul resurslarini jalb qilish bilan;
- F) ishlab chiqarishga qo'shimcha resurslarni jalb qilish orqali.

85. Iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qiladigan omilni aniqlang:

- A) atrof-muhitni himoya qilishga ketadigan xarajatlarning ortishi;
- B) mehnat unumdorligining ortishi;
- D) investitsiyalarning ko'payishi;
- E) malaka va ta'lim uchun xarajatlarning ortishi;

F) mehnat intensivligining ortishi.

86. Iqtisodiy o‘shning intensiv omilini toping?

A) mehnat sarflarining ortishi;

B) kapital sarflarining ko‘payishi;

D) joriy xarajatlarning o‘shishi;

E) qo‘shimcha iqtisodiy resurslarning jalb qilinishi;

F) mehnat unumdorligi o‘shishi;

87. Iqtisodiy o‘shning ekstensiv omilini toping?

A) mehnat intensivligining ortishi;

B) asosiy kapitalni tejash;

D) mehnat unumdorligining o‘shishi;

E) yangi texnologiyani qo‘llash;

F) resurs sarflari ortishi.

88. Iqtisodiy o‘sh nima?

A) ishlab chiqarishning takomillashishi;

B) ijtimoiy ne‘matlarni ishlab chiqarishning o‘shishi;

D) yaratilgan tovarlar va xizmatlar mutloq va nisbiy hajmi ning ko‘payishi;

E) aholi turmush sharoitlarining o‘zgarishi;

F) yuqoridagilarning barchasi.

89. Iqtisodiy o‘sh qanday aniqlanadi?

A) daromad va ish haqi darajasi bilan;

B) aholining ijtimoiy himoyalanganlik darajasi bilan;

D) ishsizlik darajasi bilan;

E) yalpi milliy mahsulotning mutloq va aholi jon boshiga
to‘g‘ri keladigan miqdori bilan;

F) yuqoridagilarning barchasi bilan.

90. Intensiv o‘sh nima?

A) qo‘shimcha pul resurslarini jalb etish;

B) ishchilar sonini ko‘paytirish;

D) yangi korxonalar qurish;

- E) yangi texnika va texnologiyani qo‘llash orqali mavjud resurslardan samarali foydalanish;
- F) qo‘shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish.

91. Ekstensiv o‘shish nima?

- A) ekin maydonlarini kengaytirish;
- B) ishlab chiqarishga qo‘shimcha ishchi kuchlarini jalb qilish;
- D) ishlab chiqarish vositalarini ko‘paytirish;
- E) ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

92. Iqtisodiy o‘shishga to‘siq bo‘luvchi omilni aniqlang?

- A) atrof-muhitini himoya qilishga ketadigan xarajatlarning ko‘payishi;
- B) iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish;
- D) investitsiyaning ko‘payishi;
- E) bilim va malakani oshirishga ketadigan xarajatlarning ko‘payishi;
- F) mehnat unumdorligining o‘shishi.

93. O‘zbekistonda iqtisodiy o‘shishning qaysi modeli qo‘llaniladi?

- A) rejalashtirilgan modeli;
- B) byurokratik-boshqaruv modeli;
- D) aralash iqtisod modeli;
- E) demokratik asosda ijtimoiy rivojlanishga qaratilgan o‘zbek modeli.
- F) yuqoridagilarning barchasi.

94. Milliy boylikning o‘shishi nimaga bog‘liq?

- A) ishlab chiqarish fondlarining o‘shishiga;
- B) asosiy va aylanma fondlarning o‘shishiga;
- D) mehnat unumdorligini o‘shishiga;
- E) moddiy resurslar, ishchi kuchi va kapital qo‘yilmalar o‘shishiga;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

95. Nima uchun ayrim davlatlar tabiiy boyliklari nisbatan kam bo'lsa ham iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan?

A) ish kuchi va kapitaldan foydalanish hisobiga;

B) tejamkorlik – ishlab chiqarish vositalari va jonli mehnatni tejash hisobiga;

D) halqaro mehnat taqsimotidan unumli foydalanish hisobiga;

E) ilm-fan salohiyati hisobiga;

F) halqaro iqtisodiy integratsiya hisobiga.

96. O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning quyidagi asosiy natijalari qaysi yilga tegishli: YAIM o'sishi – 8,1%; inflyasiya yillik darajasi 7,4% sanoat mahsuloti 9% va qishloq xo'jalik yalpi mahsuloti 5,7% o'sishni tashkil qilgan?

A) 2001-yil;

B) 2002-yil;

D) 2004-yil;

E) 2006-yil;

F) 2009-yil.

97. Agar odamlar olgan daromadlarini barchasini sarflamay, ma'lum bir qismini bankka qo'yadi, desak:

A) jamg'aradilar, lekin investitsiya qilmaydilar;

B) investitsiya qiladilar, lekin jamg'armaydilar;

D) jamg'armaydilar ham, investitsiya ham qilmaydilar;

E) ham jamg'aradilar, ham investitsiya qiladilar.

F) jamg'aradilar, lekin jamg'armaning ma'lum bir qismini, ya'ni qimmatli qog'ozlar sotib olgan qismini investitsiya qiladilar.

98. Jamg'arish boshlanadigan nuqta, bu...

A) jamg'arish daromadga teng;

B) daromad iste'molga teng;

D) jamg'arish iste'molga teng;

E) iste'mol investitsiyaga teng;

F) iste'molga me'yoriy moyillik birga teng.

99. Milliy hisob tizimi bo'yicha quyidagilardan qaysi birini investitsiyaga kiritish mumkin?

- A) obligatsiya sotib olish;
- B) jamg'armaga ajratilgan daromad;
- D) aksiya sotib olish;
- E) fermerning yangi traktor sotib olishi;
- F) bankdan pul olish uchun yozilgan chek.

100. Keyns ta'kidlaydiki, mamlakatdagi iste'mol xarajatlari eng avvalo:

- A) iste'molchining yashash joyiga;
- B) oila a'zolarining yoshiga;
- D) pul taklifining o'sish sur'atiga;
- E) milliy daromad hajmiga;
- F) shaxs ixtiyoridagi daromad darajasiga bog'liq.

101. Investitsiya hajmiga sanab o'tilganlardan qaysi biri ta'sir qilmaydi?

- A) investorning yashash joyi;
- B) foiz stavkasi;
- D) tadbirkorlarning optimistik yoki pessimistik kayfiyati;
- E) texnologiyaning o'zgarishi;
- F) ishlab chiqarish uskunalarining bandligi darajasi.

102. Agar $MRS = 1$ bo'lsa, u holda ...

- A) o'sgan daromadning barchasi jamg'ariladi;
- B) o'sgan daromadning yarmisi iste'mol qilinadi;
- D) o'sgan daromadning barchasi iste'mol qilinadi;
- E) o'sgan daromadda iste'molning ulushi jamg'arishga nisbatan kam;
- F) o'sgan daromadda investitsiya hajmi ko'payishi uchun imkoniyat yaratiladi.

103. Real investitsiya quyidagi yo'nalish bo'yicha amalga oshirilmaydi:

- A) ishlab chiqarish uchun yangi bino-inshootlar qurish;
- B) yangi texnika, texnologiya, uskunalar sotib olish;

- D) uy-joy va madaniy-maishiy ob'ektlar qurish;
- E) mutaxassis kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish;
- F) fond birjalarida qimmatli qog'ozlar sotish;

104. Aholi iste'moli va pul-jamg'armalari darajasini belgilaydigan asosiy omil nima?

- A) milliy daromad;
- B) soliqlar darajasi;
- D) shaxsiy daromad;
- E) foiz stavkasi;
- F) ish haqi.

105. Aholi iste'moli va pul jamg'armalari o'rtasidagi nisbatga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- A) aholi jamg'argan boyligi darajasi;
- B) narxlar darajasi;
- D) narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o'zgarishining qutilishi;
- E) iste'molchi qarzlari va soliq stavkalari darajasi;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

106. Shaxsiy daromad 150000 so'm bo'lib uning 130000 so'mi iste'molga ketsa, iste'molga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil qiladi?

- A) 83,5 %; B) 85,4 %; D) 87,0 %; E) 86,6%; F) 84,0 %

107. 220000 so'm shaxsiy daromaddan 5000 so'm jamg'arma sifatida ishlatilsa, jamg'armaga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil qiladi?

- A) 25,6 %;
- B) 26,0 %;
- D) 24,0%;
- E) 23,0%;
- F) 22,7 %.

108. Quyidagilardan qaysi biri investitsiyalarning ichki manbai hisoblanadi?

- A) aksiyalarni sotishdan olingan mablag'lar;

- B) obligatsiya zayomlari, bank kreditlari;
- D) foyda, amortizatsiya ajratmalari;
- E) byudjet mablag‘lari;
- F) xomiylar mablag‘lari.

109. Quyidagilardan qaysi biri investitsion faollik haqida xulosa chiqarish imkonini beradi?

- A) investitsiyalarning tarmoq tuzilishi;
- B) real investitsiyalar darajasining o‘zgarishi;
- D) investitsiyalarning takror ishlab chiqarish tuzilishi;
- E) investitsiyalarning texnologik tuzilishi;
- F) investitsiyalarning hududiy tuzilishi.

110. Investitsiyalar darajasini belgilaydigan asosiy omil nima?

- A) investitsiyalardan kutilayotgan sof foyda normasi;
- B) bank foiz stavkasi;
- D) sof foyda normasi va foizning nominal stavkasi;
- E) sof foyda normasi va foizning real stavkasi;
- F) sof foyda miqdori.

111. Investitsiyalar maqsadga muvofiq hisoblanganda uning darajasi qaysi omilga bog‘liq bo‘ladi?

- A) investitsion tovarlarni xarid qilish, ishlatish va xizmat ko‘rsatish xarajatlariga;
- B) texnika taraqqiyoti va texnologik o‘zgarishlarga;
- D) soliqlar darajasi va foizning real stavkasiga;
- E) A) va V) ga;
- F) yuqoridagi barcha omillarga.

112. Investitsion sarflar nima uchun o‘zgaruvchan hisoblanadi?

- A) investitsion tovarlar noaniq xizmat muddatiga ega;
- B) buyuk kashfiyotlar doimiy paydo bo‘lib turmaydi;
- D) foyda doimiy barqaror emas;
- E) davlat iqtisodiy siyosati o‘zgarib turadi;

F) yuqoridagi barcha sabablarga ko'ra.

113. Foizniig muvozanatli stavkasi (pulga talab va pul taklifi kesishgan nuqta) nimaga ta'sir ko'rsatadi?

A) investitsiyalar darajasiga;

B) yalpi milliy mahsulot darajasiga;

D) moliyaviy va real kapitalning raqobatlashuvchi korxonalar va tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishiga;

E) a va b to'g'ri;

F) a va v to'g'ri.

114. Investitsion qarorlar qabul qilishda quyidagilardan qaysi biri asos bo'lib hisoblanadi?

A) foizning nominal stavkasi;

B) foizning real stavkasi;

D) soliqlar darajasi;

E) pul taklifi;

F) yuqoridagilarning barchasi

115. Umumiy, ya'ni makroiqtisodiy muvozanatdagi asosiy muvozanat, bu:

A) yalpi talab va yalpi taklif, daromad va yalpi xarajatlar;

B) yalpi talab va yalpi taklif, yengil sanoat bilan oziq-ovqat sanoati o'rtasida muvozanat;

D) og'ir sanoat bilan yengil sanoat o'rtasidagi muvozanat, ish kuchiga talab va taklif muvozanati;

E) tovar va xizmatlar taklifi, davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari o'rtasida;

F) moliyaviy resurslar bilan ishlab chiqarish, ishlab chiqarish bilan daromad o'rtasidagi muvozanatdir.

116. Tarkibiy islohotlarning iste'molga yo'naltirilgan, past daromadli mamlakatlar uchun modelining bosh maqsadi:

A) aholi soni, mehnat resurslarini o'sishini ta'minlash;

- B) aholining erkin migratsiyasini ta'minlash;
- D) aholining real daromadlarini oshirish;
- E) og'ir sanoatni o'sishini ta'minlash;
- F) mamlakatning texnik potentsiali o'sishini ta'minlashga qaratilgan.

117. Inflyatsion farq:

- A) yalpi xarajatlarning ishlab chiqarish hajmidan kamligi;
- B) talab va taklif o'sish sur'atidagi mutanosiblik;
- D) yalpi xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidan ko'pligi;
- E) yalpi xarajatlar va yalpi daromadlar mutanosibligi;
- F) investitsiyalarning o'sishi tufayli kelib chiqadi.

118. Agar iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan va realizatsiya qilingan SMM

balanslashgan bo'lsa, u holda ...

- A) yalpi daromad yalpi taklifga teng;
- B) jamg'arma investitsiyaga teng;
- D) iqtisodiyotda to'la bandlik va barqaror narx darajasiga erishilgan;
- E) yalpi daromad yalpi taklifga, jamg'arma investitsiyaga teng;
- F) jamg'arma investitsiyaga teng bo'lib, iqtisodiyotda to'la bandlik va barqaror narx darajasiga erishilgan.

119. Quyidagilardan qaysi birini ko'pincha iqtisodiyotga «in'eksiya» deb ataladi?

- A) jamg'arma;
- B) investitsiya;
- D) soliqlar;
- E) import;
- F) daromad.

120. Iqtisodiy mutanosiblikning zaruriyati asosida nima yotadi?

- A) ishlab chiqarishning ma'lum miqdordagi omillar nisbatini talab qilishi;
- B) ishlab chiqarish bilan iste'mol muvozanati;
- D) mehnat omilining ixtisoslashuvi;
- E) kapital omilining tarkibiy tuzilishi muammosi;

F) investitsiyalarni samarali joylashtirish muammosi.

121. Tarmoqlar o'rtasidagi mutanosiblik(nisbatlar) bu - ...

A) qishloq xo'jaligi bilan xizmat ko'rsatish o'rtasidagi nisbat;

B) undiruvchi sanoat bilan qayta ishlovchi tarmoq o'rtasidagi;

D) viloyatlardagi sohalar, tarmoqqa kiruvchi korxonalar o'rtasidagi;

E) engil sanoat bilan og'ir sanoat o'rtasidagi nisbat;

F) sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, xizmat ko'rsatish va boshqa tarmoqlar o'rtasidagi nisbat.

122. Quyidagilardan qaysi biri tarmoqlar ichidagi nisbat (mutanosiblik)larga kirmaydi?

A) neft, gaz, torf, toshko'mir qazib olish;

B) og'ir va engil, oziq-ovqat sanoati;

D) dehqonchilik va chorvachilik;

E) temir yo'l, avtomobil, havo transporti;

F) sanoat va qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish.

123. Quyidagilardan qaysi biri makroiqtisodiyot darajasidagi muvozanatlikni to'liq xarakterlaydi?

A) ishlab chiqarish va iste'molning mos kelishi;

B) mavjud iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlarining mos kelishi;

D) aholi sotib olish layoqati va tovarlar massasining mos kelishi;

E) byudjet daromadlari va xarajatlarining mos kelishi;

F) alohida tovarlarga talab va taklifning mos kelishi.

124. Umumiy iqtisodiy muvozanatlikni ta'minlab borishning asosiy yo'li qanday?

A) iste'molni cheklash;

B) iqtisodiyoti bir me'yorda rivojlantirish;

D) barcha bozorlarda talab va taklifni muvozanatga keltirish;

E) resurslardan samarali foydalanish;

F) ehtiyojlarni cheklash yoki resurslarni ko'paytirish va ularni optimal uyg'unlashtirish.

125. Quyidagi tengliklarning qaysi birida umumiy iqtisodiy muvozanatlikka erishiladi?

- A) aholi pul jamg'armalari = investitsiyalar;
- B) aholi iste'mol hajmi = tovarlar va xizmatlar massasi;
- D) korxonalarining investitsion tovarlarga talabi = investitsion tovarlar massasi;
- E) yalpi milliy mahsulot = barcha sarflar (aholi, korxonalar, davlat va chet elliklar sarflari);
- F) ishlab chiqarish = iste'mol darajasi.

126. Investitsion sarflarning 5 mlrd. so'mga ko'payishi, sof milliy mahsulotning 20 mlrd. so'mga ko'payishiga olib kelsa multiplikator samarasi qanday miqdorini tashkil qiladi?

- A) 5,0;
- B) 10,0;
- D) 4,0,
- E) 8,0;
- F) 6,0;

127. Quyidagi nisbatlardan qaysi biri inflyatsion farqni ifodalaydi?

- A) $SMM = \text{yalpi sarflar}$;
- B) $SMM < \text{yalpi sarflar}$;
- D) $SMM > \text{yalpi sarflar}$;
- E) $SMM = \text{yalpi talab}$;
- F) $SMM > \text{yalpi talab}$.

128. Quyidagi mutanosibliklardan qaysi biri umumiy iqtisodiy xarakterga ega?

- A) sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi;
- B) qazib oluvchi va qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari o'rtasidagi;
- D) YAMM va uning harakat shakllari o'rtasidagi;
- E) hududiy bo'linmalar o'rtasidagi;
- F) ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi sohalar o'rtasidagi.

129. O‘zbekistonda makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish siyosatidan ko‘zda tutilgan maqsad nimadan iborat?

- A) makroiqtisodiyotda muvozanatlikni ta’minlash;
- B) ishlab chiqarishning keskin darajada pasayishining oldini olish;
- D) ommaviy ishsizlikning kelib chiqishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- E) iqtisodiy o‘shishga shart-sharoit yaratish;
- F) yuqoridagilarning barchasi.

130. Iqtisodiy inqirozlarning asosiy mazmuni nimada namoyon bo‘ladi?

- A) tovarlar ishlab chiqarishning kamayishida;
- B) ishsizlikning o‘shishida;
- D) narxlarning o‘shishida;
- E) ishlab chiqarilgan tovarlar massasining to‘lovga qobil talabdan oshib ketishi yoki kam bo‘lishidan;
- F) ishlab chiqarish hajmining keskin kamayib ketishida.

131. Sof milliy mahsulotni ishlab chiqarishning muvozanatlik hajmi quyidagilarga bog‘liq?

- A) yalpi talab bilan yalpi taklifning mos kelishiga;
- B) muvozanatli narxga;
- D) to‘liq bandlikka;
- E) investitsiya darajasiga;
- F) eksport va import darajasiga.

132. O‘zbekistonda barqarorlashtirish siyosatini ishlab chiqishda qanday yondashuvga ustuvorlik beriladi?

- A) pulning qadrsizlanish darajasini pasaytirib turishga qaratilgan monitor yondashuv;
- B) ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni rag‘batlantirishga qaratilgan yondashuv;
- D) ma’muriy usullar orqali tartibga solishga qaratilgan yondashuvlar;
- E) A) va V) to‘g‘ri;
- F) V) va S) to‘g‘ri.

133. Iqtisodiy barqarorlikka erishishning quyidagi mezonlaridan qaysi biri bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo‘naltirilganlik xarakterini ifodalaydi.

- A) ishlab chiqarish hajmining kamayishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- V) ustuvor tarmoqlarni yuksaltirishga qulay sharoitlarni vujudga keltirish;
- S) moliyaviy barqarorlikni mumkin bo‘lgan darajada ta‘minlash;
- D) pulning qadrsizlanishini to‘xtatish, to‘lov balansi va davlat valyuta rezervlarining holatini yaxshilash;
- E) kuchli ijtimoiy siyosatni ta‘minlash, aholi turmush darajasini mumkin qadar yaxshilash.

134. Jahon xo‘jaligi tarkibidagi rivojlanish jihatidan etakchi bo‘lgan mamlakatlarga ...

- A) aholi jon boshiga yaratilgan YAIM yuqoriligi;
- V) dunyo mineral resurslarini iste‘mol qilishdagi ulushi yuqoriligi;
- S) YAIMda axborot kommunikatsiya xizmatining ulushi yuqoriligi;
- D) sanoat mahsulotida yuqori darajadagi intellektual salohiyatni talab qiluvchi tovarlar ulushining ko‘pligi;
- E) YAIMda agrar sektor ulushining yuqoriligi xos emas.

135. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalar:

- A) Evropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti darajasida;
- V) barcha mamlakatlar bilan ko‘p tomonlama hamkorlik asosda;
- S) ko‘p tomonlama hamda ikki tomonlama hamkorlik asosda;
- D) barcha mamlakatlar bilan ikki tomonlama hamkorlik asosda;
- E) musulmon davlatlari doirasidagi hamkorlik asosida olib boriladi.

136. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalar qanday tamoyillarga asoslanadi?

- A) umuminsoniy va milliy manfaatlar mushtarakligiga;
- V) milliy va davlat manfaatlari birligiga;
- S) milliy va guruhiy manfaatlar uyg‘unligiga;
- D) umuminsoniy va qo‘shni mamlakatlar manfaati;
- E) turli qatlamlar manfaatlarini bir qilib umumlashtirishga.

137. O‘zbekistonning jahon bozoriga kirib borishiga nima to‘sqinlik qilishi mumkin?

- A) chet el investorlarini jalb etish;
- V) oraliq emas, pirovard mahsulotni ishlab chiqarishni ko‘paytirish;
- S) sanoatni mahalliyashtirish;
- D) noraqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish;
- E) mamlakat eksport salohiyatini kengaytirish.

138. Hozirgi paytda korporatsiyalarning asosiy maqsadi:

- a) foydani eng yuqori darajaga ko‘tarish;
- b) ishlab chiqarishni eng yuqori darajaga ko‘tarish;
- v) bozorni eng yuqori darajaga ko‘tarish;
- g) ish bilan ta‘minlashni eng yuqori darajaga ko‘tarish;
- d) resurslarni ishga solishni eng yuqori darajaga ko‘tarish.

139. Xalqaro savdo tashkilotiga a‘zo bo‘lgan mamlakatlar o‘zaro savdo qilganda boj to‘lovlari tovar qiymatining ...

- A) 10%; V)15%; S)8%; D)5%; E)12% idan oshmasligi kerak.

140. 15 iyun 2001 yili Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShOS) tuzildi. U yangi hududiy, ko‘p qirrali hamkorlik tashkiloti bo‘lib, unga hozirda 6 mamlakat:

- A) Xitoy, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Qirg‘iziston, Rossiya;
- B) Xitoy, Rossiya, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Tojikiston;
- D) Xitoy, Rossiya, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston;
- E) Xitoy, Rossiya, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Tojikiston;
- F) Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston a‘zo.

141. Korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyatiga baho berishda qaysi ko‘rsatkich asosiy hisoblanadi?

- A) eksport hajmi;
- B) import hajmi;
- D) sof eksport hajmi;
- E) barterli ayriboshlash hajmi;

F) bir-birini qoplovchi to'lovlar hajmi.

142. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli?

- a) boj ittifoqi;
- b) to'lov ittifoqi;
- v) erkin savdo zonalari;
- g) umumiy bozor;
- d) iqtisodiy va to'lov ittifoqi.

143. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishda qanday tamoyillarga amal qilinadi?

- A) umuminsoniy manfaatlarga;
- B) milliy manfaatlarga;
- D) sinfiy manfaatlarga;
- E) davlat manfaatlariga;
- F) umuminsoniy va milliy manfaatlar mushtarakligiga.

144. O'zbekiston o'zining aloqalarini qanday asosda tashkil etmoqda?

- A) NATO doirasida;
- B) Yevropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti doirasida;
- D) Xalqaro valyuta fondi orqali;
- E) Ko'p tomonlama asosida;
- F) ham ko'p tomonlama va ham ikki tomonlama asosida.

145. Importga ta'rifli cheklovlarga qaraganda, importga kvota jamiyat uchun katta yo'qotishlarga sabab bo'ladi, chunki:

- A) import qilinayotgan tovar narxi jahon narxlariga nisbatan ko'tariladi.
- B) mamlakatning o'zida ishlab chiqarilayotgan shunday tovarga bozorda monopol hukmronlik o'rnatilib, importning samarasiz taqsimlanishiga olib keladi;
- D) shu tovarga aholining to'lov qobiliyatini susaytiradi, import miqdori qisqaradi;
- E) tovarlarni import qilishda kelishmovchiliklarni bartaraf qiladi;
- F) jamiyat uchun zarur tovarlarni sotib olish cheklanadi;

146. Quyidagilar ta'rifsiz savdo cheklashlarini xarakterlaydi, ... dan tashqari.

- A) Bolgariyadan keltiriladigan oziq-ovqat mahsulotlariga (parranda go'shtiga) qattiq sanitar normalar belgilash;
- B) Marokashdan keltirilayotgan bananga import kvotasi belgilash;
- D) AQSH dan keltirilayotgan sigaretalarga import poshlinalarini ko'tarish;
- E) chetdan po'lat olayotgan korxonalarni, davlat nisbatan qimmat, lekin mamlakatning o'zida ishlab chiqarilayotgan shunday maxsulotdan ma'lum miqdorda olishga majbur qilishi;
- F) alkogolli ichimliklarga davlat monopoliyasi o'rnatilishi.

147. Tashqi savdo aylanmasi bu –

- A) eksport hajmi;
- B) import hajmi;
- D) eksport va importning aylanmasi;
- E) reeksport hajmi;
- F) reimport hajmi.

148. Agar so'mning real almashuv kursi ko'tarilsa, u holda:

- A) import tovarlarini sotib oluvchilar kamayadi;
- B) O'zbekiston sof eksporti ko'payadi;
- D) joriy operatsiyalar taqchilligi kamayadi;
- E) O'zbekiston fuqarolari uchun import arzonlashadi;
- F) savdo aylanmasi o'zgarmaydi.

149. Agar ochiq iqtisodiyotga mamlakatda daromad solig'i ko'tarilsa, u holda bu mamlakatda:

- A) investitsiyalar ko'payadi;
- V) eksport ortadi;
- S) milliy valyutaning almashuv kursi ko'tariladi;
- D) iste'mol o'sadi;
- E) eksport kamayadi.

150. Aytaylik, televizor AQSH da 500 dollarga, O‘zbekistonda 800 ming so‘mga sotiladi. Valyutalarning videotexnikaga nisbatan real xarid quvvati nisbati qanday bo‘ladi?

A) 1: 1600; B) 1: 2000; D) 1: 2400; E) 1: 800; F) 1: 1000.

Test javoblari:

1V); 2E); 3A); 4D); 5E); 6B); 7E); 8F); 9F); 10A); 11B); 12B); 13F); 14E); 15D);
16D); 17A); 18E); 19G); 20A); 21E); 22V); 23V); 24E); 25E); 26V); 27S); 28A);
29D); 30A); 31V); 32D); 33S); 34S); 5V); 36V); 37E); 38E); 39V); 40D); 41E);
42V); 43D); 44A); 45A); 46V); 47S); 48E); 49D); 50A); 51V); 52C); 53D); 54V);
55V); 56D); 57E); 58A); 59V); 60V); 61E); 62S); 63E); 64D); 65D); 66A); 67A).
68S); 69A); 70D); 71V); 72S); 73A); 74D); 75A); 76V); 77V); 78S); 79V); 80S);
81V); 82D); 83E); 84A); 85A); 86E); 87E); 88E); 89D); 90D); 91E); 92A); 93D);
94E); 95D); 96D). 97A); 98V); 99D); 100E); 101A); 102V); 103E); 104V); 105E);
106D); 107D); 108S); 109V); 110D); 111D); 112E); 113A); 114V); 115A); 116C);
117C); 118 D); 119 V); 120A); 121E); 122E); 123V); 124S); 125E); 126S);
127V); 128S); 129E); 130D); 131A); 132D); 133E); 134E); 135S); 136A); 137D);
138S); 139A); 140D); 141A); 142D); 143A); 144E); 145V); 146S); 147S); 148D);
149V); 150A);

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Rasmiy hujjatlar va manbalar.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi –T.: «O‘zbekiston», 2012.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi 1998 yil 24 dekabrdagi Qonuni. № 719-1 O‘zbekistonning yangi qonunlari
3. O‘zbekiston Respublikasi “Xorijiy investitsiyalar to‘g‘risida”gi Qonuni, 1998 y, may.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida” gi Qonuni, 2001 y.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Tashqi iqtisodiy faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 2000 y.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Xususiy korxonalar to‘g‘risida”gi 2003-yil 11 dekabrdagi Qonuni. //”Soliqlar va bojxona xabarlar” gazetasi, 2004-yil 10-fevral.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi” qonuni. 2013-y. 233-modda.
8. O‘zbekiston Respublikasining “Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish sohasidagi vakolatli davlat organlari” qonuni 19-modda. 2017-y. 24-avgustdan.
9. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik sub’ektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha vakil to‘g‘risida”gi. 2017-y.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari va farmonlari

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 2015-yil 24-apreldagi PF-4720-sonli Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta’minlash, ularni jadal rivojlantirish yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2015-yil 15-maydagi Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta’minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi 2016-yil 5-oktyabrdagi PF-4848-sonli Farmoni 2016-yil.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” to‘g‘risidagi Farmoni 07.02.2017-y. № PF-4947.

5. “O‘zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalariga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasini tashkil etish to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-martdagi Farmoni.

6. “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik sub’ektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha vakili institutini ta’sis etish to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-maydagi Farmoni.

7. “Biznesning qonuniy manfaatlari davlat tomonidan muhofaza qilinishi va tadbirkorlik faoliyatini yanada rivojlantirish tizimini tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 19-iyundagi Farmoni.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tashqi iqtisodiy faoliyatini yanada tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Qarori 2017-yil 15-avgust, Pq-3213-son.

9. “Chorvoq” erkin turistik zonasini tashkil etish to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-dekabrda gi PF-5273-son farmoni.

10. “Jismoniy shaxslar tomonidan naqd xorijiy valyutani olib kirish va olib chiqib ketish tartibini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 6-dekabrda gi PF-5276-son farmoni.

11. “Turizm sohasini rivojlantirishda mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining mas’uliyatini yanada oshirish chora-tadbirlari tug‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, №PQ-3129, 12-iyul 2017-yil.

12. “Tashqi savdo faoliyatini yanada erkinlashtirish va tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-noyabrda gi PQ-3351-son qarori.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Birja va ko‘rgazma-yarmarka savdolarini yanada tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risida» gi Qarori 29.09.2017-yilda gi PQ–3295-son.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish, davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va tugatish tartibi to‘g‘risida” gi 336-sonli Qarori. 02.07.1997-y.

2. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat Soliq qo‘mitasi va Iqtisodiyot vazirligining 2005-yil 3-avgustda gi 61, 2005-40, 60-son qarori bilan tasdiqlangan “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy xoriji investitsiyalar uchun soliq imtiyozlarini qo‘llash tartibi to‘g‘risida” Nizom.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Investitsiya loyihalari o‘z vaqtida va sifatli amalga oshirilishi uchun loyihalar tashabbuskorlari bo‘lgan tashkilotlarning mas’uliyatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2017-yil 15-martdagi 2836-son Qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish masalalari axborot-tahlil departamenti to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” gi 03.01.2017 y.QT, 1-son, 17-modda.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan xorijiy valyutadagi tushumni majburiy sotish tartibiga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida” gi Qarori 01.02.2017-y.44-son.

6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish kafolat jamg‘armasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qarori 10.04.2017 y.198-son.

7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Dehqon xo‘jaliklari va aholining tomorqa erlaridan samarali foydalanish, suvga chidamli, eksportbop daraxt plantatsiyalarini rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Qarori 04.03.2017-y.119-son.

8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Yuridik shaxsning alohida bo‘linmalari bo‘yicha soliqlarni to‘lash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” gi Qarori. 27.02.2017-y.105-son.

II. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

1. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik hoidasi bo‘lishi kerak. –T.: «O‘zbekiston», 2017. 14.

2. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. –T.: «O‘zbekiston», 2017. 14.

3. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi –T.: «O‘zbekiston», 2016. 18.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. –T.: «O‘zbekiston», 2017. 18.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Qishloq xo‘jaligi xodimlari kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. Xalq so‘zi, 2017-yil 10-dekabr.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T. // Xalq so‘zi, 2017-yil 23-dekabr.

Maxsus ilmiy va o‘quv adabiyotlari:

1. Alimov B., Shodiev M., Rasulov T., «Sharqona bozor fazilatlarini». – T.: «Universitet», 1996.

2. Abdullaev YO. Bozor iqtisodiyoti asoslari: 100 savol va javob. – T.: «Mehnat», 1997.

3. Akromov E.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O‘zbekiston iqtisodiyotining holati va rivojlanish tamoyillari. Risola. –Toshkent.:2010.

4. Abdulqasimov X.P., Prioriteti reformirovaniya i modernizatsii ekonomiki Respubliki Uzbekistan. – Tashkent.: «Moliya», 2010.

5. Allaberganov Z.G. Tejamkorlikning konseptual asoslari va uning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari. –T.: “Fan va texnologiya”, 2014.

6. A.V.Vahobov, D.A.Tadjibayeva, Sh.X. Xajibakiyeva. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik –T.: «Baktria press»,2015.

7. Абдулқасимов Х.П., Саидахмедова Н.И., Абдулҳасимов М.Х. Экономическая безопасность предпринимательской деятел-

- ности. Учебное пособи. –Т.: Илмий–техника ахбороти-пресс нашриёти, 2016 й.
8. Abdulqasimov X.P., Abdulqasimov M.H. Iqtisodiyotga oid atama va tushunchalarning izohli lug‘ati. –Т.: “ABU MATBUT-KONSALT”, 2017.
9. Вишневская Н. Проблемы и перспективы рынка рабочей силы. Мировая экономика и международные отношения. –Т., 2000.
10. Vahobov A.V. Bozor munosabatlariga o‘tish bosqichidagi ko‘p ukladli iqtisodiyot va uning takroran hosil bo‘lishi. –Т.: «Moliya», 2002.
11. Vahobov A.V., Hajibakiev SH.X., Mo‘minova N.G. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. –Т.: «Moliya», 2010.
12. Грегори Н. Менкю. Макроекономика. – М: МГУ, 1994.
13. Гурова И.П. Мировая экономика. Учебник – М: Омега-Л., 2007
14. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций. Учеб. – метод. пособие. – М: Финансы и статистика, ИНФРА – М., 2009, 17 с.
15. Jo‘raev T.T. Iqtisodiy resurslar doiraviy aylanish jarayonining nazariy asoslari va samaradorligini oshirish omillari. –Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2006.
16. Jo‘raev T.T. Doiraviy aylanishlar modeli: o‘lchamlari, ko‘rsatkichlari va samaradorligi. Monografiya –Т. “Fan va texnologiya”, 2012.
17. Jo‘raev T., Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi (2-qism) ko‘rgazmali va tarqatma materiallar. –Т.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2013.
18. Jo‘raev T.T. O‘zbekistonda bandlik va uning o‘zgarishi. Risola –Т.: “Fan va texnologiya”, 2016.
19. Ikramov Sh.T., Qobilov Sh.R. Mustaqillik, barqarorlik va xavfsizlikni ta‘minlash oson kechgan emas. –Т.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2013.
20. Иващенко Н.П. Экономика инноватсий: курс лекций. –М.: МАКС Пресс, 2014.

21. Кокушкина И.В., Воронин М.С. Международная торговля и мировые рынки. – СПб.: “Техническая книга”, 2007.
22. Qobilov Sh.R. Qonunga hurmat va itoatkorlik – taraqqiyot va xavfsizlik garovi. O‘quv qo‘llanma. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2016.
23. Qobilov Sh.R. O‘zbekiston demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo‘lida. O‘quv qo‘llanma. –T.: “O‘qituvchi” 2012.
24. Qobilov Sh.R. Mustaqillik g‘oyibdan kelgan emas. O‘quv qo‘llanma. – T.: “O‘qituvchi”, 2012.
25. Qobilov Sh.R. Iqtisodiy va ijtimoiy xavfsizlikni mustahkamlash strategiyasi. Ilmiy risola –T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015.
26. Makkonnell K. R., Bryu S. L. Ekonomiks, 13-e izdanie, –M.: «Infra–M», 1999.
27. Milliy istiqloq g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2001, 62b.
28. Надырханов У.С. Прямые иностранные инвестиции в Узбекистане: опыт, проблемы, перспективы роста. – T.: “Фанватехнология”, 2011.
29. Рыбак О. Основные тенденции инвестиционной активности.// Экономист, №12, 2002.
30. Rasulova D.V. Ishchi kuchi migratsiyasi rivojlanishining nazariy asoslari. – T.: «Moliya», 2010.
31. Самуелсон П., Нордхаус В. Экономика. Пер. с англ. –Москва, 1999.
32. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2002-2009 годы. –T., 2003-2009.
33. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi –T.: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2003.
34. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Пер. с англ. – Москва, Дело, 1999.

35. Федяшева Г. Международные финансовые институты на рынке Узбекистана: инвестиции и приоритетные проекты. //Биржа-Эксперт, №3, 2009.

36.Chjen V.A Pul va moliya bozorlari. –Т., 1996.

37.Чепурина М. А., Киселевой Э. А. Киров, Курс экономической теории. Изд. 4-ое. –Т.: 1999.

38.Shodmonov Sh. Sh., Alimov R. H., Jo‘raev T. T. Iqtisodiyot nazariyasi. – Т.: «Moliya», 2003.

39.Shodmonov Sh.Sh., G‘afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. –Т.: «Fan va texnologiya», 2005.

40. Шоҳаъзамий Ш.Ш. Трактат о собственности и её справедливой стоимости. Монография – Т.: «Иқтисод-молия», 2014.

41.Shoha‘zamiy Sh.Sh. Rieltorlik bozor tizimining nazariy va metodologik asoslari. Monografiya –Т.: «Iqtisod-moliya», 2016.

42.O‘lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. –Т.: «Sharq», 2006.

43.Campbell R.Mc Connell, StanleyL.Brue. Economics: Tamoyillar, muammolar va siyosat. O‘nyettinchi nashr. 11 b.

44. Economics : principles, problems and policies. Stanley L. Brue, Campbell P. McConnell, seventeenth edition, McGraw-Hill/Irwin New York, 2008. 360 bet.

45. Алманах «Узбекистан 2015». Ташкент: 2016. Центр экономических исследований.- с. 207.

46.O‘zbekiston respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. – Т.:2018. – 333 b.

III. Internet resurslari.

1. www.lex.uz

2. www.ziyo.uz

3. <http://www.mf.uz>

4. <http://www.gov.uz>
5. <http://www.nalog.ru>
6. <http://www.uza.uz>
7. <http://www.undp.uz>
8. <http://www.stat.uz>
9. <http://www.tfi.uz>
10. www.bearingpoint.uz.

№	MUNDARIJA	Bet
	KIRISH	
I. BOB. IQTISODIYOT NAZARIYASI” FANINING PREDMETI VA BILISH USULLARI.		
	1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi.	
	2.Ehtiyojlarning cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalib borish qonuni.	
	3. Iqtisodiy resurslar, ularning turlari, tarkibi va cheklanganligi.	
	4. Iqtisodiy bilimlarning vujudga kelishi va iqtisodiy fanlarning shakllanishi.	
	5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari.	
	6. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar.	
	7. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning uslub va usullari.	
II BOB. ISHLAB CHIQRISH JARAYONI, IQTISODIY TIZIMLAR, MULKCHILIK VA TOVAR-PUL MUNOSABATLARI.		
	1. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni omillari, imkoniyatlari, natijalari va samaradorligi.	
	2. Iqtisodiy tizim tushunchasi, uning turlari va modellari.	
	3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va uning shakllari. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish.	
	4. Ijtimoiy xo‘jalik shakllari, tovar va uning xususiyatlari.	
	5.Qiyamatning turli xil nazariyalari.	
	6.Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari.	
III. BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING AMAL QILISHI. TADBIRKORLIK, XARAJATLAR, FOYDA VA RENTA NAZARIYASI		
	1.Bozor iqtisodiyotining vujudga kelishi, uning iqtisodiy mazmuni va asosiy belgilari.	
	2.Bozor, iqtisodiyotining asosiy muammolari, afzalliklari, salbiy jihatlari va ziddiyatlari.	
	3.Bozor uning vazifalari va turlari. Bozor infratuzilmasi.	
	4.Tadbirkorlik faoliyati va uning shakllari. Tadbirkorlik kapitali.	
	5.Iqtisodiy xarajatlar va foyda.	
	6.Yer rentasi va uning turlari.	
IV. BOB. TALAB, TAKLIF, RAQOBAT VA NARX NAZARIYALARI. MONOPOLIYALAR VA ANTIMONOPOL QONUNCHILIK.		
	1.Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta’sir qiluvchi omillar. Talab qonuni.	
	2.Taklif tushunchasi va uning miqdoriga ta’sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni.	
	3.Talab va taklif nisbati. Bozor muvozanati. Iqtisodiy resurslarga talab va taklifning xususiyatlari.	
	4.Raqobatning iqtisodiy mazmuni, uning shakllari va usullari.	
	5.Narxning mazmuni, turlari va shakllanish xususiyatlari.	

	6.Monopoliyalarning vujudga kelishi, turlari va antimonopol qonunchilik.	
V. BOB. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O‘LCHAMLARI. IQTISODIY O‘SISH VA MILLIY BOYLIK.		
	1. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar. Yalpi ichki mahsulot va uning tarkibi.	
	2. Milliy hisoblar tizimi. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.	
	3.Yalpi talab va yalpi taklif: tarkibi, omillari va modellari.	
	4.Iste‘mol va jamg‘armaning iqtisodiy mazmuni, ko‘rsatkichlari va omillari. Iqtisodiy jamg‘arish.	
	5.Investitsiyalar, uning turlari, tarkibi va omillari. Investitsion siyosat.	
	6.Iqtisodiy o‘shish, uning mazmuni, turlari, ko‘rsatkichlari va omillari.	
	7.Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi	
	8. Milliy hisoblar tizimida milliy boylikni hisoblashning xususiyatlari.	
VI. BOB. MILLIY IQTISODIYOTNING MUVOZANATI VA NISBATLARI. MAKROIQTISODIY BEQARORLIKLAR		
	1.Iqtisodiy muvozanatlikning mazmuni, uning turlari va aniqlash usullari.	
	2.Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari.	
	3.Makroiqtisodiy beqarorlik, iqtisodiyotning siklliligi va iqtisodiy inqirozlar.	
	4.Ishsizlik va uning turlari.	
	5.Inflyatsiya, uning kelib chiqish sabablari, turlari va oqibatlari. Davlatning inflyatsiyaga qarshi tadbirlari.	
VII. BOB. MOLIYA, PUL – KREDIT TIZIMI VA BANKLAR.		
	1.Moliyaning mohiyati, moliya tizimi. Davlat byudjeti va uning taqchilligi.	
	2.Soliqlar, ularning turlari va takomillashtirish vazifalari.	
	3.Pul tizimi, pul muomalasi, pulga bo‘lgan talab va pul taklifi.	
	4.Kreditning mohiyati, vazifalari va manbalari. Foiz stavkasi va unga ta’sir etuvchi omillar.	
	5.Bank tizimi va markaziy bankning pul kredit siyosati.	
VIII.BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING ROLI. AHOLI DAROMADLARI VA BANDLIK.		
	1.Davlatning milliy iqtisodiyotdagi vazifalari va tartibga solish dastaklari.	
	2.Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko‘rsatkichlari.	
	3.Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. O‘zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari.	

	4. Ish haqining iqtisodiy mazmuni va uning omillari, tashkil etish shakllari va tizimlari	
	5. Bandlik tushunchasi. To'liq va samarali bandlik muammosi. Ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.	
IX BOB. JAHON XO'JALIGI, XALQARO VALYUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA		
	1. Jahon xo'jaligi. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.	
	2. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va obyektiv asoslari. Qiyosiy ustunlik nazariyasi.	
	3. Xalqaro savdo, to'lov balansi va valyuta munosabatlari.	
IQTISODIYOT NAZARIYASI FANIDAN MASALA VA MASHQLAR		
IQTISODIYOT NAZARIYASI FANIDAN TEST CAVOLLARI		
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR		

QAYDLAR UCHUN
